

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

6. ÉVFOLYAM, 3–4. SZÁM
2018

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Tanácsadó és Lektorai Testület:

BARANYI BÉLA ny. egyetemi tanár (Debrecen), BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOCSIS KÁROLY akadémikus (Budapest), PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), TAMÁS EDIT múzeumigazgató (Sárospatak), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DEMETER GÁBOR tudományos főmunkatárs (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOVSKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Antropogén tájjelem a Galga-völgyben (Galgahévíz)

Technikai szerkesztő:

BANCSI PÉTER (bancsi.peter@nye.hu)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását
a Nyíregyházi Egyetem
és a Tudománymetria.hu, tanácsadó és szolgáltató szervezet
támogatja

A folyóirat az interneten is elérhető:

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2018

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.

Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató

TANULMÁNYOK

A RÁBAKÖZ TERMÉSZETES HATÁRVÉDELME A KORAI ÁRPÁD-KORBAN

GERENCSÉR PÉTER

The Natural Border Defence of Rábaköz in the Early Árpád Age

Historiography has long been aware of the fact that natural conditions played a significant role in the medieval defense of the national border at the western edge of Rábaköz, in Kapuvár, however, it has been less investigated how it affected the population as well as the county system in the early Árpád age. Due to the geopolitical location, Kapuvár functioned as a gateway to the country in the 11th century, as evidenced mainly by its role in the prevention of German invasions (in 1030, 1044, 1051, and 1074) and by its early toponym, 'Kapu' (*Gate*). This paper examines the natural conditions of three regions in the Middle Ages, pointing out the fertile Rábaköz was protected by the swamps of Hanság from the north and by the big forest of Nagyerdő from the west, consequently, it was necessary that the crossing point between them, one of the gates of the country, was erected at Kapuvár. The territory of Nagyerdő, belonging to the *comitatus* of Szolgagyőr as an enclave, practically cut the county into two parts, the area of Sopron and Rábaköz. It follows that the headquarters of the ancient county could be originally not in Sopron, but in Kapuvár, Rábaköz. (*Keywords: Árpád Age, border defence, county system, Kapuvár, Rábaköz*)

A történeti földrajz közhelyét, miszerint a természeti környezet meghatározza a rajta élő népesség hadügyi, gazdasági, társadalmi és településszerkezeti viszonyait, gyakorta még a geografizáló történettudomány sem gondolja tovább, noha mélyreható következtetések vonhatók le belőle, különösen az olyan, forrásadottságban szegény korszakokat illetően, mint amilyen a korai Árpád-kor. A historiográfia régóta tisztában van azzal, hogy a Rábaköz nyugati peremén fekvő Kapuváron a természeti adottságokat a középkorban katonai célból aknázták ki, kevésbé vizsgálták azonban, hogy ez a gyakorlatban hogyan befolyásolta az országhatár védelmét, ezen keresztül pedig a vármegyarendszert. Kapuvár geostratégiai fekvésének köszönhetően az ország kapujaként funkcionált a 11. században, amire a német betörések elhárításában játszott szerepe (1030, 1044, 1051, 1074) és korai elnevezése, a „Kapu” a legfőbb bizonyíték. A természetes akadályok (mocsarak, folyók, erdők) kiváló lehetőséget teremtettek a védekezéshez, amit mesterséges akadályokkal fokoztak (gyepű, vízduzzasztás, elárasztás). Ebben a tanulmányban azt kívánom igazolni, hogy a termékeny Rábaközt északról a Hanság mocsarai, nyugatról pedig a Nagyerdő összefüggő rengetege természetes módon védte, így a három

tájegység közötti átkelő, az ország egyik nyugati kapuja szükségszerűen Kapuvárnál jött létre. Mindez kihat arra a nagy horderejű, elsőként Kristó Gyula által felvett elképzelésre, miszerint a megyeszervezés a Rábaközből indulhatott el, és Szent István idejében még nem Sopron, hanem Kapuvár képezte a megye központját.¹

A tájnevek görbült terei

A táj képlékeny fogalom, eltérő jelentésben alkalmazza a földrajz, a történet-tudomány és a néprajz. Az alábbiakban tájon nem természettől fogva létező, eleve adott, objektív térbeli kategóriát értek, hanem azt emberi tényezők által alkotott mesterséges területi egységnek tekintem, amelyen ugyan többnyire egységes geológiai, vízrajzi, növénytani hatóerők érvényesülnek, mégis elsősorban társadalmi kommunikáció terméke. Kapuvár a Hanság, a Rábaköz és a Répce-síkhöz tartozó Nagyerdő metszéspontjában fekszik, bár hagyományosan a Rábaközhez sorolják.

A Hanság jelenleg a Fertő tótól a Mosoni-Dunáig elnyúló területet jelöli, amely egy nyugati (Észak-Hanság, vagy Lébényi-Hany) és egy keleti medencére (Dél-Hanság, más néven Kapuvári-Hany) oszlik. A Dél-Hanságot a Fertő medencéjétől nyugaton a Pomogy–Fertőd-hát választja el, északról a Hanság-főcsatorna, délről nagyjából a Szegedi-csatorna és a Rábca vonala, keleten pedig a Rábcanak a bősárkányi földnyelvvél való találkozása határolja. Ez a körülírás azonban nem vetíthető vissza a középkorra, egyetlen eleme sem egyezik meg a Hanság akkori kiterjedésével. A Pomogyot (Pamhagen, Ausztria) és Eszterházát összekötő út Esterházy Pál kezdeményezésére 1777 és 1780 között épült, melyen a víz szabad folyása érdekében számos hidat építettek, így ez a töltés vízügyileg nem választotta el a Fertőt a Hanságtól.² A Fertő-tó és a Hanság vizének végleges elkülönítésére csak 1912-ben, a mekszikói (1976-tól Fertőújlak) zsilip megépítésével került sor. A Hanság-főcsatorna 1892–1895 között épült, de a Pomogytól a Fertőig vezető szakasz építése 1912-ben fejeződött be. A Rábca folyó a Hanság déli (nyugati) medencéjében még nem létezett, annak első medrét 1794-ben mélyítették ki Bősárkány és a Király-tó között, a Király-tótól a Nagy-Égererdőig terjedő, a Répce-t – az 1794-ig Bősárkány határában kezdődő – Rábcaival összekapcsoló szakaszt pedig 1813-ban.

A Kapuvári-Hany középkori határainak kutatásához a településszerkezet kínál támpontokat. Feltűnő, hogy Kapuvártól északra Moson vármegyéig csak egyetlen középkori eredetű település fekszik, Osló, a másik számításba jöhető település, Acsalag első említése az 1696. évi adójegyzékben található.³ Az eltűnt települések közül a *villa Eghazasurkun* néven 1241-ben előforduló, de a 15. században már pusztaként jelölt Urkonyt előbb Mihályi Péter kötötte helyhez, utóbb Kiss Andrea és Paszternák István topográfiailag pontosan meghatározva Fertőd északi

¹ Kristó Gy. 1988. 268–273.

² A Hanság területének történeti változásaira: Zádor A. 1982. 342–345. Kövér F. 1930. 12–14.

³ Nagy M. 1980. 225.

határánál lokalizálták.⁴ Utóbbiak azonosították az Urkony melletti Jakabfalvát, mely a mai Fertőd keleti városrészének számító Süttörtől északkeletre feküdt. Mihályi Péter Loblót Vallától (Wallern, Ausztria) délnyugatra, a Tard nevű helységet pedig közvetlenül a Fertő keleti partjához helyezte.⁵ Egy 1214-ből való oklevél szerint az Osl nemzetségből való Kereki Pousa harmincegy márkáért megvette az Osl (*ville Osl*) mellett fekvő *Thouttheluk* nevű birtokot, földszigetével és mocsarával együtt (*cum insula et palude*).⁶ Ez a föld a helynevek alapján Osl és Szárföld közé helyezhető, amit két, 1283-as év körüli említése alapján Wenzel Gusztáv Tótteleknek értelmezett.⁷ 1360-ra datálták a fraknói uradalom számos helynevet említő urbáriumát, de az irat politikai célokból készült újkori hamisítvány.⁸ Az azonosítható települések domborzati viszonyaiból kitűnik, hogy a falvak a magasabban fekvő, a Hanságban gorondoknak nevezett lapszigeteken jöttek létre. Ezek alapján a Dél-Hanságot a középkorban délen hozzávetőlegesen Sarród, Urkony, Jakabfalva, Agyagosszergény, Vitnyéd, Kapuvár, Babót, Osl, Veszvény, Szárföld, Rábatamási, Farád, Csorna, északon pedig Pomogy, Lobló, Valla, Tétény (Tadten, Ausztria), Mosontarcsa (Andau, Ausztria) zárta körbe. Azért hozzávetőlegesen, mert határai a Fertő tóval együtt az időjárástól függően változtak, nyugati és keleti vonala viszont értelemszerűen meg sem húzható, mivel azok összefüggtek a Fertő tóval és a Hanság keleti medencéjével, az Észak-Hansággal. Összességében a középkorban a mainál jóval kiterjedtebb méretű Hanságról beszélhetünk.

Pontosabban beszélhetnék, ám ahogyan a Hanságnak a területe nem egyezett meg a maiéval, úgy az elnevezése sem. A Hany / Hanság név csak a 18. századtól kezdve használatos, *Han* alakban azonban már előfordul abban az 1558. évi oklevélben, melyben I. Ferdinánd király Nádasdy Tamást többek között Kapuvár birtokába iktatta be.⁹ A honfoglalás időszakára megbízhatatlan, ám saját korára, a 13. század elejére annál inkább hitelt érdemlő P. mester / Anonymus gesztája egy Moson nevű mocsarat (*lutum Musun*) említ a németekkel szomszédos magyar területen.¹⁰ A *lutum* sár és lúp értelemben használatos, a *moson* jelentése szintén mocsarat jelent, akárcsak a Hanság, ily módon a fertő, a moson és a hany egymás szinonimáinak tekinthetők. Mindez azt jelzi, hogy Moson várától keletre egészen a Fertőig egy hosszú lúpvidék húzódott, így a Moson sár elnevezés a Hanságra is

⁴ ÁÚÓ. VII. 125. Mihályi P. 1971. II. 115. Kiss A. – Paszternák I. 2000. 419.

⁵ Mihályi P. 1971. I. 19.

⁶ UB. I. 66.

⁷ ÁÚÓ. XII. 411.

⁸ CD. IX./3. 216–217. A Fertő hullámai által elnyelt egykori falvak kérdése a 19. század romantikus szemléletében meglehetősen nagy pályát futott be, Schönwisner István ezzel kapcsolatos alapvetését Kis József népszerűsítette (*Kis J.* 1817. 400–405.). A víz elnyelte falvak Jókai fantáziáját is megmozgatták, lásd *Névtelen vár* című regényének befejezését.

⁹ SO. II. 633.

¹⁰ Anonymus magyar tolmácsolója, Pais Dezső némileg zavaróan „*Mosony nevű fertőnek*” fordítja. Ld.: P. mester 1984. 63. A latin eredetiben: SRH. I. 113–114.

vonatkozhat. A toponímiák egymással való felcserélhetősége arra vet fényt, hogy a középkori tájérzékelés egymással összefüggő területnek tekintette a Mosoni-Dunától a Fertő tóig terjedő vidéket. Bizonyosság erre egy 1373-as oklevél, amelyben a ma egyértelműen a Hansághoz tartozó Szergényt (*Zergen*) *iuxta aqua Fertew*, vagyis a Fertő vize mellé helyezik.¹¹

A Rábaköz neve jóval korábbi, először a már idézett 1214. évi oklevélben fordul elő, melyben *Thoutteluk* földjét a Rábaközben (*in Rabakuz*) fekvőnek mondják. Tájnévi értelemben 1224-ben egy *Zoac* nevű birtoknál (*terram Zoac... sitam in Rabacuz*) 1226-ban *Vgsa* falu mellett (*in Rabacuz iuxta villam Vgsa*), 1247-ben *Vica* falunál (*villa Wiccha vocatam in Rabakuz*), 1251-ben egy prédiium kapcsán (*praedium nomine Boywa, in Rabaköz*), 1255-ben Mihályinál és Kázmérnál, azaz mai nevén Kisfaludnál (*Rabakuz, Mihali videlicet, et Kazmer*), 1278-ban ugyancsak egy Mihályinál lévő birtoknál (*Mihály vocata, in Rabakuz existente*), 1302-ben pedig Rábatamásinál (*circa Rabakuz*) bukkan fel.¹² A gyakoriságból következik, hogy a Rábaköz név meglehetősen korán, már a 13. század elején szilárd alakot öltött, folytonos használatából intézményesülése tükröződik.

A Rábaköz névben rejlő potenciális jelentés két folyóvíz által definiált teritóriumot sejtet. Logikusnak tűnhetne, hogy ez a két folyó a (Nagy-)Rába és a Kis-Rába által körbezárt területet jelöli, de így Mihályi, Kisfalud és Kapuvár is csak részben tartozna a Rábaközhez. A jelenlegi kánon azonban a Rábaközt a Rába és a Répce, illetve északon a Rábca által keretezett térrel azonosítja. Határai „*délen és keleten a Rába, északon a Hanság, illetve a Rábca vonala, nyugaton a Sopron–Vasi síkság (középtáj) két kistája, az Ikva-sík és a Répce-sík.*”¹³ Északi határát a középkorra nem lehet visszavetíteni, mivel a Rábca Kapuvártól északra nem létezett. Mint *Thoutteluk* bizonyítja, a Rábaköz név észak felé is hódított, de nyugat felé is előretört, egészen a Köves-ér völgyéig, mivel 1265-ben a Répce túl, Dénesfa környékén rábainak nevezett királyi erdőővők (*custodum silvarum nostrarum de Raba*) földjéről esik szó.¹⁴ Az előfordulások az eltérő természetföldrajzi tájakra is vonatkoztatott „Rába” név erős expanzióját jelzik. A név 1232-ben egyházszerkezeti funkcióban is megjelenik, amikor IX. Gergely pápa a rábaközi főesperes szolgálatait veszi igénybe (*Rabacuz archidiacionis*).¹⁵ A Rábaköz tájnévnek már a 13. századra állandóvá és stabillá kellett válnia ahhoz, hogy a nevet származtatott jelentésben az egyház is alkalmazhassa. Világi funkcióban először 1338-ban a szolgabírók jelölőjeként fordul elő (*iudices nobilium de Rabakuz*), 1347-ben a kapui várnagy a Rábaköz ispáni tisztét is viseli (*castellanus de Kapu et comes de*

¹¹ SO. I. 402–404.

¹² UB. I. 98. 110. 218. CD IV./2. 87. 334. CD. VII./3. 82. HO. V. 92. Kisfalud és Kázmér azonos-ságára lásd 1426-ból: „*Kysfalud alio nomine Cazmer*”. SO. II. 103.

¹³ Göcsei I. 1988. 7.

¹⁴ UB. I. 315.

¹⁵ ÁÚO. I. 300.

Rabacuz).¹⁶ A Rábaköz a középkorban láthatóan nemcsak egy táj elnevezése volt, hanem másodfokú jelentésekben is alkalmazták.

A harmadik tájnév, a Répce-sík a középkorban semmilyen formában nem fordul elő. Újkori, elsősorban talajtani következtetéseken nyugvó megnevezés, amely a Répce Rábaközzel határos szakaszától nyugatra az Alpokaljáig, északon a Sopronkövesd – Rőjtökmuzsaj – Fertőendréd vonalától kezdődő Ikva-síkgig terjed, délen a Répce vonalát követi. Ez a terület nagyjából megegyezik azzal a tájjal, amely a 17. századtól kezdődően Nagyerdő, időnként Cser néven ismeretes.

A korai középkorban tehát a legnagyobb hatalmi potenciállal a Rábaköz név rendelkezett, amely a Hanság és a Répce-sík területére is befurakodva a tér görbülését idézte elő. A korai középkorban a Rábaköztől nyugatra nem találunk tájneveket, a Hanságot is jelölő Moson elnevezés kelet felől terjeszkedett nyugat felé.¹⁷ A továbbiakban arra keresem a választ, hogy ezek a tájak milyen határvédelmi lehetőségeket hordoztak magukban.

A víz az úr

A Hanság jelenlegi arculata korántsem azt az állapotot tükrözi, mint amelyet a középkorban mutatott. A 18. században meginduló, majd a 20. század közepére befejeződő lecsapolási munkálatokkal ugyanis vizeit csatornahálózatok állandó medreibe kényszerítették, s ezzel vad felszínét kultúrtájja alakították.¹⁸ A középkorban csak a Hanság periferiáján, a magasabban fekvő lápszigetekre települtek falvak, miközben a táj középső része lakatlan volt. A II. József korabeli térkép szelvényei szerint Pomogy és Valla földnyelvként ékelődött be a Hanság lápvidékebe, Sarród, Szergény és Agyagos határa vízben úszott, Kapuvárnál a mocsár mélyen benyúlt a Rábaköz területére, majd újból hatalmas, összefüggő lápvidéket alkotott Bősárkányig.

A *Képes Krónika* III. Henrik német-római császár 1044-es támadásáról elmondja, hogy „*amikor a Rábcán Babótnál át akart kelni, a kiárasztott vizek, a sűrű berkek és a süppedékes mocsarak miatt átjárhatatlan Rábca folyó állta útját*”.¹⁹ Szárföld középkori, és Földsziget újkori eredetű nevei arra utalnak, hogy a falvak a környező ingoványos területből kiemelkedő szárazföldekre, szigetekre települtek. A Rábaköz északi településsorának – Vitnyéd, Kapuvár, Veszvény, Szárföld, Rábatamási, Farád – határai ma is messze felnyúlnak a Hanyba, a táj felaprózottságának hiánya szintén a vízzel lehet összefüggésben. A Kapuvártól északra fekvő, és a 16. század első felében már bizonyosan létező India és a későbbi Mekszikópuszta toponímiákban rejlő metaforikus energiák a távolság és

¹⁶ SO. I. 142. 202.

¹⁷ Kristó Gy. 2003. 42–43. ld. a térképet is.

¹⁸ A Hanság lecsapolások előtt vad imázsát a 19. századi topográfiai és útikönyvek alapján értelmeztem: Gerencsér P.: 2011. 65–70. 95–102.

¹⁹ ÁKÍF. 388.

a megközelíthetlenség fokmérője. A tájhasználat is a Hany vizenyős voltát igazolja, Kapuvár és Sárvár 1492. évi közös urbáriumában szerint a Kapuvár és Veszény közötti, vízzel való kapcsolatát nevében őrző egykori Hidász falu „péntekhallal” és „rákpénzzel” adózott földesurának, a halászfalu állandó jelzőt elnyerő Vitnyéd „ebédhalat” szolgáltatott.²⁰ Az erdészeti szakirodalom megállapítása szerint a hansági „természetes erdőkben minden bizonytalansággal az éger domináns fafaj volt”,²¹ amely láperdőkről tanúskodik.

A Hanság mocsarait délről alpesi eredetű folyók, a Répce és a Rábából kiszakadó Kis-Rába, valamint ezek ágai táplálták, melyek állandó medrüket veszítve a mélyebben fekvő lápvidékbe torkolltak. A hanyi táj mocsarasságát a gazdag vízhozam mellett az is előidézte, hogy a rossz lefolyás miatt ott a vizek megrekedtek. A Rábca nyugati szakasza a 19. századig nem létezett, ami megakadályozta a víz elvezetését kelet felé, sőt dunai árvizek idején a folyásirány megfordult, ami a víztömeget nyugat felé kormányozta.²² Az első lecsapolásokat követő újabb tervezetek 1826-ban is világossá tették, hogy „a Dunának áradáskor a Fertő szintje fölé magasodó és a Rábcát visszaduzzasztó vize az áradások legfőbb oka”.²³ Kis József 1799-ben érzékletesen írta, hogy „a két Rába”, vagyis a Répce és a Kis-Rába „nyilvánvaló folyása [...] elveszett, az ő vizek, a' midőn majd két mérföldet a' föld alatt láthatatlanul szívárodnak, a' Bősárányi határban előjönnek, és újonnan látszható ágyban folynak Győr felé a' Dunába”.²⁴ Mindez a középkor viszonylatában azt jelenti, hogy az áthatolhatatlan Hanság északról természetes védelmet nyújtott a Rábaköznek és központi várának, Kapunak.

A Rába multiplikációja

A középkori településhálózat azt mutatja, hogy a Hanság lakatlanságával szemben a Rábaköz alkalmasabb volt a letelepedésre. A Rábaköz nyugati részét két folyó zárja, az egymással szinte párhuzamosan futó, egyaránt a Hanságba ömlő Kis-Rába és a Répce. Nevük etimológiája – a Rábcát is idesorolva – egyértelműen összefügg a Rába folyóval, ami arra is fényt vet, hogy a középkori térszemlélet közös eredetet tételezett fel a folyók között. A Rábca és a Répce neve a Rába folyó elnevezéséből osztódott tovább, annak a szláv eredetű *-ica* kicsinyítő képzővel alkotott változata.²⁵ A Kis-Rábának, a Rábcának és a Répcenek ugyanaz a jelentése, utóbbi kettő pusztán mély és magas hangrendben és a zöngés–zöngétlen alternánsban tér el. Ilyenformán a Rábca és a Répce nem is

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatiikai Levéltár 36992.

²¹ Balsay E. 2008. 82.

²² Ádám L. – Marosi S. 1975. 78. 80. A vonatkozó fejezet Pécsi Márton munkája.

²³ Horváth G. K. 2009. 168.

²⁴ Kis J. 1817. 365. 364.

²⁵ Kiss L. 1978. 534. 542.

önálló név, a nyelvhasználat egyetlen elnevezést többszörözött meg, mindkettő a „Rába” gyökből származott, de mellettük külön folyót jelölt a Kis-Rába.

Az Árpád-kori forrásokban szereplő vizek azonosítását rendkívül megnehezíti, hogy a „Rába” és a „Rábca” nevet mindhárom folyóra használták, de a kicsinyítő képzős helynevet jelzővel tovább kicsinyítve ma is létezik Kis-Répcse. 1257-ben például *Chalad* környékén találkozunk egy Kis-Rábcával (*minori fluuio Rabcha*).²⁶ A pontos lokalizálást gátolja az is, hogy a Répcét, mely a tájtudatban „felső ága a Ráptzának”,²⁷ Vitnyédi-Rábának, „alsó ágát”, azaz a Kis-Rábát Kapuvári-Rábának hívták, ami a térszervezés rábaközi orientációját látszik alátámasztani. A „Rábca” nevet legalább három folyóra alkalmazták a középkorban, mindemellett a Kis-Rába és a Répcse esetében alternatív névként a „Rába” is használatos volt. 1377-ben leírják, hogy az 1233-ban a Kisfalud mellett Rábca (*Rapche*) néven emlegetett folyónak most Rába (*Raba*) a neve, ami nem lehet más, mint a Kis-Rába.²⁸ Egy 1255-ből származó oklevél egy Kisfalud melletti birtokot a *Rapcha* (tehát az 1377-es forrás szerint: a Kis-Rába) körül lokalizál.²⁹ Takács Károly szerint a Rábca folyó neve az 1270-es évektől kezdett következetesen *Rábca* alakban állandósulni, míg a Répcse esetében a mai forma a 14. század elejétől szilárdult meg, a Kis-Rába esetében azonban nincs ilyen szerencsénk, az Árpád-korban hol a „Rábca”, hol a „Rába” nevet használták.³⁰

Egyes szerzők kétségbe vonják a Kis-Rába középkori létezését, és egy 1401-es oklevélre hivatkoznak, mely arról tudósít, hogy a Kanizsayak egy mesterségesen ásott csatornája elárasztotta a Círák és Gyóró környéki birtokokat.³¹ Az említett „1401-es” oklevél – amely valójában 1402. február 15-én kelt – csakugyan nagy léptékű csatornaásást sugall.³² Kétségtelenül szólnak híradások mederásásokról máshol is, 1265-ben a Dénesfa és Répceszemere közötti Székás nevű birtokon a Vezekény nembeli Dénes mester nagy árkát említik a Répcse vizénél.³³ Takács Károly négy, különböző időben lezajlott határjárás (1265, 1272, 1279, 1409) topográfiai vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a kapzsi Dénes mester a székási erdőóvók földjét megrövidítette, ugyanis annak határát korábban a Köves-ér képezte, az 1272-es bejárásban viszont már az attól délre fekvő sáv a határ.³⁴ A Rábaközben tehát már az Árpád-korban léteztek mesterséges csatornarendszerek. Mindezek ellenére a Kis-Rába nem tartható mesterséges folyónak, amit az írott források mellett a településszerkezet bizonyít. A kút-fők alapján a Kapu várára épülő nyugati határvédelemben a 11. században nagy

²⁶ CD. IV./2. 428.

²⁷ Kis 1817. 364.

²⁸ SO. I. 443–444.

²⁹ CD. IV./2. 335.

³⁰ Takács K. 1999. 124–126.

³¹ Vámos F. – Radnóti I. 1928. 12. Gimes E. 1972. 8.

³² SO. I. 556.

³³ UB. I. 315.

³⁴ Takács K. 2000. I. 46–50.

szerepet játszott a víz, márpedig a vár a Kis-Rába mellett feküdt.³⁵ Egy 1162-es oklevél szerint III. István király a Forcos nevű várnépbelinek Vicán malmot adományozott, ami szintén a Kis-Rábánál lokalizálható.³⁶ Egy 1238-ban kelt okmány szerint Vicától nem messze, az Osl tulajdonban álló Beled prédium a Rábca mentén fekszik, amely aligha lehet más, mint a Kis-Rába.³⁷ A folyó mentén fekvő települések közül Kapuvárt, Vicát és Beledet az 1162. évi oklevél közösen szerepelteti, Mihályt először 1198-ban említik, Kisfalud pedig 1237-ben kerül elő Kázmér néven.³⁸ Ezek a 13. század első felében már mind okleveles előfordulással rendelkező helységek egy képzeletbeli vonalra, a Kis-Rába vonalára fűzhetők fel. Tekintetbe véve azt a körülményt, hogy a települési rend általában valamiféle földrajzi adottsághoz alkalmazkodott, ez nem lehet más, csakis valamely itt húzódó folyó. A *Képes Krónika* szerint 1044-ben III. Henrik német-római császár „*Babótnál át akart kelni [...] a Rába és a Rábca mellett hajnalban a sereget egy könnyű gázlón átvezették*”.³⁹ Figyelembe véve Kapuvár és Babót valószínű azonosságát is,⁴⁰ a vízrajz alapján itt csakis a Répce és a Kis-Rábát jöhet számításba. Ha a Kis-Rába nem lenne természetes folyóvíz, elképzelhetetlen, hogy stratégiai pontként nem egy *eleve* alkalmas helyet jelöltek volna ki Kapuvárnál, hogy aztán munkaigényes csatornaásásokkal tegyék képessé a határvédelemre. Ezek alapján a Kis-Rába természetes vízfolyás, amelynek védelmi kapacitását a Hanság lefolyástalan vidékével összekapcsolva már a 11. század elején kiaknázták az ország védelmére.

Az oklevelek szerint a Kis-Rába nem csupán egyetlen ággal rendelkezett, hanem hárommal. Egy 1227-es oklevél Osl comes vicai birtokát úgy határolja körbe, hogy attól keletre Vadosfa és Páli földje fekszik, délről a fentebb mondott Osl birtokai, északra *Fortunad* földje, nyugatról pedig egy Bálványos mondott víz (*stagnum, quod vulgariter dicitur Balvanus*).⁴¹ 1231-ben András, az ő fia, Mihály soproni várjobbágyok kázméri (kisfaludi) földjénél említik a folyót, melytől délre malom található, és Mihálytól nem messze fekszik a Bálványosnak nevezett folyó (*fluuium, nomine Balanus*)⁴². 1233-ban egy határjárás során két folyót is említenek egymás szomszédságában, a Bálványos mellett a Lusát is, melyek ezek szerint nem

³⁵ Az 1044. évi német támadásra lokálisan: ÁKÍF. 388. Kapuvár várának Géza és László által történő, Salamon királlyal szembeni 1074-es megerősítésére: Galántai E. – Julius Kristó J. 1985. 109. Kapuvár 1162. évi első említése: UB. I. 24.

³⁶ UB. I. 24.

³⁷ ÁÚÓ. VII. 54.

³⁸ UB. I. 24. 34. 175. Vö. CD. III./2. 209.

³⁹ ÁKÍF. 388. Vö.: SRH. I. 176. 331.

⁴⁰ Babót, a váralja és Kapu, a vár a középkorban szerves egységet képezhetett, annak ellenére, hogy földrajzilag nem estek egybe. Babót és Kapuvár meggyőző azonosítására ld: Takács K. 2006. 523–536.

⁴¹ HO. I. 8.

⁴² CD. III./2. 226.

azonosak egymással.⁴³ Az Izsáknak adományozott, Mihályitól keletre fekvő Petlend földjétől induló határjárás kapcsán oly módon kerül szóba a két víz, miszerint a birtokhatár a délre fekvő Vicáig halad, onnét keresztezi a Lusának mondott folyót, majd átszeli a Bálványos vizét (*fluuium nomine Lusa, quo transitio procedit ad quamdam aqua, cui nomen Baluanus*), ahol egy Pálinak mondott malom is található. A két folyó egyike sem azonos az itt vélhetőleg a Répcét jelentő Rabychával, mivel a bejárás szerint az a Bálványos folyótól nyugatra fekszik. Ekkor hivatkoznak először és egyben utoljára egy Ács nevű falura (*villa Alch*), amely a leírás szerint a Bálványostól északra, valahol Kisfalud és a Petlendi-erdő körül helyezhető el. 1280-ban újból előkerül a Lusa neve, amikor is Vica közelében két malmot hajtott, melyeket Herbort fia Herbort a csornai monostornak adományozott.⁴⁴ Egy 1426-os levélben a Lusa és a Bálványos mellett megjelenik egy Ásvány nevű folyó is.⁴⁵ Ekkor a határjárás délről indult, a Lusától nyugatra előbb a Bálványos, majd az Ásvány medrét metszette. Következésképp a legnyugatabbra eső folyó az Ásvány, a legkeletibb pedig a Lusa. 1429-ben a csornai konvent bizonyoságlevele arról ad hírt, hogy a Mihályi és Linkóhát birtokok határában lévő Bálványos és Lusa vize malmokat hajt (*super fluuiis Rabe, alio nomine Balvanus et Lusa*).⁴⁶ Ez utóbbi támpontul is szolgál, hiszen egyértelműen elárulja, hogy a Bálványos és a Lusa a Kis-Rába ágait képezik: *alio*, azaz *másképpen* Rábának mondják. A Lusa-Rába, a Bálványos-Rába és a nevéből adódóan ástott medrűnek tűnő Ásvány a Kis-Rába egymástól nem messze futó ágait képezték, de közülük valamelyik megfelelhet a mai folyóval.

Az erdő elve

A Hanság és a Rábaköz mellett a Répce-sík a harmadik vizsgálandó terület. A Répce-sík fogalma természettudományos konstrukció, amely a Rábántúli kavicsstakaró, más néven a Sopron–Vasi síkság tájegységének északi tája. Neve nem középkori eredetű, de lefedi azt a területet, melyet a 17. századtól egyre gyakrabban Nagyerdőnek hívtak, és amit még az első katonai felmérés idején is hatalmas, összefüggő erdőterület borított, Babóton át a Petlendi-erdőig mélyen benyúlva a Rábaköz területére is. Északnyugaton összeért a Hansággal, még a 18. században is csupán a Kapuvárt Vítnyéddel összekötő országút keskeny sávjában hiányzott. Az, hogy ezeket a Sopron vármegye mintegy harmadát elfoglaló hatalmas erdőket egyaránt a beszédes Nagyerdő tájnévhez sorolták, a terület egységességét feltételezi.

II. Konrád német-római császár 1030-ban ezen a vidéken próbált betörni az országba, amiről krónikása, Wipo püspök elárulja, hogy a „*császár a folyóktól és*

⁴³ CD. III./2. 332–334.

⁴⁴ Nagy I. et al. 1879. 87.

⁴⁵ SO. II. 103.

⁴⁶ SO. II. 126.

erdőktől olyannyira védett országba nem tudott behatolni”.⁴⁷ A geszta szerzője a támadás megghiúsulását a természeti akadályoknak tulajdonítja, akárcsak a *Képes Krónika* III. Henrik 1044-es támadása esetén, amikor az ellenségnek „Babótnál [...] sűrű berkek állta útját”.⁴⁸ Erdőkkel kapcsolatos mesterségekre, gyepűépítésekre a Kapuvár és Babót közötti Ordód és a Petlendi-erdő melletti Acs falu neve, valamint az 1265-ben és 1272-ben Dénesfa körüli említett „rábai” királyi erdőóvók utalnak.⁴⁹ Bár a Nagyerdő a Rábaközre is kiterjedt, az, hogy a rábai erdők neve nyúlik át a Nagyerdő keleti részére, a térérzékelés rábaközi orientációját mutatja. A Nagyerdő területe láthatóan teljesen más földrajzi adottságokkal rendelkezett, mint a termőföldekben gazdag Rábaköz, a két táj karaktere egymástól élesen elvált. A településhálózat ma is jóval szerényebb a rábaközínél, gyéresebb a lakosság száma, és a benépesültség is későbbi időkre tehető. Ennek oka, hogy talajtani adottságok miatt a Nagyerdő kevésbé alkalmas mezőgazdasági termelésre,⁵⁰ szinonimája, a Cser (Csermajor, Csér, Csapodi-csererdő) a Nagyerdő uralkodó fafajtájára, a csertölgyre, a *Töllös* helynevek pedig a korábban őshonos nemestölgyre utalnak.⁵¹ Az Árpád-kori határvédelem a Hanság mellett az áthatolhatatlan erdőket is felhasználta, a „sűrű berkek” természetes védelmül szolgáltak nyugat felé. Ez az elzárttság tükröződik a 13. századi iratokban. Az 1265 körüli évekből a maival nem azonos Fertőd falu közelében *villa leprosoromot*, vagyis lepratelepet említenek.⁵² Katona Imre Pusztacsalád és Iván körül lokalizálta a középkori ispotályt, ahol a leprás betegeket kezelték.⁵³ A leprafalut eldugott, lakott településektől elkülönített helyen kellett megszervezniük, nehogy a járványban szenvedők továbbterjesszék a fertőzést. Abból, hogy a Nagyerdő déli erdőtömbje a 13. század közepén is karanténként működő, külvilágtól elzárt hely volt, következik, hogy meglehetősen néptelen lehetett. A kedvezőtlen földrajzi körülményekből adódott a Nagyerdő lakatlansága, melynek betelepítése csak a határőrizeti szerep megszűnésével kerülhetett napirendre.

Hasonló tanulság szűrhető le a már említett Család falvak elnevezéséből. Először akkor értesülünk róluk, amikor 1257-ben IV. Béla újabb javakkal egészítette ki azt az adományt, melyet korábban a Nagymartoni család ősenek, Bertrandus comesnek a kezére juttatott, és amit *terras trium villarum*nak, vagyis a három faluhoz tartozó földeknek, az egyik falut pedig Családnak (*Chalad*) nevezték.⁵⁴ 1265-ben előbb egy második Család nevezetű falut (*duas villas Scalad*), majd egy harmadik Családot (*tertiam villam Scaladen*) is említenek.⁵⁵

⁴⁷ ÁKÍF. 181.

⁴⁸ ÁKÍF. 388.

⁴⁹ KMTL. 1994. 195. Heckenast G. 1970. 90. 91. CD. III./2. 333. UB I. 315. UB. II. 14.

⁵⁰ Göcsei I. 1988. 7. 18.

⁵¹ Balsay E. 2008. 34.

⁵² SO. I. 32.

⁵³ Katona I. 1978. 173.

⁵⁴ CD. IV./2. 428.

⁵⁵ CD. IV./3. 307.

Mivel a határjárásból feltételezhető, hogy Bertrandus mester birtokát a három falu képezte, az 1257-ben említett három falu a három Családot jelenti. Amikor 1284-ben IV. László megerősítette a birtokjogot, a három falu kettejét Két-családnak nevezték (*duas uillas suas hereditarias Keeth Chalad uocatas*).⁵⁶ Vagyis a három településnek nem volt önálló neve, ugyanazt a „Család” elnevezést vonatkoztatták mindegyikre. Minthogy Csapod 1309-ben *Chapudchalad* néven fordul elő, Hövejt 1429-ben Hövejcsaládnak (*Hewychalad*) mondják, Pusztacsalád neve pedig megegyezik a maival, a három Család elnevezés erre a három falura vonatkozott.⁵⁷ Figyelembe véve, hogy a név funkciója az azonosítás, a „Család” szó hármas referenciája viszont ezt nem teszi lehetővé, feltételezhető, hogy a falvak az 1257-es említéskor még nem voltak önállóak. Mivel elkülönítésük igénye nevük egyedisége révén még nem született meg, következik, hogy a Nagyerdő közepe alig volt benépesülve, településekkel való meghódításuk a Rábaközhez képest késői fejlemény. A három Család térbelileg is összekapcsolódik, ma is egyetlen, délnyugat-északkeleti irányú vonalra fűzhető fel, amely megfelel a Családi-patak folyásirányának. Aligha véletlen egybeesés, hogy a három Család a patak mentén jött létre, a Nagyerdő belső részének meghódítása a táj gerincét képező patak mentén történhetett. A vidék falvainak egymástól való elzártságára is beszédes bizonyíték, hogy a patakat szinte faluról-falura másként nevezték (Füles-patak, Sió-patak, Berek-patak, Családi-patak, Kardos-ér). Amíg tehát a falvak névazonossága mögött a településszerkezet kiforratlansága gyanítható, addig a patakra vonatkozó névkülönbségből a terület zártsága vezethető le.

A három falu 1265. évi határjárásából kiderül, hogy Bertrandus comes birtoka gyakorlatilag az egész Nagyerdőt lefedte. 1257 *előtt* – a birtokadomány ugyanis nem ekkor történt, azt csak kiegészítették – a Nagyerdő királyi tulajdon volt, azaz tulajdonjogilag korábban sem szabdalták fel, egy tömbként kezelték, másképpen nem tudta volna a király egészben eladományozni. Azt megelőző hovatarozásáról az 1257-es adományleveléből kiderül, hogy a soproni határnál fekvő három Család földjei korábban a szolgagyőri várispánsághoz tartoztak (*terras trium villarum in confinio Supruniensi existentes, ad castrum Zulgageuriense pertinentes*), melyre egy 1265-ben kelt írás *Zolgadieur* néven szintén utal.⁵⁸ A szolgagyőri várispánság helye a szakirodalomban vita tárgyát képezi, de általánosan elfogadott, hogy az észak-magyarországi Nyitra megyében kell keresni Galgóc és Sempte környékén.⁵⁹ Szolgagyőr a várispánság ideáltipikus változata, olyan főként Nyitra megyében kialakult várszervezetet takar, amely nem fejlődött vármegyévé, birtokai rendkívül nagy szórtaságot mutatnak, elkülönült zárványként számos megyében rendelkezett földdel.⁶⁰ Ezek a határvédelmi célokat szolgáló

⁵⁶ ÁÚÓ. IX. 552.

⁵⁷ SO. I. 71. SO. II. 251.

⁵⁸ CD. IV./2. 428. IV./3. 307.

⁵⁹ Vö.: Pesty F. 1882. 430.

⁶⁰ Kristó Gy. 1988, 355–360. KMTL. 653.

várszervezetek mind másodlagos fejlemények, a kutatás szerint nyugati orientáltságuk azt mutatja, hogy a német fenyegetettségek kiküszöbölésére hozták őket létre. Ennélfogva szükségszerű, hogy a Nagyerdő tetemes része is I. (Szent) István király első megyeszervezései *után* került a szolgagyőri comitatus fennhatósága alá. Nem tudjuk, mikor került a Nagyerdő a távoli szolgagyőri várispánság fennhatósága alá, azt viszont tudjuk, hogy az 1257 előtti adománnyal került ki a királyi várszervezet alól.⁶¹

A szolgagyőri ispánság gyakorlatilag elvágta a Rábaközt Soprontól. Ha a Répécétől nyugatra eső terület Szolgagyőr megszervezése idején került elsőként egy ispánság birtokába, az azt jelentheti, hogy Sopron ekkor még nem volt a vármegye székhelye. A szolgagyőri várbirtok így a nyugati irányú expanzió jele lehet, amikor is egy Kapuvár központú ősmegye nyugati részéből kihalított darabot (vagy adott esetben egy azon túli, népességgel még meg nem hódított) földet kapott meg az észak-magyarországi várispánság. A Nagyerdő földrajzi értelemben, annak szolgagyőri joghatósága pedig szervezeti értelemben mindenképpen hozzájárulhatott a Rábaköz később is meglévő, Sopron megyén belüli területi-igazgatási elkülönüléséhez. Bárhogyan is áll a helyzet, ez a nagy kiterjedésű föld zárványként szinte két részre osztotta a megyét.

Következtetések

Az Árpád-kori kapui vár körül fekvő három táj három különböző karakterű vidéket jelöl, melyek természeti adottságai mély geopolitikai és hadügyi hatást gyakoroltak a nyugati határvédelem megszervezésére. A mocsarak által uralt Hanság földrajza nem kedvezett a letelepedésnek, ellenben járhatatlansága miatt északról természetes védelmet biztosított a Rábaköznek. Vele szemben a Rábaköz korán kialakult tájtudata jelzi, hogy ezt a mezőgazdaságilag rendkívül hasznos területet már az Árpád-korban sűrűn lakták. A harmadik táj, a Nagyerdő ugyancsak természetes védelmet nyújtott a Rábaköznek, ebben az esetben a víz helyett az erdő jelentette az akadályt. Nyugaton a Hanság és a Nagyerdő egybeolvadása lényegében elzárta egymástól Kapuvárt és Sopront, csak egy nagyon keskeny közlekedési folyosó nyílt a Vitnyéd–Fertőszentmiklós vonalon. Következésképpen a Fertő déli oldalán csak itt jöhetett létre átjáró, így az ellenséges betörések feltartóztatására szükségszerűen ezen a helyen kellett a határőrizetet felállítani. Kapuvár három eltérő adottságú terület metszéspontjában állt, a geostratégiai fekvés és a földrajzi körülmények természetes módon jelölték ki a vízrajzilag is

⁶¹ Megszűnése párhuzamba állítható Locsmánd várispánságának magánkézre kerülésével. A tatárjárás során ugyanis bebizonyosodott, hogy a mintegy kétszázötven évig jól funkcionáló gyeprendszer, amelynek hatékonyságát világosan mutatják a 11. századi Kapuvárral kapcsolatos események, a továbbiakban nem működőképes, így az elavult határvédelmi intézmény helyett a kőből épült erődök kerültek előtérbe, elindítva a várépítés új hullámát. Ld: Kristó Gy. 1988. 279–280.

optimálisan működtethető kapuvári vár helyét határpontként, az ország kapujaként. Miközben a kora Árpád-kori nyugati gyepűrendszer tényleges működésére sok esetben csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésünkre, a történeti földrajz és a térszervezés gyakorlatainak vizsgálata új, mélyebb következtetések levonására is alkalmas szempontokat kínál a hadtörténeti események és a Rábaköz Soprontól való területi elkülönülésének magyarázatához.

Mindez a kora Árpád-kori vármegye megszervezésének kérdésére is erősen rányomja a bélyegét, amennyiben ugyanis a nyugati támadók a 11. században rendszeresen ezen a „Kapu”-nak nevezett ponton igyekeztek behatolni az országba, abból következik, hogy a megye várispánsága és székhelye eredetileg nem Sopron, hanem Kapuvár lehetett, az ősvármegyét a Rábaközben szervezhatték meg. Ezt az elgondolást földrajzi érvekkel támogatja meg a Nagyerdő védelmi szerepe, amely szinte kettévágta Sopron megye területét egy nyugati (soproni) és egy keleti (rábaközi) részre. A Nagyerdő későbbi benépesülésének gyökerei a határvédelmi funkció miatti lakhatatlanságban kereshetők. Ha mindezt összekapcsoljuk azzal a ténnyel, hogy Sopron és a Rábaköz közé enklávéként ékelődött be a szolgagyőri várispánság, nehezen képzelhető el, hogy az Árpád-korban – kivált annak korai szakaszában – a terület egyetlen egységet képezett volna.

Irodalom

- ÁDÁM L. – MAROSI S. (szerk.) (1975): A Kisalföld és a Nyugat-magyarországi peremvidék. Magyarország tájféldrajza 3, Budapest.
- ÁKÍF.: KRISTÓ GY. (vál., szerk.) (1999): Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15, Szeged.
- ÁÚO.: WENZEL G. (szerk.) (1860–1874): Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Pest–Bp.
- BALSAY E. (2008): Fejezetek a Kapuvár környéki erdők történetéből. Kapuvár.
- CD.: FEJÉR G. (szerk.) (1829–1844): Codex diplomaticvs Hvangariae ecclesiasticvs ac civilis. I–XII, Budaë.
- GALÁNTAI, E. – KRISTÓ, J. (eds.) (1985): Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum I. Textus. Bp.
- GERENCSÉR P. (2011): Hany Istók alakváltozásai. Kapuvár–Budapest. Online változat: <http://mek.oszk.hu/18300/18321/>.
- GIMES E. (1972): Kapuvár. Győr.
- GÖCSEI I. (1988): A Rábaköz természetföldrajza. In: Rechnitzer János (szerk.): A Rábaköz térszerkezete. Csorna–Kapuvár. 7–26.
- HECKENAST G. (1970): Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből 53, Bp.
- HO.: NAGY I. ET AL. (szerk.) (1865–1891): Hazai Okmánytár. I–VIII. Győr–Bp.
- HORVÁTH G. K. (2009): Rendi autonómia és fiziokratizmus. Kísérlet a Hanság lecsapolására az 1820–1830-as években. 2. rész. Soproni Szemle, 63. 2. 170–187.
- KATONA I. (1978): Leprás falu Sopron vármegyében. Soproni Szemle, 32. 2. 92–95.

- KIS J. (1817): A' Fertő tavának geographiai, historiai és természeti leírása. 1797-ben. In: Romy K. Gy. (szerk): Monumenta Hungarica, az-az magyar emlékezetes írások. I. Pest. 339–423.
- KISS A. – PASZTERNÁK I. (2000): Hol volt Urkony? Adalékok a Fertő-vidék középkori településtörténetéhez. Soproni Szemle, 54. 4. 402–419.
- KISS L. (1978): Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp.
- KMTL.: KRISTÓ GY. (főszerk.) (1994): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Bp.
- KÖVÉR FIDÉL J. (1930): A Hanság földrajza. Szeged.
- KRISTÓ GY. (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp.
- KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19, Szeged.
- MIHÁLYI P. (1971): Régészeti kutatások a nyugati Hanságban. I–II. rész. Soproni Szemle, 25. 1. 17–25. Soproni Szemle, 25. 2. 109–117.
- PESTY F. (1882): A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bp.
- P. MESTER (1984): A magyarok cselekedeteiről. In: V. Kovács S. (szerk.): A magyar középkor irodalma. Bp. (Magyar Remekírók). 9–64.
- NAGY I. ET AL. (szerk.) (1879): Hazai oklevéltár (1234–1526). Bp.
- NAGY M. (1980): Adatok Acsalag történetéhez. I. rész. Soproni Szemle, 34. 3. 225–234.
- SO.: NAGY I. (szerk.) (1889–1891): Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Sopron.
- SRH.: SZENTPÉTERY, E. (ed.) (1937–1938): Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Bp.
- TAKÁCS K. (1999): Néhány észrevétel Györfy György Árpád-kori történeti földrajzának legújabb kötetéhez. Aetas, 14. 3. 123–131.
- TAKÁCS K. (2000–2001): Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. 1–2. Korall, 1. (2000) 27–61. 27–6. Korall, 3–4. (2001) 297–314.
- TAKÁCS K. (2006): „Castrum porte Bobuth”. Kapuvár és Babót az Árpád-korban. Arrabona, 44. 1. 523–536.
- UB.: WAGNER, H. – POZZA, L. (eds.) (1955–1999): Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I.–V. Graz–Köln.
- VÁMOS F. – RADNÓTI I. (szerk.) (1928): Kapuvár múltja, jelene, jövője. Bp.
- ZÁDOR A. (1982): A Hanság lecsapolásának története. Soproni Szemle, 36. 4. 338–348.

SÁROSPATAK TELEPÜLÉSSZERKEZETE

J. DANKÓ KATALIN

Settlement structure of Sárospatak

The essential settlement geographic features of medieval Hungarian city development are noticeable within the analyses of Patak. It is not an independent, inner development but a development brought about by outer factors from the very beginning. Being royal accommodation privileges were guaranteed by royal politics, religious privileges (through *capella regia*) parochial *exempta*, *hospes* privileges (1201) and market. These privileges were crucial factors of development and attracted begging orders. From the 14th century it became firstly a private property of a landlord then a market-town especially, due to its viticulture, development is trackable considering the settlement as a whole and; the structure of the town. Its religious buildings: churches, monasteries, religious orders and their institutions and its secular buildings: mansions, castles, schools, Bourgeois houses make it a unique market-town of 'Hegyalja.'

The core of the settlement contains the royal chapel-royal mansion house and the market. This gives the base for one-street-settlement of which land division remained until the modern era. The results of the urbanization are the following: the early settling of the begging orders, building churches of the Dominicans on the lower, southern part, settling of the Franciscans on the upper, northern part of the town.

The economical and demographical growth result the reconstruction and the extension of the parish church which is demonstrable here. (Miskolc, Gyöngyös, Szeged) The medieval one-street settlement started to mirror the design of the parallel street structure. In the 16th century the New Street was established parallelly with the only Market or Main street, while the castle construction made by the landlord reforms medieval city structure: divided to a field out of and a field surrounded by castle wall. The field out of the castle wall kept its village characteristics: Héce, Hustác.

Due to the settling, schools and seminars of Jesuits, the district located inside the castle wall was called Saint district. Here was the cloister of the nuns of the Vincent order, previously kindergarten, school. The Trinitarian monks settled in the first quarter of the 18th century and they rebuilt the Small Castle turning it into their church and monastery.

The Swabians (31 families) being colonized to the southern part of Alsó Hóstát, established Józseffelva (Village of Joseph) to preserve its village-like features and its autonomy in its name. The village had its own chapel, built by the wife of Lajos Windischgrätz in 1885, its fair is on 8th September, the celebration of Virgin Mary, while the titular saint of the parish church is Immaculate Conception, its fair is on 8th December.

Kispaták keeps even today its autonomy, its Greek Catholic chapel was built in 1996–97, its *patrocinium* is the 12 Apostles. While the Greek Catholic church built in Hustác was consecrated to honour Peter Paul.

The church of orthodox Jews had established in the second half of the 18th century standing in front of the eastern castle wall, after its devastation (burnt down in 1894) a neolog synagogue was built already in the New street. There were a school and a ritual bath, close to each other. A common cemetery was located in the southern part of the suburban parts. The city structure could be reconstructed with the help of complex analysis made on historical sources, maps and archaeological data.

Az ember korai megtelepedése településünk kedvező földrajzi fekvésének, helyzeti és helyi energiáinak köszönhető. Két eltérő természeti és gazdasági jellegű táj, az Eperjes-Tokaji hegység és az Alföld találkozásánál, a Bodrog folyó két partján, fontos hadi- és kereskedelmi útvonalon fekszik. Északon a Zempléni hegység vulkanikus kúpjai, a hegység peremlépcsős szegélyterülete, délen az Alföld északi peremterülete, a Bodrogköz, a két területet összekapcsoló, de szét is választó Bodrog folyó két oldalán alakult ki a településünk. Az ellentétes természeti adottságú területek találkozása előnyös a különböző gazdasági jellegű területek közötti kereskedelem szempontjából, mely szerepet játszott a város fejlődésében története során.

A település előtörténetéről régészeti leletek vallanak, s ez az őskőkorig nyúlik vissza, mégis a folyamatos lakottság, a kontinuitás térségünkre a honfoglalás korától mutatható ki.

Patak határából két lelőhelyről, Apró vagy Kishomokról és Baksa tanyáról kerültek elő a honfoglalók hagyatékaik, mindkét lelőhely a Bodrog bal partján található, úgy tűnik, hogy a nagy állattartás kedvező feltételeit a Bodrogköz biztosította. A temető leletei arra utalnak, hogy a honfoglalók legelső csoportja temetkezett a homokdombi temetőkbe, s a karosi nemzetségfő katonai kíséretéhez tartoztak. A Bodrogközt a Baksa nemzetség birtokolta, nevüket őrzi a honfoglaláskori temető lelőhelye: Baksa-homok. „Ketelpataka-földet” birtokcserével szerezte meg I. András, mert vadászatra alkalmas volt, és mert felesége a kijevi nagyfejedelem lánya szívesebben lakott itt közel hazájához, tartva a német császár támadásától. (*Anonymus*)

A XI. századtól a királyi hatalom erdőispánság központjává és királyi szálláshellyé tette. A királyi birtoktömb „Sátorhalomtól a Tolcsva folyóig” terjedt. A korai pataki uradalom az erdősegeivel, útjaival tovább vezetett Zemplén földvárán át Ungvár felé, másrészt a Latorca völgyében, a vereckei hágón át Kijev felé, orosz földre. Később ez volt az útvonala a halicsi hadjáratoknak. Nemcsak a vadászatok, hanem a hadi út is vezetett.

Egyházi topográfia

A település legkorábbi épített emléke a XI. század közepén a városmagban megépült *Szent Mihály titulusu rotunda*, a körtemplom, mely hasonló a veszprémi Gizella királyné Szent György kápolnához. Az általa alapított veszprémi püspökség patrociniuma Szent Mihály. A XIII. század második fele óta, mint a mai templom helyén felépült román, majd gótikus plébániatemplom kápolnája élt. A „capella regia” funkcióját elvesztette, de parochia exempta jogállását, kiváltságát a plébánia templom sokáig megőrizte. Romladozó állapotára utal, hogy az 1428-ból származó Perényi Miklós végrendeletében renováltatására pénzt adományozott, és a Szent Mihály kápolnában örök misét és imádságokat rendel. A kápolna a XVII. század végéig fennállt, mint temető kápolna, miként a veduta ábrázolja.

Csak feltételezhetjük, míg régészeti kutatás meg nem erősíti, hogy a királyi kápolna közelében állt a *királyi udvarház*, közel a Bodrog folyó átkelőhelyéhez, s alkották, egymás szomszédágában a település kialakításának kettős magvát.¹ Sok udvarház mellett alakult ki a piachely, lehetséges, hogy Patakon is megvolt. Patakon a XIII. századra igazolható szombat napi vására, s így valószínű, hogy megvolt a kápolna–udvarház–piactér hármasa. A források tanúsítják, hogy a XV. századtól a XVIII. századig a templom déli és északi oldalán meglévő területen helyezkedett a piac.

A népesség növekedése miatt szükséges volt a plébániatemplom megépítése, az új templomot Keresztelő Szent János tiszteletére szentelték. A késő román kori templomot a XIV. századi tűzvész után átépítették, háromhajós, bazilikális, sokszögzáródású szentéllyel gótikus templommá, s a középkori település központját meghatározta. A XV. században gótikus csarnoktemplommá épült, az alaprajz megtartásával, a déli bejárat elé toronyszerű előcsarnokot, oratóriumot, kegyúri karzatot emeltek.

A templom építtetői, kegyurai, a Pálóczi család tagjai voltak, és Patak városának nemesi rangra emelt polgárai is lehettek.

Az 1964–68 közötti műemléki helyreállítást megelőző régészeti kutatás során G. Molnár Vera tisztázta a plébániatemplom építés történetét.

A középkorban a szolgáltók települései távolabb helyezkedtek el, miként a helynevekben is fennmaradtak, Szöllös, Kovácsi, Ardó (erdőóvó), Halász, kereskedőfalvak: Zsadány és Vámosújfalú. Külön-külön falvacskák, 2-3, 5-10 km-re feküdtek egymástól, széttagolt városnak is fel lehet fogni.

A városképződést elősegítő tényezők sorába tartozik a hospesek betelepítése a XII. században és kiváltságai (1201 Bodrogolaszi vendégnépek privilégiuma).

A koldulórendek ott telepedtek le, ahol a gazdasági élet fejlettsége magasabb szintet ért el, különösen a jelentősebb kereskedelmi forgalmat lebonyolító városokhoz vonzódtak. Patakon igen korán mindkét rend megjelent.

A település központjától, az orsószerűen kiszélesedő téren álló plébánia templomától délre a *domonkosok*, északra a ferencesek építették fel templomaikat, kolostoraikat. A domonkos rend IV. Béla uralkodásának kezdetén, a tatárjárás előtt megtelepedett, 1238-ban már állt a templomuk. Legutóbb a Városkapu, a Vízi-kapu felette építési feliratos tábla kiemelése során derült fény arra, hogy valójában a domonkos kolostor oltára volt, s az ereklyetartóba, források bizonyítják, hogy Veronai Szent Péter ereklyéjét helyezték el.² Már 1259-es forrás említi, s a csodás gyógyulásokat is feljegyezték.

A hagyomány szerint a konvent a Szemince-hegyen helyezkedett el, ez a várostól délre, Bodroghalász felett lévő szőlőhegy, mely megőrizte a Szent Vincze nevet. A domonkos rend „Ordo Fratrum Praedicatorum”, létének alapfeltétele a

¹ Szűcs Jenő 1993. 19.

² Konrád Eszter 2016. 160

város, így kizárt, hogy a lakott területen kívül építették fel rendházukat. Terep-bejárással tisztáztuk, hogy a domonkosok gazdasági központja helyezkedhetett itt el, esetleg gazdasági épületek állhattak, melyeket a bányaművelés eltüntetett. A konventben iskola működött, hiteles hely volt. Lelkipásztori munkát végeztek, ők látták el a pataki plébániát és a királyi család lelki gondozását. 1285-ben, a második tatárjárás során leégett, az itt őrzött oklevelek megsemmisültek. 1295-ben ismert, hogy patrocíniuma Szent Erzsébet volt.³ Többször leégett, ismételten felépült, és a kolostori élet felvirágzott. Utolsó említése 1495-ből ismert, s Détszy Mihály újabb kutatása fényt derített Pálóczi Antal végrendeletére, 1526-ban a templom helyreállítására adományozott 50 forintot, mely bizonyítja, hogy a kolostor javait a XVI. század elején még számon tartják. A kolostor végleg elpusztult, mikor Patakot a mohácsi vész után megszerezte Perényi Péter koronaőr, aki a reformáció híve lett, s a pataki kolostorokat leromboltatta, köveit beépítette a Vörös-torony és a városfal erősítésébe. A domonkos kolostorból származhatnak a műemléki helyreállítás során előkerült román és gótikus faragványok, melyeket átfaragva újra felhasználtak.

Hogy hol állhatott a kolostor? Sokféle elképzelés közül legvalószínűbb, ha a Hustácon, a görög katolikus templom XVIII. század végén épült kőtemploma helyére lokalizáljuk. A városszerkezet vizsgálata alapján, ha a térképre felvetítjük a ferences kolostor-városmag távolságát délre, akkor ezt a helyet határozhatjuk meg. Ez a típusú elrendezés, hogy a város szélén, egymástól kellő távolságban, mintegy a területet megosztva, a városból kivezető utak, a városkapuk környékére telepedtek a kolduló rendek, Székesfehérváron, Budán, Nagyszombaton, Selmecbányán és Kassán is fellelhető. A város alsó végén megtelepedett domonkosokra topográfiai bizonyítékot csak ásatás szolgáltathat.

A középkori Patak északi szélén, a Piac utca felső végén IV Béla donációjaként épült fel a *ferencesek* temploma, 1261-ben melyet a Boldogságos Szűz tiszteletére szenteltek fel. Régészeti feltárás tisztázta építési periódusait: az első periódusban egyhajós, egyenes szentély záródású két boltszakaszos templom épülhetett fel, mely a XIV. század utolsó harmadában hatszöggel záródó, tengelytámpilléres formátumúvá épült át. A szentély bővítését a gyors fellendülés tette szükségessé, s I. Lajos donációjára enged következtetni, beilleszkedik a Nagy Lajos-kori késő gótikus művészeti irányba. A harmadik periódus 1385 tájára keltezhető, mikor a ferences rend női ágának, a Klára-szűzek, *klarisszák* Szent Anna kápolnájának építését befejezték. A templom szentély déli oldalához, a támpillérhez igazítva hasonló hatszögzáródású szentélyt építettek. Az alapítást Erzsébet vagy Mária királyné gondoskodásának lehet tulajdonítani. A ferences építési hagyományoknak megfelelően a templom északi oldalán állt a torony és a kolostor épülete, a templom déli oldalán a klarissza kápolna és feltehetően a szomszédos déli telken a kolostor. A negyedik építési periódusban, a XV. század

³ Mező András 2003. 80.

közepén a káptalanterem nyolcszögzáródású szentélye és a templomhajó déli oldalához, a diadalívhez igazított kápolna épült, ez utóbbi a Pálócziak magánkápolnája lehetett, akik az obszerváns ferencesek hívei voltak, támogatták a rendet.

Egy XV. századi forrás „*a sárospataki kolostorból alakított és készített erősség*”-nek említi (1445), mely nem egyedüli a hazai emlékeknél. Ez az első említése Patak városában álló erősségnek.

A városszerkezet rekonstrukciójához fontos támpontot nyújt az 1461. évi oklevél, melyben említés van a Beatae Mariae Virginis felső kolostorról, mely Szent Ferenc kisebb testvérei, és egy árokról, mely a kolostor körül, annak felső részénél helyezkedik el. A felső kifejezés északi irányt jelent, ennek megfelelően az árok északról vette körül a kolostort. Az árok a mai Görbe utca, Szemere utca vonalától északra ma is megvan, a XVIII. századi források a mély árkot Bábagödörnek nevezik.

A Dózsa parasztháborúban a forrongás gócai a szikszói és pataki rendház. A parasztháború leverését követő megtorlás, majd Perényi Péter birtoklása a szerzetesek elmeneküléséhez vezetett, s tíz évvel később a klarisszák is követték példájukat. Az 1567-es összeírásban úgy szerepel, Perényi Gábor leromboltatta.⁴

A ferencesek harmadrendje, a *beginák* Szent Lélekről elnevezett kápolnáját Pálóczi Imre özvegye, Rozgonyi Dorottya építette a Piac utca nyugati oldalán, a ferencesekkel-klarisszákkal átellenben.

Az 1503-as oklevél a beginaház leírását adja, már feltűnnek az új stílus, a reneszánsz elemei. Ezt az épületet nem rombolták le, hanem iskola céljára fordították, ez lett a Kollégium ősi fészke, amit később Trójának vagy Trójasornak neveztek el.⁵ A telek kiterjedt a nyugatra a kialakult Kovács utcáig, s így a századok során új szárnyak, diákszállások épülhettek (*1. kép*).

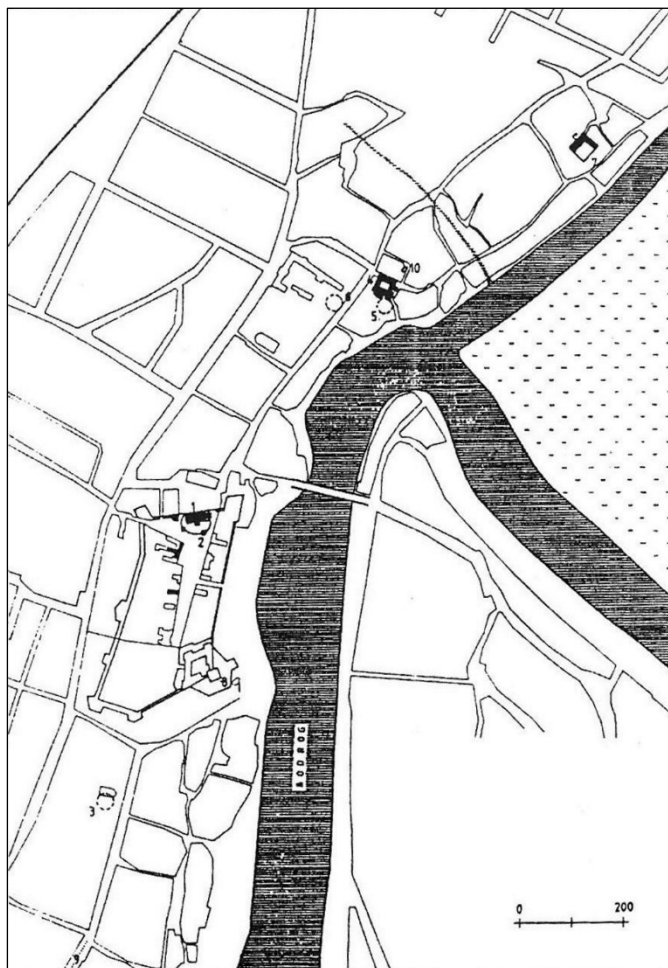
Mezővárosi fejlődés

A *Héce* nevű városrész topográfiai leírását Mátyás király 1451. kiváltságlevele adja:

„*Sárospatak városunkhoz tartozó Héce nevű negyedét, vagy utcáját, amely Szent Ferenc kisebb testvéreinek felső Boldogságos Szűz Mária kolostorától, s ugyanezen kolostor felső végénél fekvő ároktól, László comesnek nevezett Sárospatak mezőváros felső végén álló saját háza, udvarháza felé, majd Ardó birtok felé húzódik hosszában, és amely utcát László comes nagy becsben tart, mivel az ő curiájával szomszédos, hogy tehát ez az utca mielőtt benépesíthető legyen, ilyen szabadságjogokkal ruháztuk fel.*” A Héce ekkor gyéren lakott, kiváltságokkal támogatták benépesülését.

⁴ J. Dankó Katalin – Szekér György 1994. 359–376.

⁵ Hörsik 1981. 263

1. kép. Sárospatak egyházi topográfiaja a középkorban.

1. Keresztelő Szent János plébánia-templom (1350),
2. Szent Mihály kápolna (XI.sz.),
3. Szent Domonkos kolostor (1238),
4. Boldogságos Szűz Mária ferences kolostor (1261),
5. Szent Anna klarissza kolostor,
6. Szentlélek beginaház (1503),
7. Pálóczi udvarház, majd vár (1429, 1465),
8. Vár - kastély (1534–1541),
9. Szent Miklós plébánia-templom, Bodrogolaszi (1201),
10. Ispotály

Világi épületek

Ugyanerről a *kúriáról* szól Mátyás 1465. évi oklevele, melyben engedélyt ad Pálóczi Lászlónak „*hogy ő curiáját, mely Zemplén vármegyében fekvő Patak nevű mezővárosban áll, vár módjára bástyákkal, várfalakkal és árokkal, más szükséges építményekkel megerősítse, megépítse*”.⁶

Az oklevelek 1480-tól castellumot említenek, megkülönböztetve a Várhegyen álló régi pataki vártól, mely castrum. A castellum, a felső vár, 1528-ban János és Fedinánd közötti harcok során pusztult el. Pálóczi László országbíró kúriájának maradványait és kőfállal megerősített területét (40 x 40 m), a hozzá tartozó

⁶ J. Dankó 1990. 217–226.

pincével régészetileg meghatároztuk az un. Szél-dombon. Ez tekinthető a pataki várként ismert Vörös-torony építését közvetlenül megelőző időszak erősségének.

A XVI. században Perényi Péter országos tisztségeket betöltő nagyhatalmú főúr szerzi meg Patakot, s Siklósról, a török támadástól tartva, Északkelet-Magyarországon a család ősi fészkéhez, temetkezési helyének, Terebes közelében hatalmas *erődépítési* munkáival új rezidenciát is épít. A középkori városszerkezetet megváltoztatta, a mezőváros központját és déli felét észak–déli irányban elnyújtott ötszög alakú területet fallal és árokkal övezett: ez a belső város, vagy külső vár. Azon kívüli területet a külső várost hozott létre. A *külső vár* egyetlen bejárata a keleti városfalon nyitott gyalogos és kocsi behajtó, mely 1541. április 16. keltezéssel ellátott építési feliratos kőtábla az építkezés befejezését tanúsítja. A *kapu* kettőssége és az előtte lévő kapubástya, védmű jól látszik az 1685-ös vedután. A templomot az erődítés részévé tette azáltal, hogy az északi városfalat hozzá építik, lőrészekkel, belső támfallal erősítették meg, s az erődítésbe foglalták. A külső vár délkeleti területén családi rezidenciát épített, ez a négysarokbástyás várkastély, a belső várostól fallal és árokkal elválasztott „*belső vár*”, amelynek legerősebb bástyája a kissé torzult négyzet alaprajzú ötszintes lakótorony. A torony és a városfalak alapozásai, a falcsatlakozások melletti pásztázó lőrészek annak bizonyítékai, hogy a védelmi rendszer kiépítése egy időben egységes koncepció alapján történt. Az építkezés megkezdését Perényi 1534-ben Kassa városához írt levele keltezi, melyben erődítésben jártas embereket is kért segítségül. 1537-ben a két király közötti béketárgyalások már a toronyban folytak, az építkezés befejezését a kapu felett elhelyezett 1541. április 16. kőtábla örzi, zsolttárverse: „*Felix civitas in qua verbum Dei predicatur et observatur illud*” a református hitre tért Perényi szellemiségét is kifejezte.

A *belső várba* a nyugati oldalon, az árok fölött felvonóhíddal megközelíthető kapun juthattak be, melyet a XVII. században I. Rákóczi György újítt meg. A XVIII. században már kőből épült a híd, amelyen kőlámpások és barokk szobrok álltak.

Ugyancsak hídon lehetett bejutni a *lakótoronyba*, a védőárok fölött, az osztott Perényi címert tartó angyalfigurával díszített főkapun keresztül. Az ötszintes palotatorony szintenként váltakozva egyesítette a lakótéri és hadászati funkciókat. A pinceszint körbefutó, hosszúkás, többágú lőrészekkel épült védőfolyosója hadászati, vermei, kútja gazdasági szerepet töltött be, a bejárati szint az őrség tartózkodására szolgált. Az első emeleten is, az alsó szintnek megfelelő lőréses folyosót szándékoztak kialakítani, de építés közben módosították, s ezen a szinten gazdag reneszánsz építészeti elemekkel (ajtók, gyámkövek, kandalló) díszes tereket, kancelláriát, kinestárat alakítottak ki, s a védőfolyosót fél szinttel feljebb építették. A második emelet lakótéri funkcióknak felelt meg, itt helyezkedik el: a méreteivel is reprezentatív ebédlőpalota és a keletről kapcsolódó pitvar, kispalota és az árnyékszékkel ellátott hálókamra. A földemben a század végén a nagytermet három oldalról övező lőréses, s a déli oldalon ablakkal nyitott védőfolyosót

építettek, melyet a XVII. századi korszerűsítés szüntetett meg elfalazással, s a nagy ágyúlőrészekkel ellátott ágyúterasz megépítésével (1656). A délnyugati forduló szakaszon került elő az az eddig ismeretlen bekarcolás, várabrázolás, mely a tornyot és annak elővédművét, a párkányt, az olaszbástya kazamatát ábrázolja, feltételezésünk szerint a XVI század végi, vagy a XVII század első felének állapotát rögzítették.

A *palotaszárnyak* építése feltehetően a déli oldal beépítésével kezdődött, s folytatódott, zárt négyszög alakú belső vár keleti, majd északi és nyugati oldalán. Perényi Péter a lakótornyot és a keleti kastélyszárnyat késő reneszánsz épületszobrászati díszítésekkel gazdagította, pompás kapuzatokkal, ajtó-, ablak- és kandalló-keretezésekkel, gyámkövekkel. Szépséges angyalfigurák tartják a várúr családi címerét a reprezentatív bejáratok fölött, de a címerrészlet, a szárnyas, szakállas férfifej, és az ágaskodó oroszlán medaillonokba foglalva önállóan is felbukkan ablakkeretезéseken és az udvari hármás árkád pillérei fölött. A sok faragvány közül kevés évszámot találunk (a hármás árkádon koszorúban 1540, a szomszédos terem kandallóján 1542, sajnos másodlagos helyen!). Húsz évvel később, már fia, Gábor díszíti a nyíláskeretезéseket.

A Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna házassága révén közel száz évig a Rákóczi család birtokolja. A *mezőváros fénykora*, felvirágzása annak is köszönhető, hogy a magyar történelem egyik leghíresebb családjának, a Rákócziaknak székhelyévé, birtokaik központjává vált Patak vára. Rákóczi György beházasodott a várat birtokló Lorántffy-családba, s a Zsuzsannával kötött házassága hozományaként megszerezte Patak várát és a mezővárost, megnövelve a Rákóczi birtokokat. A Perényiek korában kiépült vár az erődítésének korszerűsítésére, a palota nagyszabású kiépítésére, fejedelmi székhellyé történő emelésére került sor. A nagyszabású építkezések Détszy Mihály forráskutató munkája nyomán ismertek. A fiatal házaspár rezidenciájának építése a keleti palotaszárny emeleti teremsorának 1617–18-ban történt megépítésével kezdődött, melyet a XVIII században Bél Mátyás a címeres, feliratos márványtáblával, s annak összeírásával is megőrzött. Sajnos ez ma már nem található. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem, Gyulafehérvár mellett Patakot is fejedelmi székhelyévé kívánja emelni, s ezért nagyszabású építkezések kezdődnek. Az építkezések irányítója 1632-től 28 évig a jószágkormányzó Debreczeni Tamás prefektus. Nagyszámú levélben számol be a folyó munkákról. A *palotaszárnyak építésére* vonatkozik a déli szárny emeleti boltozott termeinek kiépítése, mely megőrizte a XVII. századi állapotot. (Az emeleti szárny termei az előtte húzódo fa szerkezetű folyosókról voltak megközelíthetőek.) A késő-reneszánsz és a kora-barokk átmenetét képviselik a szárny faragványai, ajtókeretek s a déli homlokzatból kiugró Lorántffy címeres erkély, mellvédjén griffek és hattyúk között a Lorántffy címerrel, mellvédjén 1643-as évszámmal. Az udvari lépcső, Lorántffy-loggia, építése 1646-ban erdélyi mintára és ottani kőfaragókkal, a Sub Rosa erkély kifestése (1650-ben) történt.

A fejedelmi pompa bizonyítéka az öregpalota pompás (a Perényi-kori reneszánsz faragványok áthelyezésével történő) díszítéséről valló tér, az ebédlő palota.

A lakótorony második emeleti szintjén a fejedelmi fogadószoba, audienciás szoba, a „*bokályos ház*” kialakítása – mely káprázatos török fajansz csempéivel a gyulafehérvári minta alapján készült – páratlan emléke a magyar művelődéstörténetnek. A tér történetileg hiteles rekonstrukciója éppen a pusztulásának köszönhető, mert töredékei, mind az egykori kökeretek, mind a falburkoló csempék, és a kályhacsempe-töredékek előkerültek az ásatások során, s visszahelyezhetőek voltak a lenyomataik tanúsága szerint eredeti helyükre.

A korabeli források, leltárak tájékoztatnak az egykori „aranyas palota” kazettás mennyezetéről, a nagyszámú falikárpitról, grádicsokról, kertekről (1639 és 1701-es leltárak).

Híres történeti kertjeink sorába tartozik Lorántffy Zsuzsanna *Gombos kertje*, amely a Vörös-torony elővédbástyája körül, attól délre helyezkedett el, első sorban virágoskert, másodsorban gyümölcsös kert. Három kert élte fénykorát a XVII. században. A fentebb megjelölt mellett a Mandulás- és Mogyorós-kert, és két szőlő, a Somlyod és a Mandulás. A Mandulás-kert az Alsó Hostáton feküdt, s ettől délnyugatra a Mandulás szőlő.

A Mogyorós-kert a Bodrog bal partján, Kispatakon feküdt, a kert mellett halastavat is említenek a XVII. századi urbáriumok. A Somlyod szőlő a várostól északnyugatra, Végardó határában terült el.

A palotaépítés mellett Rákóczi György 1620-as évektől folyamatosan tovább fejlesztette a *belső és külső vár védelmi rendszerét*. A korszerű hadiépítészetnek megfelelően a védelmi vonalat előre tolta, s fokozta a megerősítést a hadászatiilag fontos helyeken, a kapuknál, löportoronyánál, s természetesen a rezidenciánál, a belső vár védelmi rendszerénél. Ennek emléke a belső vár délnyugati sarokbástyája, lőrésai a nyugati várarkot és a bejáratot védték. Az 1642-es leltár szerint: „... *vagyon egy forgó vas tarack, fél fontos globissal járó*”. A szomszédos konyháról a Konyhabástya nevet kapta, melynek négy nagyméretű köpillér által közrefogott tűzpadka köépítményét a régészeti feltárás felszínre hozta.

Olaszbástya, a párkány kétszintes, gyilokjáróval korszerű előretolt védelmi vonal lett, északkeleti részében kialakított ágyúteremmel, amelyből széles ágyúlőrés nyíltak és szakállas puskák számára épült 2-3 ágú lőrészekkel. Híd vezetett a torony előtti védműbe, a párkányba, s a vár legkorábbi alaprajza szerint (1573-ból), a keleti oldalon hídon lehetett a bástyafalon húzódó körüljáróról a Bodrog partra jutni.

Ránk maradtak Rákóczi György ágyúöntőknek adott utasításai, és a öntőház maradványai. A pataki műhelyt az 1631-ből keltezett urbárium említi először, működött folyamatosan, s az itt gyártott lövegek az erdélyi fejedelemség tüzérségéhez, s Rákóczi váraiba kerültek. Az 1642-es hadifelszerelés leltárból kitűnik, hogy a pataki vár ágyúiban, nagyságban megelőzték a többi várét. Az *ágyúöntőház és kovácsház* a külső várban, a kastély nyugati homlokzatával szemben

állt, mellette száraz malomház, szomszédságában a hadiszertár. 1676. évi urbárium szerint az öntőház a vele szomszédos uradalmi épületekkel együtt „*csak üszögében vagy*on”, tűz pusztította el. A tűzvész után már nem kelt életre. A régészeti feltárás és helyreállítás, és a kora újkori ágyúöntés technológiáját bemutató kiállítás által történetének új szakasza kezdődött. (2006–2011 feltárást Ringer István régész vezette, a védőépület tervezője Mányi István.)⁷

A keleti falszakaszon a kapu előtti sokszögű védmű, az inventáriumokban szereplő *Közép-bástya*, őrházzal. A farkasveremmel és felvonóhíddal védett kettős bejárat nyílt. Az északkeleti bástya korszerű fülesbástya, a *Cigány-bástya* vagy *Tömlőc-bástya*, mely mögötti sánc ágyúállássá szélesedett.

Fennmaradt építési feliratos vörös márványtábla tanúsítja, hogy az északnyugati *Új-bástya* építését 1627-ben fejezte be. A Perényi-kori kis bástya helyén nagyméretű, ötszögű bástya épült, mely boltozatos kazamatás, 2x3 pillérrel tagolt tere az utca szintje alatt őrzi a XVII. századi állapotot. A bástya északi és nyugati homlokfala előtt széles, mély árok húzódott, mely a feltöltés kitermelésével (5-6 m), s a szomszédos házak beépítési vonalával sejteti az árok tekintélyes méretét. Elnevezése az 1634–35 és 1642 inventáriumokban szerepel, ez utóbbi felszerelését is közli: 3 ágyú, tarack. Az északi falon két szint, nagy kváderekkel keretezett hatalmas ágyúlőrési az sugallják, hogy a bástya négyszintes lehetett, mint a pusztulás, az 1702-es robbantás következtében romossá vált délnyugati és északkeleti bástyák. A felső szintek megsemmisültek, de az alsó, a délkeleti oldalág faragott kőkeretének bekarcolása szerint is, P.V.B.1705, nem pusztult el, épségben megmaradt.

A nyugati falon, éppen a természetes védelem hiánya indokolja a fokozott erősítést, a falszoros kiépítését és ezen a falvonulaton két sarokbástya között két bástya épült. A nyugati városfal tövében épült az új löportorony (1636) védelmére az *Oroszlán-bástyát* építi. Ez a bástya a Kruczik gödörben épült házak és melléképületeinek falában fellelhető, s ez a sokszögű bástya is egy kisméretű, négy-szögű Perényi-kori bástya elé épült, vagyis azt korszerűsítették. A nagyméretű, andezit kőből épült bástya nagyon fontos hadászatiilag, itt nappal is vigyázók álltak azért, hogy a várfalon belül épült *lőportorony* védelmét biztosítsák. Az építése 1631-ben megkezdődött és 1647-ben folytatódott. A bástya felszerelése: 3 harmincfontos, 1 húsz és 1 tizenötfontos ágyún kívül, öt tízfontos ágyú. Itt helyeztek el a legtöbb ágyút, miként a leltárból kitűnik. I. Rákóczi Ferenc 1666-ban kiadott hadi utasítása, mely a 14. pontban rögzít „*nappal is vigyázó legyen az Oroszlán-bástyán*”. A nyugati oldalon a városfal mögött sáncot rakat, mely a Szent Erzsébet utca nyugati házainak kertjeiben nyomon követhető, magas ágyúállásokkal védelem fokozását szolgálták. Az árok az országútig húzódott, a XVIII. századtól a partfalra házak épültek, de az árokba is apró házak épültek, és pincéket vájtak a Krucik gödörben.

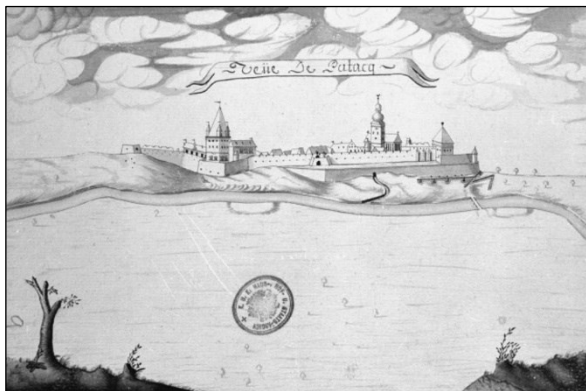
⁷ Domonkos–Dankó–Ringer 2009.

Hasonlóan bővítette a délnyugati kerekded bástyát Rákóczi György, s a kis-méretű bástya helyére nagy, négyszögű bástya épült a *délnyugati kazamatás várfallal*, mely a levelezésben 1647–48-ban közköfalként szerepel. A kazamatás várfal kétszintes, boltozott keskeny folyosó, tűzfolyosó, ahonnan sűrűn lőrések nyílnak. A fal alsó rézsűs felületét, hatalmas kőlapokkal burkolták. A várfal építésének teljes befejezésére 1654–56-ban kerülhetett sor, ez a kazamaták lefedése. A falszakasz a *Veres bástyával* zárul, s lépcsők vezettek a folyosóba, s így lehetett e bástyákba is bejutni. A várfal mögötti széles sánc itt ágyúdombbá szélesül, s többszöri megújítással a mai napig megmaradt.

A templom északi oldalán széles árok húzódott, a keleti szentélyénél a kettős fal nyújtott védelmet. Itt nyitott kaput, mely *Kiskapu* elnevezéssel maradt a forrásokban. 1633-ban Sánta kőműves tervezte és kivitelezte.

A Wesselényi-féle összeesküvés megtorlásaként a megszálló császári csapatok parancsnoka Stahremberg kocsi behajtásra alkalmas kapukat vágatótt a templom északi és déli falába mely 1671–1684-ig, „*az templomon levő atal Jaro kapu*” „*befalazásáig működött, a forgalom ellenőrzésére*”. Ehhez a Felső Hóstát felől a templom melletti északi várárok fölött hidat ácsoltak. A templom déli homlokzatán az íves kő kapu kereten az 1671-es évszamos zárókő ma is látható. Ezt nevezték *Újkapunak*.⁸

Az 1685. évből származó látképen még a déli oratórium fölötti torony látható, melyet a fejedelem ágyúállásokkal kívánt megerősíteni. A nagy 1737-es tűzvésznek áldozatul esett, s ezt követően a nyugati homlokzatra építik a nyolcszögletű harangtoronyot (1787-ben). A ma látható neogót torony már egy újabb tűz utáni, XIX. századi újjáépítésnek az eredménye (2. kép).

2. kép.
Veduta, 1685

Temető

A templom körüli temetőt és a cinteremfalat a gótikus templom déli homlokzata előtti területen tárta fel Gömöri János, mivel az északi várárok, a templom erődítmény építésénél az északi részt elpusztította, megsemmisítette.

⁸ Détsky 2002. 255.

A templom a kegyurak temetkezési helye, sajnos sok sírkő, síremlék feldúlva, másodlagosan beépítve került elő. Így Pálóczi Antal és Mihály vörösmárvány tumba fedlapja (1519), Perényi Gábor tumbájának töredékei is a padozatból kerültek elő.

A XVII–XVIII. században is az uradalom életét szervezők és családtagjaik végső nyughelye a templom: Dobó Ferenc és felesége Kerecsényi Judit (1613), titkáraik Maykóci Gábor és Ragyóczi Péter, II. Rákóczi György várnagyának felesége, szakmári Nyíró Katalin (1634). Forrásokból ismert, a Zeleméri Kamarás, Lorántffy és Rákóczi család tagjait is ide temették (többek között Zeleméri Kamarás Borbálát, Rákóczi Zsigmond elsőszülöttet, Pfalzi Henriettát, Lorántffy Zsuzsannát, II. Rákóczi Györgyöt) de síremlékeiket feldúlták, tönkretették. Az árulóvá lett Bezerédi Imre és Bottka Ádám nyughelye előkerült, többek között őket is a templomban temették el. A többszöri kegyúr váltás eredményeként, s a történelmi időkben (szabadságküzdelmek) többször feldúlták, így sokak temetkezési helye megsemmisült.⁹

A XV. századi városfejlődésre a templom átépítése, bővítése túl, Kubinyi András kutatásaiból a bécsi, krakkói egyetemekre került diákok számából a városhierarchiában Patakot a IV. fokozatba sorolja. Patakról 14–25 hallgató jutott el külföldi egyetemre, mely bizonyítéka, hogy jelentős iskolázás folyt Patakon. Régészeti bizonyított, hogy a forrásokban szereplő Kisvárdai János iskola-mester, aki a krakkói egyetemen, a korabeli szellemi élet egyik központjában szerezte tudását, magas színvonalon, korszerű tananyagot oktatott Patakon, a *városi plébánia iskolában*. A tananyagot az ún. Szalkai kódex őrizte meg, mely az itt tanult Szalkai László mátészalkai csizmadiamester fiának tankönyve, jegyzete volt (1489–1490). A fiúból esztergomi érsek vált.

A templom nyugati előterében működött az iskola, az 1530-as évekig, amikor a városfal építésének útjába került, az épületet lebontották az iskolát áttelepítették 1537–39-ben a beginák házába, mely a helyi egyházszervezet protestánsná válásának idején, Kopácsi Istvánnal „in scholam Lutheranorum conversum” lett. Alapfalait a régészeti feltárás hozta felszínre.¹⁰

Lakóépületek

A XVI. század közepétől a töröktől elfoglalt területektől kívül eső Tokaj-Hegyalja az elveszett szerémségi borvidék szerepét átvette, s ennek köszönhetően az orosz, lengyel távolsági kereskedelem révén az itteni mezővárosok, közöttük Patak is felvirágzott. A település szerkezetét fekvése, a hegy és a folyó, határozza meg. Az észak–déli kiterjedésű középkori eredetű egyutcás település, a telekosztás-szerkezetét megőrizte. A Zempléni-hegységet délről lezáró peremlépcső

⁹ G. Molnár 1983. 18–63.

¹⁰ Mészáros István 1972. 289; Gömöri J. 1970

folyóparti részén húzódik a középkori utcája, a Nagy vagy Piac utca (ezen a nyomvonalon a mai Kossuth, Szent Erzsébet és Szent József utcák találhatóak). A város fejlődésének eredményeként ezzel párhuzamosan alakult ki az Új utca, XVI. század második felétől, (az itt működő kovácsok után Kovács utca), ennek az volt a jelentősége, hogy Hegyalját Lengyelországgal összekötötte. Az utcára merőlegesen fésűs beépítési módon épültek a lakóházak, hosszoldalai a telek északi oldalán, a telekhatárral párhuzamosan helyezkedtek el. A házak rövid oldalai az utcavonalon álltak. A nemesek házai mellett a tehetősebb polgárok házai kőből épültek, alapincézettek, földszintesek vagy emeletesek voltak, az utcáról nyíló pincelejárattal. A pincék részletformáikkal, kőboltozataikkal, egykori gádoros lejárattal (ha mára el is falazták ezeket), megőrizték a késő középkori formájukat. (A Szent Erzsébet utcai telkek, házak, pincék őrzik a későközépkori telekosztást, ezekből 24 késő középkori.) Az évszázadok során az új tulajdonosok a házakat sokszor igényeiknek megfelelően átépítették, módosították, korszerűsítették, pl. három lakóépületből a jezsuita kolostor, később plébánia, középkori lakóházból Debreczeni Tamás jószágkormányzó Kisvárként lakó-, gazdasági épületet emel, később a *trinitáriusok* temploma és kolostora, de a városszerkezet fő jellemzői megmaradtak, s máig megőrződtek. A párhuzamos utcákat kisebb közök kötötték össze.

A várfalon belüli városrész a *belső város*. Itt nemesek és polgárok kőből épült házai, az összeírások szerint 60 ház helyezkedett el, de puszta telkek is voltak. 1620-ból származó urbárium tájékoztat a belső város házairól, lakóiról, 112 ház tulajdonosait sorolja fel, míg a keleti várofal előtti Szárazhid mellett 28 házat írtak össze. A belső város északi felében kőépületek, három középkori házból épült 1663-ban, miután Báthori Zsófia letelepítette őket, a *jezsuiták rezidenciája*, később plébánia, szomszédságában a Szeminárium és a három osztálytermes iskola. A déli felében többnyire gazdasági épületek voltak, melyek a vár hadászati szerepét erősítették (istálló, kocsiszín, ágyúöntőház, kovácsműhely, löportorony).

A *város piaca* a XVI–XVII. században a vártemplom északi fala mögött volt, melyet keletről a Szárazhid határolt. A *várpiac* a templom déli oldala előtt, a külső várban volt, mely alatt 1639-ben gabonásvermek sorakoztak. A várárok mellett helyezkedtek el az urasági vendégfogadók, korcsmák, mészárszékek, patikák (bódék). A XVII–XVIII. század fordulóján áthelyezték a Híd utca és a Piac utca találkozásához, az előző közvetlen közelébe. XVIII. században a szerek részére állás is épült.

A várfalon kívüli *külső város* településrészek falusias képet mutattak. *Alsó Hostát* (ma Hustác) területe a vártól délre helyezkedett el, körülhatárolása: keleten a Bodrog, északon a várárok melletti szekérút, nyugaton a hegyaljai út, délen szántóföldek, 1785-től a németekkel betelepített Józseffalva. 1648-ban marhával szolgáló jobbágy 7, gyalog szeres 18, özvegyasszony 6, drabant, mészáros 5-5, hajdú 7, szakács, kerülő, disznópásztor, bíró, kocsis 2-2, búza vermekkel bánó, kovács, varga, halász, molnár, csordapásztor, virrasztó, kertész, kántor 1-1 került

összeírásra. Déli felén urasági major csúrral. Gabonát vermekben itt is tároltak. A vermek gondozását 1632-ben Német Mihály és Zabó Miklós látták el. Keleti, Bodrog felőli oldalán jégvermek sorakoztak, télen ezeket könnyen lehetett a Bodrog jegéből feltölteni. A Hostátot az 1672-es tűzvész teljesen elpusztította, a század végétől kezd újra benépesülni, a XVIII. századi német betelepítéstől mint *Józseffalva* jelenik meg a forrásokban.

Felső Hostát (a mai Héce) határai változtak, sokszor ide vették a kollégium épületeit is. A Bába gödörtől (Dobó árok) északra terült el. Lakói főleg értelmiségiek voltak, akik kiszorultak a belső városból, s kézművesként éltek: kovácsok, lakatosok, szíjgyártók, nyeregkészítők, csizmadiák, kőművesek, szűcsök, kővágók¹¹ (3. kép).

3. kép. II. katonai felmérés (1819–1869)

A *kollégium* ősi épülete is a város északi részén helyezkednek el, a felső Hostáthoz is írták össze. Trója–Huta–Fazekas sortól, az üres telek a nyugati irányú terjeszkedést lehetővé tette az Új utcáig vagy Kovács utcáig, melyet a XVII. században elértek az épületei. A diákkamarák, osztályok épültek a fejedelmi pár

¹¹ Balassa 1994.

támogatásából. A Cigány sort a telek déli részén, 1620–21-ben, a Fejedelem és felesége Lorántffy Zsuzsanna épített, melyben a fejedelmi pár fiai Zsigmond és György nevelőjükkel együtt lakott. Mindkét szintjén hét-hét kamara volt. Pártfogásukkal épült a nyomda, s a Kollégium európai rangját eredményezte. A régi épületek alapfalai az iskola udvarán a járósínt burkolatában felszínre hozva láthatók, a beépítés miatt csak részleteikben. Bemutatásra került a Nagy Auditórium alapfala, melyben elhangzott Comenius, az európai híru pedagógus Beköszöntője, s akinek 4 éves itteni tevékenysége az oktatás, a pedagógia fénykorát eredményezte.

A Kollégium telkének, épületeinek első alaprajzi felmérése 1759-ből ismert. Ekkor a diákok kis házacskái álltak a telek déli oldalán, ahol később a Berna-sor épült. Átellenben a telek közepe tájékán épült 1728–29-ben az osztálytermes Bibliotheca. A Kollégium gazdasági bejárata a nyugati oldalon nyílt, gazdasági épületek, szérűskert tette teljessé. A Berna-sor az egyetlen az iskola régi épületei közül, mely máig áll, s ebben a korszakban, a század utolsó negyedében épült, s szép példája a protestáns kollégiumi barokknak. Lovas Lipót 1819-es helyszínrajza már a Nagy Kollégium új épületét, mai fő portáját örökíti meg.

A mezőváros északi részén, a *Felső-Hostáton*, az egykori ferences kolostor közelében, XVI. századi épületből alakították ki a *város ispotályát*. Perényi Gábor adományozta a jeles reformátor Kopácsi Istvánnak a telket, melyre kőházat épített, veje Czeglédi Ferenc református pap egyházának adományozott, melyet ispotálynak használtak. Az *ispotály* 1632-ben már befogadta a szegényeket. 1671-ben Báthori Zsófia a katolikusoknak adta, majd Thököly Imre visszaadta a reformátusoknak, de néhány év múlva a jezsuitáké lett. Ránk maradt 1685-ből leltára, mely részletes leírását adja az épületnek, s tartozékainak.

Volt szőlője, kocsamája, veteményes kertje, temetője, s ekkor nyolcan laktak az épületben, akiket a város tartott el. A XVIII. század közepén 11 kis épület húzódott meg körülötte. Ez az épület ma is áll, pincéje és keleti homlokzatának nyíláskerete középkori.

A XVI. század utolsó harmadában a védelmi sáncon túl, nyugat felé terjeszkehdhetett a város, a század második felében kezdték a *Majorok közét* elfoglalni. Határai, keletre a sáncig, vagyis az Új utca kertjeinek lábáig, délre a később keletkezett katolikus temető, nyugaton néhol azon is túlterjedt, északon a XVII. század végén a református temetőig (ma Iskolakert) húzódtak. Főként veteményes kertek, termények tárolására szolgáló építmények, állatok tartásár szolgáló terület, de a XVII. század végétől már laktak is itt.

A Hostatokkal azonosan rangsorban kezelték az *Új utcát*, annak ellenére, hogy a belső várossal szervesen összefüggött. 1648-ban összeírtak itt 12 marhával szolgáló, 21 gyalogszeres jobbágyot, 17 özvegyasszonyt, kovácsok száma öt. Az országút itt haladt át, ezért rájuk és a kerékgyártókra itt volt a legnagyobb szükség. A XVIII. század második felétől Kovács utca, ma Rákóczi utca. A XVII. századi forrásokban szerepel Sorompó és kapu. A *Felsősorompó* a Bábagödrén átívelő híd előtt, az *alsó* a Hustácon, a délnyugati sarokbástyával szemben

lehetett. A harmadik az Új utcát délről zárhatta el, ez az északnyugati sarokbástyánál, s a Külsővár erődítmény rendszeréhez tartoztak, kapuval, esetleg toronnyal ellátott építmények, környezetükben házak, telkek.

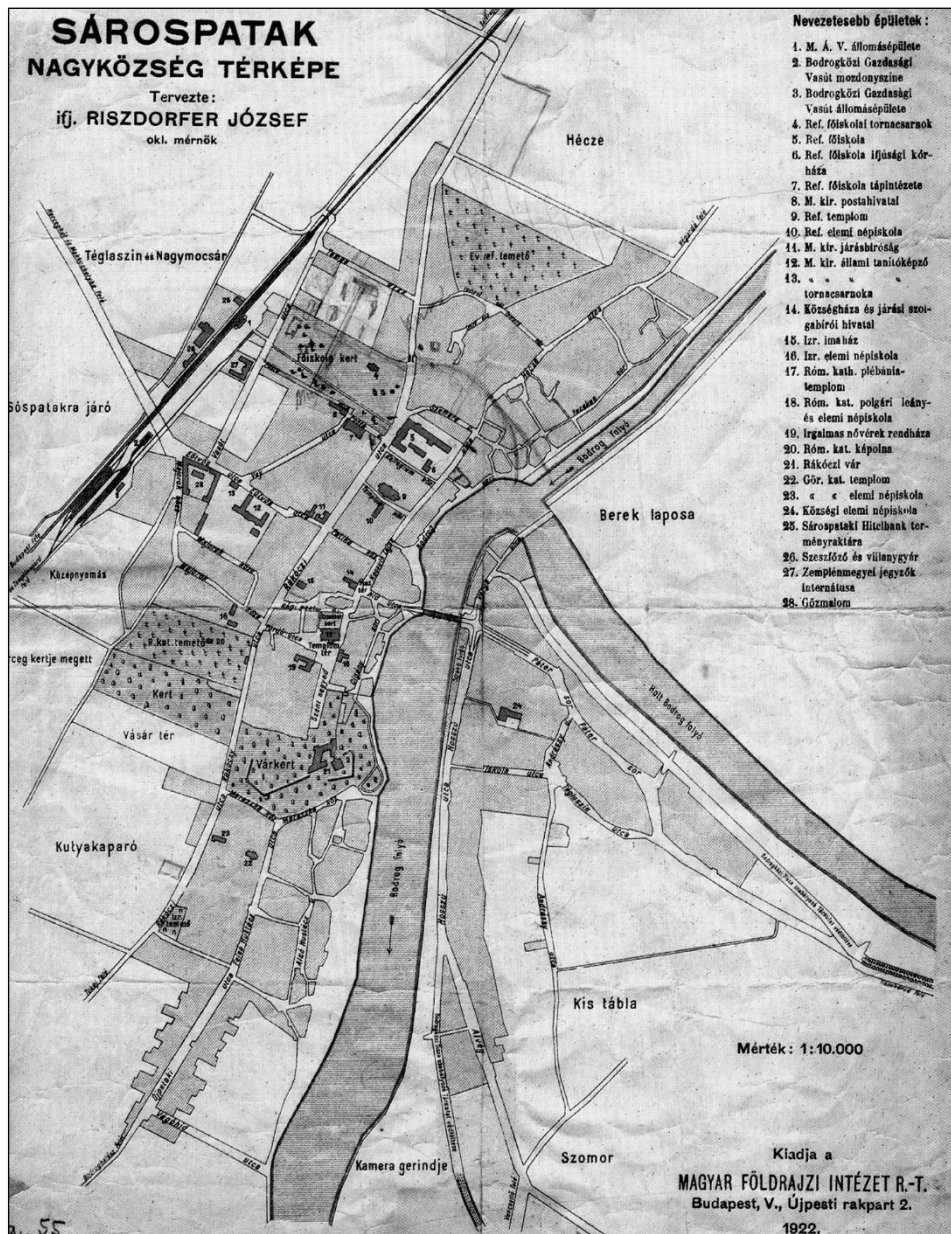
A Bába gödörtől északra, a Héce utcától keletre elnyúló területen telepítette le I. Rákóczi György Szobotistról (Nyitra megye) az új keresztényeket, a habánokat 1645-ben. A forrásokban *Újkeresztyén udvar* megnevezéssel. Kiváló kézművesek voltak, (13 féle mesterséget űztek) többek között fazekasok, akik a vár megrendelésére készítették használati, díszedényeiket, kályháikat. Körülbelül 200 fő élt itt gazdasági közösségben. A telep kiterjedése, pincéjük, kútjuk, lokalizált. A közelmúltban folytatott régészeti feltárás fazekaskemencéjük meglétének tárgyi emlékeit (bordázott égetőlapjának töredékeit, máz készítés tégelyét, rontott csempék, kályhacsempék, oromdíszek, párkányok töredékeit) tárta fel. Az ón és ólomtázas töredékek a pataki kerámia fénykorát mutatják. A jezsuiták *Historia domusa* forrás az itteni fa kápolna építéséről nyújt adatot, s körmenetek tartásáról. Az erőszakos térítés a telep elhagyását, majd pusztulását eredményezte. Előkerült kincslelet is őrzi emléküket. Az itt maradtak asszimilálódtak.

A mai város két jól elkülönülő, a Bodrog folyó két partján jött létre, a jobb parti Sáros-Nagypatak és a bal parti *Sáros-Kispatak* egyesüléséből alakult ki. Az egyesítés 1883-ban történt. A két városrész között Kispatak máig megőrizte falusias jellegét, s az Alsóhatár földjei, nagyobb kertek, majorságok már sík területre esnek.

Villa Kispatak elnevezés a XV. századtól szerepel, s egy évszázaddal később ide telepíti Siklósról Perényi Péter a magával hozott horvátokat, akikre a helynevek is utalnak Tótszer-Magyarszer, Babócsa utca (*Balassa* 1994). Önállóságát mutatja, hogy külön főbíróvá választanak. A XVII században öt portát, pincét írtak össze. 1621-ből származik a Bodrogon átvezető híd említése, mely nemcsak Kis- és Nagypatakot kötötte össze, hanem a Bodrogon keresztül Szabolccsal, Szatmárral, az Alfölddel teremtett kapcsolatot.

A XVIII. századból két kéziratot térkép ismert. Az egyik 1776-ból, mely Patak kamarai kezelésbe kerülésekor készült. Az akvarell feltünteteti az úrbérendezés utáni jobbágytelkeket a kertekkel, szántókkal. (MNM Rákóczi Múzeumban található). Továbbá Franz Römisch kamarai földmérő 1785-ben készített várostérképe, a Református Kollégium Adattárában, s ez utóbbihoz a telkek felsorolása is megmaradt. A két várostérképen a vár alaprajza még jól kivehető, s a település fejlődését, a beépítést jól mutatja a városszerkezet párhuzamos utcás bővülése és a két utcát összekötő merőleges kis utcákat. A második katonai felmérés (1819–69) feltünteteti a városrészek elnevezését, az 1922-ből származó ifj. Riszdorfer József Sárospatak Nagytérképén község térképen a nevezetesebb épületeket, a templomok melletti elemi népiskolákat, temetőket is feltüntetik.

A Kollégium északi végénél a XVII. század utolsó évtizedében alakult ki a Kis utca (ma Szemere utca), a XVIII. századi térkép 17 házat, telket sorol fel.

4. kép. Ifj. Riszdorfer József: Sárospatak nagyközség térképe (1922)

A térképeken kertek, templomok, temetők is megfigyelhetők. Az Ótemetőbe a XVII. század utolsó évtizedéig temetkeztek katolikusok, reformátusok (a Kis utcától délkeletre húzódott). A XVIII. században nyílt az új Katolikus temető a nyugati várakkal szemben.

A régi Református temető az Új utca nyugati oldalán terült el (ma iskolakert), s ennek közelében a település két főutcája közötti telken épült fel a *templomuk* (1771–81). Az új temető, melyet a XVIII. században nyitottak a Bábagödör árkán túl, mai is használatos. (1784-től, Patak Házsongárdi temetője, ide temetkezett professzorok, kollégiumi tanárok miatt) .

A görögkatolikus temető a Cerkó körül terült el, a Hustác északnyugati részében, s ide épült a templomuk, melyet a térképek a mai helyétől nyugatabbra jelzik (építés éve 1714).

A zsidó temető a Hustác délnyugati részén, a településen kívül létesült (a beköltöző zsidók száma a XVIII. század utolsó harmadában növekedett meg, zsinagógájuk a keleti várfalnál és a neológ zsinagóga az Új utcában épült, volt rituális fürdőjük az Új bástya előtti nyugati várárokban és iskolájuk, a majorok közében) (4. kép).

A mai város a Bodrog folyó jobb partján fekvő Sáros-Nagypatak és a bal parti Sáros-Kispatak 1833-ban történő egyesítésével alakult ki. Városi jogállását 1866-ban elvesztette, de a településhez csatolták a város déli részén a német telepítésű Józseffalvát (1912), majd 1950-ben Bodroghalászt, és a településsel északról szomszédos Végardót 1965-ben. 1968-ban, ötven éve Szent István napján ismét visszanyerte városi rangját.

A templomok, temetők jól tükrözik a város soknemzetiségű, s vallási arculatát, mely Zemplén népességére is jellemző. A település kiterjedése, városrészeinek fejlődése mezővárosnak felel meg, de a valódi város távoli volta (Kassa, Miskolc) miatt városfunkciót töltött be.

Irodalom

BALASSA I. (1994): Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. században. Miskolc–Sárospatak. DÉTSHY M. (2002): Sárospatak vára. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 43. Sárospatak. DOMOKOS GY. – JÓSVAINÉ DANKÓ K. – RINGER I. (2009): Késő reneszánsz hadművészet.

A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 55. Sárospatak.

GERVERS-MOLNÁR V. (1983): Sárospataki síremlékek. Művészettörténeti Füzetek 14. Bp.

GÖMÖRI J. (1970): Beszámoló a sárospataki római katolikus templom mellett 1968-ban végzett ásatásról. Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX.

HÖRCSIK R. (1981): A sárospataki református kollégium története. Budapest.

J. DANKÓ K. (1988): Patak középkori településszerkezete. Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat.

J. DANKÓ K. – SZEKÉR GY. (1994): A sárospataki ferences templom kutatása. Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet-Műemlékvédelem VII. Budapest.

J. DANKÓ K. (1992): A sárospataki castellum kutatása. Castrum Bene 2/1990. Budapest.

J. DANKÓ K. – OSGYÁNYI V. (2002): Janus arcú kövek. A sárospataki vár legújabb kőtárainak tanulságai. Művészettörténet-Műemlékvédelem IX. Budapest.

KONRÁD E. (2016): Veronai Szent Péter ereklyéi a középkori Magyarországon. ELTE Középkorász doktorandusz konferencia.

MEZŐ A. (2003): Patrociniumok a középkori Magyarországon. Budapest.

- MÉSZÁROS I. (1972): A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Budapest.
- M. JUHÁSZ Á. – DANKÓ K. (2003): Sárospatak, volt trinitárius kolostor, „Múzsák temploma” kulturális, oktatási központ. Műemlékvédelem. Budapest 2003/5.
- ROMÁN J. (1965): Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban. Sárospatak.
- SZÜCS J. (1993): Sárospatak kezdetei és a Pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle 1993/1–2.
- TAMÁS E. (szerk.) (2004): A 800 éves város, Patak. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 47. Sárospatak.

A POZSAREVÁCI BÉKE ÉS A HATALMI TÉR

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

The treaty of Passarowitz and the spatial aspects of power

The Treaty of Passarowitz of 1718 ended Ottoman occupation in the Carpathian Basin. Ousting the Ottoman invaders from Hungary was the first step in creating the conditions for further peaceful development of the country. This fact makes the treaty a significant event in the history of the peoples of the Carpathian Basin. However, its significance in the developmental history of Austro-Hungary as well as in the changes in European political geographical structure extend beyond the boundaries of the Carpathian Basin. At the turn of the 17th and 18th centuries, the era of classic Europe favored the confinement of the Ottoman state behind the borders of the Balkans. Wars against the Ottoman state constituted just one element of the era's armed conflicts, as the other similar major conflicts – the Russo–Ottoman wars, the Great Northern War, the War of the Spanish Succession, the Franco–Dutch Wars, and Rakoczi's War of Independence – modified the power structure of the continent. The most significant factors in this process were the *raison d'état* and the idea of a balance of power in European diplomacy, the sudden military transformation, as well as the contemporary financial revolution. These factors collectively resulted in the fact that in classic Europe, wars to acquire new territory became prevalent. The Treaty of Passarowitz fits into this process. The War of the Spanish Succession and the Habsburg–Ottoman conflict created an important geographical structure that determined European spatial development for the subsequent two centuries. The Habsburg Empire had been bipolar until 1718, when it ceased to have two centers of power. At this time Habsburg domains started to function as elements of an empire and turned into a Monarchy on the Danube. This entity geographically opened towards the East and the Balkans. (*Keywords: the Treaty of Passarowitz; political geographical system; classic Europe; Habsburg Empire; Ottoman Empire*)

Az 1718. július 21-én Pozsarevácon megkötött békeszerződéssel befejeződött a török elleni felszabadító háborúk sora. Magyarország közjogilag ugyan nem olvadt be a Habsburg-birodalomba, és azon belül bizonyos fokú önállóságot élvezett a következő századokban, de ennek ellenére egyre jobban szervesült annak államterében (*Hajdú Z.* 2001). A törökkel kötött békeszerződés mintegy két évszázadra visszaállította a magyar Szent Korona országainak déli határát, és megteremtette a békés társadalmi fejlődés törökkel szembeni külpolitikai feltételeit. Ebből a szempontból közelítve hozzá, a pozsareváci béke – a török kort lezáró eseményként – fontos mérőkövető a Kárpát-medence népei, valamint a magyar nemzet történetében. Mindazonáltal mégsem mondhatjuk, hogy hatásában pusztán Kárpát-medencei, lokális lett volna. Nagyobb történelmi és geográfiai távlatból tekintve e szerződés jóval túlmutat még a regionális szinten is: kontinentális jelentőségű. E vonását legfőképpen az bizonyítja, hogy – miként

majd látjuk – a Habsburg-birodalom curriculum vitaéjének is fontos állomása volt, mert annak térfejlődése éppen 1718-tól vett új irányt. S ha ennek az európai nagyhatalomnak az átalakulása gyökeres fordulattal járt, akkor ez nyilván nem maradt hatástalan az európai kontinens politikai földrajzi térszerkezetére sem. Amennyiben pontosabban akarunk fogalmazni: a Habsburg-birodalom területi és térbeli ontogenezise elválaszthatatlan a földrész többi államának politikai földrajzi fejlődéstörténetétől. Különösen igaz ez a pozsareváci béke korára. A 17–18. század fordulója, valamint az azt megelőző és követő évtizedek Európában a nagy fegyveres konfliktusok – a török háborúk, az északi háborúk, a spanyol, az osztrák, valamint a lengyel örökösödési háborúk, hogy csak a legfontosabbakat említsük – kora. A pozsareváci béke ezek eseménytörténetének szerves része, és rövid, továbbá hosszú távú következményeivel nem értelmezhető nélkülük. Ezekben az évtizedekben – előbb a kontinens nyugati, majd kissé megkésve keleti felében – nagymértékben átalakulnak a társadalmi struktúrák, amelyek közül a politikai tereket illetően különösen fontosnak bizonyul a nemzetközi gazdasági-pénzügyi kapcsolatok jellegének változása, a hadügy modernizációja, valamint a diplomácia szellemiségének módosulása. A kor háborúin érezhető ezek hatásmechanizmusa, ami olyan jelenségekben ölt testet, mint a hatalmi viszonyrendszer és ebből fakadóan az egyes államok geopolitikai helyzetének változása. Az akkori világ sokrétű átalakulása a nagy birodalmi terek tudatos építését eredményezi, és a sok – gyakorta szinte átláthatatlanul bonyolultnak tűnő – folyamat eredőjeként a 18. század első felében végleg kikristályosodik az a nemzetközi rendszer, amely különböző módosulásokkal és torzulásokkal a huszadik század végéig determinálja Európa politikai térszerkezeti folyamatait.

Tanulmányunkban a fentiekben említett folyamatokba illesztve szólunk a pozsareváci béke időszakára jellemző geográfiai képletekről. A pontos értelmezés kedvéért az egyes kérdésekre vonatkozó szakirodalomból viszonylag terjedelmes idézetekkel élünk.

Változások a klasszikus Európában

A múlt század neves francia történésének, Pierre Chaunonak a hazánkban *A klasszikus Európa* (1971, 2001) címmel fordított – eredetileg 1966-ban megjelent *La civilisation de l'Europe classique* – nagy ívű szintézisében¹ alkalmazott korszakjelölése nyomán tekintjük az 1630 és 1760 között eltelt bő évszázadot annak a kornak, amely Janus-arcú volt. Egyfelől – külső megjelenésében – teljesen statikusnak tűnt, másfelől – a szellem világában – már érzékelhető volt az a forradalmi változás, amely majd a 18. század második felében áthatja az egész társadalmat. Ezt a történelmi korszakot nevezte Chaunu *a klasszikus Európának*. Maga a fogalom 1750-ben született, és keletkezésének időpontja utal arra: a felvilágosodás virágzó évtizedeinek gondolkodói szellemiségüket a korábbi évszázad szerves folytatásának tartották. Hogy a francia történész szavaival éljünk, a

klasszikus Európa esetében „...kettős meggondolásról...” beszélhetünk: „...Egyrészt a XVIII. század mélységes szolidaritása az 1660-as évek francia gondolkodóival, másrészt az 1620–1640-es évek nagy szellemi forradalmának méltó értékelése. Ez a szolidaritás kiterjed az esztétikára, a filozófiára, a politikára...” (Chaunu, P. 2001. p. 13.). E kijelentésével Chaunu – egyebek mellett – azt hangsúlyozza, hogy – minden látszat ellenére – a 17. és a 18. század elválaszthatatlan egymástól. Az utóbbi társadalmi és gazdasági – tegyük hozzá, földrajzi – folyamatai az előbbiben gyökereznek.² A klasszikus Európa a már említett változatlansága ellenére – éppen a társadalmi struktúrák módosulása miatt – forradalmi vonásokat hordozott magában, amennyiben: „...Az igazi forradalmak először a gondolatok rendjét módosítják, de nem zavarják meg mindjárt a dolgok szemmel látható rendjét. ...A klasszikus Európa lényegében forradalmi, mert megőrizz, megóv, átad. Az infrastruktúrák teljes változatlansága, a gazdasági és a társadalmi keret mozdulatlansága a gondolatok megváltozásának szükséges, bár önmagában elégtelen feltétele. Felületesen nézve nem látni mást, csak rendet, szabályokat és korlátokat. A klasszikus Európa megnöveli a paramétereket, hogy a változókat jobban megmozgassa, és máris összeomlik egy adott rend, az arisztotelészi világegyetem...” (Chaunu, P. 2001. p. 14. és 17.).

Szintézise alapgondolatainak kifejtése során Chaunu hangsúlyozza, hogy a klasszikus Európa jellegének megítélésében megoszlik a történészek véleménye. Míg egyesek forradalmi változásokkal teli, addig mások egy mozdulatlan, társadalmi struktúráiban és bizonyos fokig szellemiségében is megmerevedett évszázadot látnak benne.³ E polémia még hosszú ideig elhúzódhat, tartalma és mélysége napjainkban beláthatatlan. Mindazonáltal Chaununak abban igaza lehet, hogy miközben a klasszikus Európa látszatra társadalmi struktúráiban merev, a felszín alatt mégis jelentős változások zajlanak. Ezek a mélyben ható metamorfózisok a társadalmi élet egyes területein forradalmi jellegűek: teljes körű számbavételük a történetírás egész generációinak biztosítanak még feladatot. Annyit azonban már most elmondhatunk, hogy a klasszikus Európa földrajzi szempontból – úgy az államférfiak és hadvezérek geográfiai gondolkodását, mint az államok területi szervezését tekintve – forradalmi volt. Az államok által birtokolt, korábbi archaikus területeket ekkor váltják fel a tudatosan szervezett államterek, vagyis azok a politikai képletek, amelyek azóta is uralják a világ politikai térszerkezeti rendszerét. A klasszikus Európában alakul ki, intézményesül és ereszt végleg gyökeret az a három tényező, amelyek együttes hatásaként e korszakot tekinthetjük az államterek kikristályosodása évszázadának: az állandó hadseregek létrejötte, a *raison d'état* meghonosodása az államok közötti kapcsolatokban, valamint a kor pénzügyi forradalma (Chaunu, P. 2001; Kissinger, H. 1998; Kennedy, P. 1992).

Mindhárom tényező térhódítása mögött ott rejlik a klasszikus Európa demográfiai folyamata, a Chaunu által használt kifejezéssel élve a „*paraméterek megnövelésének*” legfontosabbika. Ebben a nagymértékben statikusnak tűnő korban a leglátványosabb változás Európa lakosságának mintegy másfélszeresére

növekedése. A kontinens lakossága 1650-ben 100 millió főt tett ki, és ez a szám 1750-re 140 millió körülire ugrott fel (*Braudel, F.* 1985). A népesség növekedése természetesen nem lineáris folyamat volt, nagyszámú tényező befolyásolta. A korábbi évszázadok uralkodó fertőző betegsége, a lepra éppen a klasszikus Európa kezdetén szűnik meg: eltűnésének valódi okát ma sem ismerjük. A kor nagy epidémiáit és pandémiáit kiváltó pestis is sokat veszít erejéből, jóllehet egyes háborús időszakokban – a harmincéves háború, a Rákóczi-szabadságharc – egész országrészeket tesz néptelenné, miközben lokalizálása egyre jobb eredményeket mutat.⁴ A periodikusan jelentkező járványok és éhínségek ellenére Európa lakossága növekszik, aminek alapja a mezőgazdasági termelékenység hatásfokának javulása.⁵ A lakosság lélekszámának növekedése, valamint a mezőgazdaság által előállított élelmiszerek mennyiségi gyarapodása tette lehetővé a klasszikus Európa államtereiének kiépítésében oly nagy szerepet játszó társadalmi struktúra, a – modern fogalommal élve – fegyveres erők létszámbeli növekedését, valamint tökéletesedését, újszerű professzionalizálódását. Egykori neves hadtörténészünk, Perjés Géza (1963) alpművében közölt adatok szerint az általunk vizsgált korban a hadseregek létszáma két-háromszorosára nőtt, és a hadszíntér eltartó képességéhez igazodott. Hogy magyar vonatkozású statisztikai adatokkal érzékeltessük a fegyveres erők létszámbeli növekedését, említjük meg a Perjés Géza (1963) által közölt, alábbi számokat. A Bécsi-medence körül szerveződő Habsburg-birodalom a harmincéves háború végén mintegy 40 ezer katonával rendelkezett, és ez a létszám 1702-re, a mozgósított segédszolgálatokkal együtt már 122 ezer főre emelkedett. Még beszédesebb Perjésnek a pozsareváci béke időszakára – a spanyol örökösödési háború éveire – vonatkozó megállapítása: „...*A harmincéves háború idején a szemben álló felek hadainak összlétszáma 100–120 000 fő körül mozog, a spanyol örökösödési háború idején már mindkét oldalon 450–500 000 katona harcol...*” (Perjés G. 1963. p. 13.).

A hadügy változása – a zsoldos hadseregeket ekkoriban váltják fel az *állandó hadseregek* – dimenzióinak növekedése a stabil államterek megszilárdulása felé hatott. A klasszikus Európában a fegyveres erők társadalmi struktúrája fokozatosan elnyerte mai formáját. Az egyenruházat bevezetése, a szakképzett tisztikar kialakulása,⁶ az ennek elengedhetetlen alapjául szolgáló katonai tanintézetek elterjedése az abszolutista államberendezkedés mintegy magától értetődő kísérő jelenségei. Földrajzi szempontból úgy véljük – még ha ez a későbbiekben részletes kutatások alapján bizonyításra is szorul –, hogy a kor hadvezetési elvei és az úgynevezett hadseregüzem nagymértékben serkentette a birodalmi terek növelését és megszervezését. Ennek egyik sajátos kultúr- és hadtörténeti vonatkozása, hogy a klasszikus Európa – mint történelmi korszak – során nagymértékben és minőségében módosult a katonai szakma földrajzi gondolkodása. A terepre és a pusztára topográfiára irányuló szemléletmódot ekkor váltotta fel az a térbeli megközelítés, amely – jelentős fejlődés után – a mai hadügyet is jellemzi. A legfelső katonai vezetésben az állandó hadseregek kialakulásának idején jelent meg

mindennapi használati eszközként a mérnöki pontosságú mérésekkel készített térkép és a településeket ábrázoló metszet.

A klasszikus Európa hadseregei nemcsak az általuk elfoglalt, birtokba vett területek révén, hanem téralkotó tényezőként is jelentős szerepet játszottak az államterek formálódásában. Politikai földrajzi determinánsok lettek. Egyfelől az ekkor létrejövő erődrendszerek önálló, védelmi funkciójú tereket hoztak létre, másfelől tevékenységük földrajzi elemeivel formálták az államtereket. Az állandó hadseregek kialakulásának hadügyét az úgynevezett *methodista hadművészet* jellemezte (Delbrück, H. 2000; Razin, E. A. 1964; Perjés G. 1961–1962). Ennek fő sajátossága, hogy a kor háborúiban – a hadszínterek ellátó képességéből eredően – előtérbe kerültek a nagy ütközeteket látszólag kerülő manőverek, amelyek térbeliségét az élelmezési, ellátási rendszer determinálta. A klasszikus Európa hadműveleteit a csapatok ellátására szolgáló, öt napra érvényes rendszer – *ötmenetrendszer* (*Fünfmarschsystem*) – szorította korlátok közé. A hadszíntéren operáló kötelékek öt napi menettávolságnál (100–125 km) messzebbre nem távolodhattak el a raktáraktól. Az ennél nagyobb távolságok megtételéhez a raktárakat előre kellett telepíteni (Razin, E. A. 1964). Ez az eljárás jelentősen korlátozta a seregek manőverezési lehetőségeit, a hadszíntéren bizonyos mértékig szétszórta az erőket, és ami még ennél is fontosabb, hadműveleti szinten bizonyos fokig kiszámíthatóvá tette a katonai lépéseket.⁷ A hadművészet esetében – a kortársak által is felismert – válságról beszélhetünk (Perjés G. 1963), ami a hadseregek potenciálja és hadműveleti lehetőségei között feszült.

A korszak hadügyének földrajzi jellemzői – az élelemellátás és a logisztika válságán túl – arra a tényezőre vezethetők vissza, hogy a nagy földrajzi terekhez képest azokban kis katonai kötelékek mozogtak, amelyek térbeli helyváltoztatását jelentősen korlátozta az ötmenetrendszer. A földrajzi faktorok korabeli rendszerének belső logikájából eredt, hogy felértékelődtek a várak és erődök, amelyek elsődleges funkciója egyfelől a támadó erőinek lekötése, másfelől a raktározás biztosítása volt. Főleg a kor Nyugat-Európájában a háborúk emiatt *határ menti jelleget* öltöttek. Ez a karakter geográfiaileg újabb ellentmondást hordozott magában, amennyiben a hadszíntér regionális mérete ellentétben állhatott az ott elért eredmények kontinentális méretű hatásaival. Az ilyen ellentmondás nem ritka a hadtörténelemben, sőt annak állandó jelenségeként is értelmezhetjük, jöllehet korról korra eltérő formában öltött testet. A klasszikus Európában a háborúk legfőbb katonai sajátossága az lett, hogy a hadjáratok során elért viszonylag csekély területi nyereségek a békekötések során egész államterek birtoklását változtatták meg. Mindemellert nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényezőt sem, hogy a hadviselésben minden történelmi korban döntő szerepet játszó tér és idő viszonya jelentősen korlátozott volt. Az ellátási nehézségekből eredően a hadműveletek általában a nyári időszakban valósultak meg, s a hadvezetőségek szinte kivétel nélkül hadjáratok években gondolkodtak. Maga a háború tervezése is hadjáratok évek alapján történt. A tavaszi és nyári, esetleg kora őszi hónapok során – a nagy

átlagot tekintve – a hadsereg a hadszíntéren maximum 600 km menetet tehetett meg,⁸ ami tekintettel az ellenség manővereire is, ellehetlenítette egész országok elfoglalását. A megtehető távolság korlátozott volta – ez a sajátos katonaföldrajzi faktor – vezetett oda, hogy egy-egy ütközet megvívása során csak részleges győzelmeket lehetett aratni. A totális sikerhez a megvert sereget üldözni kellett volna a teljes szétverésig, ehhez azonban általában már nem állt rendelkezésre kellő idő, és a győztes az ellátási problémák miatt csak erősen korlátozott távolságon volt képes megvalósítani azt (Perjés G. 1963).

A hadviselés fentiekben ismertetett földrajzi vonatkozásaiból eredt, hogy az egyes hadjáratok években egy-egy területdarabot lehetett csak birtokba venni, ami az egész hadművészetnek bizonyos fokú – jobb híján élünk ezzel a kifejezéssel – földrajzi foltszerűséget kölcsönzött. Egy erőd elfoglalásával, egy ütközet megnyerésével, az ország területére történő benyomulással bizonyos nagyságú terület birtokába lehetett jutni, ám ennek nagysága geográfiai nem volt arányban a hadsereg méretével. Így érvényesült a nagy térben mozgó kis katonai erők jelensége. Földrajzi szempontból hasonlóan zajlott a török államter Kárpát-medencei felszámolása is (Sugár I. 1983). Ennek térképi ábrázolása – a nagyobb tájakat lefedő színes foltjaival – jól szemlélteti az egyes hadjáratok években birtokba vett területeket (Dudar T. 1991). Ha az előzőekben Perjés Gézára (1963) hivatkozva azt mondtuk, hogy a kor nyugati háborúi határ menti jellegűek voltak, akkor ezt a megállapítást a Kárpát-medencére is ki kell terjesztenünk. A török elleni hadjáratok az egyes években meghatározott hódoltsági várak és erődök elfoglalására irányultak, és sikeres lezárásuk esetén az ország területeinek birtokbavételével jártak. Jóllehet a török hadak is több alkalommal megfordultak 1683 és 1699 között a Kárpát-medencében, olykor nagyobb ütközetekre is sor került, de ennek ellenére a felszabadító háborúk határozottan határ menti vonásokat öltöttek: még a legjelentősebb ütközetek is egyes erősségek és a környező vidékek birtoklásáért folytak.

Ez a hadviselési mód és elsősorban annak jelentős geográfiai eleme – a kis területi nyereségek átváltása a békekötések során egész országrészek, tartományok, esetleg országok birtoklására – a modern hadelmélet alapművének, Carl von Clausewitz *Vom Kriege* című alkotásának egyik sarkalatos tétele. A porosz katonai gondolkodó a 19. század elején a hadügy addig felhalmozott ismereteit rendezte tudományos építménnyé. Munkájára nagymértékben hatott a klasszikus Európa hadművészeti tapasztalatainak sora, és alkotásában több helyen is bírálta azok korábbi értékeléseit. Úgy véljük, amikor a hadviselés kettős jellegéről beszélt, és abban nagy szerepet tulajdonított az államterek kérdésének, akkor ott az általunk vizsgált kor hadügyének katonaföldrajzi tapasztalatai tükröződtek. Így fogalmazott: „...*A háború kettős jellegéből folyóan célunk vagy az ellenség leverése, hogy politikailag megsemmisítsük, illetve védekezésre képtelenné tegyünk, és így nekünk tetsző békére kényszerítsük, vagy csupán bizonyos területek meghódítása az ellenfél országának határán, hogy megtartsuk, illetve a békekötésnél ütőkártyaként játsszuk ki...*” (Clausewitz, C. von 1961–1962. I. p. 29.).

Miután a területi nyereségekkel és veszteségekkel való cserebere a diplomáciában mind nagyobb szerephez jutott, így a hadügy által elérhető háborús hozadékok a nagy és szilárd államterek kikristályosodása felé hatottak. Minél egységesebb, szilárdabb volt annak földrajzi szerkezete, annál nehezebben lehetett belőle a háború eszközével darabokat szakítani, és így az állam annál kevesebbet kockáztatott egy-egy háborúban. A klasszikus Európában – Clausewitz megállapítása szerint – a hadügy fejlődése, valamint az állam egységének kialakulása – meg merjük kockáztatni a szöveg illetően értelmezését – egymást kölcsönösen erősítő folyamattá vált.⁹

A klasszikus Európa politikai földrajzi térszerkezetének másik meghatározó tényezője, amelyre másfél évszázaddal később Clausewitz is utalt, a nemzetközi kapcsolatok rendszerének megváltozása volt. A vesztfáliai békét követően a diplomácia szellemisége módosult. Teret hódított a Henry Kissinger (1998) szintézisében *raison d'état*-ként („az indokolt helyzet”) aposztrofált gondolkodásmód. A korábbi századok – bizonyos fokig – archaikus diplomáciájának közép-pontjában az egyetemes kereszténység, továbbá az azt megtestesítő Német-Római Birodalom állt. A nemzetközi kapcsolatok premisszái az uralkodóházak, amelyek családi kapcsolatai a nemzetközi élet determinánsai voltak. Az egység eszméje azonban egyebek mellett a reformáció, valamint a reformáció és az ellenreformáció fegyveres küzdelmeiben szertefoszlott, s ennek máig ható következményei lettek a nemzetközi politikában. Kissinger pontos megfogalmazása szerint: „...Az egység eszméjének összeomlásával Európa felemelkedő államainak olyan eszmerendszerre volt szükségük, amellyel igazolva láthatták eretnokségüket és rendet teremthettek kapcsolataik között. Ezt az eszmerendszert a *raison d'état* és a hatalmi erőegyensúly elméletében találták meg. E két elgondolás összefüggésben állt egymással. A *raison d'état* szerint egy állam jóléte minden olyan eszközt igazol, amely ezt a célt előmozdítja; vagyis, a középkor egyetemes erkölcsi normáit felváltotta a nemzeti érdek. Az egyetemes monarchia iránti nosztalgia helyébe a hatalmi erőegyensúly lépett, amely azzal kecsegtetett, hogy minden állam, miközben saját önző érdekeit próbálja kielégíteni, valamilyen módon hozzájárul a többi állam biztonságához és fejlődéséhez is...” (Kissinger, H. 1998. p. 49.).

Ez az új eszmerendszer nagyon lassan, fokozatosan hatotta át a politika világát, és általánossá válása csak a 19–20. század fordulójára teljesedett be.¹⁰ A *raison d'état* – mint eszme – a 17. századi Franciaországban született meg, és első s talán legmarkánsabb képviselője Richelieu bíboros volt. Ő ismerte fel, hogy az európai Habsburg-hegemónia megtörése csak egyetlen módon érhető el: az államérdeket fölébe kell helyezni a Német Római Császárság egyetemes keresztény szellemiségének. A Habsburg-ház a 17–18. század fordulóján még nem jutott el az új diplomáciai gondolkodásban rejlő lehetőségek teljes megfogalmazásáig. Úgy véljük, inkább a gyakorlati tapasztalat vezette a Habsburg-uralkodókat az államérdek előtérbe helyezéséhez. Mindesetre földrajzi szempontból a *raison d'état* az egységes

államterek létrehozása felé terelte a klasszikus Európa politikusait. A francia állam az akkori egységes államterével, az ehhez kapcsolódó közigazgatási és igazgatási rendszerével előnyben volt a Habsburg-birodalommal szemben, amely de jure sohasem létezett: ekkoriban az a Habsburg-ház egymástól hol erősebben, hol gyengébben különálló birtokaiból állott. Ha a Habsburgok a 17–18. század fordulóján továbbra is meg akarták tartani hegemoniájukat a kontinensen, akkor ehhez megfelelő erővel kellett rendelkezniük a franciákkal szemben: a birtokokat egységes államtérre kellett szervezniük.

Az egységes, belülről jól szervezett államterek kialakítását tette szükségessé a hatalmi erőegyensúly gondolatának térhódítása is. A dolgok belső logikájából eredően – és ezt a későbbi századokban a Német Római Birodalom nagymértékben fragmentálódott államterének története bizonyítja – az erők egyensúlyán alapuló külpolitikai viszonyrendszerben a nagy kiterjedésű államok jelentették a döntő tényezőt. A fragmentálódott államterek az újkorban mindig kiszolgáltatottak voltak – amiként ma is azok – a jóval nagyobb társadalmi és gazdasági, katonai potenciált jelentő birodalmi tereknek. Kissinger (1998) helyesen állapítja meg, hogy a *reductio ad absurdum* (a végtelékig hajtott leegyszerűsítés) a *raison d'état* lényege, amely félresöpör minden erkölcsi és vallási megfontolást, és a klasszikus Európában – a maga kezdetleges formájában – túlterjeszkedésre ösztönzött. Kissinger ugyan csak Richelieu rendszerének hibájául rója ezt fel,¹¹ de a történelmi események ismeretében úgy véljük, a mértéktelen vágy az államterek növelésére minden nagyhatalom esetében érvényesült: korszellem lehetett. A nagy államtér nagyhatalmat jelent gondolkodásmódja geográfiai kényszerpályaként determinálta a bécsi udvar birodalomépítését is.

A klasszikus Európa harmadik fontos változása, amelyet Paul Kennedy (1992) *pénzügyi forradalomnak* nevezett – jóllehet egyéb vonatkozásai is lehettek – legfőképpen indirekt módon hatott a kontinens térszerkezeti átalakulására. Az abszolutista berendezkedés, az állandó hadsereg társadalmi struktúrájának kialakítása és fenntartása, a militarista korszellem folyamatosan növekvő terhet rótt az államra. Mint minden korban, a klasszikus Európa esetében is az állam pénzügyi lehetőségei ugyanúgy markáns korlátok közé szorították a hadügyet, mint a geográfiai viszonyok és a hadsereg ellátási problémái. Ez a pénzügyi rendszer nem engedte parttalaná a hadsereg tevékenységét, az általa elérhető célokat, és ezen keresztül megszabta azt is, hogy az milyen külpolitikai törekvéseket szolgálhat. Mindemellett a minden áron való területszerzésre irányuló törekvés az állami erőforrások centralizálását követelte meg, ami magától értetődően az államterek minél feszesebb megszervezésére kényszerített. Az állam pénzügyi potenciálja a pénzügyi hitelképességében öltött testet, s az utóbbi fejlődése Paul Kennedy (1992) szerint szorosan összefonódott a hadüggyel: a pénzügyi hitelezés elterjedése a kor háborús igényeiből eredt.¹²

A klasszikus Európa háborúinak költségei, valamint e konfliktusok gyakorisága – mondhatnánk – permanens volta között mély ellentét feszült. A kontinens

egyetlen országa sem volt abban a helyzetben, hogy háborúit anyagilag fedezni tudta volna, márpedig a túlzott területszerzés kényszeréből eredően hadakozni kellett. Ráadásul ott magasodott egy pénzforgalmi, kezdetben szinte leküzdhetetlennek tetsző technikai akadály: a háború során – főleg annak kezdeti időszakában – egyetlen időpillanatban nagy pénzüsszetre volt szükség. Ez az igény hívta életre és terjesztette el a kötvények és részvények intézményét: „...egy kormány számára egyetlen megfelelő mód kínálkozott a háború finanszírozására: a kölcsön, a kötvények és a hivatalok eladása, vagy ami még jobb: átruházható, hosszú lejáratú részvények kibocsátása, amelyek kamatot hoznak mindazoknak, akik kölcsönrel segítik az államot. Meggyőződve az anyagi fedezet beáramlásáról, a tisztviselők már engedélyezhették a kifizetéseket a fegyverszállítóknak, az élelmiszer-kereskedőknek, a hajóépítőknak és maguknak a fegyveres erőknek is. Sok tekintetben e hatalmas összegek egyidejű előteremtésének és felhasználásának kétirányú rendszere egy fűjtató működéséhez hasonlított, amely egyre csak szította a nyugati kapitalizmusnak és magának a nemzetállamnak a fejlődését...” (Kennedy, P. 1992. p. 74.).

Bármennyire terjedtek is a különböző pénzforgalmi eljárások, magát az alapproblémát, hogy a háború – különösen a vesztes háború – szinte a végsőkig kiszigerelte az államkasszát,¹³ nem tudták megoldani. Előbb-utóbb mindegyik államnak békére volt szüksége, legalább addig, amíg pénzügyeit rendezte. Ez természetesen bizonyos korlátok közé szorította a terjeszkedési vágyat, ugyanakkor az államapparátus minél pontosabb, szigorúbb működését igényelte, ami ismét az államterek belső struktúrájának tudatos építése felé hatott. A pénzügyi rendszer működése és a béke kérdése két tényezőn alapult. Egyfelől a pénzbevételeket előteremtő államigazgatás hatékonyságán, másfelől az állam hitelképességén. Az utóbbi határozta meg a külföldi államkölcsön nagyságát. A nemzetközi hitelezés – amely a klasszikus Európában Hollandiát gazdasági és főleg pénzügyi nagyhatalommá tette – szemléletmódjában, valamint egyes eljárásaiban már ugyanúgy működött, mint napjainkban, jóllehet a méretek és mértékek tekintetében nem vethető össze a mai állapotokkal. Erről írja Paul Kennedy: „...a külföldi államkölcsönök jegyzésénél a hollandok sokkal kevésbé törődtek ügyfeleik vallásával vagy ideológiájával, mint pénzügyi stabilitásukkal és megbízhatóságukkal. Hasonlóképpen azokat a feltételeket, amelyeket olyan európai hatalmak, mint Oroszország, Spanyolország, Ausztria, Lengyelország és Svédország kölcsönfelvételeivel szemben támasztottak, az adott állam gazdasági potenciálja felmérésének tekinthetjük. Megvizsgálták a bankároknak felajánlott jelzálogokat, a korábbi kamat- és jutalék- visszafizetésről rendelkezésre álló adatokat, és végül mérlegelték, hogy milyen esélyei vannak egy-egy országnak, hogy győztesen kerüljön ki egy nagyhatalmi háborúból...” (Kennedy, P. 1992. p. 75.). Ebben a rendszerben a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok – a hitelfolyósítás eszközével – hatalmi tényezőt jelentettek. Amelyik állam nagyobb pénzügyi stabilitással, hatékonyabb államigazgatással rendelkezett, az juthatott nagyobb biztonsággal a

háborúhoz és a háború eredményeként általa irányított térrendezéshez szükséges pénzügyi forrásokhoz. A korra jellemző merkantilizmus rendezett államot, államteret is igényelt, a nemzetközi pénzpiacon történő hiteles fellépés legfőbb kritériuma jól működő államszervezetet feltételezett. A klasszikus Európa hatalmi térszerkezetét megvalósító abszolutista berendezkedés biztosította ezeket.

A pozsareváci béke és az európai térrendezés

Kronológiailag a pozsareváci békekötés – a török állam végleges kiszorítása Magyarországról – a klasszikus Európa évtizedeinek nagyjából a közepére esik, és a kontinensen zajló egyéb fegyveres konfliktusok – elsősorban a spanyol örökösödési háború (1701–1714) – következményeivel együtt új irányt szabott a Habsburg-birodalom későbbi földrajzi fejlődésének, ezen át pedig az egész földrészt majdani térszerveződésének. Pusztán a magyar nemzet, továbbá a Kárpát-medence története szempontjából az 1716–1718. évi török háború a török kor végét jelenti, ám a fent említett folyamatok miatt új korszak kezdete volt a kontinensen. Így értékelése nem intézhető el annyiban, amivel a magyar közoktatásban gyakorta megelégszenek, hogy ezzel véget ért a hódoltság kora. Ennél földrajzi szempontból sokkal többről van szó, ami indokolja, hogy említést tegyünk a török elleni felszabadító háború néhány geográfiai vonatkozásáról, az európai politikai terek változásáról a korban, valamint ezzel összefüggésben a Habsburg-birodalom fejlődési tendenciájának módosulásáról. A két utóbbi folyamat szoros politikai földrajzi összefonódása miatt azokat egy egységként felfogva célszerű tárgyalnunk.

A kor háborúit jellemző sávyszerűség és határ menti jelleg a már említett Kárpát-medencei megjelenésén túl a török elleni felszabadító küzdelmek markáns vonása az éves szakaszolás, ami az ellátási rendszer nehézségeiből eredő, hadjáratok években való gondolkodásmódra vezethető vissza. A felszabadító háborúk két nagy periódusra bomlanak, egyfelől az 1683–1699 (a Bécs ostroma, valamint a karlócai béke) közötti és az 1716–1718 közötti időszakra. Az első periódusban a Temes-köz kivételével megtörténik Magyarország zömének felszabadítása, míg a második időszakban folytatott küzdelmek eredményeként teljesen kiszorítják a törököt a magyar államtérből. E harcok szembeötlő topográfiai jellemzője, hogy a nyolc legjelentősebb ütközetre mindig valamilyen vízfolyás mellett, vagy annak közvetlen közelében került sor: 1683-ban Kahlenbergnél, majd Párkánynál (Duna), 1686-ban Budánál (Duna), 1691-ben Szalánkeménél (Duna), 1696-ban Heténynél (Béga), 1697-ben Titelnél (Duna), 1697-ben Zentánál (Tisza), 1716-ban Péterváradnál (Duna) (*Sugár I.* 1983). A felszabadító háborúk további – részben topográfiai – jellemzője, hogy a Pozsarevácnál aláírt békeszerződéssel nemcsak a történelmi Magyarországból, hanem – az északi szerb és boszniai vidékek, továbbá Olténia megszerzésével – az egész Kárpát-medencéből

kiszorult egy időre a török államtér. A Habsburg-birodalom megkezdte behatolását a Balkán-félszigetre.

A fentieknél – a térszerkezet szempontjából – sokkal fontosabb, hogy jelentős mértékben eltolódott a Kárpát-medencében a török elleni védelmi funkciójú tér, a végvárak övezete, és ezzel együtt megszűnt az ország belsejében 1541-től 1699-ig húzódó, sajátos magyar frontier (Nagy M. M. 2016). A védelmi funkciójú tér áthelyeződött Horvátország déli és keleti, valamint a Magyar Királyság déli szegélyére, és minőségében magasabb fokra lépett. A török elleni felszabadító háborúk első időszakának végén létrehozott határőrvidék földrajzi szerveződésében már hiányzott a korábbi végvári rendszer megszületésében nagy szerepet játszó spontaneitás (Szántó I. 1980; Czigány I. 2017). A határőrvidék tudatosan, katonai célú, védelmi térként keletkezett: a *spontaneitást a térbeli diszciplinált-ság* váltotta fel. Az utóbbi következtében az Udvari Haditanács – jóllehet ez a szándék nem vezethette – egy olyan térelemet alakított ki, amely a mintegy két évszázados fennállása során egyedi földrajzi képletté emelkedett (Tietze, W. 1968–1972). Ezáltal bizonyos mértékig elkülönült Magyarországtól, és egy sajátos történelmi utat bejáró, térbeli csatlakozó elem lett a Kárpát-medence és a Balkán között (Gulyás L. 2006, 2009, 2012).

A felszabadító háborúk másik kiemelendő jellemzője a török és a keresztény seregek úgynevezett *akciórádiuszának* – a legegyszerűbb értelmezésében véve hatótávolságának – kiegyenlítődése a korábbi századokhoz képest, sőt eltolódása az oszmán haderő kárára.¹⁴ Míg az utóbbi akciórádiusza megegyezett a 16. századi Buda–Isztambul távolsággal, addig a Habsburg-erőké már akár a Bécs–Isztambul távolságot is elérhette, és a hadügy fejlettségéből eredően tovább is növelhető volt. Erre utalnak az 1716–1718. évi háború eseményei, valamint a pozsareváci békében megszerzett balkáni területek is, továbbá az a tény: Bécsben már az egész Balkán felszabadítására gondolhattak. Az oszmán birodalom gyengeségét ekkor ismerte fel Európa. A török társadalomban elmaradtak azok a paradigmatisztikus változások, amelyek a klasszikus Európát jellemezték.

Így nem zajlott le az a hadügyi reform sem, amely mind stratégiai, mind taktikai szinten fölényt biztosított a keresztény erőknek. Egykori neves hadtörténészünk találó megfogalmazásával élve: „...*Franciaország XV. századi haderejéről biztonsággal elmondható, hogy feudális, holott már vannak állandó csapatai, és XVII. századi hadseregéről, hogy állandó, holott a feudális kiegészítés maradványai még megtalálhatók benne. A XIV. századi és a XVII. századi oszmán hadsereg között különbség viszont alig fedezhető fel...*” (Perjés G. 1967. p. 343). Belső szerkezetét tekintve a Habsburg-birodalom és Törökország esetében a klasszikus Európa idején ellentétes folyamatok érvényesültek. Míg az előbbiben az abszolutizmus térhódításával együtt járt az államtér és az államigazgatás mind markánsabb megszervezése, és ezzel egyre jobban szilárdult az államtér, addig az utóbbinál épp ellenkezőleg történt. Az a török köz- és katonai igazgatás, amely a 16. század elején a keresztény Európát megszégyenítő módon, azt jóval

meghaladó szinten organizálta az egész állam működését, most a reformok elmaradása miatt képtelen volt uralni a helyzetet: a török államtér ekkoriban kezdett fellazulni (*Perjés G.* 1967). Jóllehet az oszmán birodalom a klasszikus Európa korában továbbra is számon tartandó tényező maradt a hatalmi politikában, de nagyhatalmi státuszát fokozatosan elveszítette. Az oszmán birodalom fentiekben ismertetett megrekedése a társadalmi, továbbá a hadügyi fejlődésben hatással volt a határőrvidék térszerkezetének kialakítására. Védelmi funkciójú terek a klasszikus Európa több államában is kialakultak, a leghíresebb közülük a Vauban nevéhez kötődő erődrendszer Franciaország északnyugati határvidékén (*Papp I.* 1989). Hans Delbrück (2000) klasszikus hadtörténelmi szintézisében ezeknek az erődrendszereknek kialakításáról megjegyzi, hogy a korábbi századokból örökölt kisebb erődítéseket, várakat lebontották, és helyettük a térben jóval ritkábban szétosztott, nagyméretű erődök sorát építették fel. Ezek feladata az ország belsejébe törő, támadó nagy kötelékek feltartóztatása és megállítása volt. A határőrvidéknél általánosan követték a Vauban-féle elvet: modern erődrendszert alakítottak ki. Ám ezt egy a hadügyi fejlődés alacsonyabb fokán álló országgal szemben hozták létre, amelynek határ menti erői – főleg a kezdeti időszakban – ugyanazt az életmódot követték, mint a hódoltság időszakában: a zsákmányszerző portyák még éltek. Ezek ellen az erődítések nem voltak hatásosak, a közöttük lévő „*hézagokat*” ki kellett tölteni. Egyéni szakmai véleményünk szerint ez a katonai indok is közrejátszott abban, hogy a határőrvidék délszláv lakosságát rendezett faluhálózatban, *zadruga* rendszerben telepítették le. A nagycsalád – mint katonai szervezet – militarizált állapotban tartása biztosíthatta a betörő kisebb portyák elhárításához szükséges erőt és rugalmasságot.

A pozsareváci béke a klasszikus Európa nagy háborús periódusának kiemelkedő eseménye. A kontinensen kronológiailag egy időben vagy egymást szorosan követően zajlottak azok a fegyveres konfliktusok, amelyek a politikai földrajzi térszerkezet és a nagyhatalmi rendszer átalakulását eredményezték. Tanulmányunk témája szempontjából a legfontosabbak a következők voltak: török–Habsburg háborúk a Kárpát-medencében (1683–1699, 1716–1718), török–orosz háborúk (1687–1689, 1695–1696, 1710–1711), nagy északi háború (1700–1721), holland–francia háborúk (1672–1679, 1688–1697, 1701–1713), spanyol örökösödési háború (1701–1714), Rákóczi-szabadságharc (1703–1711). E nagy háborús periódust mintegy két évtizeddel később – részben ennek folytatásaként – újabb követte, amely az európai térrendezés második ciklusa volt: lengyel örökösödési háború (1733–1735), orosz–török háború (1735–1739), osztrák–örökösödési háború (1740–1748), hétéves háború (1756–1763). A két háborús időszak térbeli folyamatai szorosan összefüggtek, de a Habsburg-birodalom földrajzi átalakulását, fejlődési tendenciáját tekintve a döntő események az első etapra estek. Az utóbbi háborúinak két jelentős következményét jelölhetjük meg. Egyfelől, hogy Európában átrendeződtek a hatalmi viszonyok, a Habsburg-hegemóniát felváltotta a francia–angol vezető szerep, másfelől Közép- és Kelet-Európában is

jelentős hatalmi átalakulás zajlott. Svédország és Törökország eltűnt a nagyhatalmak sorából, helyüket elsősorban Oroszország, másodsorban pedig Brandenburg–Poroszország (1701-től Porosz Királyság) vette át, míg a térség korábbi hatalma, a lengyel–litván birodalom jelentősen meggyengült. Amennyiben az uralkodó politikai földrajzi képlet felől közelítünk e háborúkhöz, akkor az egész kontinens tekintetében azt látjuk: Nyugaton, valamint az Ibériai-félszigeten, továbbá Keleten és Köztes-Európában a nagy birodalmi államterek jelensége volt az uralkodó. Eközben a kontinens középső zónájában, a Német-Római Birodalom belsejében és nyugati felében, valamint az Itáliai-félszigeten erősen fragmentálódott a politikai földrajzi tér, és ezen a képleten az sem változtat, hogy az Appennini-félsziget déli harmadán a Nápolyi Királyság viszonylag nagy államteret foglalt helyet. Ez két államként, Nápolyi Királyság, valamint Szicíliai Királyság, előbb egy egységben a spanyol, majd az osztrák Habsburg-, később a Bourbon-ház birtoka lett: valójában e két birodalom egyik tartománya. A nagy földrajzi terek kelet-európai képletén nem változtatott a különböző uralkodóházak birtokváltásainak sora. A hatalmi átrendeződés, a birodalmi határok eltolódása pusztán politikai kérdés maradt.

A kor politikai földrajzi képének ide tartozó további jellemzője az *államhatárok tartósságának kérdése*, amely túlmutat a klasszikus Európa korszakán. A Pándi Lajos által 1995-ben publikált alapműben közzétett térkép-vázlat jeleníti meg a határállandóságot. Ennek alapján az európai kontinens legnagyobb tartósságú határai az Ibériai-félszigeten, az Alpok térségében, a Németalföldön, a Kárpátok mentén húzódnak. Feltűnően magas értéket mutat a Nápolyi Királyság északi határa, a valamikori orosz–török birodalmi határ a Dnyeszter mentén, továbbá a Német-Római Birodalom határa, amely nyugaton a francia államter változásai ellenére is nagy állandóságú.¹⁵ Ami tanulmányunk témája szempontjából fontos, hogy Európa középső és keleti területein a fenti nagy állandóságú határokon túl a térséget – mintegy keresztül-kasul – szántják a kettőszáz évnél alacsonyabb tartósságú határok vonalai: ezek a területi ingatagság és gyakori változás, továbbá az egyéb nagyhatalmi terekbe történő ideiglenesen tagozódás jelei. Szembeötlő, hogy a Habsburg-birodalom határai közül csak a Kárpát-medenceiek, valamint az Alpok-béliek nagy értékűek, ami szemléletesen mutatja, hogy ez az államter bizonyos hegyvidéki keretekre támaszkodva folyamatos változásban volt. Habsburg vonatkozásban az is kiolvasható e térkép-vázlatról, hogy az egyes határok hosszabb ideig alkották a belső tartományok, mint az önálló államterek elválasztó vonalát. Különösen az Ibériai-félszigeti, a hollandiai, a nápolyi, valamint a Kárpát-medencei határok magas állandósági értéke bizonyítja, hogy a tér birtokosának váltása a földrajzi egységek megtartásával történt. A klasszikus Európa történelmi korára jellemző geográfiai jelenség: az egyes békekötések tartományokban és országokban gondolkodtak. Ezt a sajátos, a barokk korra jellemző diplomáciai és politikai mentalitást érzékeltette Niederhauser Emil a lényegre tapintva: „...*Hiszen bármennyit is változott már közben a*

világ, a nemzetközi kapcsolatokban még mindig élő szabály volt, hogy aki uralkodónak született, attól el lehet venni azt az országot, amelyben uralkodik, akár egészsében is, de akkor máshol kell neki egy másik országot adni, sem kisebbet, sem nagyobbat, hogy ott folytathassa az uralkodást, mert ez mégiscsak isteni rendeltetésű mesterség, amelytől ember meg nem foszthatja...” (Gonda I. – Niederhauser E. 1998. p. 107.).

Ezek a birtokcserék a pozsareváci béke korában magukban hordozták még ugyan a korábbi archaikus, a keresztény egyetemesség gondolatának elemeit, de már a *raison d'état*, valamint a hatalmi erőegyensúly jegyében születtek. Valódi tétjük az előző századokra jellemző Habsburg-hegemónia megtörése, és annak az egyensúlyi rendszerrel való pótlása volt. E háborúk szoros összefüggéséből eredt, hogy a nemzetközi diplomácia porondján mindenkinek egyszerre volt érdeke éppúgy eseményeik és a bennük kitűzött célok összekapcsolása, mint külön választása is. Az európai hatalmi viszonyokban a döntő változást a spanyol örökösödési háború hozta, ennek lezárásával a hatalmi rendszer jó időre kétpólusúvá – Bourbon és Habsburg – vált. Egyebek mellett földrajzi okokból egyik oldal sem tudott a másik fölé kerekedni. A kor geopolitikai helyzetét pontosan elemző Paul Kennedy rámutatott Franciaország korlátozott lehetőségeire: *„...Franciaország számára a legfőbb stratégiai problémát az jelentette, hogy bár védelmi szempontból igen erős volt, de helyzete nem tette alkalmassá döntő hódító hadjárat vezetésére; hiszen részben földrajzi akadályok, részben a nagyhatalmak már meglévő érdekeltségei vették körül minden oldalról. Egy, a Spanyol-Németalföld (Habsburg-fennhatóság alatt álló) területe elleni támadás például egy olyan kimerítő hadjáratl járt együtt, amely erődökkel és vízi utakkal tarkított területen vezetett át, és nem csupán a Habsburg-hatalmak, de az Egyesült Tartományok és Anglia válaszlépését is kiprovokálta. A Németországba irányuló francia katonai támadások is nehézségekbe ütköztek: a határon könnyebben lehetett átlépni, de a közlekedési útvonalak sokkal hosszabbak voltak, és ismét kikerülhetetlenül egy koalícióval kellett szembeszállni – az osztrákokkal, a hollandokkal, a britekkel (különösen a Hannover-ház 1714-es trónra lépése után) és még a poroszokkal is. Még akkor is, amikor a XVIII. század közepén Franciaország erős német partnert (akár Ausztria, akár Poroszország) keresett, egy ilyen szövetség természetes következménye az lett, hogy a másik német hatalom ellenfélle vált, és ami még fontosabb, Nagy-Britanniától vagy Oroszországtól igyekezett támogatást szerezni, hogy semlegesítse a francia ambíciókat...”* (Kennedy, P. 1992. p. 85.).

Mindez csak arra nyújtott lehetőséget, hogy a klasszikus Európa évtizedeiben Franciaország nyugati határait kitolja, és a nemzetközi erőegyensúly jegyében újabb országokat, tartományokat szerezzen meg. A Habsburg-birodalom más helyzetben volt. Mint minden államtérnek, ennek is egyedi története van, amelyet Harold Steinacker (1963) alaptanulmánya szerint a birtoktestek tömörülésével, pólusok szerinti szétválásával, valamint a keleti irányban való térbeli helyváltoztatással lehet leírni. Ebben a folyamatban a spanyol örökösödési háború, valamint

a pozsareváci béke fontos mérőföldkő. Mellőzve a Habsburgok korábbi történetét, a pozsareváci békéhez, valamint a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti (1703 április), majd rastatti (1714. március) békekötéshez vezető út V. Károly császár (1500–1558) uralkodásával kezdődött. Ekkorra a Habsburg-ház a spanyol trón mellett birtokolta a Bécsi-medence körüli tartományokat is, és tovább terjeszkedett a Kárpát-, valamint a Cseh-medence felé (Hamann, B. 1990, Gonda I. – Niederhauser E. 1998). A tengerentúli spanyol birtokokkal V. Károly igazi világbirodalom ura volt, ugyanakkor szembe kellett néznie azzal, hogy az egymástól távoli központok köré szerveződő, valamint a közöttük szórta elhelyezkedő birtokok kormányzása – a kor színvonalán – technikailag szinte megoldhatatlan probléma. A területek túl heterogének voltak és túl szétszórta elhelyezkedtek el ahhoz, hogy egyetlen birodalmi teret lehessen belőlük szervezni.¹⁶ Mindenesetre ez a hatalmi koncentráció rémisztően hatott az európai államokra, és ez a riadalom hosszú időre – még a klasszikus Európa évtizedeinek zömében is – meghatározta az európai politikát. Kennedy megfogalmazásával élve: „...Franciaország Valois-királyai számára, akik belső hatalmuk megszilárdításával erőre kaptak, és mohón vágyakoztak a gazdag Itáliai-félsziget területeinek megszerzésére, úgy tűnt, hogy V. Károly birtokai bekerítik a francia államot – és aligha túlzás azt állítani, hogy a következő két évszázadban a Habsburgbefolyás megtörése lesz a franciák célja Európában. Hasonlóképpen a német hercegek és választófejedelmek is, akik már hosszú ideje harcoltak azért, hogy a császárnak ne legyen semmiféle valódi hatalma magában Németországban, csak megrémülhettek, amikor látták, hogy V. Károly helyzetét mennyire megerősíti ez a rengeteg csatolt tartomány, és hogy ezáltal még azokhoz az erőforrásokhoz is hozzájutott, amelyekkel akarátát keresztül viheti. A pápák közül is sokan nemtetszéssel fogadták a Habsburg-hatalom növekedését, annak ellenére, hogy gyakran szükségük volt az erejükre a törökökkel, a lutheránusokkal és egyéb ellenséggel szemben...” (Kennedy, D. 1992. p. 33.).

Habsburg V. Károly uralkodásának végére birodalma mintegy megkettőződött, két pólusúvá vált, és földrajzi elhelyezkedésével sajátos geográfiai képletet öltött. Az egyik központ a Madridi-medence (Madrid 1561-től Spanyolország fővárosa) körül szerveződő államtér, amely egy ideig perszónalunióban egyesítette az Ibériai-félszigetet, a másik a Bécsi-medence körüli magterület. Európa közepén pedig a Németalföldtől Szicíliáig terjedő zóna húzódott, amelyben szórta el területek el a Habsburg-birtokok. A 16. században ezek zöme spanyol fennhatóság alá tartozott. A szétváláskor e kétpólusú hatalom centruma Madridban volt. A 16. században a keleti oldalon az osztrák örökös tartományok, a Cseh Királyság, a Morva Őrgrófság, a Sziléziai Hercegség, valamint a Magyar Királyság tömörült állapotú birtoktestek halmaza volt látható, amelyek politikai és igazgatási központja Bécs volt. Ennek a politikai földrajzi tömörülésnek a Német-Római Birodalom határain belül szintén volt néhány apró birtoka. Kezdetben a két központ közül Madridé volt a vezető szerep, ám az idők múlásával – Spanyolország

gyengülésével párhuzamosan – egyre inkább erősödött a bécsi központ, jóllehet az itteni birtokoknak még csak egységes elnevezése sem volt. A birodalmi térré történő szervezésük csak Pozsarevácral és Rastattal kezdődött. Közben a két központ fokozatosan távolodott egymástól politikailag, és a Habsburg-ház két ágra szakadt, a dinasztikus kapcsolatok azonban mindvégig fennmaradtak, a két ág közötti házasság is előfordult (*Hamann, B. 1990*). Végző soron két önállóan politizáló hatalmi központtá váltak, és az egymástól való eltávolodásuk jelentette annak egyik okát, hogy Franciaország XIV. Lajos uralkodása alatt, majd a Habsburg örökösödési háború folyamán kitörhetett a földrajzi bekerítettség állapotából (*Gonda I. – Niederhauser E. 1998*). A Habsburg-birodalom két pólusává válása mindazonáltal már magában hordozta későbbi, keleti irányú térfejlődésének csíráját, bár ezt a kortársak még nyilván nem láthatták.

A 16–17. században a Habsburg-birodalom – amennyiben a két pólus ellenére egy politikai földrajzi képződménynek tekintjük – a geopolitikai irodalom szerinti *homlok vagy történeti oldalával* (*Ratzel, F. 1887; Schmidt, M. G. – Haack, H. 1929*) több irányba nézett. Az ibériai birtokai, valamint a hozzájuk tartozó német-római birodalmi területeivel egyfelől az Atlanti-óceán felé, míg másfelől a kontinens belső területei felé fordult. Ezzel egy időben a bécsi konglomerátum földrajzi arca szintén az utóbbiak felé tekintett, miközben politikai irányultsága – a török veszély miatt – déli és keleti irányba is hatott.¹⁷ A Habsburg-birodalomnak a területi elhelyezkedéséből fakadó fenti geográfiai állapota az uralkodói ház spanyol ágának kihalásával (II. Károly 1661–1700) szűnt meg. Ekkor mind Párizsban, mind Bécsben úgy gondolták, hogy a Bourbon-, illetve a Habsburg-ház szerezheti meg a madridi trónt: 1701-ben kitört a spanyol örökösödési háború.

Az örökösödési háború kezdetén a Habsburg-birodalom politikai földrajzi központja már Bécs, az itteni politikai vezetés eltökélt szándéka volt, hogy – kétpólusú birodalomként – helyre állítja az V. Károly császár korára jellemző állapotot, és megőrzi a meggyengülni látszó Habsburg-hegemóniát. A későbbi német-római császár, VI. Károly (Spanyolországban és Magyarországon III. Károly, míg Csehországban II. Károly király) el is utazott Spanyolországba, ám ott nem tudta stabilizálni helyzetét, 1711-ben pedig – I. József császár hirtelen halálakor, az uralkodóház egyetlen trónörököséként – kénytelen volt visszatérni Bécsbe. A spanyol trónért folytatott küzdelem azonban 1714-ig tovább tartott (*Hamann, B. 1990; Gonda I. – Niederhauser E. 1998*) Ugyan a háború a spanyol trónért folyt, ám a Habsburg-birtokok szórtsága, valamint az európai hatalmi viszonyok és törekvések miatt, továbbá a kor többi fegyveres konfliktusával való összefonódása okán szinte kontinentális jelleget öltött. Ennek megfelelően alakult geográfiai képlete is.

A spanyol örökösödési háború – politikai földrajzi szempontból – a Habsburg-ház tekintetében egyfelől a spanyol birtokok megtartásáért, másfelől a keleti birtokok konglomerátumának további megőrzéséért és ezeken keresztül a nagyhatalmi állás biztosításáért folyt. A keleti magterület továbbra is megőrizte kettős

történelmi oldalát, ám ezt küzdelmek sorával kellett elérnie. E háború egyik katonaföldrajzi jellemzője, hogy Bécsnek – miközben a különböző nyugati hadszíntereken harcolni kényszerült, aközben – a birodalom keleti felében több egymást követő háborúban is helyt kellett állnia. Bécsben és Isztambulban is tudhatták, hogy az 1699-ben kötött béke csak ideiglenes állapot lehet, a két birodalom végső összecsapása csak idők kérdése. A spanyol örökösödési háború fölött ott magasodott a kor keleti kérdésének – Oroszország felemelkedésének, Svédország és Lengyelország hanyatlásának – árnyéka. Miközben Bécs energiáit a spanyol trón megőrzése kötötte le, addig Magyarországon hosszú elhúzódó háború – a Rákóczi-szabadságharc – zajlott, s a magyar felkelés vezetői igyekeztek kihasználni az örökösödési háború kínálta külpolitikai alkalmat (*Markó Á.* 1936; *Perjés G.* 1958; *Nagy M. M.* 2011). A háború földrajzi kiterjedésében – az európai kontinensen – főleg Spanyolország, a Spanyol-Németalföld, a Német-Római Birodalom, valamint Észak-Itália területeit érintette (*Fiedler, S.* 1986). A hosszúra húzódó – váltakozó szerencsével folyó – küzdelemből a Habsburg-birodalom került ki vesztesen. A vereség földrajzi szempontból jelentősen átrajzolta a Habsburg-birodalom képét: egypólusúvá vált. Elveszett a spanyol államtér, ám a korábbi, Európa belsejében fekvő spanyol birtokok Spanyol-Németalföld, Nápoly, Milánó – tulajdonképpen Észak-Itália jelentős része –, valamint Szardínia Habsburg-birokban maradt. Ekkor a birodalom földrajzi képlete egészen torz képet mutatott. Egy tömbben helyezkedtek el a már korábban is említett keleti konglomerátum országai és tartományai, és tőlük az európai hatalmi térben élesen elválasztva húzódott a szórt birtoktestek zónája. Ekkor egy rövid időre – a Nápolyi Királyság elvesztéséig (1735) – a Habsburg-birodalom Európa két térségében is – Közép- és Köztes-Európában, valamint Itáliában – regionális nagyhatalom volt. A rastatti békét követően a bécsi udvar felismerte, hogy a birodalom további fenntartása és fejlődése a miként tovább kérdésétől függ. Arról kellett dönteni, mit lehet kezdeni a megmaradt területekkel, hiszen ezek a spanyol birtokok nélkül és még területi széttagoltságukban is a nagyhatalmi státusz betöltésére predestináltak. A későbbi események tükrében úgy tűnik, hogy az e kérdésre adott válasz tartamát az 1716–1718. évi török háború is determinálhatta.

A magyar történetírás úgy tartja, hogy Savoyai Jenő érdeme volt annak felismerése: a birtoktesteket birodalmi térré kell szervezni, és a Habsburg-ház külpolitikai boldogulását a keleti és a balkáni orientációban kell keresni (*Sugár I.* 1983; *Gonda I. – Niederhauser E.* 1998). Tanulmányunkban nem lehet feladatunk VI. Károly és Savoyai Jenő külpolitikai elképzeléseinek, koncepcióinak értékelése, ezt a modern szakirodalom alapján (*Braubach, M.* 1963–1965; *Mraz, G.* 1985; *Kunisch, J.* 1986; *Zöllner, E. – Gutkas, K.* 1988) amúgy sem lehetne egyetlen sommás megállapítással megoldani. Így elfogadjuk a történészi álláspontot,¹⁸ s csak annyit fűzünk hozzá: a Pragmatica Sanctio, valamint a déli terjeszkedés ebbe a koncepcióba simul bele. A Pragmatica Sanctio a Habsburg-család öröklési rendjét szabályozó dokumentum volt, amelyet a birodalom országainak és

tartományainak országgyűlései külön-külön fogadtak el. E belső családi dokumentum 1621-től fokozatosan nyerte el az 1713-ban hivatalosan is nyilvánosságra hozott formáját. Az öröklés rendjét szabályozó, apró részletekbe bocsátkozó szövegnek a birodalom későbbi sorsát alapvetően meghatározó két kitétele volt. Az egyik, hogy a Habsburg-birtokok női ágon is örökölhetőek, a másik pedig, hogy az öröklés csak a birtokok felosztása és fragmentálása nélkül valósulhat meg. E két kitétel bekerült a magyar országgyűlés által 1723-ban szentesített változatba is (*Turba, G.* 1913). Az oszthatatlanság, valamint a nőági öröklés a birodalmi tér kiépítésének szándékát mutatja. Ugyanerre vall az is, hogy e fontos öröklési szabály törvényesítése kronológiailag közvetlenül a spanyol örökösödési háború, valamint a török elleni felszabadító háborúkat követően történt, 1720 és 1723 között. Utolsóként Magyarországon.

Ugyanakkor a Pragmatica Sanctio nemzetközi elfogadtatása arra vall, hogy a birodalomépítés e fontos lépése – mintegy törvényesítése – a *raison d'état* és a hatalmi erőegyensúly jegyében történt. E két elv a későbbiekben is meghatározta a maradék Habsburg-birodalom politikáját. A térépítés azonban az európai és főleg a közép-európai tendenciákkal ellentétes irányban haladt. A Habsburg-vezetés a 18. század elején helyesen ismerte fel a kor politikai földrajzi törekvését, ám azt nem tudhatta, hogy a birodalom dunai jellegűvé alakításával olyan kényszerpályára tereli azt, amely a későbbiekben végzetes lehet. E geográfiai folyamat értelmezéséhez érdemes visszatérni az 1492. évhez. Az amerikai kontinens felfedezéséig egész Európa történelmi arcával a Mediterráneum felé néz, ám a nagy földrajzi felfedezések hatására történelmi oldala átkerül a kontinens nyugati felére. A Barcelona-Konstantinápoly vonal áthelyeződik a Lisszabon–London–Bergen szakaszra (*Schmidt, M. G. – Haack, H.* 1929). Ugyan az áthelyeződés fokozatosan zajlott – és ezt az egyes társadalmak eltérő módon élhették át –, de néhány évtized múlva már érezhető volt a politikai földrajzi súlyponteltolódás. Az addig az ismert világ peremén elhelyezkedő országok – ekkor még elsősorban Portugália és Spanyolország – egyetlen történelmi pillanat alatt a politikai földrajzi perifériából a geográfiai centrumba kerültek, és – részben az Újvilágban szerzett hódításaik eredményeként – felemelkedtek. Előtérbe kerülésük kronológiailag egybe esett a már említett V. Károly császár Habsburg-nagyhatalmával. A politikai súlypont eltolódása egyben Közép- és Köztes-Európa bizonyos fokú háttérbe szorulásával járt együtt, ami nyilván hatott a Kárpát-medence politikai földrajzi leértékelődésére is. Erről tanúskodik néhány kronológiai adat. V. Károly császár uralkodása alatt 1521-ben Cortes már javában hódítja Mexikót, míg a Habsburg-birodalom közelében ebben az évben foglalják el a törökök Nándorfehérvárt. 1526-ban – a mohácsi ütközet évében – már folyik Új-Spanyolország alkirályság államterének kialakítása, miközben részben Habsburg-kézre kerül a magyar trón. A Habsburg-birodalom számára – hatalmas területeivel – a Kárpát-medence pusztán a keleti politikai földrajzi központot védő ütközőzónaként jelenik meg.

Európa földrajzi arcának nyugat felé fordulása jelentős hatással volt az egész kontinens későbbi fejlődésére, a társadalmi struktúrák és térszerveződés, az egész kultúra és gondolkodásmód alakulására (*Pounds, N. J. G. 1997*). Jóllehet a közvetlen kapcsolat bizonyítása még a későbbi kutatások feladata lehet, de úgy véljük, hogy a Közép-, Köztes-, valamint a Kelet-Európában folyó későbbi politikai földrajzi folyamatok, a nagy állam- és birodalmi terek kialakulásának iránya összefügghet e fordulattal. Az újkorban Közép- és Kelet-, valamint Köztes-Európában három nagy birodalmi tér szerveződött: Oroszország, Németország, valamint a Habsburg-birodalom. Az jól látható földrajzi tendencia, hogy ebben a térségben a birodalmi terek kialakulásának és terjeszkedésének iránya nyugat felé tart. Mindenesetre a Habsburg-birodalom későbbi sorsát jelentősen befolyásoló német és orosz térépítés, valamint a török terjeszkedés nyugati irányú (*Maull, O. 1956; Haffner, S. 2010; Gyóni G. 2015*). A Habsburg-birodalom térfejlődése és térépítése ezzel éppen ellentétes. A spanyol örökösödési háborút és a pozsareváci békét követően a birodalmi térré szerveződő Habsburg-állam történelmi arcával kelet és a Balkán felé fordul, jóllehet a 19. század közepéig – a nagynémet egység eldöntésének időpontjáig – kimutatható egy nyugati történelmi oldal is. Ez az utóbbi azonban – a már említett, szótan elhelyezkedő, Belső-Európában fekvő tartományok elvesztésének hatására – a 19. század elejétől, a Szent Szövetség korában, majd az itáliai tartományok elvesztésével – fokozatosan északi, majd észak-keleti irányba helyeződik át. A német egység megvalósításának függvénye lett. Végül is a kontinensen általános térszerveződési iránnyal ellentétes területi fejlődés lett a Habsburg-birodalom, valamint a Poroszország (1871-től Német Császárság) és az Orosz Birodalom közötti konfliktusok egyik jelentős oka.

Pozsarevácot – a birodalom térfejlődésének mérföldköveként – értelmezhetjük oly módon is, hogy a közép-európai Duna-völgy (*Csüllög G. 2012*) történelmi földrajzában annak a két évszázadnak a kezdete, amely majd 1918-ban ér véget a dunai birodalom, a későbbi Osztrák–Magyar Monarchia széthullásával. A pozsareváci békével egy olyan birodalmi tér építése kezdődött, amelyet – főleg a köztörténetírás szintjén – dunai monarchiaként emlegetnek. Ezzel kapcsolatban teljesen természetesnek tűnik fel a kérdés: mennyiben volt dunai jellegű a Habsburg-birodalom a pozsareváci békét követően? Kitéve, hogy a kérdésre adandó válasz részletes kifejtése meghaladja tanulmányunk kereteit, úgy látjuk; a híresztelésnél sokkal kevésbé. Ami a dunai jellegét, ennek artikulálását indokolja, az a geográfiai tény, hogy a Duna középső szakasza szinte teljes egészében a birodalom területére esett. Ez a térképeken – s ezzel kapcsolatban hangsúlyozandó a térképi kultúra elterjedésének és az 1718–1918 közötti időszaknak egybeesését – nagyon markánsan jelenik meg. A birodalom három nagy medencéje közül csak a Bécsi- és a Kárpát-medence alkotja a Duna-völgyet, amelyhez a Cseh-medence a Morva-kapun keresztül kapcsolódik. Az 1718-tól kialakuló birodalmi államtérrel ugyanakkor el kell mondanunk: e három magas

tájenergiájú medencéből és azok előtájaiból tevődött össze. Az egész államterület természeti és társadalomföldrajzi szempontból túlságosan sokszínű, egymástól eltérő fejlettségű és kultúrájú tájból állt. Ahhoz mindenesetre túl sokból, hogy pusztán a dunai monarchia leegyszerűsítő terminus technicusával intézhessük el.

Földrajzi szempontból érdekessége a Pozsarevácival kezdődő térfolyamatnak, hogy egy a spanyol örökösödési háborúból láthatóan jelentősen meggyengülve kikerült állam (Zöllner, E. 1998) folyamatos területi fejlődésével és formálódásával – nagyhatalmi helyzetének állandó ingadozása mellett – miként tudott Európa egyik meghatározó tényezője maradni (Nagy M. M. 2017). Ez a hatalmi státusz azonban messze nem azonos a pozsareváci békét és főleg a spanyol örökösödési háborút megelőzővel. Az még világhatalmat jelentett, míg a későbbi már csak kontinentális szerepet betöltő birodalmat. Ez a folyamatosan változó államterület közben oly módon maradt dunai jellegű, hogy ebben a két évszázadban területében egyetlen egységgé tömörült, tartományai a Kárpát-medence körül vagy annak szomszédságában helyezkedtek el. Ha úgy nézzük, hogy e medencecsoport meghatározó természetföldrajzi eleme a Duna, akkor a köré szerveződő tér lehet dunai jellegű. Ám a Monarchia – főleg a keleti tartományok, Bosznia és Hercegovina, valamint az örökös tartományok egy részével – hatalmas, a Dunához nem kapcsolódó térségeket is uralt. Ezeket az egyre erősödő földrajzi centralizáció és a szigorúan diszciplínált államterület tartotta egyben. Volt azonban még egy tényező, amely éppen a pozsareváci béke időszakában hódított teret, a hatalmi egyensúlyi rendszer, amely a dunai birodalom centripetális téralkotó elemévé vált.

Összegzés

Tanulmányunkban a pozsareváci béke kapcsán az európai és azon belül főleg a Habsburg-birodalom térfejlődésének kérdéseit taglaltuk. Igyekeztünk bizonyítani, hogy az elveszített spanyol örökösödési háborút követően kimutatható politikai földrajzi folyamatok szorosan beleillenek a klasszikus Európa gondolkodásmódjába, társadalmi struktúráinak változásába, valamint a diplomáciai és a nemzetközi pénzvilág átalakulásába. Hasonlóan fontos tényező a hadügy jelentős modernizációja, és mindezek együttesen generálták a Habsburg-birtokok államtérre alakításának kényszerét. Hogy ez mennyiben volt Bécsben tudatos felismerés, mennyiben nem, azt még a későbbi kutatásoknak kell feltárniuk. Úgy látjuk, hogy a tudatos birodalmi térépítés gondolatát csak kevesek láthatták át, érthették meg teljes egészében. Az eszme mellett legalább olyan fontos lehetett a kor társadalmi fejlettségéből eredő, a területi növekedésre irányuló kényszer. A pozsareváci békével éppen e térbeli növekedés és átrendeződés lépett a Habsburg-birodalomban új korszakába. Így mindaz, ami Pozsarevácnál a diplomáciai iratokba került, jóval túlmutat egy a török elleni háborúkat lezáró békénél. Az észak-szerbiai településen, valamint Rastattban egy új birodalom született, amely két-száz évig állt fenn. Jelentős állomása volt a Habsburg-birodalom történetének.

Amennyiben csak ezt a két évszázadot nézzük, akkor nem túl jelentős korszak a Habsburgok, valamint Köztes-Európa történetében. Ha viszont úgy tekintünk rá: Köztes-Európa egyetlen igazi államterének korszaka volt, akkor látható a pozsaréváci béke valódi jelentősége.

Jegyzetek

¹ Pierre Chaunu A klasszikus Európa című műve két kiadásban – 1971-ben és 2001-ben jelent meg Magyarországon. Az első kiadás fordítói Benda Kálmán és Terényi István volt. Az első fordítás nem tartalmazta a mű eredeti teljes szövegét, a szerző Köszönetnyilvánítása, a Kiadó előszava, a Raymond Bloch-féle Előszó hiányzik belőle. A Bevezetés – amelyben Chaunu a klasszikus Európa terminus technicusát értelmezi – fontos szövegrészek kihagyásával jelent meg, mint ahogyan a barokkról szóló fejezet is hiányzik belőle. Ugyanakkor tartalmazza a francia kiadás terjedelmes illusztrációit és az azokhoz készített magyarázatokat is. A második kiadás (2001) – ifjabb Benda Kálmán harmadik fordítóként való feltüntetésével – ugyan közli a korábbi változathoz ki-hagyott szövegrészeket, de nem tartalmazza az illusztrációkat és azok magyarázatát.

² „...A klasszikus Európa egységét többé-kevésbé eltakarja azoknak a nagy forradalmaknak az árnyéka, amelyeket a történetírói hagyomány a XVI. század elejére és a XVIII. századra tesz, holott a legfontosabb minőségi változás a XVII. század közepére esik. E változás előtt egy archaikus világot látunk, utána pedig a mennyiségi változás következik. A klasszikus Európa egy olyan gazdasági, társadalmi és politikai kereten belül helyezkedik el, amely még többszörösen magán viseli az előző századok bélyegét, s felbukkannak benne az eljövendő világcivilizáció gondolati építményei...” (Chaunu, P. 2001. p. 14).

³ A historiográfiai, valamint a filológiai pontosság kedvéért idézzük a francia történész sorait: „...A XVIII. század egy törés lassú tudatossá válásának folyamata. Ezek a megfontolások magyarázzák azt a kétértelműséget a történetírásban, amellyel a klasszikus Európát kezelik. Az egyik nézőpont szerint ez a kor forradalmi, a másik nézőpont szerint mozdulatlan. Filozófiatörténészek, tudománytörténészek, a falusi viszonyokkal foglalkozó helytörténészek és a historikusok, akik az ancien régime misztifikáló keretének rabjai, igen ellentétes XVII. századokat mutatnak be. A következményekkel magyaráznak, sugallják a kibontakozást, tervet írnak elő. Fernand Braudel volt az első, aki felvetette a fokozatok szerinti történelem problematikáját, egy olyan történelemét, amely tartalmát az időtartam mércéje szerint rendezi el...” (Chaunu, P. 2001. p. 17).

⁴ „...A pestis ellen csak azt lehet tenni, hogy helyhez kötik. A pestis helyhez kötése a klasszikus Európa egyik legnagyobb győzelme...” (Chaunu, P. 2001. p. 155).

⁵ Tanulmányunkban nem feladatunk feltárni a klasszikus Európa robbanásszerű népességnövekedésének okait. Megjegyzendő azonban, hogy e folyamat értelmezésével a hadtörténeti szakirodalom is foglalkozik (Perjés G. 1963), elsősorban a hadsereg létszámok növekedésének tükrében. Perjés Géza (1963) már többször említett alpművében mintegy fél évszázaddal ezelőtt is exponálta a kérdést, és ütköztetve a különböző véleményeket – egyebek mellett a táplálkozási szokások megváltozását hangsúlyozókat is – a következő megállapításra jutott: „...Mindenesetre szinte kétségtelennek látszik, hogy a változás csupán mennyiségi. A népesség túlnyomó részének táplálkozásában ezután is a gabona foglalja el a főhelyet, viszont minden valószerűség szerint rendszeresebben juthatott hozzá. Ez a változás azután elegendő lehetett ahhoz, hogy az elfogyasztott táplálék-mennyiség biztosítsa a normális életfolyamatokat, ellenállóbbá tegye az embereket a betegségekkel szemben és általában lehetővé tette, hogy a normálisan termő években felhalmozott biológiai tartalékok segítségével az emberek átélhessék a rossz termő évek nélkülözéseit...” (Perjés G. 1963. p. 30–31). Perjés megállapítását részben igazolják Braudel (1985) adatai két amerikai eredetű, a táplálkozásban az újkori Európában fontos szerepet játszó növény, a kukorica, valamint a burgonya elterjedéséről. A kukorica európai térfoglalása már a 16. század közepén dokumentált folyamat, és a tömegek élelmezésében – elsősorban Nyugat-Európában – már fontos szerepet

játszik, főleg a takarmányozásban. A burgonya robbanásszerű térhódítása feltehetően az 1740. évi gabonaválsággal függ össze: ez a klasszikus Európa utolsó évtizede. Mindezt egybevetve az általunk vizsgált korszakban a hadseregek élelmezésében még a gabonafélék uralkodtak.

⁶ A szakképzett tisztikar kialakulása, valamint az állandó hadseregek létrejötte éppen úgy diszciplínált katonai szakértelmet követelt, mint az azt megelőző hadtörténelmi periódusé, a zsoldos seregek koráé. A két társadalmi struktúra között azonban lényegi, minőségbeli különbség áll fenn. A zsoldos seregek katonai ismeretrendszere főleg gyakorlati jártasságokban és készségekben merült ki, ami – Hajnal István (1988) fogalmazásában – „...Az egyéni vitézség helyett a fegyvelmezett, egyöntetűen gyakorolt tömeg...” alkalmazását feltételezte (Hajnal I. 1988. p. 42). A klasszikus Európa hadügye ugyanígy az „egyöntetűen gyakorolt tömeg...” hatásán alapult, de e mögött már elméleti tudásában is felkészült és rendezett, a társadalomban maradandóan meggyökeresedett társadalmi réteg állt. Ismét Hajnal István szavaival élve: „...Ez a tisztikar azonban már nem nemesség, nem teljes rendi lét, hanem társadalomosztály, szakszerű hivatás, a társadalom szolgálataiban. A katonai reglementírozás éppoly nagyra nő, mint a többi hivatásoké, a speciális katonai szempontoknál kívül az egész társadalmi helyzetet magába foglalva...” (Hajnal I. 1988. p. 438).

⁷ Az élelemellátás nehézkes rendszeréből eredő kiszámíthatóság mellett azonban fennállt egy annál sokkal nagyobb hatáshú reziduális tényező, a hadszíntér ellátó képességének kérdése. A klasszikus Európa hadügye – már csak a gyakorlati tapasztalatokból kiindulva is – a hadszínterek ellátó potenciáljára épített, miközben azt gyengén ismerte. Perjés Géza szavaival élve: „...a korabeli statisztika mellett, a kormányoknak és a hadvezéreknek semmilyen konkrét, értelmes számszerű adatuk nem volt a tekintetbe jövő erőforrásokról. Egyébként is az a körülmény, hogy a takarmányt, tehát a szükségletek nagyobb részét a hadszíntér adta, tehát olyan terület, melynek kapacitását a háború teljesen kiszámíthatatlan és előre nem látható alakulása befolyásolta, minden előzetes számvetést illuzórikussá tett. De nemcsak a várható élelem megbecsülése, hanem a beszerzett élelem feldolgozása és a csapatokhoz való kiszállítása is egy sereg kiszámíthatatlan tényező közrejátszásától függött, ugyanis az őrlést, a sütést, a kenyér és a takarmány elszállítását az ember által jórészt befolyásolhatatlan és kiszámíthatatlan természeti, organikus és biológiai tényező határozta meg. Hogy a malmok működését a víz- és a szélviszonyok lehetővé teszik-e vagy nem, hogy az utakat nem változtatja-e sártengerré az esőzés, hogy az igásállatok állapota megengedi-e a szállítást, mindegyik az embernek semmilyen vagy csak igen csekély befolyása lehetett, és egyik tényező alakulását sem láthatta előre. ...Mindehhez járult és súlyosbította a nehézségeket, hogy amint láttuk, a hadseregek létszámának megnövekedésével járó újszerű problémákkal szemben tanácstalanul álltak az emberek, sőt még gazdája sem volt a specifikusan logisztikai funkcióknak...” (Perjés G. 1963. p. 168–169.).

⁸ Az általunk vizsgált korszak hadseregeinek térbeli mozgásszabadságát Perjés Géza (1963) számolta ki. Ő a hadjárat évből hat hónapot tartott általánosan alkalmasnak a hadviselésre, amiből azonban elenyésző időtartamot lehetett valós hadműveletekre fordítani. „...A hadsereg azonban a hadjárat idő hat hónapját sem használhatta ki folyamatos előnyomulásra. Egyrészt ugyanis a folyamatos előnyomulás előfeltételének tekintett győzelemmel végződő nyílt csatára a csata elkezdésének vázolt nehézségei miatt a legtrükkösebb esetben kerülhetett sor a hadjárat megnyitása után azonnal. Rendszerint eltelt néhány hónap, amíg csatára érett a helyzet. Így tehát a folyamatos előnyomulásra sem maradhatott három-négy hónapnál, azaz átlagosan száz napnál több. Ebből a száz napból azonban le kell számítani a takarmányozásra, a pihenőkre, a kenyérkiosztásra és a raktárak előretelepítésére fordított időt. Számítsuk úgy, hogy négy naponként osztottak kenyeret és takarmányoztak, így tehát 25 nap esett le az előnyomulásra fordítható időből. A hat naponként tartott pihenőre lement további 16 nap. Így már csak 59 menetnap maradt. Ha úgy számítunk, hogy 6-8 naponként telepítik előre a raktárakat, és egy-egy előretelepítésre igen szerényen 4 napot számítunk, akkor kerekén 30 napot kell levonnunk a menetnapok számából. Ilyenformán tehát kerekén 30 nap marad az előnyomulásra. Napi 20 km-es menetet véve, a hadsereg tehát mindössze 600 km-t tehetett meg, ami igen kevés ahhoz, hogy a korban bármelyik hadviselő állam bármelyik ellenfelének országát elfoglalhassa vele, viszont túl sok ahhoz, hogy az óriásira megnyúlt utánpótlási vonalat biztosítani lehessen...” (Perjés G. 1963. p. 172).

⁹ A Clausewitz-féle életmű értékelésekor és feldolgozásakor – szakirodalmi ismereteink szerint – eddig csekély figyelem irányult a Vom Kriege-nek az európai államfejlődés történetére vonatkozó szövegréseire. Ezért idézzük itt megállapításunk igazolására az alábbi sorokat: „...Az állandó hadseregnek a tizenharmadik századból ismert formája, a tizenhetedik század végén, XIV. Lajos korában fejlődött ki teljesen. Ezt a haderőt toborzásra és pénzre alapozták. Az államok egysége teljessé vált, és a kormányok azzal, hogy alátvalóik szolgáltatását pénzbeli kötelezettséggé változtatták át, hatalmukat pénzszekrényükben összpontosították. A gyorsan terjedő kultúra és az egyre jobban kifejlődő közigazgatás révén ez a hatalom a korábbihoz viszonyítva nagyra nőtt. Franciaország jó néhány százezer embert számláló állandó hadsereggel vonult hadba, és viszonyaiknak megfelelően a többi hatalmak is. Az egyéb államok viszonyai is megváltoztak. Európa egy tucatnyi királyságra és néhány köztársaságra oszlott. Elképzelhető volt, hogy közülük kettő háborúba keveredik egymással anélkül, hogy az, a múlthoz hasonlóan, tízszer annyi államot érintene. A politikai viszonyok még mindig sokféle kombinációra adtak lehetőséget, de azt mégis áttekintheték, és időnként valószínűséggel megállapíthatják. ...Hajdanában a kis államok sokaságánál a közvetlen, természetes érdek, a közelség, az érintkezés, a rokoni kapcsolat, a személyes ismeretség akadályozta meg, hogy egyesek gyorsan nagyra nőjenek; most, a nagyobb államok s az egymástól távolabb eső központok korában azt a szélesebb körű érdekeltység tette meg. A politikai érdekek, a vonzások és taszítások finom rendszerré fejlődtek ki, és így Európában egyetlen ágyút sem süthettek el anélkül, hogy abban minden kabinetnek része ne lett volna...” (Clausewitz, C. v. 1961–1962. II. p. 422. és 425).

¹⁰ A raison d'état fokozatos elterjedésére és a régi dinasztikus, legitimista kapcsolatok egyre gyengülő történetére jellemző adalék az Orosz Birodalom és a Habsburg-monarchia közötti kapcsolatok szellemiségének változása. Egyebek mellett Görgey Artúr (1988) memoárjából ismert, hogy a függetlenségi nyilatkozat kikiáltását megelőzően Kossuth Lajos és környezete „...kormányzati tevékenységük utolsó pillanatáig arról ábrándoztak, hogy Oroszország a kísértésnek, hogy Szent István koronáját megszerezze, nem tud ellenállni...” (Görgey A. 1988. II. p. 379). Magyarországot orosz protektorátus alatt álló, alkotmányosan kormányzott tartományként kínálták fel a Romanovoknak. Az ajánlat komolytalannak bizonyult. Jóllehet Oroszország a napóleoni háborúkat követően – a lengyel területek megszerzésével – mélyen benyomult Közép-Európába, és a Kárpát-medence megszerzésével egész Köztes-Európa vezető nagyhatalmává válhatott volna, mégsem fogadta el a magyar ajánlatot. Az elutasításban nyilván szerepet játszhatott, hogy az annexionál felborult volna az egész kontinens hatalmi egyensúlya. Valószínűsíthetően azonban jelentős tényezőként esett latba, hogy Kossuth államát egyszerűen az uralkodóház elleni zendülők országának tartották Szentpétervárott: a magyarországi hadjárat csak a Habsburg-ház megsegítését szolgálta. Ezzel szemben – igazolva a raison d'état elterjedését – 1914-ben Ferenc Ferdinánd meggyilkolásakor ilyen jellegű politikai megnyilvánulás már szóba sem kerülhetett. Erről írta – érzékeltetve a változás mértékét – Kissinger: „...Metternich Európájában, ahol az országok kölcsönösen osztották a legitimitás iránti tiszteletet, kevés kétség lehetett volna afelől, hogy Oroszország elismeri Ausztria Szerbia elleni lépését egy osztrák főherceg, a trón örököse meggyilkolásával kapcsolatban. 1914-ben azonban a legitimitás többé már nem volt az államok között összekötő kapocs, Oroszország rokonszenve szövetségese, Szerbia iránt többet nyomott a latban, mint a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet elleni felháborodása...” (Kissinger, H. 1998. p. 206–207).

¹¹ „Richelieu raison d'état elgondolásának ugyanis nem volt beépített fékrendszere. Meddig kell elmenni egy ország érdekeinek kielégítésében? Hány háborút kell megvívni, amíg a biztonság megszülárdul? A wilsoni önzetlen politikát hirdető idealizmus azzal az állandó veszéllyel fenyegetett, hogy az állam érdekei elhanyagolódnak, Richelieu raison d'étatja az önpusztító tour de force [az erő forgása N. M. M.] lehetőségének veszélyét rejtette magában. Ez a helyzet állt elő XIV. Lajos trónra lépését követően. Richelieu ugyanis rendkívül erős államot hagyott örökül a francia királyoknak a gyenge és területekre szakadozott Németországgal, valamint a szomszédos, hanyatlásnak indult Spanyolorzággal a határain. De XIV. Lajost nem elégítette ki a biztonság tudata, ő ebben a hódítás lehetőségét látta. XIV. Lajos a raison d'état túlzásba vitt hevületében

egész Európát riadalommal töltötte el, és olyan franciaellenes koalíciót hívott ki maga ellen, amely végül keresztülhúzta számításait...” (Kissinger, H. 1998. p. 57).

¹² „...Mindazonáltal Európában a »pénzügyi forradalom« a háborútól kapta messze a legnagyobb és legkitartóbb ösztönzést. Ha II. Fülöp és Napóleon korának pénzügyi terhei között csupán egy nagyságrendnyi volt a különbség, már az is éppen elegendőnek bizonyult. Míg egy XV. századi háború költségeit fontmilliókban lehetett mérni, ez a XVII. század végére több tízmillió fontnyira emelkedett, és a napóleoni háborúk lezárásakor a legtöbb küzdő fél kiadásai alkalmanként elérték az évi százmillió fontot. Arra a kérdésre, hogy gazdasági szempontokra kivetítve a nagyhatalmak között dúló elhúzódo és gyakori összecsapások használtak-e a Nyugat kereskedelmi és ipari felemelkedésének, vagy inkább fékeztek azt, soha nem lehet kielégítő választ adni, mivel az nagymértékben attól függ, hogy egy ország abszolút növekedését próbáljuk felbecsülni, vagy pedig a hosszú konfliktus előtti és utáni relatív jólétét és erejét vizsgáljuk. Az viszont világos, hogy a XVIII. század legvirágzóbb és »legmodernebb« államai sem tudták rendes bevételeikből azonnal finanszírozni e korszak háborúit. Ráadásul a nagyarányú adóemelések szervezett adóbegyűjtés esetén is könnyen belső nyugtalanságot idéztek elő, és ettől valamennyi kormányzat rettegett, kiváltképp, ha ezzel egy időben külföldi kihívásokkal is szembe kellett néznie...” (Kennedy, P. 1992. p. 73–74).

¹³ Ennek beszédes adatairól és következményeiről Paul Kennedy (1992) az alábbiak szerint fogalmaz: „...Mindegyik rezsim és államférfi gondolatát az a probléma foglalta le, hogyan lehet a jelenlegi – és korábbi – háborúk finanszírozásához bevételekhez jutni. A fegyveres erők fenntartása még békeidőben is elvitte az ország kiadásainak 40–50%-át; háború idején ez ennél jóval többet, 80–90%-ot is elérhetett. Bármilyen volt is egy adott ország belső politikai berendezkedése, az autokrata birodalmak, az alkotmányos monarchiák és a polgári köztársaságok egész Európában ugyanazzal a nehézséggel néztek szembe. Minden egyes háborús lázroham (különösen 1714 és 1763) után a legtöbb országnak kétségbeesetten szűkösége volt a lélegzetvételre, hogy kimerült gazdasága talpra álljon, és leszámojon a háború és a magas adózás által igen gyakran kiváltott belső elégedetlenséggel; de az európai államrendszer versenyszellemű és önző természetéből következett, hogy a hosszan tartó béke szokatlan volt, és pár éven belül újra kezdődtek az előkészületek a további hadviselésre. De ha a pénzügyi terheket még Európa három leggazdagabb népe, a francia, a holland, az angol is alig tudta elviselni, akkor hogyan bírhatták ki ezeket a jóval szegényebb országok?...” (Kennedy, P. 1992. p. 81).

¹⁴ Az akciórádiusz fogalmát és annak politikai következményeit – az ügynevezett szulejmáni ajánlatot – Perjés Géza vezette be a magyar történetírásba. Ez néhány korábbi tanulmányát követően az 1975-ben könyv formájában megjelent, Az országút szélére vetett ország című dolgozatával vált közismertté és váltott ki – nemcsak szakmai berkekben – éles polémiát. Ebben azt a tételét fogalmazta meg, hogy a török hódítás Magyarországon a török hadsereg akciórádiuszáig tartott, és a török uralom a Habsburg-seregek jóval kisebb akciórádiuszán múltott. „...Mindent összevéve tehát a török magyarországi uralma egy látszólagos kicsiségen állt vagy bukott, azon ugyanis, hogy a Habsburg állami adminisztráció képes-e a hadsereget már tavasszal sorompóba állítani. Mihelyt ez bekövetkezett, a törökök szempontjából az ország katonailag tarthatatlanná vált. ...Azt viszont, hogy a Habsburg állami adminisztráció csak 150 év múlva lesz képes arra, hogy a hadak tavaszi indulását megszervezze, Szulejmán valójában nem sejtette előre, mint ahogyan Európában sem álmodta senki, hogy a török kiverésére csak akkor válik a helyzet éretté, azaz az előbb említett »kicsiségnek«, a hadak korai mozgósításának gazdasági, politikai és katonai előfeltételei csak akkor valósulhatnak meg. Amikor azonban az 1680-as években ez bekövetkezett, a török uralom pillanatok alatt omlott össze Magyarországon. Emlékezzünk csak: 1683-ban még Bécsét ostromolják a török hadak, de 1686-ban már lekerül Buda tornyairol a félhold, és a háborút lezáró karlócai békéig a török hadsereg minden rettenetes erőfeszítése mellett nemhogy visszafoglalni, de még megközelíteni sem tudja Budát...” (Perjés G. 1975. p. 13–14).

¹⁵ A klasszikus Európa egyik emblematikus uralkodója, XIV. Lajos királysága idején Franciaország nyugati határait kiterjesztette ugyan (Crämer, U. 1935; Bauer, H. 1940), de ez érdemben – fél évezred tükrében – nem változtatott azok tartóssági értékén.

- ¹⁶ Ezen a ponton kell utalnunk Paul Kennedynek arra a megállapítására, amelyet kevés figyelemre méltat a történetírás, amikor a 16. századi Habsburg-világhatalomról beszél: „...*néhány Habsburg-miniszter »világmonarchiáról« szóló alkalmi szónoklata ellenére sem létezett egy napóleoni vagy hitleri típusú tudatos terv az Európa feletti uralom megszerzésére. A Habsburgok dinasztikus házasságai és utódlásai közül néhány inkább a véletlen műve vagy legfeljebb ihletése volt, korántsem egy területi terjeszkedés hosszú távú tervének bizonyítéka. Bizonyos esetekben – például Észak-Itália gyakori francia invázióinál – a Habsburg-uralkodók inkább provokáltak, semmint provokáltak voltak. A Földközi-tengeren az 1540-es évek után a spanyol és a birodalmi erők újra és újra védekezésre kényszerültek a feléledő iszlám hadműveleteivel szemben...*” (Kennedy, P. 1992. p. 34).
- ¹⁷ A földrajzi irányultság jelenséget Friedrich Ratzel (1887) az államok határai kérdésével kapcsolatban ismerteti: „...*Mert a határszélnek is van saját történeti értéke. ...Valamely ország történetének sokoldalú vagy egyoldalú fejlődése azon alapszik, hogy szomszédaival való érintkezése sokoldalú volt-e, vagy egyoldalú. Az országok történetének különböző korszakbeli jellegére nézve fontos, hogy határuknak melyik oldalán folynak le a legfontosabb történeti jelenségek; és gyakran tapasztalhatjuk, hogy valamely ország történetének kiváló fordulópontjai kapcsolatosak az illető ország »történeti oldalának« helyváltoztatásával. ...Minden korszakban rendszeren arra van a történetileg fontos határ, a merre a leghatalmasabb szomszéd van. Boldog az olyan ország, a melynek soha se kell egyszerre többfelé ügyelnie. Azonban nemcsak a leghatalmasabb szomszédtól, hanem valami maradandóbbtól is függ az, hogy melyik oldalra fordul valamely ország súlypontja, t. i. attól, hogy merre van a magasabb műveltség, a fontosabb gazdasági érdekek székhelye...*” (Ratzel, F. 1887. p. 153).
- ¹⁸ „...*ő volt az, akinek volt valami koncepciója arról, mit is kellene ezzel a birodalommal tenni. Ő vont le a következtetéseket a spanyol örökség kudarcából, ő ismerte fel a birodalom dunai jellegét, ő javasolta, hogy erre helyezték a súlypontot, és az elvesztett nyugati tartományok helyett a dunai monarchia keresse jövőjét a Balkánon. Olténia megszerzése is már egy lépés volt erre...*” (Gonda I. – Niederhauser E. 1998. p. 108).

Irodalom

- BAUER, H. (1940): Die Geschichte der deutschen Westgrenze. Zeitschrift für Geopolitik 17. 6. pp. 249–259.
- BRAUBACH, M. (1963–1965): Prinz Eugen von Savoyen I–V. R. Oldenbourg Verlag, München. 5 db.
- BRAUDEL, F. (1985): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század: a mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat, Budapest. 636 p.
- CHAUNU, P. (1971): A klasszikus Európa. Gondolat, Budapest. 414 p. + 104 t.
- CHAUNU, P. (2001): A klasszikus Európa. Osiris Kiadó, Budapest. 533 p.
- CLAUSEWITZ, C. VON (1961–1962): A háborúról I–II. Zrínyi Kiadó, Budapest. 2 db.
- CRÄMER, U. (1935): Der lotharingische Raum. Zeitschrift für Geopolitik 12. 4. pp. 205–222.
- CZIGÁNY I. (2017): A 17. és 18. századi törökellenes védelmi rendszer. In: Pósnán L. et al. (szerk.): Örök, vigyázatok a határra!: határvédelem, határörizet, határvadászok a középkortól napjainkig. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 373–401.
- CSÜLLÖG G. (2012): A közép-európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. Közép-Európai Közlemények 5. 3–4. pp. 137–145.
- DELBRÜCK, H. (2000): Geschichte der Kriegskunst IV.: Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon. Nikol Verlag, Hamburg. 640 p.
- DUDAR T. (főszerk.) (1991): Történelmi világtatlasz. Kartográfiai Vállalat, Budapest. 237 p.

- FIEDLER, S. (1986): Der Spanische Erbfolgekrieg. In: Uő. – Ortenburg, G.: Heerwesen der Neuzeit, Abteilung II. Band 2. Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Kabinettskriege. Bernard & Graefe Verlag, Koblenz. pp. 244–261.
- GONDA I. – NIEDERHAUSER E. (1998): A Habsburgok: egy európai jelenség [Hatodik kiadás]. Pannónica Kiadó, Budapest. 363 p.
- GÖRGEY A. (1988): Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben I–II. Európa Könyvkiadó, Budapest. 2 db.
- GULYÁS L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai S. (szerk.): A délvidék történeti földrajza: A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 55–68.
- GULYÁS L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gy. (szerk.): A Dél-Erdély és a Bánság: A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 25–44.
- GULYÁS L. (2012): A Délvidék története 2.: A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged. 121 p.
- GYÓNI G. (2015): Oroszország mint birodalom. Világtörténet 37. 4. pp. 505–520.
- HAFFNER, S. (2010): Poroszország egy porosz szemével. Európa Könyvkiadó, Budapest. 359 p. + 12 t.
- HAJDÚ Z. (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 334 p.
- HAJNAL I. (1988): Az újkor története [Reprint kiadás]. Akadémiai Kiadó, Budapest. VI + 620 p. + 12 t.
- HAMANN, B. (1990): Habsburg lexikon. Új Gényusz Kiadó, Budapest. 415 p.
- KENNEDY, P. (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása: gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó, Budapest, 637 p.
- KISSINGER, H. (1998): Diplomácia. PANEM–GRAFO, Budapest. 957 p.
- KUNISCH, J. (1986): Prinz Eugen und der Staat. In: Uő. (szerk.): Prinz Eugen von Savoyen und seine Zeit. Verlag Ploetz, Freiburg–Würzburg. pp. 11–21.
- MARKÓ Á. (1936): II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel. Századok 70. pótfüzet. pp. 579–597.
- MAULL, O. (1956): Politische Geographie. Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 mell.
- MRAZ, G. (1985): Prinz Eugen: ein Leben in Bilder und Dokumenten. Süddeutscher Verlag, München. 307 p.
- NAGY M. M. (2011): Rákóczi 1704. évi bácskai hadjáratának földrajzi kérdései. Közép-Európai Közlemények 4. 3–4. pp. 14–27.
- NAGY M. M. (2016): A hódoltsági határvidék kérdéséhez. Történeti Földrajzi Közlemények. 4. 3–4. pp. 30–46.
- NAGY M. M. (2017): Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földrajzi helyzete a nagy háború előestéjén. Közép-Európai Közlemények 10. 1. pp. 140–154.
- PÁNDI L. (szerk.) (1995): Köztes-Európa 1763–1993. (térképgyűjtemény). Osiris-Századvég, Budapest. 798. p.
- PAPP I. (1989): A Napkirály: XIV. Lajos élete és kora. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 287 p.
- PERJÉS G. (1958): A höchstädti csata (1704. augusztus 13.). Hadtörténelmi Közlemények új folyam 5. 3–4. pp. 151–189.

- PERJÉS G. (1961–1962): A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli vita I–II. Századok 95. 4–5. pp. 505–535., 96. 1–2. pp. 25–45.
- PERJÉS G. (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Akadémiai Kiadó, Budapest. 189 p.
- PERJÉS G. (1967): Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). Hadtörténelmi Közlemények új folyam 14. 2. pp. 339–372.
- PERJÉS G. (1975): Az országút szélére vetett ország: a magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Magvető Kiadó, Budapest. 113 p.
- POUNDS, N. J. G. (1997): Európa történeti földrajza. Osiris Kiadó, Budapest. 532 p.
- RATZEL, F. (1887): A Föld és az ember: anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
- RAZIN, E. A. (1964): A hadművészet története III.: a háború kézműipari korszakának hadművészete (XVI–XVII század). Zrínyi Kiadó, Budapest. 670 p.
- SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha 2 + 62 p. + 30 t.
- STEINACKER, H. (1963): Auswirkungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. In: Uő.: Austro-Hungarica: Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie. Verlag R. Oldenbourg, München. pp. 176–185.
- SUGÁR I. (1983): Lehanyatlak a török félhold. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 498 p.
- SZÁNTÓ I. (1980): A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Akadémiai Kiadó, Budapest. 161 p. + 1 t.
- TIETZE, W. (1968–1972): Westermann Lexikon der Geographie I–V. Georg Westermann Verlag, Braunschweig, 5 db.
- TURBA, G. (1913): Die Pragmatische Sanktion: authentische Texte samt Erläuterungen und Übersetzungen. Kaiserlich-Königlicher Schulbücher-Verlag, Wien. 202 p. + 29 t.
- VÁRADY G. (1894): Savoyai Jenő és a Nándorfehérvár elleni hadjárat I–II. Hadtörténelmi Közlemények 7. 1. pp. 20–38. és 2. pp. 191–215.
- ZÖLLNER, E. (1998): Ausztria története. Osiris Kiadó, Budapest. 553.p
- ZÖLLNER, E. – GUTKAS, K. (szerk.) (1988): Österreich und die Osmanen: Prinz Eugen und seine Zeit. Österreichischer Bundesverlag, Wien. 312. p.

JÁRÁSOK VAGY MIKRORÉGIÓK? A FELVIDÉK KELETI FELÉNEK ADMINISZTRATÍV BEOSZTÁSA, KAPCSOLATA A TÁJHATÁROKKAL A LEXICON LOCORUM ALAPJÁN, VALAMINT A JÁRÁSOK SZEREPÉNEK FUNKCIONÁLIS VÁLTOZÁSA

BAGDI RÓBERT – DEMETER GÁBOR

Districts or microregions?

The connection between landscapes and administrative boundaries – functional changes in the role of districts based on the Lexicon Locorum

The first Hungarian settlement register, entitled *Lexikon universorum regni Hungariae locorum populosorum*, provides authentic information about the population of the former Hungarian Kingdom (excluding Transylvania and Croatia-Slavonia) from 1773. Although it was officially published only in 1920, this document is rarely used for investigation by the researchers, because it contains information about the population in unusual form. This source contains not only the spoken languages and religion in each settlement, but beside the records on local teachers, the districts-level administrative classification of Hungary can also be reconstructed. In this article we examine the eastern half of the territory of the former ‘Felvidék’ including the historical Abaúj (-Torna), Sáros, Gömör with Kishont and Szepes Counties. Beside the administrative classification of all settlements our research targeted to identify whether district boundaries were delimited based on the old (sometimes obsolete) traditions, or based on physical geographical homogeneity (the determinative role of landscape) or were based on main communication and traffic lines, or on attraction zones of local market centers, or the feudal large-estate structure played a dominant role in defining the districts’ borders. The shape of these districts showed an archaic form, while almost all of the district seats was located in the edge of the district-borders, which denies the relevance of the market-oriented version. On the other hand the investigated delimitation of districts in 1773 was changed soon by Joseph II, who implemented a more rational classification based on features largely differing from the old ones during his modernization efforts.

1. Bevezetés

Jelen tanulmányunk, a hivatalosan *Lexikon universorum regni Hungariae locorum populosorum*-nak nevezett, de röviden csak *Lexicon locorum*-nak hívott dokumentum adatai alapján tesz arra kísérletet, hogy rekonstruálja a XVIII. század végén (1773), a II. József korabeli átszervezés előtt fennállt járásokat a Felvidék keleti részén, a Magas-Tátra és a Tapoly folyó, illetve az Eperjes-Tokaji-hegység közé eső területen. A hajdani járások térképre vitele egyben módot adott a *Lexicon* egyéb eredményeinek közreadására is.

A vármegyéknél kisebb közigazgatási egységek, a járások egykori területi kiterjedése nem tartozik a népszerű kutatási témák közé, noha (vagy talán éppen azért) a járási beosztások számtalanszor megváltoztak a XIX. század folyamán. Ezt a problémát legtöbbször úgy hidalják át a kutatók, hogy a 19. századi gazdasági-társadalmi folyamatok elemzésekor, ha használják és térképen is ábrázolni kívánják a járási szintű adatokat, akkor legtöbbször az 1910. évi beosztás alapján vizsik térképekre az adatokat – különösen trendvizsgálatok esetén¹ (Demeter G. 2016). Az I. világháborút megelőző 100-150 év során hosszabb-rövidebb ideig létezett járások területi kiterjedésének azonosítását tovább nehezíti, hogy a 20. század első évtizedében a településnevek törzskönyvezése miatt a térképek egy része az újonnan meghatározott településneveket tartalmazza. A nemzetiségek által lakott területeken e folyamat jelentős változást hozott a nevezéktanban, mivel a települések több mint fele, magyarosan hangzó, új hivatalos nevet kapott.

A *Lexicon locorum* az első olyan dokumentum, mely a szűken értelmezett Magyarországról egységes szempontrendszer alapján szolgáltat adatokat, településszinten. Kimaradt viszont belőle Erdély teljes területe, a Partium (Kraszna, Kővár-vidék és Közép-Szolnok, ill. Zaránd vármegye), a Temesi Bánság és Horvátország a Katonai Határőrvidékkel együtt. Az e dokumentum alapján meghatározható járási beosztás mintegy előfutára a modern kori beosztásoknak. Más vármegyék alapján például tudjuk, hogy II. József korában a modernizáció keretében, új kerületi beosztás került meghatározásra Zemplén vármegyében. (Barta J. 2009: 16.) A *Lexicon* 1773-as felvétele előtt nem sokkal történt meg az úrbérrendezéshez szükséges adatok összegyűjtése, amelynek rendszerezése már részben járások alapján, de részben még uradalmak alapján történt meg (Udvari I. 1991: 27; Takács P. – Udvari I. 1995, 1996, 1998: 324, 353, 552).

2. A vizsgált terület földrajzi leírása

A vizsgált terület csaknem teljesen hegyvidéki jellegű, ez alól kivételnek csak Gömör vármegye déli pereme, a Sajó völgyével, illetve Abatúj déli része, a Cserehát számított. A térszín lényegében észak, észak-nyugat felé fokozatosan emelkedik. A Felvidék keleti felének határait többnyire természetes formák jelölték ki. A legmarkánsabb határt az egyben országhatárt is kijelölő Északnyugati-Kárpátok legmagasabb gerincvonulata alkotta. A Szepesség északnyugati részét már a Kárpátok legmagasabb területe, a Magas-Tátra uralta, amelynek több csúcsa is 2600 méter fölé magasodott. Tőle keletre emelkedett a Branyiszközi-hegység (ma: Lőcsei-hegység). Tőlük délre a Gömör-Szepesi-Érchegység (ma: Szlovák-Érchegység) magasodott. A vizsgált területen a nyugat-keleti csapásirányú hegyvonulatok mellett csak az észak-déli irányú Eperjes-Tokaji-hegység számított kivételnek. A terület fő folyójának a Hernád folyó számít, amely

¹ <http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps>

keletről kerüli meg az Érchegységet. Az Érchegység déli oldalán a Sajó számít a legjelentősebb folyónak, felvéve a hegységből érkező összes kisebb vízfolyást, pl. Rimát vagy a Bódvát. A vizsgált terület kisebb vízfolyásai a Hernád vízgyűjtő területét gyarapítják. Kivételnek csak a Bártfától nyugatra eredő Tapoly számít, amely a hozzá csatlakozó kisebb patakokkal Zemplénen keresztül folyva a Bodrog vízgyűjtőterületét alkotják. A Szepesség északi részének vízfolyásai, így a Poprád és a Dunajec pedig már a Visztula mellékfolyóinak számítanak. A vizsgált területen hat nagyobb közigazgatási egység volt megtalálható 1773-ban, melyek közül a Szepesség bizonyult a legkomplexebbnek.

3. A *Lexicon locorum* keletkezése és legfontosabb jellemzői

A Magyar Királyi Helytartótanács 1771-ben határozta el, hogy bekéri a római és görög katolikus egyházmegyei hatóságoktól a területükre eső összes településről készült ABC-rendbe szedett lajstromot, függetlenül attól, hogy joghatósággal bírtak-e az adott településre vagy sem. A bécsi udvari kancellária folytatta tovább a munkát, azzal, hogy a vármegyei hatóságok számára elrendelte, írják össze, hogy a területükön lévő helységek nevei hogyan hangzanak a nemzetiségek nyelvein, továbbá városok vagy falvak-e, van-e tanítómesterük és melyik nyelvet beszéli a többség. A teljes munka 1773 szeptemberére készült el, alig másfél év alatt (*Lexicon locorum, 1920: 2–6 Előszó*).

Az először 1920-ban kiadott dokumentum összesen 8742 településről szolgáltat adatokat, amelyeket először az ABC-rendben közölt vármegyék szerint, azokon belül pedig járások szerint csoportosított. Az egyes járásokon belül, a települések között ugyancsak az ABC-rend érvényesült. A *Lexicon* minden települést a kor hivatalos nyelvén, a latinon tartott számon, de emellett még közölte az összes település más nyelvű elnevezéseit is, ha az létezett: magyar, (hungarica), német (germanica), szlovák (slavonica), szerb (illyrica), horvát (croatia), rutén (ruthenica), román (valachica), lengyel (polonica) és szlovén (vandalica) nyelven is. Ezek közül a slavonica, mint nyelv nem pontos meghatározás. Valószínűleg a szlovákra gondolhattak, de beleérthették a lengyeleket is.² Külön rovatban szerepelt, hogy városról (*oppidum*) vagy faluról (*pagus*) volt-e szó. A következő rovatban a parókia felekezeti hovatartozása került (*Catholicae, Graeci ritus, Augustanae, Helveticae, Acatolici, Schismaticae*), amit a tanítómesterre vonatkozó bejegyzés (*Habet ludimagistrum*) követett. Az utolsó oszlopba került, hogy az adott településen élők többsége milyen nyelvet használt. Rendszerint egyetlen nyelvet neveztek meg e rovatban, de ritkább esetekben előfordult két nyelv feltüntetése is. Sáros vármegyében például a 370 település közül 17 szlovák–ruszin, illetve egy szlovák–német ajkú település létezett

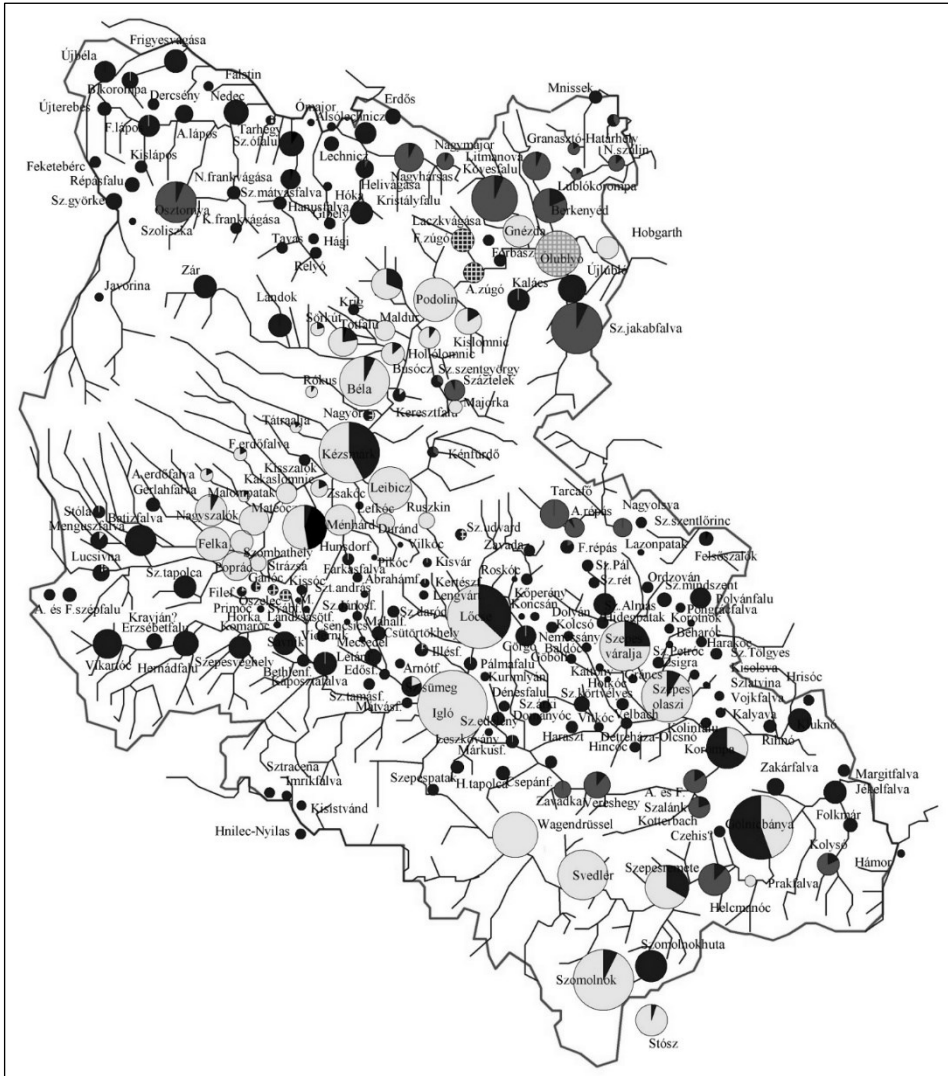
² A forrás ugyanis, például Árva megyében 24 lengyel települést jelölt meg, de esetükben is a fejlécben a slavonica szó szerepelt. Valószínűleg helyszűke miatt maradhatott ki, mert lejjebb, a táblázatos formában már egyértelműen lengyel nyelvűnek nevezte meg a fenn említett árvai falvakat.

(összesen 4,8%). Abaújban, Kishontban vagy a Szepességben azonban egyetlen település neve sem jegyeztek be több használatban lévő nyelvet, noha az utóbbiban bizonyosan voltak kétnyelvű települések, mint erről Fényes Elek említést tesz (*Fényes E. 1836–1840, I. ábra*). A vizsgált terület anyanyelvi tagolódását az *I. táblázat* mutatja be. A településeken belüli arányokról viszont semmit sem tudunk, így az adatokból sem országos, sem regionális szinten releváns következtetéseket nem lehet levonni. A vizsgált terület déli részén a magyarok voltak többségben (Abaúj: 153 település; Gömör 131 település; Torna: 27 település), míg az északi részen a szlovákok (Sáros: 215 település; Szepesség: 124 település; Gömör 98 település). A Szepességben jelentős volt a németek aránya (19 település), amely még magasabb is lehetett, mert számos település hiányzik a felsorolásból. Mivel az általunk vizsgált területet döntő többségében hegyvidéki jellegű táj uralta, így az északi, hegyvidéki jellegű területen aprófalvas településhálózat volt jellemző, mely tovább nehezítette az etnikai viszonyok rekonstrukcióját (a *Lexicon locorum* és a bánáti felmérésnyelvi adatait Nagy Béla vitte térképre – *2. ábra*).

1. táblázat. A Felvidék keleti felében fekvő települések anyanyelvi megoszlása a Lexicon locorum alapján

	Abaúj (db és %)		Gömör (db és %)		Kishont (db és %)		Sáros (db és %)		Szepesség (db és %)		Torna (db és %)		Összesen (db és %)	
Magyar	153	66,8	131	57,0	6	16,7	1	0,3	0	0,0	27	64,3	318	29,9
Német	2	0,9	0	0,0	0	0,0	0	0,0	19	12,1	0	0,0	21	2,0
Szlovák	0	0,0	98	42,6	29	80,6	215	58,1	124	79,0	4	9,5	470	44,2
Ruszin	74	32,3	0	0,0	0	0,0	136	36,8	14	8,9	0	0,0	224	21,1
Szlovák– ruszin	0	0,0	0	0,0	0	0,0	17	4,6	0	0,0	2	4,8	19	1,8
Szlovák– német	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	0,3	0	0,0	0	0,0	1	0,1
Magyar– német	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	2,4	1	0,1
Magyar– szlovák	0	0,0	1	0,4	0	0,0	0	0,0	0	0,0	7	16,7	8	0,8
Szlovák– lengyel	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	2,4	1	0,1
Nincs információ	0	0,0	0	0,0	1	2,8	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	0,1
Összesen	229	100	230	100	36	100	370	100	157	100	42	100	1064	100

Saját szerkesztés a Lexicon locorum alapján

1. ábra. Szepes vármegye etnikai viszonyai 1830 körül, Fényes Elek alapján (világos – német; sötét – szlovák; középszürke – ruszin, raff, rácsháló – kétnyelvű)

A vizsgált területen a Lexicon 1064 településről nyújtott információt. Ám ez nem jelenti azt, hogy ténylegesen ennyi település létezett volna 1773-ban e területen. Számos települést kihagytak a Lexiconból. A legtöbb hiányzó településsel a Szepességben számolhatunk: 1910-ben Szepes vármegye 206 településsel bírt,

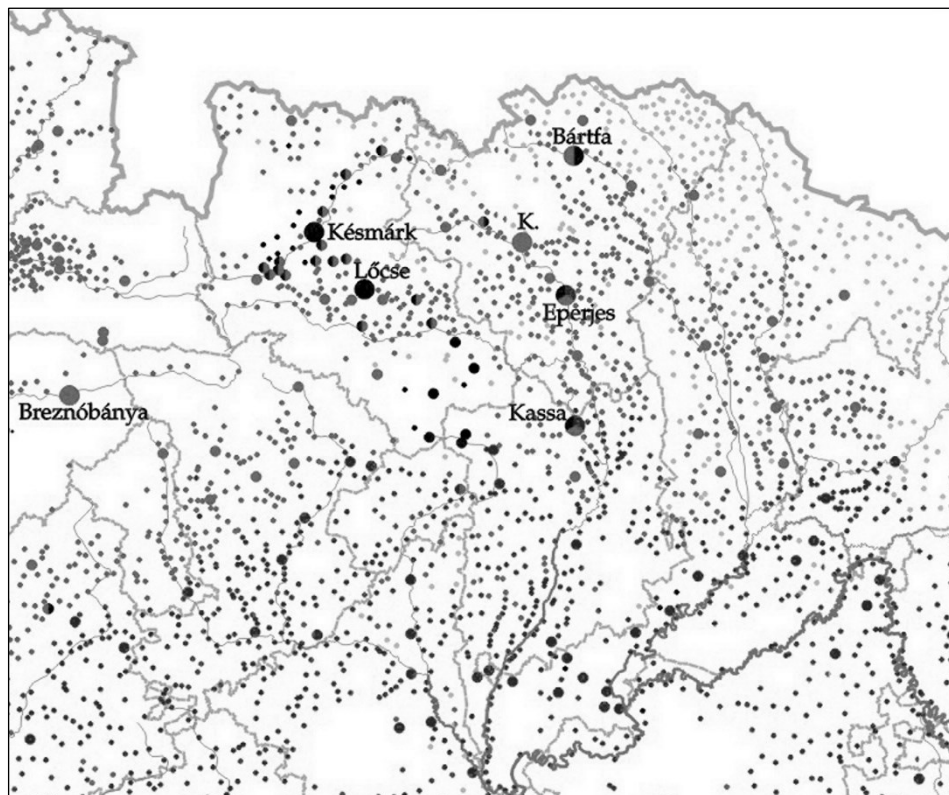
míg a Lexicon csupán 157 településsel számolt.³ Nemcsak a Szepesség különleges helyzete⁴ okozott azonban hiányosságokat. A Lexicon locorumból értelemszerűen kimaradtak azok a települések, melyek 1773-ban még nem is léteztek.⁵ De ettől függetlenül is kimaradhatott néhány település, például hegyvidéken elzárt kisebb faluk, ill. figyelembe kell vennünk, hogy a települések maguk is változtak: összeolvadtak vagy ellenkezőleg szétváltak. Az elszórt házcsoportokból álló hegyi falvak nagyobb valószínűséggel maradtak ki a végső nyomtatott dokumentumból.⁶

³ Nem került be a Lexicon felsorolásába az 1772-ben zálogból Mária Terézia által visszaváltott 13 szepességi város sem (Szepes)Béla, Durand (Durelsdorf), Felka (Fülka), Igló (Neudorf), Leibic, Mateóc (Matsdorf), Ménhárd (Meneharddorf), Poprád (Deutschendorf), Ruszkin (Rysdorf), (Szepes)Olaszi (Wallendorf), (Szepes)Szombat (Georgenberg), (Szepes)Váralja (Kirchdorf), Sztrázsa (Michelsdorf). De hiányoznak az ólublói uradalom települései is, és az ún. Kis-Szepes vármegye települései is, az úgynevezett tíz lándzsás falvak is.

⁴ A Szepesség és Sáros vármegye területe a XIII. századig rendkívül alacsony népességű terület, voltaképp a gyeptű területe volt. A XIII. századtól különböző jogállású területekről rendelkezünk forrásokkal, így például IV. Béla 1243-ban ismerte el a szepesi várjobbágyok adómentességét, nemesi létét és saját ispán választásának jogát, amely jogokat már *'ősidők óta bírtak'*. Tízlándzsás széknek, latinul *sedes decem lanceatorum*-ként nevezték őket, mivel az oklevél kiadásakor már csak 10 nehézfégyverzetű lovas, lándzsást tudtak kiállítani a király számára, e települések feladata a határ őrzete volt. A későbbi századokban meghonosodott a Kismegye elnevezés is, amellyel a Nagymegyétől, vagyis Szepestől különböztették meg. A két megye élén azonban ugyanazon ispán állt. II. József egyesítette a Kis- és Nagymegyét először 1785-en, ez 1790-ben felbomlott, de 1803-ban végleg kimondták az egyesülést. Szepes vármegye székhelye Lőcse volt, amely szabad királyi raggal bírt a XIII. század óta. A Szepességbe a XIII. században beköltöző szászok szintén kiváltságokat kaptak, végül 24 várost hoztak létre. E városok egységes fejlődése 1412-ben szűnt meg, mert Luxemburgi Zsigmond közülük 13 várost elzálogosított Lengyelország számára 37 ezer cseh garasért. A záloghoz tartozott továbbá a lublói váruralom, továbbá Lubló, Podolin és Gnézda városok is. E területek csak 1772-ben tértek vissza a magyar fennhatóság alá. 1778-ban a visszatért 13+3 város részvételével önálló törvényhatóság jött létre. A Magyarországon maradt 11 szász város viszont még a XV. század folyamán elveszítette kiváltságait, jobbágyfalvakká váltak. A Szepesség déli részén pedig bányavárosokat alapítottak még a tatárjárás előtt királyi parancsra. Közülük Gölniczbányát, Iglót és Szomolnokot kell kiemelni, mert a későbbi bányász települések alapításakor e városok jogait vették át. Közülük, Gölniczbánya jogait számos környező bányatelep kapta meg. A XVI. század elejére azonban e települések elvesztették jogaikat és földesúri befolyás alá kerültek.

⁵ Abauj vármegyéből példaként említhető Ránkfüred. Fényes Elek szerint *„Herlein, német f., Abauj vgyében, Bánk mellett: 86 kath., 15 evang. lak., kik ide II. József alatt költöztek. Nevezetes ásványos vizéről. Lásd Ránk helységét. F. u. a kamara. Ut. p. Kassa.*” Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára, 1851.

⁶ Kimaradtak a huták, valószínűleg nem tartották őket településnek, és ráadásul fiatalok, de a régebbi aranybányákat ellátó épületegyüttesek is.

2. ábra. A vizsgált megyék településein említett domináns nyelvek területi elterjedése 1773-ban a *Lexicon locorum...* alapján (Nagy Béla szerk.)

3.1. Szepes vármegye járásai a *Lexicon locorum* szerint

Szepes vármegyében a *Lexicon* összesen 157 településről szolgáltat adatokat, amelyeket három járásba soroltak be. Az Első járás (*Processu Primo*) a vármegye legészakibb területeit foglalta magába, itt összesen 54 települést neveztek meg. A járás kiterjedését természetes határok határozták meg, így északnyugatról, északról maga az országhatár, nyugatról a Magas-Tátra keleti lejtője. A járás déli határát a Poprád folyó jelölte ki, Késmárkig csak a folyó bal partján, attól északra mindkét partja a járáshoz tartozott. A jobb parton viszont csak a folyó mentén volt néhány falu, például Keresztfalu, mert néhány kilométerre a Lőcsei-hegység bércsei magasodtak, valójában e vonulat volt az igazi természeti akadály. A járás területéhez nem tartozott hozzá, sem a zálogból visszaváltott városok (például Szepesszombat), sem az ólublói uradalom települései (például Nagyszulin) területe. A *Lexicon* nem közöl adatot néhány olyan faluról, amely vagy a járás (egyben a vármegye, sőt az ország) határán is feküdt, például Újbéláról, amely a

Szepesség legészaknyugatibb pontján feküdt, a Dunajec közelében. Nem szerepel Lexiconban az aprófalunak számító Ómajor és Tarhegy, mindkettő a Dunajec jobb partján feküdt, de kimaradt olyan falu is, amely a Szepesi-Magura völgyeiben feküdt, mint például az eldugott zsákfalú, Hóka is.

Szepes vármegye Második járását (Processu Secundo) annak középső területei alkották. Északról a Poprád, illetve a Lőcsei-hegység, nyugatról részben Liptó, illetve Gömör vármegye határolta. Liptó és Szepes között (a Magas-Tátra déli előtere) a vízgyűjtő területek közötti vízválasztó volt a határ, Liptóhoz tartozott a Vág vízrendszere, míg Szepeshez a Hernád folyó völgye. Szepes Második járását Gömör felé az Alacsony-Tátra jelölte ki, míg keletebbre a Gömör-Szepesi Érc-hegység. A Második járáshoz tartoztak északkeleten a Lőcse környéki falvak, lényegében azok, amelyek egy völgyben feküdtek a vármegye székhelyével. A délkeleti határt az Igló környéki falvak jelentették, ezen a területen lényegében minden kisebb patak északra tartott, és a Hernád mellékfolyója volt. *A Második járás főtengele tehát a Hernád folyó volt.* A Lexicon összesen 53 települést nevezett meg a Második járás részeként, amely még mozaikosabbnak számított, mint az Első. Itt feküdtek ugyanis a tízlándzsás falvak, amelyek egy részét feltüntették a Lexiconban, míg a másik felét nem. Kimaradt a Lexiconból Bethlenfalva (a saját gyűlésüket itt tartották a székhez tartozók), Filefalva, Ábrahámfalva, Csontfalva, Hadusfalva, Mahalfalva. E falvak közül kimaradt továbbá Lökfalva, mert 1773-ra egyesült Farkasfalvával (szerepel a Lexiconban), továbbá Mecsedfalva, mert 1773-ra egyesült Csütörtökhellyel (ami szintén szerepel a Lexiconban). A Lexiconban feltüntették az alábbi tízlándzsás falvakat: Gánócot, Hozeletet, Svábócot, Alsórépást, Felsőrépást és Nemessányt. A Második járást északról olyan települések határolták, amelyek 1772-ben értek vissza a lengyel zálogból, például Ruszkin, Duránd, Ménhárd. A Lexiconból kimaradó egyéb falvak, például Sztracena, Szepespaták, Imrikfalva vagy Lassúpaták, mind perifériális fekvéssel bírtak, rendszerint messze a fő közlekedési útvonalaknak helyet adó völgyektől. A Lexicon még külön nevezte meg Csepánfalvát és Márkusfalvát, illetve Koncsánt és Dolyánt, amelyek a XIX. században fokozatosan egybeépültek, így 1910-re jogilag is egyesültek.

A Harmadik járást (Processu Tertio) a vármegye délkeleti sarka alkotta. Sáros vármegye felé a határt a Tarca és a Hernád közötti vízválasztó jelentette. A járás fő folyója a Hernád, míg a legjelentősebb mellékfolyója a Gölnic volt. A Lexicon összesen 50 települést nevezett meg. A Lexicon által Folkmárként feltüntetett település a következő évszázadban már két különböző települést jelölt, míg a XX. század elején már Kissolymár és Nagysolymár néven törzskönyvezték őket. A XVIII. században, feltehetően a Jekelfalva és Kassa közötti Érc-hegységen keresztülvezető út mentén több házcsoportot foglalt magába Folkmár, majd a XIX. század folyamán a növekvő népességszámnak köszönhetően két különböző településre vált szét. A járás részét képezte Stósz városa is, amelyet 1881-ben

Abaúj-Torna vármegyéhez csatoltak. A Lexicon nem tartalmazta Szepesolaszit és Szepesváralját, amely 1772-ben került vissza a legyelt zálogból.

A Szepesség területén feküdt a legtöbb városi joggal rendelkező település, ezek nagy része kimaradt a Lexicon által közölt felsorolásból. Városként került megnevezve Szepesófalú (Első járás), Görgő és Kurimján (Kiskerény), Csütörtökhely, Szepesleplicz és Wagendrüssel (Merény) a Második járásból. A Harmadik járásban Gölnicz(bánya), Korompa (németül: Krombach), Szepesremete és Stósz viselt városi rangot.

Azok a szepesi szász városok, amelyek Magyarországon maradtak 1412-ben (nem kerültek lengyel zálogba), többnyire mind elvesztették városi rangjukat még a XV. században. A Lexicon faluként tüntette fel Illésfalut, Káposztafalut, Müllenbach/Malompatákat, Odorint, Velbachot (Ágostháza), Zsákóczot (Zakárfalvát), Pálmfalut és Vitkóczot (Vitfalvát), míg a már említett Csütörtökhely és Kurimján/Kiskerény oppidumként került megnevezésre.

3.2. Abaúj vármegye járásai a Lexicon locorum szerint

Abaúj vármegye Szent István kori alapításnak tekinthető, amelyből a következő évszázadok alatt kivált Heves, Borsod, Torna, és Sáros is. 1647-től Kassa a megyeszékhelye, Abaújvár helyett. Abaúj vármegye négy járásra tagolódott 1773-ban, amelyeket a Füzéri, Kassai, Csereháti és Szikszói sorrendben adtak közre. A Füzéri járásban összesen 60 falu volt, amelyek között egy sem viselt városi rangot. A felsorolt falvak közül mind beazonosítható, igaz Garbóc és Bogdány a XIX. század folyamán egyesült. A járás határait keletről az Eperjes-Tokaji-hegység jelentette, míg északról a vármegye határáig ért. Keletről a Hernád folyóig ért, így a Kassa keleti szomszédságában, közvetlenül mellette fekvő falvak is mind a Füzéri járásba tartoztak. Gönc és Telkibánya között lényegében a vízválasztó volt a határ, úgy, hogy a Bózsva völgye (a Zempléni Hegyköz területe) a Füzéri járáshoz tartozott. Telkibánya képezte e járás legdélebbi részét. A járáshoz tartozott Kiskázmér, Mátyásháza, Mikóháza, Vily, Alsó- és Felsőregmec is, amelyek már a zempléni vármegyeszékhely, közvetlen szomszédságában feküdtek. Bányácska (Széphalom) azonban nincs a helységnevtárban.

A Kassai járás 49 településből állt, közülük csak Enyicke viselt városi rangot. A járást északról sáros vármegye, keletről a Hernád határolta. A járás nyugati határát úgy határozták meg, hogy az Ida patak völgye még a Kassai járáshoz tartozott, így az Ida és a Bódva közötti vízválasztó lett a határ. A Lexicon még három különböző településnek írta le, Kis-Bölsét, Sándor-Bölsét és Sziget-Bölsét, ők 188X-ban egyesültek Három-Bölsze néven, majd a településnevek törzskönyvezésekor a Bölsze nevet kapta. A Kassai járás legdélebbi falva (Hernád)Szurdok volt.

A Csereháti járás 55 településből állt, közülük Jászó, Alsó és Felső Mecenzéf (az Alsó a nevét elvesztette) és Szepsi számított városnak. Az eddig nem tárgyalt határai közül nyugatra Torna vármegye feküdt. Keletről csak rövid szakaszon

határolta a Hernád, Garadna és Hernádvécse térségében, mert délebbre az egész Hernád völgy a Szikszói járáshoz került. A Csereháti járás tengelyét így a Bódva jelentette, amelyhez keletről csatlakoztak a kisebb patakok. A Hernádba ömlő kisebb patakoknak, mint például a Vadász-pataknak, vagy a Vasoncának csak a felső, forrásvidéke tartozott a Csereháti járáshoz. A Cserehát dombjai így egységesen egy járáshoz tartoztak. Hiányzik a felsorolásból például Szanticska, amely a XXI. században Magyarország legkisebb lélekszámú falujává vált egy időben. A Lexicon önálló településként tünteti fel Szőledet, amely 1905-ben egyesült Hernádvécsevel, és Tengerfalvát, amely Detekbe olvadt be.

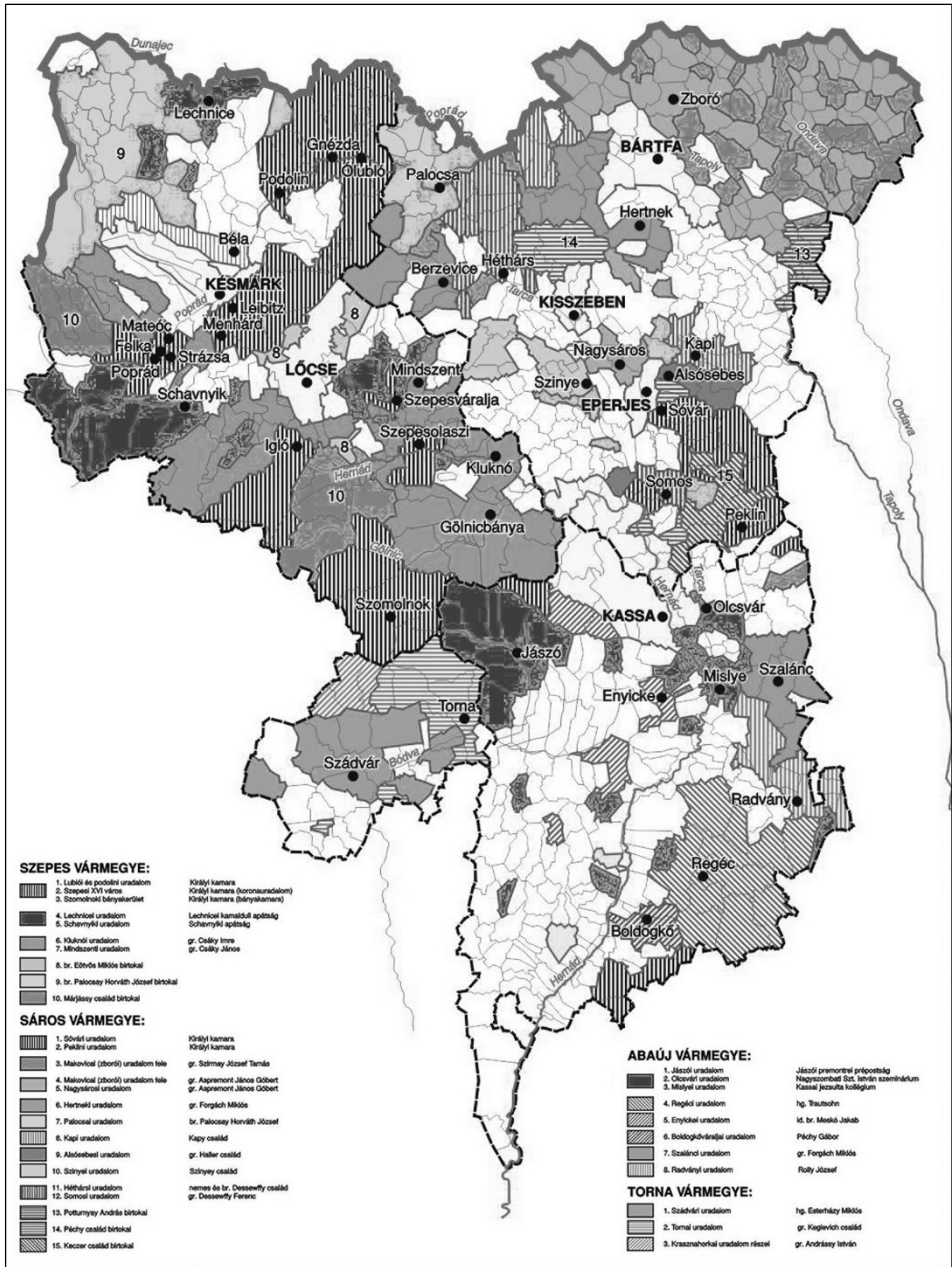
A Hernád folyó és az Eperjes-Tokaji-hegység által közbezárt területen feküdt a Szikszói járás, amely Abaúj dél felé fokozatosan keskenyedő részének keleti felét alkotta. Csak Gönc, Abaújszántó és a járás székhelye, Szikszó volt város az 54 település közül. A felsorolt települések közül Prépost Hernádkércessel egyesült, míg Jánosd Alsóvadással 1906-ban. Térképünkön egyetlen települést nem tudunk szerepeltetni: Belső-Bőcsöt. Külső-Bőccsel együtt, néha külön-külön, hol Abaújhoz, hol Borsodhoz, hol Zemplénhez tartoztak a XIX. század folyamán, köszönhetően a hármaskörhöz való fekvésnek. Tolcsva (Zemplén vm.) és Fony között az Eperjes-Tokaji-hegység központi részén fekszik Erdőhorváti, Komlóska és a Háromhuta összefoglaló néven hívott falvak, amelyek 1773-ban még Abaújhoz tartoztak. 1881-ben viszont Zemplénhez csatolták őket. E megyében a nagyobb uradalmakat (miként Tornában is a Szádvári uradalmat, illetve Szepesben) kettévágták a járáshatárok (kivéve Abaújban a Jászói uradalmat) (3. ábra). Ezzel szemben Gömörben a Murányi és a Betléri, Sárosban a Makovicai uradalom határai gyakorlatilag egybeestek a járáshatárokkal, a Keczeri járásban lévő uradalmak szintén egységes közigazgatás alá estek.

3.3. Torna vármegye kiterjedése és határai a Lexicon locorum szerint

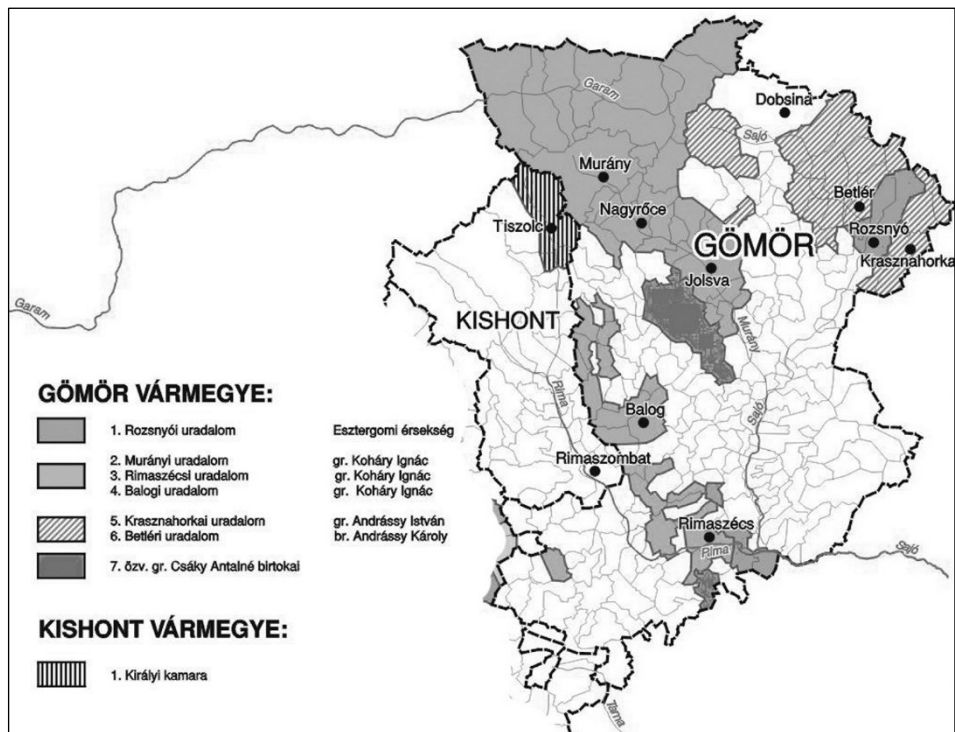
Torna vármegye a Magyar Királyság legkisebb vármegyéje volt, 1773-ban 42 településéből mindössze a székhely, Torna számított oppidumnak.⁷ Míg a szomszédos vármegyékben körülbelül 50 település alkotott egy-egy járást, Tornában megfelezték a falvakat, mind a Felső, mind az Alsó járásba csupán 21-21 település került. A vármegye legmarkánsabb határát a Gömör-Tornai-karszt jelölte ki, de Gömör felé nem pontosan a vízválasztó volt a határ, hanem a Rozsnyótól keletre eső falvak is Tornához tartoztak. A vármegyét délről az Aggteleki-karszt jelölte ki. *A vármegye fő közlekedési tengelyét a Torna folyó völgye jelölte ki, amely Torna városától nem messze ömlött a Bódvába.* A két járás határát a Torna folyó jelölte ki, az attól északra fekvő és a forrásvidéki falvak kerültek a Felső járásba, míg a Bódva folyóhoz tartozó falvak az Alsó-járásba. Mivel Torna városa a Felső járásba

⁷ Torna vármegye Magyarország legkisebb vármegyéje volt. Önállóságát egészen a modern korig megőrizte, először II. József vonta össze Abaújjal 1785-ben.

került, így néhány, a város szomszédságába fekvő falu (például Horváti), amelyek mind a Bódvától délre feküdtek, szintén az északi járashoz kerültek besorolásra.

3. ábra. Uradalmak, összefüggő nemesi birtokok az 1767-as úrbérrendezés idején (Fónagy Z. 2013)

4. ábra. Uradalmak, összefüggő nemesi birtokok
 az 1767-as úrbérrendezés idején (Fónagy Z. 2013)

3.4. Sáros vármegye kiterjedése és határai a Lexicon locorum szerint

Sáros vármegye öt járásra tagolódott a Zombori, a Dezsőffy, a Semsei, a Keceri, és a Makovicaira (Tóth S. 1909: 347–48).⁸ A szabad királyi városok nincsenek feltüntetve a Lexiconban, az egyéb városok közül oppidumként szerepel Nagysáros, Héthárs, Palocsa, Tapoly(hanusfalva), Somos, Galbató (Gaboltó), Kurima és Zboró. Minden járásba esett egy vagy két oppidum.

A Dezsőffy járás határát nyugatról Szepes vármegye, északról az országhatár jelölte ki. Keletről a Csergő-hegység választotta el a Zombori járástól, így legnagyobb vízfolyása a Tarca volt, de az is csak Héthársig tartozott hozzá, ehelyett az Eperjestől nyugatra fekvő magasabb területek kerültek még e járásba, lényegében a Szinye-patak felső szakasza. Összesen 63 település alkotta a járást.

⁸ Sáros vármegyében először 1609-ben használták a járás kifejezést, a 16–17. század folyamán négy járásra továbbá a makoviczai uradalomra osztották a vármegyét. A Lexiconban feltüntetett beosztást 1740-től használták, de 1775-ben, katonai okok miatt megváltoztatták (összesen hat járásra osztva vármegyét).

Gombosfalva és Szentgyörgy pedig ekkor még két külön falut alkotott, a XIX. század folyamán egybeépültek.

A Zombori járás Sáros vármegye központi részén helyezkedett el, lényegében a Bártfa, Kisszeben, Eperjes által közbezárt háromszöget jelentette, amit a *Csergő-hegység töltött ki*. A járás északi határát az országhatár jelölte ki. A járáshoz tartozott a Tapoly legfelső szakasza, de csak a Bártfa feletti szakasz. Délebbre, egészen Finta faluig a Szekcső völgye nem tartozott hozzá, ellenben a Tarca alsó szakasza, Kisszeben és Eperjes között e járáshoz tartozott. Nagysáros és Kissáros volt a két legdélebbi település e járásban.

Sáros vármegye északkeleti sarkán a Makoviczai járás terült el, amelynek döntő részét az *Ondava felső folyásának vízgyűjtője foglalta el*. E járásban három település is városi ranggal bírt: Kurima, Galbató és Zboró, a 97 közül. E terület volt a legaprófalvasabb az egész Kelet-Felvidéken. Csupán e járás esetén fordult elő, hogy enklávéként egy másik járásba ékelődött néhány települése: Viszlava (Kisvajszló), Pataki (Potoki), és Bányavölgy (Duplin). A Makoviczai járásba ékelődtek be e települések. 1773-ban sáros vármegye részét képezte Kistavas (Sztaskóc), Kis- és Nagyderencs (Dricsna) és Alsó- és Felsőladács (Vladicsa) is, továbbá Fias is.

A Semsei járás lényegében a Tapoly völgyét jelentette, de nyugatra a Szekcső partján fekvő településsor is hozzátartozott. Összesen 72 település tartozott e járáshoz (beleértve a Makoviczai uradalomba ékelődő négy falut is), amelyek közül csak Tapoly(Hanusfalva) volt oppidum.

Sáros vármegye déli részét a Keczeri járás foglalta el, lényegében minden település Eperjestől délre ide tartozott. A járás határait északkeletről egy vízválasztó jelölte ki a Semsei járás irányába, míg nyugatról a Hernád völgyében sorakozó falvak tartoztak hozzá. A 73 település közül csupán Somos volt oppidum. A járás és egyben a vármegye legdélebbi falva Hernádtihany volt, a XIX. század folyamán Abaújhoz fogják csatolni.

3.5. Gömör vármegye kiterjedése és határai a *Lexicon locorum* szerint

Gömör vármegye⁹ területét északról az Alacsony-Tátra, a Gömör-Szepesi Érchegység, keletről pedig a Tornai-hegység jelölte ki. Délről és részben nyugatról nem lehet egyértelműen vízgyűjtőterületek szerint kijelölni a vármegye határát: délen például a Rima alsó folyásának völgye egyértelműen a vármegyéhez tartozott, de más vizeknél egy nem így volt.

⁹ Rimaszombat és a tőle északra elterülő völgy Kishont néven, Hont vármegye egy járását alkotta 1773-ban. Nógrád megyétől tehát nyugatra helyezkedett el Hont, míg Kishont Nógrád keleti szomszédja volt. E szokatlan fekvés magyarázata az, hogy Nógrád megyéről még a 11. században vált le Hont vármegye és a XIII. század elején csatolták hozzá a keleti részt, Kishontot. Csak 1802-ben történt meg a Gömör megyével való egyesítése.

A vármegye összesen hat járásból állt, a Ratkóiból, a Serkeiből, a Putnokiból, a Csetnekiből, a Rozsnyóiból valamint a Murányiból. A településszámot tekintve, a vármegye így három nagyobb és három kisebb járásra oszlott. A „nagyok” közül Gömör délnyugati sarkát a Serkei járás foglalta el, összesen 54 településsel, de csak Rimaszécs volt oppidum közülük. A járás területe főként a Rima alsó folyásának jobb parti mellékvizeit foglalta magába (a balparti mellékvizek esetében csak az alsó szakasz került a járáshoz). Észak felé Rimaszombatig (Kishont) irányában minden település a járás részét képezte, míg kelet felé a Balog-patak völgye még a Serkei járáshoz tartozott, míg a néhány kilométerrel keletebbre lévő Kalosa völgye már a Putnoki járáshoz. Nógrád (Ny) felé az Ipolytól elválasztó kisebb vízválasztó volt a határ.

Gömör délkeleti részén a Putnoki járás szerveződött meg, amelynek lényegében északi határát az Érchegység jelölte ki, vagyis egy medencét töltött ki el, ahol a Sajó volt a legjelentősebb vízfolyás. Az 54 település közül csak Putnok és Sajógömör volt oppidum.

A Ratkói járás területe már hegyvidéki jellegű volt, a Rima völgye nem tartozott hozzá, mert az már Kishont részét alkotta. De az Érchegységben eredő kisebb patakok felső szakasza mind ide tartozott, így a Balog, kisebb részben a Kálosa felső forrásvidéke, a Turóc, de még a Murány azon szakaszának egy része is, ami Jolsvától délre volt: Lice és Gice falvaknál. Csak Ratkónak volt városi joga.

A másik három járás kevesebb települést foglalt magában, a vármegye északi részén a Murányi járás két részből tevődött össze, egyrészt az Alacsony-Táttra és a Gömör-Szepesi Érchegység között ékelődő völgy falvaiból, amelyeket a Garam fűzött fel. Másrészt az Érchegység déli lejtőjén a Murány felső folyása szintén ide tartozott (Nagyróce Jolsva, oppidumok tengelye). Összesen 21 település alkotta e járást.

A Csetneki járás a Sajó forrásvidékét és a Csetnek patak teljes völgyét fogta össze, a járás déli sarkát Pelsőcnél a Csetnek torkolata jelentette a Sajóba. Csetnek, Dobsina és Pelsőc viselt városi rangot a járásban.

A Rozsnyói járás pedig a Gömör-Tornai karszt és az Érchegység között található Sajó völgyet foglalta magába, ami összesen 20 településből állt. Csak a járás névadója és székhelye, Rozsnyó volt oppidum 1773-ban.

3.6. Gömör vármegye kiterjedése és határai a *Lexicon locorum* szerint

Hont vármegye különálló keleti exklávéjaként létezett majd félezer évig Kishont, amely a Rima völgyének 36 településéből állt. Csak Rimaszombat volt oppidum. A *Lexicon* rendhagyó módon jelölt két egybeépült falvat: Osgyan cum Sarampó. A parókiánál és a tanítómaster bejegyzésnél kapcsos-zárójelet alkalmaztak, jelezve, hogy egybetartoznak, miközben Osgyánt szlovák anyanyelvűnek tüntették fel, míg Sarampót magyarnak. Kishont délkeleti sarka a gömöri Guszóna falut elválasztotta saját vármegyéjétől. Ennek a rendhagyó fekvésnek valószínűleg, mind középkori okai, mind természetföldrajzi okai voltak (magán a vízválasztón feküdt).

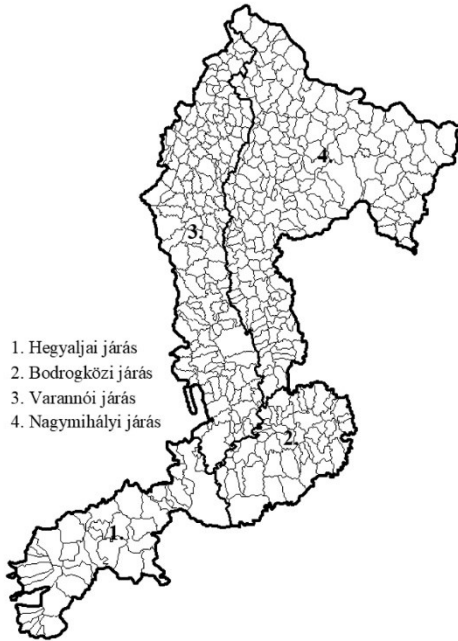
4. Összegzés

A történeti vármegyék határai általában a természetes határokhoz igazodtak, elsősorban hegységekhez, másodsorban folyóvölgyekhez. Így a Lexicon locorum által közölt közigazgatási beosztás nagyban igazodott a természetföldrajzi adottságokhoz, ami a hegyvidék uralta tájon alapfeltételnek tűnik. *Majd minden járás esetében meg lehet állapítani, hogy a folyóvölgyek futása döntően befolyásolta a járáshatárok kialakítását.* Magyarországon 1773-ból rendelkezünk először egységes rendszerben közreadott településnevekkel, amelyek alapján rekonstruálni lehet az egykori járok kiterjedésének határait, és hozzávetőlegesen a nyelvi viszonyokat is. Kitekintve 1910-ig, más kutatásaink alapján kijelenthető, hogy *a járásokéhoz képest stabilnak bizonyultak a vármegyék határai.* A következő másfél évszázadban ideiglenesen II. József és Alexander Bach reformjai érintették részben a vármegyék határait, majd 1876-ben és 1886-ban sor került kisebb racionalizálásokra. Az egyik legérdekesebb átcsatolás Tornaszentjakab esete, mert 1773-ban még Borsod vármegye része volt Szent-Jakab néven. Viszont 1881-ben átsorolták az újonnan létrehozott Abaúj-Torna vármegyéhez, majd a településnevek törzskönyvezésekor megkapta a Torna előtagot, mintha a vármegye ősi falva lenne.¹⁰

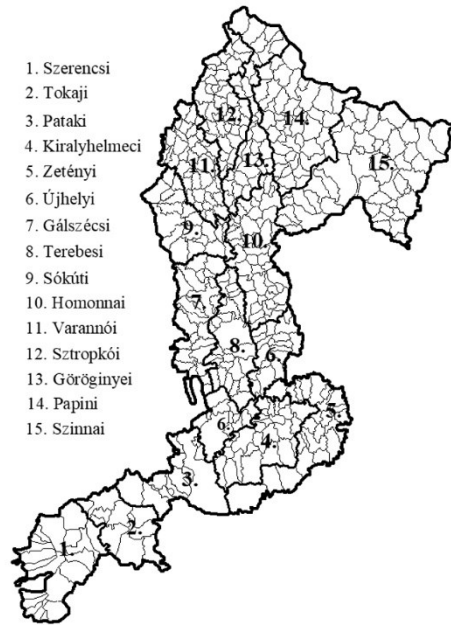
A járasok esetében azonban szinte minden rendelkezésre álló forrás más-más járásbeosztást ad közre, ami a nagyobb periódusokat átfogó kutatások időigényességét növeli. Erre kitűnő példa a Zempléni bemutató 5. ábra. A Lexicon locorum még egy „középkorias” járásszerkezetet ad, aztán a II. József kori beosztás Barta J. szerint (2005) a legjobb, mert 5-5-5 egységben, Alsó-Középső-Felső Zemplénre tagolódik, és még természeti tájak szerint is korrekt beosztás. A Karacs Ferenc-féle, 19. század eleji beosztás lényege, hogy a vízváltakok alkották a járáshatárokat.

Az 1773 és 1910 közötti időszak járáshatárai közül az 1773. évi mintegy kiindulópontul szolgál a modern kori beosztásokhoz, de az eltelt 140 év alatt változás állt be a járás (területi) funkcióiban is. *Kezdetben még természetföldrajzi és agrárgazdasági szempontok szerint (uradalomközpontok, uradalmak kiterjedése) történt meg lehatárolásuk – mint pl. Murány, Makovica, Jászó és Krasznahorka-Betlér esetében –, mely egyben egy-két család befolyásának adott adminisztratív kereteket.* Ezzel szemben az 1910-ben érvényes járásbeosztásban a járasok lehatárolása *egy központi szerepkörű település és a vonzáskörzetének meghatározása alapján történt, tehát közelít a funkcionális régió fogalmához, és már több is, mint puszta adminisztratív egység. Ez utóbbi felfogás pedig az 1780–1900 közötti állapotra jellemző: a zempléni járasok kiterjedése pl. nem mutatott összefüggést a központi helyi piaci vonzáskörzetével (6. ábra).*

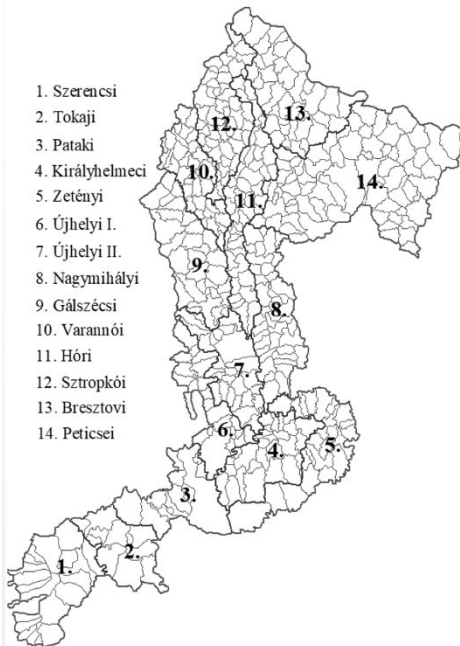
¹⁰ Hernádtihany Sáros volt, később Abaúj lesz. De Stósz például még Tornához tartozott 1773-ban.

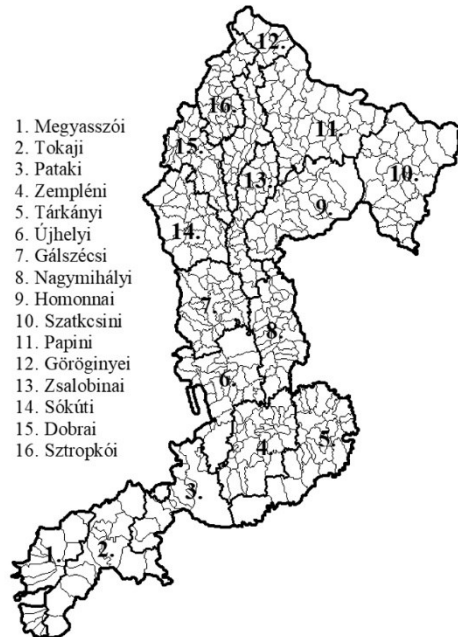
1. Hegyaljai járás
2. Bodrogközi járás
3. Varannói járás
4. Nagymihályi járás

1. Szerencsi
2. Tokaji
3. Pataki
4. Királyhelmecei
5. Zetényi
6. Újhelyi
7. Gálszécsi
8. Terebesi
9. Sókúti
10. Homonnai
11. Varannói
12. Sztropkói
13. Göröginyei
14. Papini
15. Szinnai

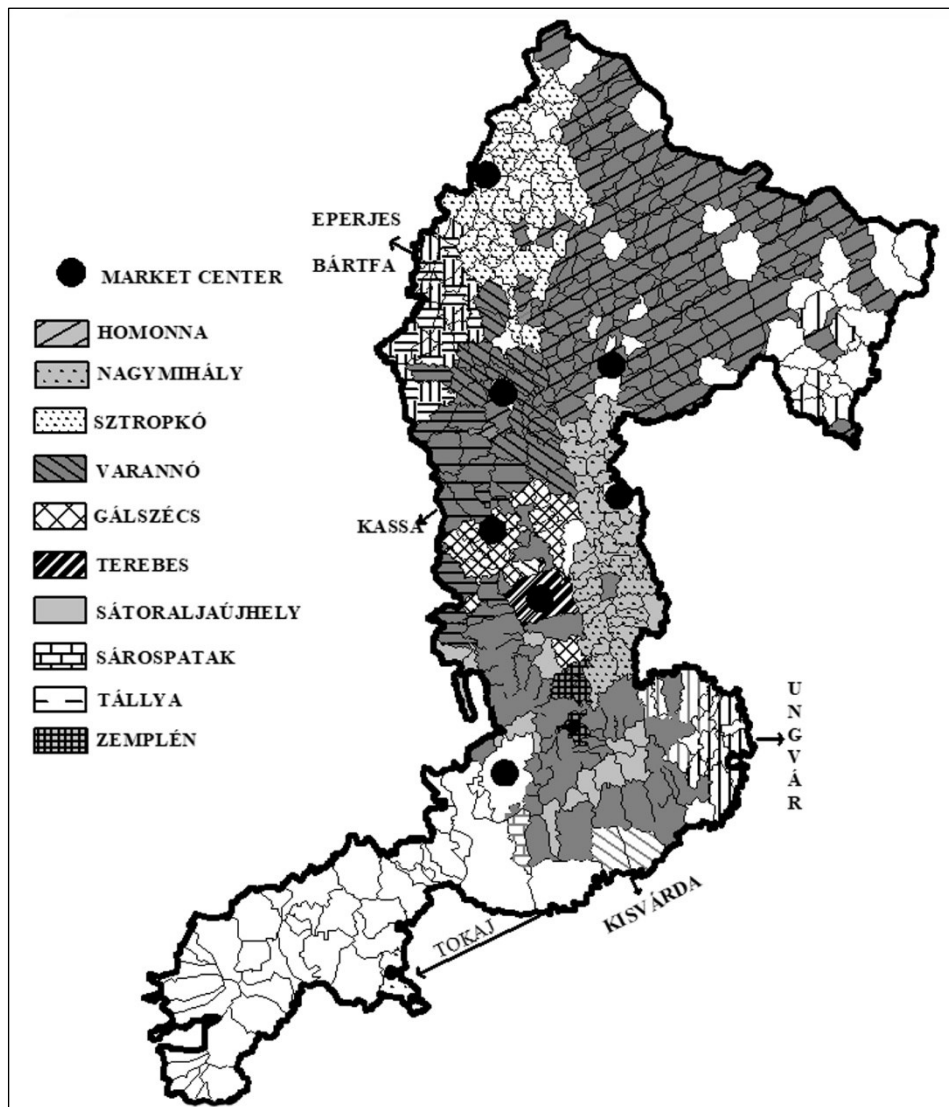

1. Szerencsi
2. Tokaji
3. Pataki
4. Királyhelmecei
5. Zetényi
6. Újhelyi I.
7. Újhelyi II.
8. Nagymihályi
9. Gálszécsi
10. Varannói
11. Hóri
12. Sztropkói
13. Bresztovi
14. Peticsei

1. Megyasszói
2. Tokaji
3. Pataki
4. Zempléni
5. Tárkányi
6. Újhelyi
7. Gálszécsi
8. Nagymihályi
9. Homonnai
10. Szatkesini
11. Papini
12. Göröginyei
13. Zsalobinai
14. Sókúti
15. Dobrai
16. Sztropkói

5. ábra. Fent: Zemplén vármegye középkori járásai / Zemplén vármegye kerületei II. József korában (1778-1787). Lent: Zemplén vármegye kerületei az úrbérendezés korában / Zemplén vármegye kerületei 1790 után

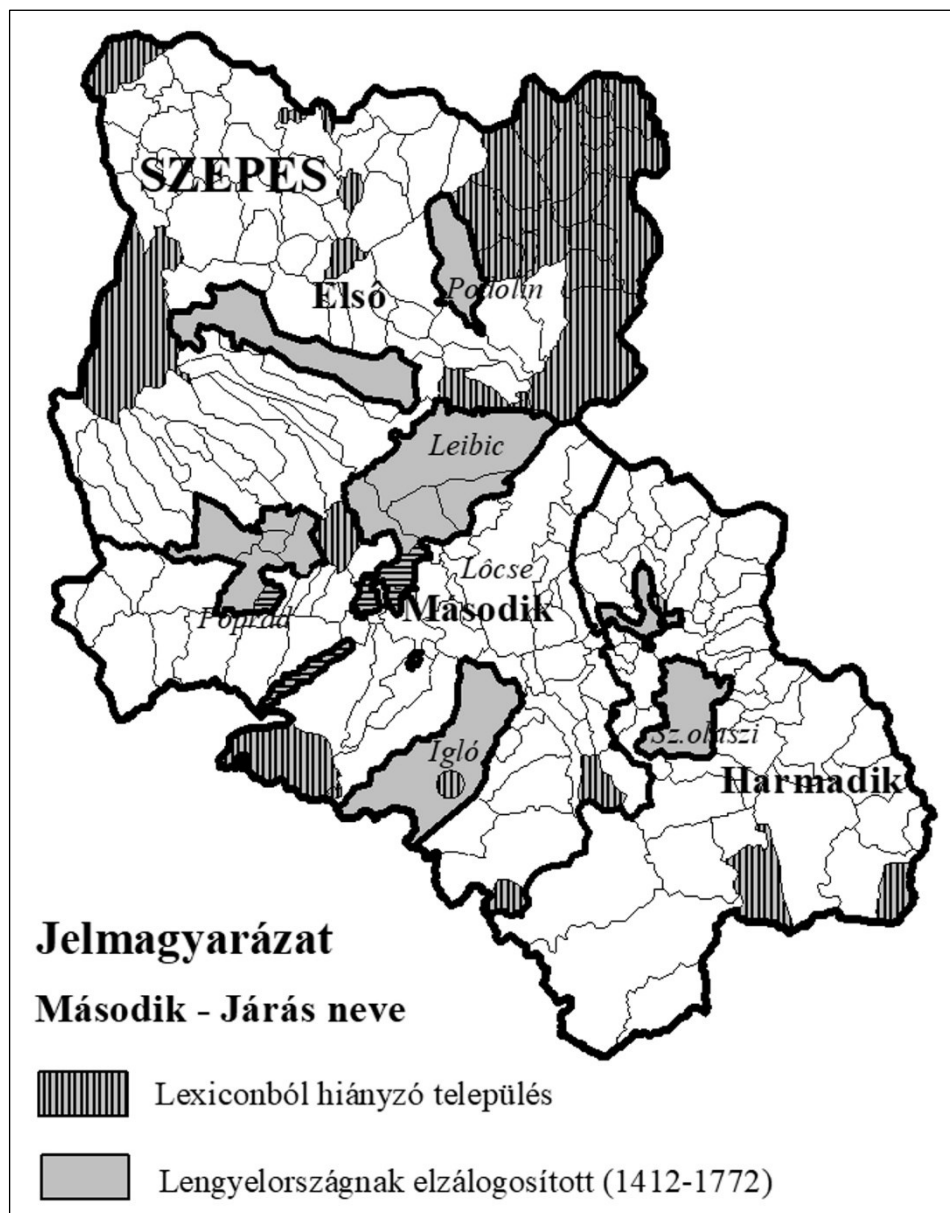
6. ábra. Piacközpontok, vonzáskörzetük és viszonyuk a járáshatárokhoz és járásszékhelyekhez (vö. 5. ábra. Alapadatok: Takács P. – Udvari I., 1998)

A 19. század során, a modernizáció jegyében eltűntek a kis, önálló vármegyei egységek: 1802-ben Kishont egyesült Gömörrel, míg 1881-ben Torna Abaújjal. A járási elnevezésekben sokszor már a legnagyobb, a településdinamika miatt sokszor új székhelyként funkcionáló települések nevei tűnnek fel. Fekvésük is központibb jellegű a korábbiaknál. Egyes vármegyék, például Szepes esetében

növekedett a járások száma, vagyis a növekvő létszámú lakosságot, a közigazgatás számára kisebb egységekre kellett bontani. Az új járások határainak kialakításánál azonban a hagyomány is szerepet játszott. A már említett gömői Guszóna, Kishont beolvadása után sem lett a Rimaszombati járás része. Saját járásával még közvetlen út sem kötötte össze.

7. ábra. Járások Sárosban a *Lexicon locorum* alapján (1773)

8. ábra. Járások a Szepességben a *Lexicon locorum* alapján (1773)

9. ábra. Járások Abaújban a Lexicon locorum alapján (1773)

10. ábra. Gömör és Kishont vármegyék járásai a *Lexicon locorum* alapján (1773)

Irodalom

- BARTA J. (2009): Ha Zemplén vármegyét az útas vizsgálja I–II. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen.
- DEMETER G. (főszerk.) (2016): A Historical Geographical Atlas of Hungary 2016. <http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps>
- FÉNYES E. (1836–1840): Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt részeknek mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geográfiai szótára.

- FÓNAGY Z. (2013): A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában I–II. MTA BTK, Budapest
- Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum (Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása) Kiadja a békeküldöttség. Bp. 1920.
- TAKÁCS P. – UDVARI I. (1995, 1996, 1998): Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. I–III. Nyíregyháza.
- TÓTH S. (1909/12): Sáros vármegye monográfiája. I–III., Budapest, A vármegye költségén, 1909–1912.
- UDVARI I. (1991): A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai. Adatok a szlovák nép gazdaság- és társadalomtörténetéhez. (Szepességi ruszin falvak népelete Mária Terézia korában.) Vasvári Pál Társaság Füzetei 4. Nyíregyháza.

A RÉGIÓ JELENTŐSÉGÉNEK VÁLTOZÁSA FRANCIAORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELMÉBEN A KEZDETEKTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

TÖKÉS TIBOR¹

The importance of the region in the history of France and Hungary, from the beginning until the middle of the twentieth century

The region is present in different parts of the history of France and Hungary in the development of administrative system of the two states. It is a question of establishing a larger territorial than the county. It is important for historical France and for historical Hungary, if not of the same importance, there are some parallels between Hungarian and French regionalization. Regionalization becomes a real boost only after the second world war, but the first steps to strive for it are already found in the periods preceding the second world war. (*Keywords: region, public administration, ancient regime, province, revolution*)

A régió szerepének és jelentőségének változása a történelmi Franciaországban

Franciaországban a régió, mint területi és közigazgatási egység kialakulása hosszú történelmi folyamat eredménye, történetük a Capeting Királyok állam-szervező tevékenységével kezdődött. 843-ban a Frank Birodalom felosztása után létrejött Franciaországot a Capeting-ház birtokaiból kialakult központ Párizs, azaz az Île-de-France Grófság köré szervezték meg (*Duby, G. 2007*). A Francia Királyság fokozatosan csatolta magához a szomszédos területeket hol előnyös házasságok, hol alkuk és diplomácia, hol háborúk segítségével, így megnövelve az akkori ország területét. Ekkor Franciaországban a koronához csatolt területeket tartományoknak, azaz provinciáknak nevezték (*De Planhol, X. 1988*). E terület egységek ősi hagyományokon alapultak és különböző privilégiumokat élveztek. Kialakultak képviselői szerveik, ezek garantálták kivételes jogaikat, ám nem tekinthetők tényleges közigazgatási körzeteknek.

Utóbb e tartományokból jöttek létre a rendi tartományok, itt a három rend képviselőiből álló rendi gyűlések ülészetek. A gyűléseket, melyek a begyűjtendő adó nagyságáról és a provincia költségvetéséről szavaztak, bizonyos időközönként hívták össze. Az egyes gyűlések között a tartományokban pénzügyi, gazdasági, végrehajtó, közvetítő feladatkörrel állandó megbízottak működtek (*Sipos, K. 1993*). Az abszolutizmus időszakában azonban a rendi gyűlések jelentőségüket veszítették,

¹ PhD, adjunktus, Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézet, tokes.tibor@econ.unideb.hu

ezek a 17. századra már csak a Párizstól távolabbi vagy újonnan meghódított provinciákban maradtak fenn. Ennek ellenére Franciaország területének harmadát elfoglaló tartományokban léteztek tartományi gyűlések (*Sipos, K. 1993*).

A 12. században Fülöp Ágost uralkodásának időszakában alakultak ki az igazságszolgáltatási körzetek, melyek Franciaországban a királyság korának alapvető közigazgatási egységei voltak. Élükön a tartományi bírák álltak, akik az 1500-as években átadták hatalmukat a központi kormányzat irányítása alatt álló hivataloknak.

A 16. században a tartományok élén a király által kinevezett kormányzók álltak, e tisztség a 18. századi súlytalanná válásáig meghatározó. Ebben az időszakban a legjelentősebb közigazgatási egység a katonai és igazságügyi körzet volt. A 17. és a 18. században a francia abszolutizmus időszakában az adóügyi kerület élén a központi hatalom által kinevezett "rendfenntartási, igazságszolgáltatási és pénzügyi" intendáns foglalt helyet és irányította a helyi közigazgatást, emellett együttműködött a király képviselőjével, a kormányzóval (*Duby, G. 1999*). Armand Jean du Plessis de Richelieu bíboros 1624-től állandósította az addig ideiglenes intendatúrákat, és minden provinciában helyhez kötötte őket abból a célból, hogy a rendkívüli kormányzás egyik eszközeként az államigazgatás és az adóbeszedés hatékonyságát növelje. Ekkor az intendatúrák a francia közigazgatási rendszer meghatározói, de jelentős szerepet kaptak a tartományi felsőbbbíróságok, más néven a parlamentek is. A parlamentek hatásköre a 16. századtól a rendi gyűlések háttérbe szorulása után kibővült. Bíraskodási szerepük mellett a hozzájuk tartozó területeken már törvényeket is hozhattak. A 15. századtól kezdődően 12 tartományi parlament jött létre, és a 18. században a francia tartományokban már 12+1 (Párizs) parlament működött. E tartományi parlamentek mellett 4 legfelső tanács alakult meg az újonnan anektált Elzász, Artois, Rousillon, Korzika tartományokban az úgynevezett „idegen” vagy „idegen nyelvű” provinciákban (*Sipos, K. 1993*).

Az Ancien Regime királyi közigazgatásának jellemzője volt, hogy akkor sem szüntették meg szinte semmit, ha új közigazgatási rendszert hozott létre. Az új rendszer mellett a régit mindig érintetlenül hagyta. Ennek köszönhető az, hogy a francia forradalomig több közigazgatási rendszer létezett egymással párhuzamosan Franciaországban.

A 18. század végén már történtek kísérletek a közigazgatás megreformálására (Necker, Calonne, Brienne). Emellett a közigazgatási és államigazgatási reform is folyamatosan jelen volt, ám az ehhez az időszakhoz köthető próbálkozásokat az Ancien Regime királyságának válsága miatt nem koronázta siker. A közigazgatási reformra egészen a forradalomig, azaz a megyerendszer kialakításáig várni kellett. Ám igaz az, hogy már az 1787-ben kihirdetett adóztatási reform megszervezte a megyerendszert, mely feladatául az adórészesedések megállapítását kapta volna (*Sobul, A. 1961*). Erre azonban a monarchia bukása miatt már csak a forradalom idején került sor.

A francia forradalom, mely elsöpörte az Ancien Regime monarchiáját, a királyság mellett elhamvasztotta a provinciákat is. A forradalom közigazgatási reformja, azaz a megyerendszer kialakításának köszönhetően a történelmi tartományokat – talán nem véletlenül – több részre darabolták és területükön átlagosan 2-5 départementet hoztak létre (*Revel, J. 1992*). A régió így szűk másfél évszázadra eltűnik a francia közigazgatásból, visszatérése egészen az első világháború utáni időszakig várat magára. Igaz az, hogy a forradalom utáni időszakban is szép számmal léteztek regionalista irányzatok ám érdekérvényesítő képességük a centralista állammal szemben általában nagyon csekély volt. Az 1793-ban kitört föderalista felkelés nem a megyerendszer, hanem Párizs hatalmi súlyának túlzott növekedése ellen irányult. Így nem tekinthető a történelmi provinciák védelmében indított próbálkozásnak.

A 20. században újraindult regionalizációt Franciaországban a gazdasági fejlődés igénye indította meg, éppen ezért meglehetősen vontatottan haladt előre. Olyannyira, hogy bár a regionalizálásra való igény jelen van, de a modern értelemben vett regionalizációról csak a 20. század közepétől beszélhetünk.

A regionalizáció felé tett első lépések a 19. század végén történtek. 1871-ben intézményesítették a megyeközi konferenciát (1871.IV.29. tv.). A megyeközi konferenciák önkéntes jellegűek voltak, a megyék nem voltak kötelezve a részvételre. Céljuk az volt, hogy a több megyét érintő problémákra hatékonyabb válaszokat tudjanak adni (*Gravier, J. F. 1970; Balázs I. 1981*). A 19. század közepétől az ország regionalizálásának tervével több tudományterület képviselője is foglalkozott. Erre jó példa a filozófus Auguste Comte aki 1854-es regionalizálási tervében, 17 intendatúra alapján szeretett volna régiókat kialakítani. Vagy a szociológus Frédéric Le Play aki 1864-es tervzetében, 13 tartományt javasolt. Az erős megyerendszer és a központi kormányzat miatt a tervezetek csak tervezetek maradtak és ebből kifolyólag nem valósulhattak meg. Mindenesetre a francia társadalom témával kapcsolatos érdeklődését kifejezték. És rávilágítottak arra, hogy a központi államhatalmat kiszolgáló megyerendszer lassan meghaladottá vált. 1900-ban megalakult a Francia Regionális Szövetség (Fédération Régional France). Alapítója és vezetője Charles Brun a köztársaság megtartása mellett 20 régió felállítását javasolta, amelyek rendelkeztek volna bizonyos fokú önállósággal, például lett volna választott közgyűlésük. A régiók létrehozását a megyék teljes megszüntetésével képzelte el, a központi hatalmat a prefektus képviselte volna és emellett felügyelte volna a régiók döntéseit, intézkedéseit. Konceptiója nem valósult meg, mivel Franciaország vezetői még nem ismerték föl a megyénél nagyobb területegység szükségességét. Így a regionalizációval kapcsolatos elképzelések következő megjelenésére – ekkor már a kormányzat aktív részvételével – az I. világháború végén kerül csak sor.

A modern francia régiók alapjának tekintett első regionális rendszer kidolgozása a 20. század első évtizedeihez köthető. E rendszer alapkonceptióját egészen Paul Vidal de la Blache 1910-es a francia régiókról szóló esszéjéig vezethetjük

vissza, melyben a szerző Franciaország regionalizálásának tervét ismerteti. E munkájában Vidal de la Blache gazdaság- és területfejlesztési alapokon létrehozandó régiók létrehozását támogatja. Állásfoglalása szerint a régiók létrehozásának gazdasági alapja az iparfejlesztési politika hatékonyabb összehangolása, de ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni a létrehozandó régiók társadalmi környezetét, azaz az életmódtípusokat, a rendelkezésre álló erőforrásokat és alapozni kell a már meglévő természetes úton kialakult körvonalakra vagy alapvonásokra. Regionalizálási terve már nem a több általa, és tanítványai által publikált műben fellelhető táji kereteken, azaz a tájféldrajzon alapszik, hanem gazdasági meghatározottságon és városi polarizáción (*Ozouf-Marignier, M.-V.* 1992). Az első világháború végén Henri Hauser és Etienne Clémentel miniszter átveszi az általuk is ismert és támogatott „vidali” regionalizálási koncepciót, és 1919 áprilisában a francia kormány a hadigazdálkodás feladatainak ellátására létrehoz egy regionális gazdasági szervezetet (*Veitl, P. – Ozouf-Marignier, M.-V.* 1992). Ez az először 15 majd 17 gazdasági regionális csoportosulás a régiót alkotó megyék kereskedelmi kamaráinak uniójából jött létre. Ezeket a régiókat Clémentel régióknak hívták és az iparban, a kereskedelemben, a gazdasági élet fejlesztésében voltak hatásköreik, jogi személyiséggel nem rendelkeztek, önálló szervezetük sem volt. Fontos tényező a hatékonyságuk értékelésénél, hogy nem rendelkeztek megfelelő pénzeszközökkel feladatuk megfelelő végrehajtásához, így nem tekinthetők valódi régióknak. A Clémentel régiókat egy regionális bizottság felügyelte, melybe minden kereskedelmi kamara 2-2 tagot küldött.

1922-ben egy 19 gazdasági régióból álló regionális rendszert hoztak létre, e rendszer alapja a Clémentel-féle regionális felosztás volt. Ebben a rendszerben a régiók már rendelkeztek jogi személyiséggel és kibővített hatáskörökkel az ipar és a kereskedelem területén.

Az 1926-ban alakult megyeközi érdekszövetségek helyettesítésére, 1930-ban különböző feladatok ellátására megyeközi csoportokat hoztak létre, melyek egyezményes formában önkéntes alapon meghatározott időtartamra jöttek létre. Erre azért volt szükség, mert a parlamenti tagok a régi tartományok reneszánszától tartottak, a regionalisták pedig elégedetlenek voltak a megtett intézkedésekkel (*Sipos K.* 1993).

1938. június 14-én (1938.VI.14. tvr.) 20 közintézményként működő gazdasági régiót hoztak létre a régiót alkotó kereskedelmi kamarák egyesítésével, feladatuk a regionális érdekek képviselése volt, ám a világháború alatt igen csekély szerepük volt.

Az 1941–42 közötti időszakban a Vichy Köztársaság sikertelen regionalizálási törekvése a régi francia provinciák alapján húsz régiót szeretett volna létrehozni, melyek élén egy kormányzó állt volna. A Vichy kormány regionalizmusa elveiben egyfajta nosztalgikus visszatérés a régi tartományokhoz és nem tekinthető valódi regionalizmusnak. E regionalizálási törekvés sikertelensége dacára 1941-ben (1941.VI.19. tv) kialakítja a régióprefektus intézményét. A megyei prefektusok

közül kikerült régióprefektusok látták el több megyére kiterjedően a gazdasági, rendőrségi és közfunkciókat. 12 prefektus a megszállt, 6 „a szabad” területeken működött, munkájukat a rendőrségi és gazdasági intendánsok segítették.

A Petain-rendszer kétségtelen haszna volt, hogy bizonyos régiók, ha kis időre is, de elszakadtak Párizs befolyása alól. Bizonyos szintű önellátás alakult ki, melyet a felszabadulás után nem veszítettek el teljesen. A felszabadulás után visszatérnek a hagyományos francia megyerendszerhez. Mivel a második világháború alatt a regionalisták jelentős része a Petain-rendszert támogatta, ezért közvetlenül az 1945 utáni években a regionalizmus, mint politikai irányzat háttérbe szorult. A régió – mint gazdaságfejlesztési, tervezési tércategória – csak az 1950-es évek közepétől jelenik meg újra. A regionalizáció kiteljesedésére, azaz a régió területi önkormányzati szereppel rendelkező területi közösséggé válására, pedig csak az 1980-as évek decentralizációja után kerülhetett sor.

A megyénél nagyobb területegységek kérdése Magyarország történetében

Magyarország történetében a régió, mint tércategória – a megyével szemben, mely a magyar közigazgatás az állammal egyidős területegysége – alárendelt szerepet játszott. Így a régió a magyar történelem során nem játszott olyan jelentős szerepet, mint Franciaország esetében. Mégis az ország területének fölosztásával kapcsolatban időről időre előkerülnek a megyénél nagyobb területegységekből álló fölosztások tervei.

A királyi Magyarország közigazgatási rendszere mindvégig a megyékre épült. A középkori magyar állam bukása és az ország három részre szakadása után a területi fölosztás másodlagos szerepet játszott. Az ország területének jelentős része csataterré változott. Ekkor a közigazgatás elsődleges fontosságú feladatának a katonai védelem és a közbiztonság megszervezését tekintették. A török kor utáni időszak a megyénél nagyobb területegységek kialakítására tett kísérletei közül meg kell említenünk Kollonics Lipót elbukott reformtervét, mely tulajdonképpen a török kiűzése után felszabadított Magyarország területi beosztásának megtervezése volt. Kollonics az ország területének ésszerűbb közigazgatási felosztására, három guberniumra tett javaslatot. Pozsonyban illetve Budán lett volna a nádor, Kassán az országbíró, Zágrábban a horvát bán székhelye. Ez a terv, mely a török hódoltság által északra és nyugatra szorított perem ország gondolatvilágában jött létre, területileg nem körvonalazta pontosan az egyes guberniumok területét, a közigazgatási szempontokra alig volt tekintettel. Legfontosabb célkitűzése a katolikus vallás megerősítése, a nemesi előjogok eltörlése, valamint a magasabb adóbevétel elérése volt (*Eszlár K.* 1947). A 18. század első felében megalapították a kamarai nemzeti biztosi, majd később a tartományi biztosi rendszert (Dunán inneni, Dunán túli, Tiszán inneni, Tiszán túli tartományi biztos). E rendszer nem megyei és történelmi alapokon, hanem a topográfiai szomszédság

elvén jött létre (1723/XXI.tc). Ezzel a lépéssel megteremtették a nagyregionális jellegű politikai regionalizmus és igazgatás lehetőségét (*Hajdú Z. 2001*).

A másik, a magyar régiók tekintetében fontos tervezet, II. József kerületi fölosztása. Az uralkodó 1785-ös reformja elsősorban politikai indíttatású volt, ám elmondható, hogy a közigazgatás szempontjából egyfajta a központi hatalom irányából induló modernizációs célja is volt és ennek jegyében szeretne volna megreformálni a magyar közigazgatást. A reform hagyományos megyerendszer fölötti területi egységeket, azaz kerületeket hozott létre. A kerületek, a központi kormányzat hatékony hatalomgyakorlását segítették volna elő. Szerette volna felszámolni a rendi közigazgatást és helyébe egy modern hivatásos alapon működő közszolgálatot állítani. E kerületek 4-6 megyéből álltak, területük meghatározásánál a megyék határait nem változtatták meg. Ám a feltűnően kis területű megyéket egyesítették és ezen összevonás következtében az ország területén 10 kerületet hoztak létre. A tervezet, ha nem is feltétlenül a magyarság ellen jött létre, a központi hatalom erőteljesebb érvényesítését szolgálta, és megszüntette a megyék autonómiáját, emellett felfedezhető benne a francia hatás és egyfajta tudományos megalapozottság. De hiába volt a tervezet racionális és tudományosan megalapozott, ekkorra a nemesi megye a központi hatalommal szemben a nemzeti ellenállás bázisává, a magyar nemzeti gondolat megtestesítőjévé vált. A magyar nemesség minden közigazgatási átszervezést, ha racionális alapokra épült is, a magyarság elleni támadásnak vett, tegyük hozzá joggal, mivel II. József központosító törekvései az osztrák dominancia elvére épültek. A reform Magyarországot tíz kerületre osztotta, Erdélyt és a Partiumot, elválasztotta az országtól és előbb 10 majd 11 megyére osztva külön igazgatta. Magyarországhoz csatolta és annak rendszerében osztotta fel Horvát–Szlavónországot. A határőrvidéket katonai megfontolásokból meghagyta és hat kerületre osztotta, az országtól külön kezelte. Az egyes kerületek székhelyeinek megválasztásánál a földrajzi törvényszerűségeket vette figyelembe és a történelmi hagyományokat mellékesnek tekintette. A kerületek élén egy jelentős hatalommal rendelkező királyi biztos állt. A kialakított kerületek között jelentős különbségek voltak mind területi mind népességi szempontból. Bár kétség kívül igaz az, hogy a kor infrastrukturális fejlettségi szintjén hatékony és gyors kerületi igazgatást létrehozni nagyon nehéz volt a területegységek nagysága miatt. II. József a reformot minden rendeletével 1790-ben visszavonta, ám az felszínre hozta a megyei közigazgatás megújításának szükségességét mellyel azután folyamatosan foglalkoznak a döntéshozók. Az 1848–49-es forradalom bár foglalkozott a közigazgatási rendszer reformjával a megyénél nagyobb közigazgatási egységekkel nem számolt.

A szabadságharc leverése utáni Habsburg-restauráció időszakában, a Bach-korszakban az új területi beosztás az önkényuralom eszközéül szolgált. Magyarországot két alkalommal is felosztják. Az ország első felosztása 1849-től 1854-ig, a második 1854-től 1860-ig volt érvényben. Az első rendezés semmilyen közigazgatási racionalizálást nem szolgált, fő célja a magyarság megtörése volt. A második

fölosztás, az előző rendezés célkitűzése mellett, már a központi kormányzat befolyásának növelését és a közigazgatás racionalizálását is meg akarta valósítani. A rendezés az országot öt kormányzati kerületre (Verwaltungsgebiet) osztotta Erdély, Horvátország és a Temesi Bánság nélkül, az utóbbiakat külön igazgálták. A kerületek központjai egyszersmind a katonai, a rendőri parancsnokságoknak, a pénzügyi igazgatóságoknak, valamint a főtörvényszékeknek központjai is voltak, a kerület élén a kerületi főispán állt. A Bach-rendszer közigazgatási beosztása racionalizáció nézőpontjából megfelelőnek volt tekinthető, jobbnak, mint az addigi területi felosztások (Benisch A. 1938). A Bach-rendszer bukása után Schmerling a Szabadságharc előtti közigazgatási beosztást állította vissza. Az 1876-os megyei területi reform megszüntette a feudális területi különállásokat, és bár az ország történetében talán először általános területi önkormányzattá tette a megyét, ám nem rajzolta újra az ország megyei térképét, és nem hozott létre a megyénél nagyobb területi egységeket sem. Ebben az időszakban fel sem vetődött a megye feletti közigazgatási egységek vagy önkormányzatok létrehozása, minden egyes reformtervezet a megyerendszer átalakításával képzelte el a területi közigazgatást.

Az 1919-es Tanácsköztársaság alkotmányában megszüntette a megyét és helyette kerületeket hozott létre, ám rövid fennállásának köszönhetően a Tanácsköztársaság reformelképzelései nem tudtak megvalósulni.

A trianoni diktátum aláírása után egy merőben új helyzet alakult ki Magyarországon. Az ország terület kétharmadának (71,4%) elvesztése következtében alapvetően átrendeződött az ország természeti, gazdasági, társadalmi, településhálózati, etnikai térszerkezete. A közigazgatási területbeosztás rendszere megváltozott, kiéleződtek a már korábban is meglévő aránytalanságok (Hajdú Z. 2001). Ebben az időszakban több reformelképzelés is kialakult a megyerendszer megújítását illetően.

Princz Gyula reformelképzelésében mind a regionális mind a megyei fölosztást közlekedésföldrajzi és településföldrajzi alapokra helyezte.

Az országot hét régióra osztotta volna Benisch Artúr, aki a világháború előtt is készített tervezetet a megyerendszer reformjára. Az új ország területen 34 megye helyett egy 24 megyés koncepciót javasolt. Az 1930-as évek első felében Magyary Zoltán elkészítette a magyar közigazgatás racionalizálásának programját, melyben a területi reform kérdését alapvetőnek tekintette és számos geográfus szakembert vont be a reformok kidolgozásába.

Princz Gyula elemzésében egy járási alapon meghatározott rendszert tekintett a legracionálisabbnak, melyben 162 természetes járasterületet határozott meg, ezekből aztán 14, esetleg 18 ideális méretű megyét lehetett volna létrehozni. A megyénél nagyobb területi egységek, az úgynevezett kerületek létrehozását szerinte csak 2-3 megye összevonásával valósíthatták volna meg, az szerinte az akkori ország területen nagy nehézségekbe ütközött volna és emellett céltalan és helytelen lett volna.

Hantos Gyula szerint azonban igen is volt lehetőség egy regionális közigazgatás bevezetésére. Az 1931-ben működő köz- és szakigazgatási rendszerek területi szerveződése alapján szerinte egy hét régiós rendszer lett volna a legideálisabb. Ebben a „hetes tagozódású” rendszerben Budapest, Győr, Szombathely, Pécs, Miskolc, Debrecen, Szeged lehettek volna a regionális központok.

Gömbös Gyula nemzeti munkatervében a megyék feletti, az állami szakigazgatási rendszerek összehangolását fogalmazta meg a honvédség hadtestparancsnokságainak területi rendszerével. Így egy esetleges háborús helyzetben a hadtestparancsnok könnyen átvehette volna a polgári közigazgatás egységes irányítását (*Hajdú Z. 2001*).

A statisztikai nagyrégiók kérdésében is változtatásokra volt szükség. A KSH egy ideig még fenntartotta a dualizmus idején felállított regionális statisztikai rendszert, de aztán idővel átállt egy újonnan bevezetett Dunántúl, Észak és Alföld hármas fölosztásra.

A két világháború között a megyék veszítettek ugyan önkormányzati jelentőségükből, de a megyerendszer mindvégig az ország meghatározó területi alapstruktúrája maradt. Az ok, amiért a két világháború közötti magyar kormányok miért nem hajtottak végre jelentős reformokat a megyerendszert illetően az, hogy a területi revízió lehetőségét fent akarták tartani. Erre az 1938-as első bécsi döntés, Kárpátalja visszatérése, majd az 1940-es második bécsi döntés során lehetőséget is kaptak. Az országgyarapodásoknak köszönhetően megváltozott helyzetben ismét újra kellett gondolni az ország területi közigazgatási felosztását. Úgy döntöttek, hogy a történelmi jogfolytonosság megtartásával a Trianon előtti megye és járáshatárok visszaállítása a legmegfelelőbb, és a külső és belső viszonyok stabilizálódása után lehet szó átfogóbb területi reformokról, melyekre a visszacsatolt területek és a háború elvesztése miatt nem kerülhetett sor.

Így a megyénél nagyobb területi egységek kérdése lekerült a napirendről. Megjelenésére hasonlóan Franciaországhoz csak az 50-es években kerül újra sor. Ahogy Franciaországban, úgy Magyarországon is gazdasági tervezési értelemben foglalkoztak a megyéknél nagyobb területi szintek kérdésével, annak ellenére, hogy a világháború után megjelentek olyan koncepciók, melyek nagymegyék létrehozását támogatták. A modern régiók kialakításának lehetőségével hazánkban csak a 90-es évek elején kezdenek el újra foglalkozni, ám a Magyar regionalizáció ellentétben francia párjával a 90-es években sem járt sikerrel.

Párhuzamok és különbségek a francia és magyar régió fejlődésében – Összegzés

A régió mindkét ország történelmi fejlődésében megjelenik mint területi egység, ám csak Franciaországban rendelkezik komoly beágyazottsággal, még annak ellenére is, hogy a megyerendszer kialakítása után közel 150 évre eltűnt a francia rendszerből és átadja helyét a megyének. A francia forradalom előtt az ország közigazgatása tartományokra épült, ám a forradalom után is napirenden van a regionalizáció kérdése még akkor is, ha csak az első világháború után

ismerték föl, hogy a megye túl kis térkategória a hatékony gazdaságfejlesztés és gazdasági tervezés számára. Így a két világháború közötti időszakban elkezdtek a megyénél nagyobb térkategóriák kialakításával foglalkozni. A folyamat figyelemre méltó, mert nemcsak a központi kormányzat részéről, de a helyi közösségek felől is érkeztek javaslatok. Így a 19. század első évtizedeiben Franciaországban már felismerték a régiók fontosságát.

Magyarországon a 19. század végén a 20. század elején a helyzet éppen ellentéte a franciának. Az ország alapvető területi egységének a megyét tekintik, az e rendszert drasztikusan átalakítani igyekvő reformelképzeléseket lesöprik az asztalról. Ennek egyik oka az volt, hogy a megyénél nagyobb terület egységek általában az osztrák abszolutizmus eszközei voltak a magyar nemesség ellenállásának felszámolására. A másik ok pedig nem volt más, mint az, hogy a viszonylagos nemzeti függetlenség keretei között a magyar vezető réteg a történelmi tradíciók alapján határozta meg önmagát, és egy olyan tradicionális rendszerhez, mint a megyerendszer, mely évszázadokon keresztül a magyar nemesség és a nemesi jogok és privilégiumok védelmezője volt nem mertek hozzányúlni. Emellett megemlíthetjük az ország területén élő kisebbségek helyzetét fenntartani szándékozó magyar politikai törekvéseket is. Mely kisebbségi törekvések a megyerendszer keretei között területileg nem tudtak hatékonyan érvényesülni. Ez a hozzáállás bizonyos idő elteltével biztosan megváltozott volna ám ennek bebizonyítására a történelem már nem adott időt. Magyarország további fejlődését ekkor egy megyei alapokon nyugvó közigazgatási beosztással képzelték el, pedig a történelmi Magyarország adottságai jók voltak egy esetleges regionális rendszer kialakításához.

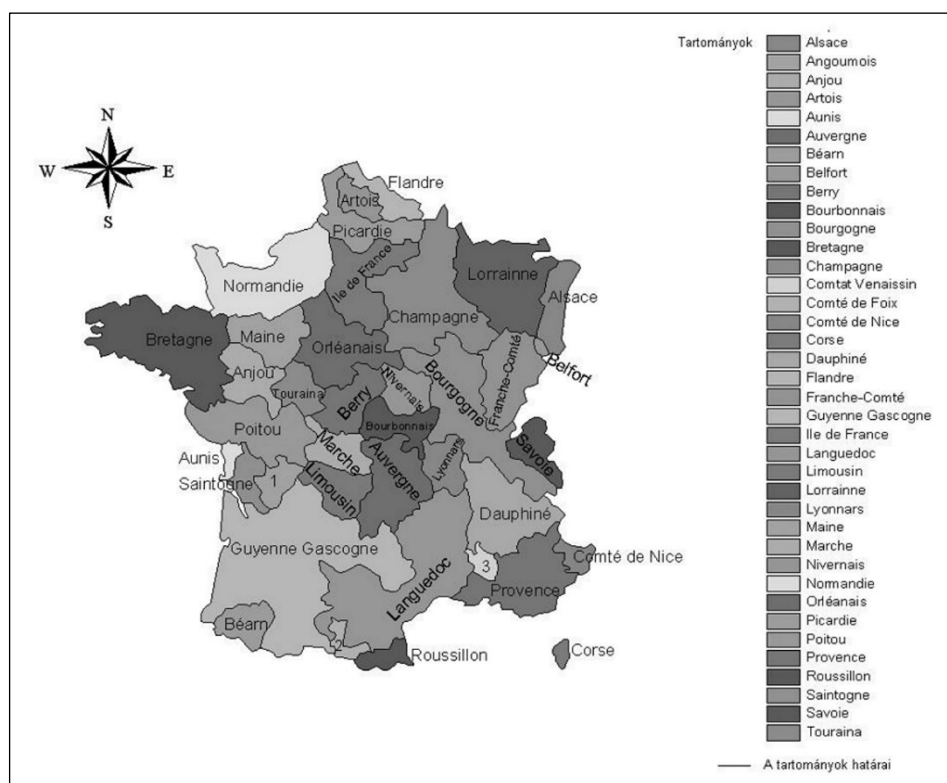
Az első világháború után Franciaországban a területi egységek elsődleges feladatának a katonai védelmi szempontok hatékony érvényre juttatását tekintik, ám már megjelenik szintén alulról szerveződve a gazdasági fejlesztés igénye is. Henri Hauser és Paul Vidal de la Blache 17-20 régiós tervezete alapján, mely az első francia régiók, a Clémentel régiók alapját is képezte a 20. században több regionális felosztást is megalkottak. E tervet Franciaországot illetően legalább olyan markáns, mint a 20. század második felében a magyarországi regionális felosztás esetében a 6 illetve 7 régiós felosztás kialakítása.

Magyarországon az első világháború után a politika és a mindennapi élet összes területét a revízió igénye hatotta át, egy ilyen helyzetben nemhogy regionális rendszer gondolatával nem foglalkoztak, de még a megyerendszer átalakításához sem mertek hozzákezdeni, ezzel is jelezve az ország szétdarabolásának és az új határainak ideiglenességét. Így Magyarország esetében csak a történelmi Magyarország szempontjából beszélhetünk régiókról. Ám a regionalizáció tekintetében olyan markáns elképzelés, mint Franciaország esetében Vidal de la Blache tervete volt és a Clémentel régiókat megelőzte, mely alapján a későbbi régiókat ki lehetett volna alakítani, nem tudott jelentős befolyást szerezni.

A két ország második világháború előtti regionalizálásának kísérleteivel kapcsolatosan párhuzamnak tekinthető, hogy mindkét ország esetében a központi

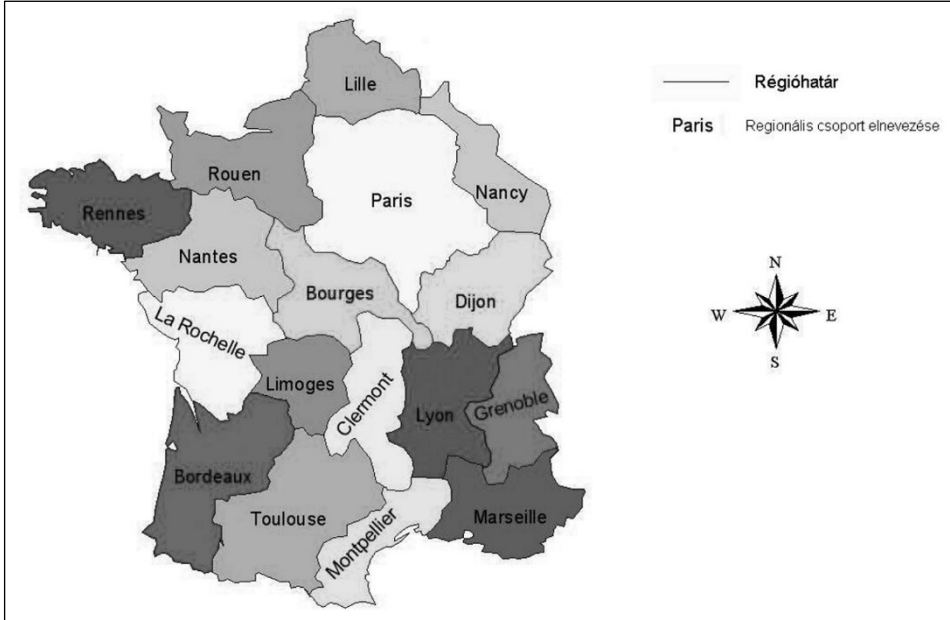
hatalom hozta létre a megyénél nagyobb területi egységeket. A magyar régiók a történelem folyamán mindig mesterségesen, sohasem alulról építkezve jöttek létre, éppen ezért a megyénél nagyobb regionális területi egységektől a közvélemény mindig idegenkedett. Franciaországban ez csak a 20. századi régiókra volt igaz, mivel az Ancien Régime tartományai alulról szerveződtek. Ennek köszönhetően a francia regionalizáció is nagy nehézségeket küzdött le, mivel a megye a magyar megyéhez hasonlóan ott is erős beágyazottsággal és jelentős hagyományokkal rendelkezett. Franciaországban a lassú és cseppet sem zökkenőmentes fejlődést egy későbbi hatáskör megosztás, majd egy új területi közösség létrejötte koronázta, így tetőzve be a regionális rendszer kialakításának folyamatát, mely a két világháború között indult. Magyarországon az adottságok sem az első sem a második világháború után nem voltak alkalmasak arra, hogy egy működő franciaországi rendszerhez hasonló regionális rendszer alakulhasson ki.

Ennek köszönhető az, hogy a 20. század második felében a regionalizáció Franciaországban sikerre, Magyarországon azonban zsákutcába vezetett.

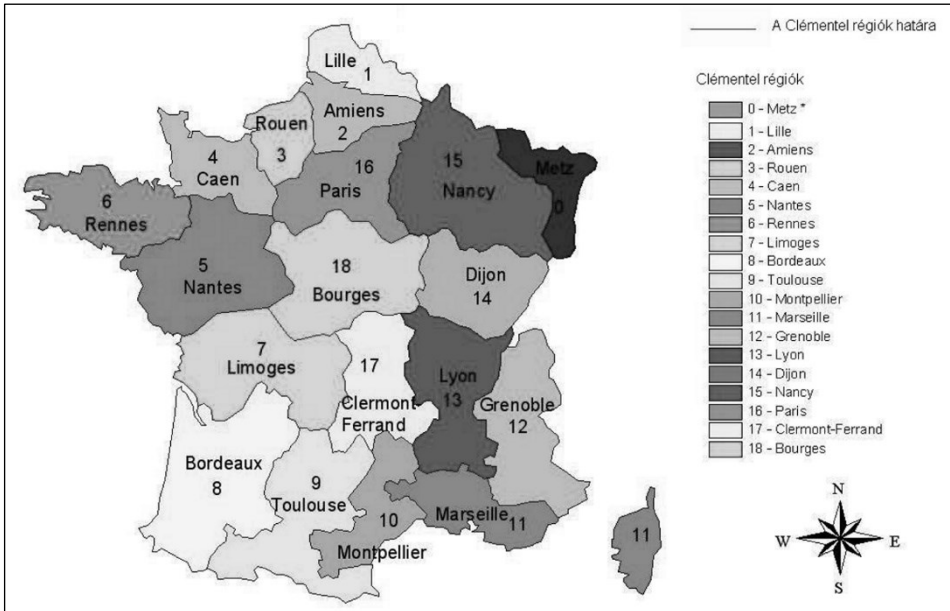

1. ábra. A Francia Királyság tartományai.

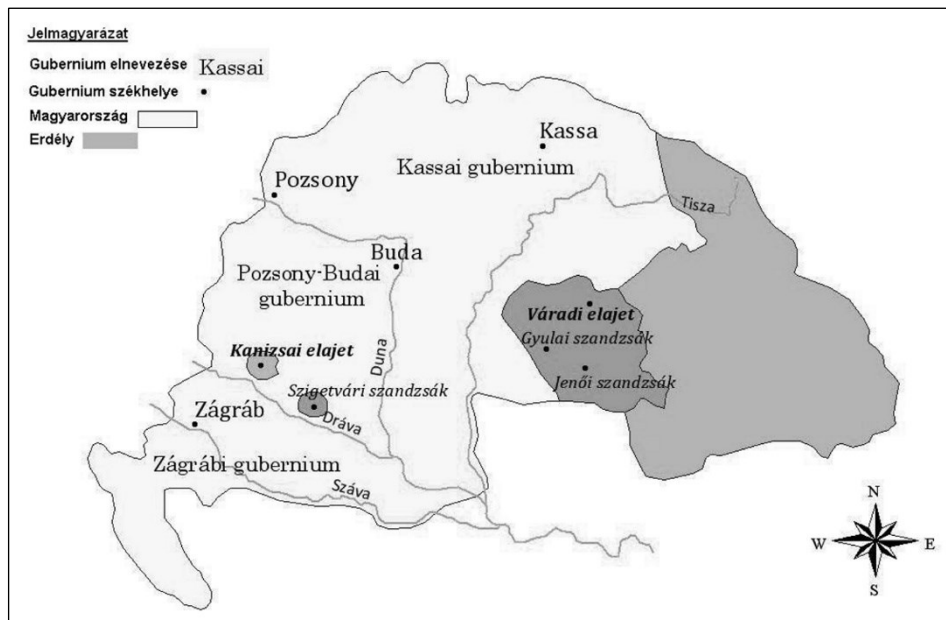
(Forrás: saját szerkesztés www.histoire-generalogie.com alapján)

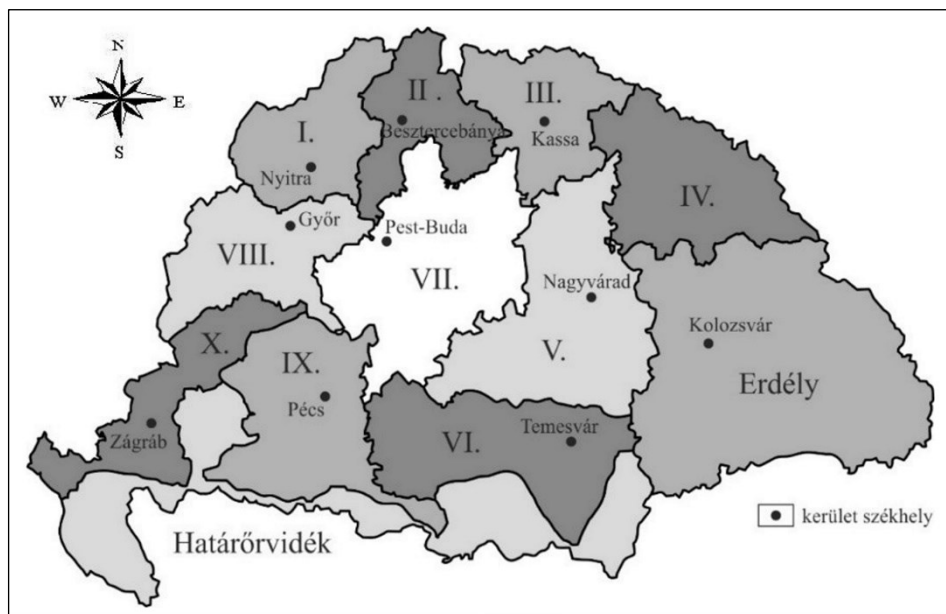
2. ábra. Kísérletek a regionális csoportosulásokra
 P. Vidal de la Blache szerint – *Revue de Paris* 1910
 (Forrás: Az idézett mű alapján, saját szerkesztés)

3. ábra. A Clémentel Régiók (J. J. Dayres – M. Dayres 1982:
La regionalisation c. munkája alapján)

4. ábra. Kollonics Lipót közigazgatási beosztása 1689-ben
(Saját szerkesztés Eszláry K. 1947 – Városi szemle 1947/1–2 89. o. alapján)

5. ábra. II. József kerületei
(Saját szerkesztés Eszláry K. 1947 – Városi szemle 1947/1–2. 100. o. alapján)

Irodalom

- BRAUDEL, F. (2003): Franciaország identitása I. kötet. A tér és a történelem. Helikon Kiadó, Budapest. p. 326.
- BRAUDEL, F. (2004): Franciaország identitása II. kötet. Az emberek és a dolgok. Helikon Kiadó, Budapest. p. 591.
- CSIZMADIA A. (1976): A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 560.
- DAYRIES, J.-J. ET M. (1982): La regionalisation – Que sais-je? PUF, Paris. p.126.
- DUBY G. (2006): Franciaország története I. kötet – A kezdetektől a Bourbon restaurációig. Osiris, Budapest. p. 856.
- DUBY G. (2007): Franciaország története II. kötet – Az új idők 1852-től napjainkig. Osiris, Budapest. p. 827.
- ESZLÁRY K. (1947): A közigazgatás területi reformjai. Városi szemle 1947/1–2. Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet, Budapest. pp. 93–116.
- ESZLÁRY K. – SIKÓ A. (1947): A magyar közigazgatás racionalizálásának főbb feladatai. Városi szemle 1947/3–4. Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet, Budapest. pp. 149–173.
- GRAVIER, J.-F. (1972): Paris et le désert français en 1972. Flammarion, Paris. p. 284.
- GRAVIER, J.-F. (1970): La question regionale. Flammarion, Paris. p. 233.
- HAJDÚ Z. (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. p. 334.
- KARSAI L. (1983): A nemzetiségi Kérdés Franciaországban. Kossuth, Budapest. p. 165.
- LEFEBVRE, G. (1969): Napoléon. PUF, Paris. p. 783.
- DE MARTONNE, E. (1931): Europe Centrale. In: Vidal de la Blache et L. Gallois: Géographie Universelle. Tome IV. Armand Colin, Paris. p. 845.
- OOZUF-MARIGNIER, M.-V. (1992): A földrajztudósok és a regionalizáció Franciaországban (1870–1920). Atelier füzetek. L'Harmattan, Budapest. pp. 173–183.
- DE PLANHOL, X. (1988): Géographie historique de la France. Fayard, Paris. p. 635.
- PRINCZ GY. (1942): Magyarország Földrajza. Renaissance Kiadó, Budapest. p. 272.
- REVEL, J. (1992): A départementek kialakulása. Atelier füzetek. L'Harmattan, Budapest. pp. 159–171.
- SIPOS K. (1993): A regionalizmus történeti és jogi aspektusai. MTA Állam és Jogtudományi Intézete kiadványa, Budapest. p. 137.
- SOBOUL, A. (1961): A francia forradalom története. Kossuth Kiadó, Budapest. p. 617.
- SOBOUL, A. (1973): Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793–94. Kossuth Kiadó, Budapest. p. 434.
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1910): Régions Françaises. In: La revue de Paris 1910. december 15. Paris. pp. 821–849.
- VOKORI L. (1996): Erdély közigazgatási és etnikai földrajza. Balaton Akadémia, Vörösberény.

HUSZT VÁRA – A SZÁZADOK MÉLYÉBŐL¹

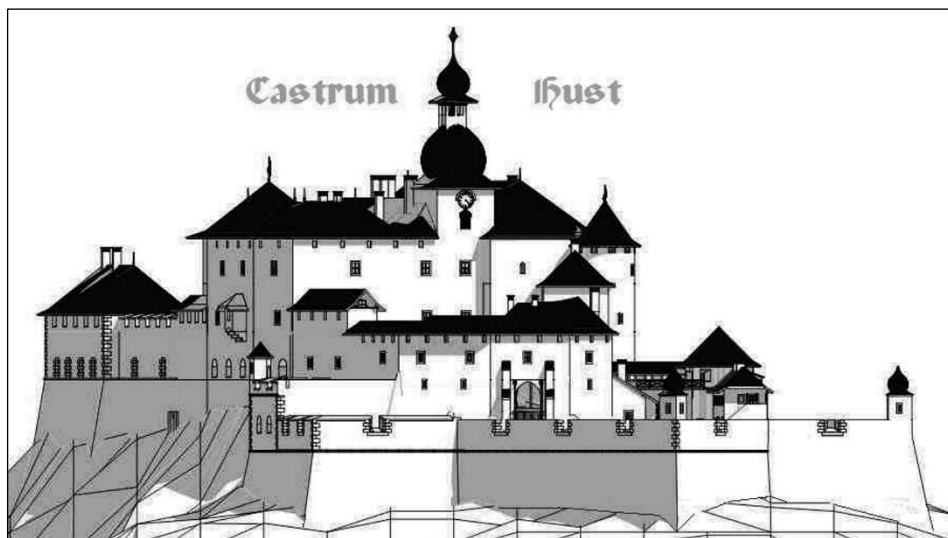
SEREGIY BOGDAN

The castle of Khust – from the depths of the centuries

The research deals with the history of origin and built up of a castle complex in the town on Khust. A new concept which implies analyses of architecture of the castle's fortifications and its development during the period of 1353–1766 in a context of medieval history of Hungarian Kingdom and Principality of Transylvania is introduced in the article. Based on numerous archival drawings and original project of the castle's reconstruction, the author argues for uniqueness of the castle of Khust as a monument of fortification. The castle of Khust is considered as an example of European historical and architectural heritage which is based on traditions of old Italian bastion system, achievements of Hungarian, Transylvanian, and Austrian engineers of fortifications of 14th–18th centuries.

1. Történeti áttekintés. Alapításának kora. Tények. Elméletek. Feltevések

Mivel a vár története nem csak a középkori Huszt városához és Máramaros megyéhez kapcsolódik szorosan, hanem kötődik Közép-Európa országainak történetéhez is, célszerű áttekinteni a vár fejlődését a történelmi események metszetében, melyek közvetlen hatást gyakoroltak létrejöttére és a várhegy teraszának beépítésére.

1. ábra. Huszt vára

¹ Fotók: © Maxim Ritus, © Olexander Rokosovik. Rekonstrukciós képek: © Sheregiy Bogdán

A mai napra nem rendelkezünk írott forrásokkal, melyek lehetővé tennék a kő vár megépítésének pontos keltezését. A régészeti kutatások alapján konstatálhatjuk, hogy a várhegy, akárcsak Huszt város területe már a bronzkorban lakott volt (*Комузорошко* 2008, c. 85). Időszámításunk kezdetén, a népvándorlás koráig a terület határvidék volt Dacia provincia és a Kárpáti kurgánok törzsszövetségének képviselői – a Fehér horvátok ősei – között (*Комузорошко* 2005, c. 346–371). A IX. század végén a Felső Tisza völgyébe behatoltak a magyar törzsek, de nem időznek itt sokáig, továbbindulnak legelőket keresve nagyszámú szarvasmarhacsordáiknak (*Прохненко* 2005, c. 372–387). A település területén és a várhegyen valamilyen erődítés létezéséről Huszton ebben az időszakban nincsenek hiteles forrásaink. Anonymus és Kézay magyar krónikái, melyek maguk is legendákra alapozódnak, megközelítőlegesen elképzelést biztosítanak a magyar törzsek áthaladásáról a vidéken és említést tesznek az itt talált szláv erődítmények beveteléről: Ung a mai Ungvár közelében, Munkács (Mukacsevo), Borsova (Vári). Logikus lenne feltételezni, hogy ha a mai Huszt város területén létezett volna valamilyen erődítmény, a magyar krónikások feltétlenül megénekelték volna elfoglalását, ezzel is dicsőítve őseik hőstetteit.

A XI. századtól Máramaros az újonnan létrejött Magyar Királyság politikai hatáskörébe kerül. A terület Máramaros megnevezése a forrásokban a XII. század végén bukkan fel (1192) (*ÁUO* XI, 233). Egyes kutatók feltételezése szerint a huszti vár első kő falainak építése I. Szent László uralkodásának idejére tehető és az 1090-es években kezdődött. Az építkezés 100 évig tartott és III. Béla uralkodása idejére a vár már fennállott. Sajnos ezek az adatok egyetlen szerző (Tóth János) írásán alapulnak, melyet nem támasztanak alá sem dokumentumok sem régészeti adatok (*Dusanek* 1937). Érdemes megjegyezni, hogy a XIII. századig a Magyar Királyság lakosságának zöme nem hozott létre állandó jellegű településeket, és főleg egyszerű, hordozható lakóépületekben lakott, ami a nomád állattenyésztő életmóddal magyarázható. Az első kőépítmények Magyarország központi területein is ritkaságnak számítottak, csak királyi rezidenciákat, templomokat és kolostorokat emeltek kőből (*Муцюр* 1936). Az kőből épült erődítmények megjelenése Magyarországon szorosan összefügg a megyerendszer kialakulásával a XI. század végén, a XII. század elején. A vármegyék központjai általában a leigázott szláv népek korai erődjei lettek, melyeket a királyi hatalom megerősített.

Az 1241-es tatárjárásig várépítés jogával csak a király és a lovagrendek rendelkeztek. A földesúri klánok vezetőinek erődített rezidenciákkal kellett beérniük (*Horváth* 2009, 63–104). Közismert, hogy Máramaros megye, mint közigazgatási egység 1300–1301 körül jött létre (*Mihályi* 1900). Korábban a királyi tulajdonú Huszt és környéke Ugocsa megye kötelékébe tartozott, melynek központja, Ugocsvár a mai Nagyszőlős közelében feküdt. A tatárok visszavonulása után, a XIII. század második felében IV. Béla megkezdte a magyar királyok vadaskertjeinek eladományozását, melyek a Rusz határvidékén Dzsingisz kán utódainak

behatolásától voltak veszélyeztetve. A bőkezű adományokért cserébe a mágnásoknak önerőből kellett biztosítaniuk a határok védelmét, ezért nem csak engedélyezték, de kötelezték a várépítést. Máramarosban az ilyen, forrásokból jól ismert adományok közé tartozik a Viski vár, melyet 1278-ban a Hunt-Pázmány nemzetségbeli Chepan és Mikó kaptak (*Mihályi* 1900, 2), valamint a Barankai vár Szuha-Baranka település közelében. Az utóbbit IV. Kun László 1273-as oklevelében is említi, mint olyan várat, melyet atyja, V. István ellenségeitől vettek el (*Székely* 2013). A Hunt-Pázmány nemzetségbeli Chepan és Mikó földjükön 1281-ben várat (lakótornyot) emeltek, amire a máig fennmaradt földrajzi név (Várhegy) is utal. Később, 1301-ben III. Endre király elveszi a várat a fivérektől, hogy az újonnan létrehozott Máramaros megye központjává tegye. Cserébe az Ugocsa megyei Rakasz, Feketeardó és Nyírtelek földeket adományozta nekik (*Mihályi* 1900, 2). Ebből kifolyólag, feltételezhetjük, hogy Huszton ekkor királyi tulajdonban lévő erődítmény még nem létezett, hiszen ha létezett volna, nem lett volna szükség a Hunt-Pázmányok várára.

Bármilyen népek is éltek Huszt területén az ókorban, bizonyosan állíthatjuk, hogy a középkorban a település és egész Máramaros fejlődésére a legnagyobb hatást a szász telepések – hospesek gyakorolták, melyek Máramarosban sóbányászattal foglalkoztak. A Huszti vár középkori története szorosan összefonódik a máramarosi öt koronaváros történetével és a sóval, melynek kitermelése és árusítása kizárólag királyi monopólium volt. Nehéz túlértékelní egy erődítmény stratégiai jelentőségét, mely biztosította a koronavárosok lakosságának és a számos sóbányának védelmét Huszttól Szigetig. Ilyen erődítmény lehetett ebben a korban Huszt vára. A vár ezen, alapvető szerepének meghatározására építhetjük elméletünket a vár alapításának okait és a kővár megjelenésének idejét illetően a középkorban. Hogy különválasszuk a vár vagy település alapításának dátumát a mai Huszt területén a várépítmények kizárólag építészettörténeti kutatásától, egy építészeti elméleten alapuló verziót ajánlanánk fel, hiszen ezen alapul az építészet történetének sokrétűsége általában.

1.1. A kő vár kezdetei. A vár képe a XIII. században (az építészeti elmélet „német” verziója szerint)

Az építészet elmélete az építészet fundamentális problémáinak megoldását foglalja magába, mégpedig: szociális és szociális-funkcionális aspektusait, az építési emlékek feltárását és kutatását, az egyes országok építészetének szerepének és hatásának kutatása a térség és a világ mestereinek és építészeinek munkásságára.

Mivel a Huszti vár és környéke középkori története szorosan összefügg a Magyar királyság területén lebonyolódó szociális-kulturális folyamatokkal, érdemes áttekintenünk, mi is gyakorolt meghatározó hatást a várépítés fejlődésére.

Amint azt fentebb említettem, a XI–XII. század fordulóján a magyar királyok bevezették a vármegyékre való adminisztratív-területi felosztást. A vármegyék

központjai az erődített várak lettek, elsősorban a hajdani szláv erősségek (földvárak). A régi fa erődítményrendszer, mely gyakran erősen rongálódott állapotban volt, nem felelt meg a kor elvárásainak. A XI. század végére Magyarországon a jelentéktelen számú középület és egyházi jellegű kőépítmény építészeti stílusában kétféle hatás érzékelhető – úgy politikai, mint kulturális – melyeknek forrása Bizánc és a Szent Római Birodalom. Ezt nem csak Bizánc és a germán területek régi kapcsolatai határozták meg Nagy Morvaországgal, melynek romjain jött létre a magyar állam, hanem a bizánci kultúra összeurópai hatása és az úgy nevezet román stílus kialakulása az európai építészetben. A XII. századtól a Magyar Királyság szociális-gazdasági fejlődésében egyre jobban a germán szomszédai hatáskörébe kerül. Mivel a magyar törzsek nomád életmódot folytattak, természetesen, hogy nem rendelkeztek kellő ismeretekkel a mezőgazdaság, várostervezés és nagyszabású építészet terén. Ugyanakkor a magyaroknak sikerült rövid időn belül létrehozni egy erős és sikeres középkori államot, mely az általuk meghódított népek tapasztalatán és a szomszédos európai népektől kölcsönzött tudáson alapult, elsősorban az építészet és gazdálkodás terén. A modern európai monarchia kiépítéséhez a magyar királyos hospeseket – telepéseket invitáltak földjeikre, különböző társadalmi csoportok képviselőit Európa különböző részeiről, de elsősorban a német birodalmi földkről. Az első hullám a XI. században a német, föld nélküli lovagok meghívását jelentette, melyek a királyok hatalmi harcának feudális alapjává váltak. A német telepések következő hullámai már az állam gazdasági fejlődésével kapcsolatosak, és végeredményben számos, úgynevezet német jogon alapuló település megjelenéséhez vezettek. Természetesen, hogy a német telepések, a szakmai tudáson kívül a szociális-kulturális viszonyaik jelentős rétegét hozták magukkal Magyarországra, mely nagyban kihatott a középületek, lakóházak és templomok építészetére.

Az első, főleg flamand és szász telepések Máramaros határain III. Béla uralkodása idején, a XII. században jelennek meg (*Komáromy* 2001, 16 old.). A telepítés fő célja a Kárpátok Erdélytől a Tátráig húzódó, alig lakott előhegységének benépesítése volt. A telepések elsődleges feladata a helyi ásványi kincsek bányászatának megszervezése volt. Erdély és a mai Szlovákia területén elsősorban vasat, ezüstöt és aranyat bányásztak. Máramaros aranyát a só jelentette. A vidék sókitermeléséről a római kortól vannak adataink, melyeket a régészeti leletanyag is bizonyít (*Пеняк С. – Пеняк П.* 2013). A IX. század végén a sóbányákat az Első Bolgár Birodalom uralkodói birtokolták (*Annales Fuldenses* 1891). A magyarok bejövetelével a sókitermelés megszakadt. Később, politikai hatalmuk megszilárdulásával, a magyar királyok megkezdték a hatáskörükbe tartozó területek gazdasági fejlesztését. A középkorban a só stratégiai árucikk volt, a sóbányászat és kereskedelem jelentős jövedelmeket hozott. Bevételük növelése érdekében a királyok nem csak újjáélesztették, hanem jelentős mértékben növelték is a Máramarosi medence sókitermelését. Egyetlen komoly probléma maradt: az újonnan benépesített határmenti területek állandó nomád betöréseknek (kunok) voltak

alávetve keletről. Az egyetlen erő, mely biztosítani tudta a német ajkú lakosság állandó beáramlását és hatásos védelmét, a Német Lovagrend volt. Ezt jól értette Endre király is, aki 1211-ben Magyarországra invitálta a rend képviselőit. Hübéri birtokként a lovagrend a Barcaságot kapják az Erdélyi Alpokban (ma Románia) örökjogon. A szerzetesek néhány év alatt öt várat emeltek itt – Töröcsvár (Törzburg), Feketealom (Zeiden), Földvár (Marienburg), Höltövény (Heldsdorf), és Rosznyó (ma Barcarozsnyó, Rosenau) –, és jelentős mértékben benépesítették a területet szász telepésekkel. 1222-ben a rend engedélyt kap arra, hogy a régi fa erődítmények helyén új kő várakat emeljen (Zimmermann 2011). Tehát, a földvárak általánosan elterjedtek lehettek a Magyar Királyság területén.

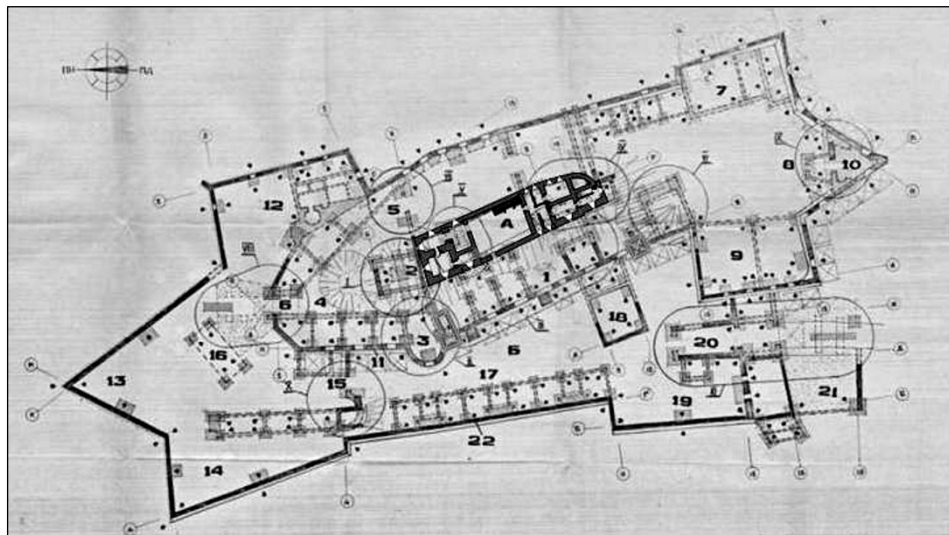
A kő várak építéséhez királyi engedélyre volt szükség. Tekintettel a telepések sikeres gazdasági tevékenységére és a terület kun betörésektől való védelmének hatásos megszervezésére, még ugyanebben az évben a király szélesebb jogokat és földeket adományoz a rendnek. A fő privilégium az arany és ezüst bányászata volt, (melynek felével önállóan rendelkeztek), pénzváltás, vámmentesség és „...hat nagy hajónyi só bányászati és eladási joga a királyság egész területén” (Zimmermann 2011).

1213-ban a rend képviselői (schulzerek – hospesek bizonyos területre való betelepítésére felhatalmazott személyek. A schulzerek köréből kerültek ki általában az újonnan létrejött települések előljárói) megjelennek Máramarosban is. Egyes szerzők (Karácsonyi 1902, 13; Jerney 1855, 104–6; Szilágyi 1889, 18; Mihályi 1900, 5) szerint a rend a következő máramarosi településeket hozta létre: Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező, Sziget. Ekkor említik „*Paulus magister domus fratrum de Maramarosio*” (Tóth 2008). Ha figyelembe vesszük VISK és HOSSZÚMEZŐ (COMPO LUNG) települések nevének eredetét, kicseng belőlük szláv és vlach etimológiájuk, és létrejöttük még a német telepések beáramlása előtt. A Huszt helynév az ószász HUSST/hegy lába/, Técső – TEUTSCH-AU/német völgy/, Sziget – SHUGA TAG/szép nap/ eredetű. Máramaros betelepítésénél a szász elem jelenlétére utal Károly Róbert 1329-es koronavárosoknak adományozott kiváltságlevelé: „*quod nos considerantes fidelitates hospitum nostrorum, fidelium de Maramorusio, Saxonum et Hungarorum...*”, vagyis itt szász és magyar vendégeink szerepelnek. Viszont ez nem jelenti azt, hogy a szász telepések pusztá helyen hozták létre városaikat. Huszt és a várhegy környéke ősidőktől lakott volt. A településeket, valószínűleg pusztító árvizek vagy a tatár hordák visszavonulás után élesztették újra. Mivel biztosan tudjuk, hogy a rend már 1222-ben kő várakat emelt, feltételezhetjük, hogy Máramaros földjein is megtette ezt, elsősorban a sókitermelés és bányászok védelmének érdekében. Földrajzilag a huszti várhegy ideális hely az erődítésre, mivel a Huszti medence fölött magaslik és lezárja a Tisza által átszelt Vihorlát-Gutin vulkanikus hegygerincet (Huszti kapu). Ezen kívül, innen jól ellenőrizhető a Tisza völgye és Nagygág mellékfolyója, mely összekötötte a Hegyvidéket (Verhovina) a vidék fő szállítási útvonaláival. Ugyanakkor a vár jól védelmet biztosíthatott a nomádok

betöréseitől Galícia és Bukovina felől, így stratégiai elhelyezkedése a középkorban kiválónak mondható.

Ha kizárólag az építészeti tényezőket vesszük figyelembe, melyek az adott elmélet mellett szólnak, elsősorban a vár legkorábbi magját kell kiemelnünk a vár-hegy több évszázados beépítésének alaprajzán. Az ábrán ez a rész sötétebb színnel van jelölve (2. ábra). Arra, hogy ez a vár legrégebbi része, jónéhány jel utal:

1. A várnak ez a része a hegy legmagasabb teraszát foglalja el.
2. Itt helyezkedik el a vízgyűjtő ciszterna, mivel az erőd külső udvarában a kutat jóval később ásták.
3. A vár többi épületét leszámítva az adott rész az egyetlen, mely önálló erőd-ként működhetett.
4. Itt helyezkedett el a legmagasabb őrtorony, az „Órtorony” („bergfried” típusú) (a vár nem lakóépületnek használt, domináns tornya, mely védelmi funkciót látott el. Legjobban a német földeken volt elterjedve).

2. ábra. Huszt várának alaprajza

A XVI. századi írott forrásokban ezt a rész a «Domus regalis» (palota). A vár korabeli építészeti jellege, melynek modelljét a későbbi tervrajzok alapján sikerült létrehozni, a korai, germán típusú „burgokkal” mutat rokonságot, melyek fölött mindig egy magas, «bergfried» torony dominál.

Hasonlatként felhozhatunk néhány németországi várat és a lovagrend XIII. században alapított várait, például Rozsnyó vára a Barcaságban, valamint Ortenburg és Wassenberg Németországban.

A hasonló típusú várak magjára a magas tornyok és a vádőfalak által alkotott zárt karé volt jellemző. Ha elfogadjuk a feltételezést, mely szerint Huszt várát a

rend építette, akkor 1225-ben királyi tulajdonba került, mivel II. Endre ez évben elvette a rend összes följét és várát, a lovag-szerzeteseket pedig az ország elhagyására kényszerítette (Zimmermann 2011). Sajnos a „német verzió” nem túl meggyőző, mivel egyetlen hiteles írott forrás sem támasztja alá.

1.2. A hiteles, oklevelekkel alátámasztott történelmi adatokon és építészeti elméleten alapuló fő verzió. A kőből épült erődítmény kezdetei a XIV. század közepén

Ezt a verziót tekinthetjük a leghitelesebbnek, mivel a Huszti vár történetének első, ismert írott forrásain alapszik. A Huszt helynevet írott forrásokban először Veléte község határjárása alkalmával említik 1324-ben mint „Terra Huszth” (Ivanciuc 2016). Mint település, Villa, Károly Róbert 1329 július 29-én kelt oklevelében szerepel, melyben négy máramarosi város (Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező) „koronavárosi” jogot kap (Mihályi 1900, 5). A középkor folyamán az öt máramarosi kisvárost (később, 1352-ben Sziget is megkapja a jogot) mindig a Huszti várral együtt említik, mint a királyi hatalom központját Máramaros megyében. A városok lakossága a Huszti vár várnagyának jogkörébe tartoztak, aki, általában Máramaros megye ispáni vagy alispáni hivatalát is betöltötte. Mivel egy olyan fontos okirat, mint az 1329-es adománylevel nem említ várnagyot vagy más, a várhoz kapcsolható királyi embert, ebben az időben a huszti várhegyen még nem létezett erődítmény. A király vagy erdélyi fejedelmek összes későbbi kiváltságlevelében, melyekben megerősítik az öt koronaváros jogait, már említik Huszt várnagyát, mint a legfelsőbb királyi hatalom jogi képviselőjét. Ezen kívül, a koronavárosok lakosai néha kisebb kötelezettségeket teljesítettek a vár fenntartására, melyek pontosan megszabva és dokumentálva voltak.

Ne feledjük azt a hiteles oklevelekkel is alátámasztott tényt sem, hogy amikor létrehozta Máramaros megyét, II. Endre király elvette Visk várát a Hunt-Pázmány nemzetség képviselőitől és ez lett az új közigazgatási egység központja. A stratégiai jól erősebb Huszti vár megléte esetén a király lépési mellőznének minden logikát. Csak egy esetben lehetnek logikusak: ha ebben az időben a vár vagy valamennyire használható erődítmény Huszton még nem létezett!

A mára ismert levéltári forrásokban Huszton a várat (castrum) 1353-ban említik először, amikor Nagy Lajos király Macska Domokost nevezi ki várnagyául, aki ugyanakkor Nyaláb várnagya és máramarosi alispán is volt (Fügedi 1977, 171). Ez a dátum kitűnően bizonyítja, hogy 1353-ra a Huszti vár már fennállott. Hogy mikor is kezdték pontosan az építését, írott források hiányában sajnos nem tudhatjuk, de valószínűtlen hogy 1329 előtt létezett volna, mivel a korabeli dokumentumok nem említik.

A XIV. század harmincas éveiben a Magyar királyi udvar véglegesen átköltözött állandó rezidenciájába, a rekonstruált Visegrádba. A visegrádi vár egészen az 1526-os török megszállás kezdetéig a magyar királyok egyik fő rezidenciája

marad. De ez nem az egyetlen királyi vár, melynek Anjou-kori rekonstrukciójáról írott tanúbizonyságunk van. Mivel Huszt vára mindig állami (királyi) tulajdonban volt, építéstörténetét jól tükrözik a királyi rendeletek és diplomák, többek között Nagy Lajos uralkodása idején. Lajos 1342-ben lépett trónra, fejlett közigazgatással és virágzó gazdasággal rendelkező országot kapott örökségül. Ez lehetővé tette számára a hódító hadjáratok folytatását és várépítést a hatalmában lévő földek védelmére. Köztudott, hogy Lajos agresszív hódító politikát folytatott a Moldvai Fejedelemséggel szemben, állandóan beleavatkozott az Appennini-félsziget, a Galíciai Rusz és Lengyelország ügyeibe. A Huszti vár építése stratégiai-lag fontos lépés volt egy egész sor okból kifolyólag:

- a királyi hatalom megszilárdítása Máramarosban és az oláh betelepítés növekedésének biztosítása a megye területén a Tisza mellékfolyói mentén és a Kárpátok előhegyeiben;
- a vidék védelme a Lengyelország, Galícia és Bukovina irányából várható betörésektől;
- a Lengyelországot, Galíciát és Bukovinát a Tiszavidékkel összekötő kereskedelmi útvonalak ellenőrzése;
- a sóbányák és az öt máramarosi koronaváros lakosságának védelme;
- hadszíntér a Kárpátok alig benépesített hegyeinek meghódításához.

Éppen ezért feltételezhetjük, hogy a kő erődítmény építése Huszton Nagy Lajos uralkodása idején kezdődött, 1342-nél nem korábban.

Helytelen az az állítás is, miszerint a középkori vár felépítésére Huszton egy teljes évszázadra volt szükség. Az elsődleges vármag, melyben a legkorábbi rész körvonalai bontakoznak ki, az ún. „Domus regalis” – viszonylag rövid időn belül felépülhetett, mégpedig négy év alatt, az első várnagy felhatalmazásáig. Erre utalnak a következő források is: 1349-ben Lackfy Endre máramarosi és brassói ispán, székely gróf parancsot kapott a térség hatásos védelme céljából a régi erődítmények megerősítésére és újak építésére (Szentpétery–Borsa 1987). Éppen ezért érdemes a várépítés kezdeteit 1349-re keltezni. Az Anjouk trónra lépéséig a magyar építészeti hagyományban a kő vagy fa várfalakkal körülvett központi donjon volt jellemző. A XIII. században ilyen várak lehettek Munkács, Nevicke, Visk, Baranka, a szomszédos Szlovákia területén Sztropkó, Barkó, Jeszenyő, Sáros, stb. A Kovászói és Szerednyei várak lakótornyait a régészek a XVI. századra datálják. Az Ungvári vár területén XIII. századi lakótornyóról a régi vár lerombolása után nem maradt fenn adatunk (*Прохненко–Гомоляк* 2009, 71–97).

A középkorban a királyok, általában, építéseiket hosszú távra szerződötték udvartartásukba. Ugyanakkor ne feledkezzünk meg még egy tényről, mely kitűnően szemléltetheti a Huszti vár építésének folyamatát: a középkorban még nem létezett munkamegosztás a tervező és kivitelező között. A főépítész vezette a tervezők munkáját, állította össze a költségvetést és irányította az építkezést.

A külföldi mesterek meghívásának hagyománya még az államalapítás korára vezethető vissza. Az Árpád-ház uralkodása idején (1000–1301), amint azt már említettük, Magyarország építészetében a bizánci, dél-morvai és germán hagyomány hatása volt észlelhető. Az Anjouk trónra lépésével (Nápolyi ág) kezdődik s később megszilárdul az itáliai mesterek hatása a képzőművészetben és építészetben egyaránt. Károly Róbert reformjai nem csak a gazdaságot érintették, hanem az államigazgatás minden szférájában európai hagyományokat honosítottak meg. Köztudott, hogy az olasz és francia származású nemeseken kívül Károly Róbert a gazdaság minden ágazatának képviselőiből hozott magával szakembereket. A régi magyar családokat képviselő bárók pártütése után a király egy modern monarchia kiépítésébe kezdett, melynek példájaként IV. Szép Fülöp francia állama szolgált. Az udvartartásban és feudális viszonyokban egy új rendszer jelenik meg, melynek alapja a lovagi kódex. Magyarországon jött létre az első világi lovagrend – a „Szent György Rend”. Fő alapelve: az uralkodó és királyi család hű szolgálata.

Károly Róbert utódja, I. Nagy Lajos megszilárdította a monarchiát, aktív külpolitikát folytatott, megszerezte a lengyel trónt és Magyarországot a korabeli Európa egyik leghatalmasabb országává változtatta. Lajos széleskörű kampányba kezdett országszerte az új várak építésének és a régi várak modernizálásának érdekében. Fő irányvonalai: az Adriai partvidék és a keleti határvidék a Kárpátok vonalán. Uralkodása idején jó néhány vadászrezidencia, ún. *Domus regalis* is épült, hiszen a Kárpátok hegyei még az Árpád-kortól a magyar királyok vadász-birtokainak számítottak.

Amint azt már fentebb említettük, a XVIII. századi alaprajzok szerint kitűnően rekonstruálhatjuk a Huszti kő vár magját, a legkorábbi részt. Összehasonlításképpen vegyük például az 1342-ben, Nagy Lajos uralkodása idején átépített Gesztesi várat a Felvidéken, mely a Csák nemzetség tulajdonában volt, majd Károly Róbert visszavette. Gesztes vára azért érdekes, mert, véleményünk szerint nagyon közel áll a huszti *Domus regalis*hoz.

Ha megfigyeljük a vár magjának alaprajzát, láthatjuk, hogy a két lakórészt falak egyesítik egy téglalap alaprajzú térben, ami mindkét várra jellemző. Az ilyen megoldás lehetett véletlen egybeesés is, de figyelembe véve, hogy a megrendelő mindkét esetben a király, nem kizárt, hogy ugyanazok az építésszek dolgoztak a két várban.

A következő összehasonlításhoz még két XIV. századi magyar várat vehetünk alapul – Márévárat és Csesznek várát. A vármagok alaprajzának hasonlósága szemmel látható. A korabeli forrásokból Lajos király egyetlen udvari építészéről értesülünk – Kőfaragó Jánosról. Ő volt az, aki 1347 és 1352 között a Budai és Visegrádi királyi várak modernizálásával foglalkozott. Neki tulajdonítják Diósgyőr és Zólyom várainak építését is (*Egri* 2017) („*János kőfaragó mester nem csak paloták, de várak építésénél is irányító szerepet játszott. Nagyon valószínű, hogy az ő koncepciója, terve alapján építették a véglesi, a diósgyőri és a zólyomi várat is*” – állítja a régész-művészettörténész). Arról, hogy részt vett-e János mester a Huszti vár építésében, nincsenek adataink.

A XIV. század 30-as éveiben az Ungvár melletti Gerényben Károly Róbert bizalmasa, Drugeth János gróf építtetett új rezidenciát – Ungújvárat. Napjainkig csak a vártemplom maradt fenn – a közismert gerényi rotunda. A gerényi rotunda kutatása azt bizonyítja, hogy itt itáliai freskófestők dolgoztak, melyek művészete rokonságot mutat Giotto festőiskolájának korai periódusával (Ланги 2012, 61–73). A nevezetes Giotto di Bondone mester 1328 és 1333 között Nápoly uralkodója, Bölcs Róbert udvaránál tevékenykedett, aki Károly Róbert magyar király nagybátyja volt. Nem kizárt, hogy a Drugetek kastélyát is nápolyi mesterek építették. Sajnos a kastély régészeti kutatásának hiánya nem teszi lehetővé ennek a kora Anjou-kori műemléknek a legalább hozzávetőleges építészeti összehasonlítását a Huszti várral.

A XIV. század végéig, valószínűleg, már készen állt a Felső vár védelmi rendszere. Előbb a Domus regalistól nyugatra téglalap alakú belső udvart alakítottak ki, melyet magas falak öveztek, henger alakú saroktoronyokkal.

A Huszti vár két, henger alakú tornyáról Cesare Porta olasz hadimérnök 1600 körüli rajzából értesülünk. Később az egyik tornyot lerombolták, vagy lebontották az erődítményrendszer további újjáépítése során. A vár erődítésének következő szakasza a várhegy északi teraszának beépítése volt, mely 3-5 méterrel alacsonyabban fekszik, mint a Domus regalis. Egy tíz méteres fallal lezárták a Fellegvár henger alakú tornya és a Domus regalis keleti homlokzata közötti teret a plató körvonalait követve. Az északi saroknál nyitották az új várudvarba vezető kaput, melyet árokba nyúló várfolyosó és felvonóhid zárt. Ezen kívül a Domus regalis északi falánál 160 méter mély kutat ástak. A belső udvar falai mentén teljes hosszukban kétemeletes épületeket hoztak létre a vár szükségleteire. A falak felső részén, a tető alatt, lőrések sorát alakították ki. A második emelet szintjén egyszerű, téglalap alakú ablakokat vágtak.

Ebben az állapotában kapták meg 1392-ben a várat a Drágfy család képviselői, akik a máramarosi ispán tisztségét töltötték be (Fügedi 1977, 144). A Drágfyak, Drág és Balk oláh vajda utódjai, a Magyar Királyság leggazdagabb családjai közé tartoztak. Huszt várát Zsigmond királytól, akinek legnagyobb hitelezői voltak, kapták zálogba. Hatalmas anyagi lehetőségeikből ítélve a Drágfyak jelentősen hozzájárultak a vár kiépítéséhez. Ettől függetlenül, a XV. század elején elveszítik Husztot és az újra királyi tulajdonba kerül.

2. A vár a XV. században

A korabeli forrásokból értesülhetünk, hogy 1447-ben Hunyadi János Magyarország kormányzója parancsba adja Malomvizi Kenderes János huszti várkapitánynak egy nagy várkáporna építését. Fenntartására évente 12 aranyat vagy ennek megfelelő sómennyiséget utaltak ki (Gulyás 2014). Kezdetben ez egy kétszintes épület volt, alaprajzát tekintve nem egészen szabályos téglalap, méretei 27x16 m. Felépítéséhez felhasználták a keleti és déli külső falakat, s így egyesítették a

kápolnát a Domus regalis épületével. A felső szint elérte a vár központi részének magasságát. Az egész épületet külön sátortető fedte (3. ábra).

Később, a XVI. században a földszint északi és deli falán egymással átellenben kapukat nyitottak az új várudvarba való bejutáshoz. Ezen kívül innen kibontották a vár magjának legkorábbi falát és alagutat vágtak a sziklába, mely a vár ciszternájához vezetett. A XVIII. századi alaprajzokon ezt a részt mint hajdani kápolnát jelölik. A felső szintet a XVIII. században két emeletre osztották és a várórsőget helyezték itt el.

3. ábra. Huszt vára 1447-ben (rekonstrukció)

3. A vár a XVI. században

A XVI. század elején a vár jónéhány hadjáratot élt túl, tulajdonosai gyakran változtak. 1511-ben a várat a máramarosi városokkal és sóbányákkal együtt Perényi Gábor tárnokmester és ugoicsai ispán vette zálogba 20000 aranyért évente. De már Dózsa György parasztfelkelése idejére, 1514-ben újra királyi tulajdonba került. 1522-ben a király a várat és uradalmat Mária királynőnek adományozza, és 1526-ig, a Mohácsi csatáig tulajdonában is marad. A török megszállás kezdetével, a Váradi szerződés értelmében a Huszti uradalom az Erdélyi fejedelemség,

vagyis Szapolyai János fennhatósága alá kerül. Haláláig bizalmasa Gritti Alajos és Izabella királyné irányítja a várat (*Gulyás* 2014).

Amikor 1540-ben Huszt I. Ferdinánd király hatalma alá került, a vár sürgős felújításra szorult. Ferdinánd fivére, V Károly császár parancsára, valamint az 1550. évi „...a királyi várak védelmi rendszerének török támadás elleni megerősítéséről ...” szóló törvény 69. cikkelye alapján, a Bécsi Hadi Tanács olasz mérnököket (erődítésre szakosodott építészeket) hívott meg Magyarországra a határmenti várak rekonstruálására. 1552 júniusában Ferdinánd meghívására Huszt várába érkezett Sigismondo da Prato Vecchio – toszkán építész, aki azonnal megkezdte a régi erődítményrendszer rekonstruálásának és az új kiépítésének tervét (*Gulyás* 2014). A munkálatok kezdeti szakasza után elhagyta Husztot és az irányítást fiára, Felice da Pisa-ra bízta. 1552–1554 között, Felice vezetésével végérvényesen befejezték a várhegy déli oldalának beépítését (*P. Kovács* 2015, 64). Három bástyát emeltek, melyeket curtainokkal csatlakoztak a Felső vár régi épületeihez. Így jött létre az „Új várudvar” (4. ábra).

4. ábra. Huszt vára 1552–1554 (rekonstrukció)

A történelmi forrásokban fennmaradt a bástyák megnevezése is: Nyári, Ferdinánd, Bubnói. Arról, hogy ezeket az építményeket egyidejűleg tervezték és kivitelezték, a hasonló építészeti stílus és megoldások tanúskodnak, melyek eltérnek

a vár többi részének stílusától. Lényegében, ezek a legújabb korabeli erődítés-módok voltak a nehéz tüzérség elleni védelemre. A toronnyal ellátott Ferdinánd-bástyát a jövődöbéli császár tiszteletére nevezték el. A Nyári bástya a Fellegvár nyári lakával volt kapcsolatos. Ez volt a vár legjobban megerősített bástyája, mely a vár főkapuját védte. A Bubnói vagy Dob-bástya, valószínűleg a dobosokról, trombitásokról és zászlóvivőkről kapta nevét, akik itt voltak elszállásolva felszerelésükkel együtt. A várnak ez a része tipikus példája az úgynevezet itáliai bástyarendszernek, mely egyedi az erődítés szempontjából, hiszen a két négyzet és egy háromszög alaprajzú védelmi vonal kialakítására nincsenek példáink nem csak Ukrajna, hanem egész Európa magashegyi várai között. Ez a megoldás, gyakorlatilag a megerősített redán elődje volt, mely jóval később, a XVII. században jelenik meg.

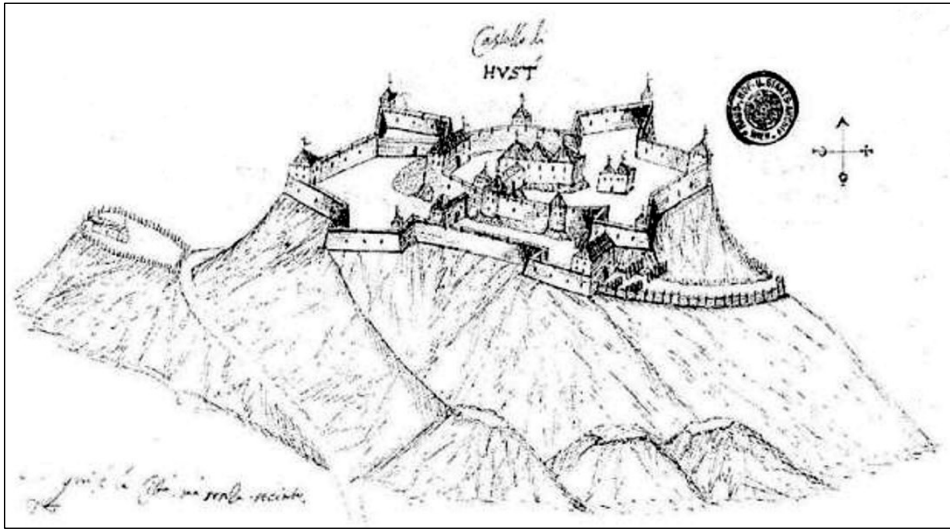
Ferdinánd uralkodása idején Szalay Benedek várnagy megjavíttatta a vár kútját (1545) (*MOL X 896, W 662, f. 104*) és felújította a vár magját (a *Domus regalist*). 1555-ben a vár felső szintjére vezető, új lépcsőt építettek (*Dusanek 1937*). Megjavíttatták és felújították a felvonóhiadt a Fellegvár és Alsó vár bejáratánál. A XVI. század ötvenes éveinek végén megkezdték a Középső vár erődítményrendszerének kiépítését (*Balogh 1980*). A forrásokban jócskán találunk adatokat a vár-építéshez szükséges kő szállítására kiutalt költségekről, a természeti csapások idején megrongált állványok helyreállításáról, stb. (5–6. ábra).

5. ábra. Huszt vára 1577–1600 (rekonstrukció)

1556-ban Huszt vára erdélyi fennhatósága alá kerül. 1576-ban Báthory Kristóf erdélyi fejedelem országgyűlésen követeli a Huszt vár védelmi rendszerének felújítását (*Balogh 1980*). E célból Kolozsvárról 1577 júniusában – Komies Imre mestert, novemberében pedig Szeres János mestert küldik Husztra (*Erd. Orsz. Eml. III. 1877, 114*). Komeisz Imrét, mint a Huszt vár építészét, az 1578–1579 említik a források (*Erd. Orsz. Eml. III. 1877, 73*).

A felújítási munkálatok Báthory Kristóf és Kornis Gáspár várnagy irányításával gyakorlatilag a XVI. század végéig tartottak. Ekkor építik ki az Alsóvár erődítményrendszerét, megerősítik a fő kaput (*Erd. Orsz. Eml. III. 1877, 73*).

6. ábra. Cesare Porta rajza (1600)

Az Alsóvár egyetlen, négyszög alaprajzú bástyája, a „Kisvárta” 12 méterrel alacsonyabban feküdt a Középső vár szintjétől. Szárnyát és az „Emberfő-bástya” oldalszárnyát a Középső várral egy három lőréssel ellátott kurtinával egyesítették, mely a terep vonalát követte. Belülről, a falak teljes hosszában a garnizon számára alakítottak ki épületeket. A „Kisvártát” a Középső vár bástyáihoz hasonlóan alakították ki, óratoronnyal a homlokzat két oldalának szögletén. A „Kisvárta” déli homlokzata és a Nyári bástya nyugati homlokzata között épült a Huszti vár talán legérdekesebb védelmi építménye: a főkapu.

Báthory Kristóf és Kornis Gáspár gyakorlatilag befejezték a Huszti vár utolsó, alsó teraszának erősítését. Az összes, további építési munka a gazdasági és lakóépületek kibővítésére, modernizálására irányult. Ugyancsak Kornis Gáspár várnagysága idején épült a harmadik, különálló protestáns várkápolna. A kápolna a XVIII. században már csak romjaiban maradt fenn és nem épült újjá.

4. A vár a XVII. században

A XVII. században a Huszti vár II. Rudolf császár egyik hadvezérének, Giorgio Basta generálisnak rezidenciájául szolgált. A haza iránt tanúsított érdemeiért a császár Huszt grófja címet adományoz Bastának (*Bascape* 1921, 85). 1600 januárjában G. Basta Cesare Porta itáliai hadi mérnököt hívja meg Husztra a vár felmérése céljából. Fennmaradt Porta jelentése az erődítményrendszer állapotáról és a vár sematikus alaprajza (*Labarre de Raillicourt* 1968).

A hadi mérnök ezen, az első látásra nagyon általános rajzán két nagyon jelentős részletet figyelhetünk meg: 1600 körül a Felső várnak két henger alakú

tornya volt, a várnyag háza és a Nyári lak ekkor még nem épült fel. A rajzhoz csatolt jelentés szerint: „... a várat felújították, jó állapotban van”. Arról, hogy Cesare Porta valamilyen építési munkálatokat folytatott volna a várban, adataink nincsenek. Viszont biztosan tudjuk, hogy Basta az Erdély ellen folytatott hadjárat idejére Huszt várában rendezte be rezidenciáját és hatalmas mennyiségű hadi trófeát gyűjtött itt össze. 1605-ban Basta elveszítette a várat Bocskai István hajdújainak nyomása alatt mely egészen a XVII. század végéig Erdély fejedelmének hatalmában maradt (Balogh 1980).

A vár modernizálásának következő szakasza a XVII. század harmincas éveiben kezdődik Bethlen Gábor fejedelem fivére, Bethlen István idején. Az új tulajdonos, hogy kielégítse nagyúri ambícióit, a Felső vár területén megépítteti a Nyári, vagy „Díszes palotát” (Гомоляк 2007, 276–290).

A palotán kívül Bethlen István parancsára az út azon részén, ahol a meredek emelkedő kezdődött, elővédet építettek ki. Ez egy téglalap alaprajzú, bejárat fölél emelt redut-bástya volt, kapukkal két átellenes falán. Az őrhely ágyú számára lőrészeket alakítottak ki. Az elővédet palánk övezte. Létezik egy olyan feltevés is, hogy az elővédet a várral alagút kötötte össze, de a vár késői alaprajzain alagutat sehol sem jelölnek. Köztudott, hogy Bethlen István gondoskodott a vár karbantartásáról, hiszen ez volt fő rezidenciája. Itt ünnepelték többek között unokája, Zólyomi Krisztina és Perényi Gábor pompás esküvőjét. Hogy mennyire is értékelte Huszt várát Bethlen, kitűnik a közötte és az új fejedelem, I. Rákóczi György között kötött szerződésből, melynek értelmében az előbbi lemond Erdély fejedelmi koronájáról, feltéve, ha Huszt vára a Bethlen család birtokában marad. Így Huszt vára Bethlen István tulajdonában maradt haláláig, annak ellenére, hogy az országgyűlésen határozat született annak átadásáról az Erdélyi fejedelemség javára. Sőt, Bethlen kiharcolta azt is, hogy halála után a várat veje, Rhédey Ferenc örökölje, Bethlen Druzsina férje (Pap 1909).

Története során a vár háromszor volt magántulajdonban. Jogilag G. Basta és gyakorlatilag Bethlen István és Rhédey Ferenc birtokolta. Rhédey Ferenc gróf régi magyar nemesi család sarja, Erdélyi fejedelem is volt. Az új tulajdonos nagyon szerette a Huszti várat. Amikor megkapta a máramarosi ispánságot, itt rendezte be rezidenciáját. Erről a híres magyar humanista, Bethlen Miklós is írt, aki gyakori vendég volt Rhédeyeknél a Huszti várban. Rhédey Ferenc 19 éven át birtokolta a várat, 1648 és 1667 között, fényűző udvart tartott itt. Huszt várának erejére és megbízhatóságára utal az a tény is, hogy az erdélyi nemesek háborús események idején gyakran menekítették ide feleségeiket és gyermekeiket (Szoleczky 2008).

Rédey Ferenc idején rekonstruálták a vár legkorábbi részét, a Domus regalist. Érdekes a Huszti vár 1661-ből származó leírása, melyet Evliya Cselebi török utazó hagyott ránk, aki közvetlenül részt vett a Husszein pasa vezette, eredménytelen ostromban: „... Vára a Haszán-hegy tövében fekszik, falai erős tömések s Iszkender erődítményéhez hasonló erős vár; bástyájának magassága az égboltig ér. Külvárosának házai a vár nyugati oldalára néznek s egyik a másik fölött van. Palotáinak

teteje színes cse réppel van fedve, a templomok tetejét ön fedi s a keresztek tiszta arannyal vannak bevonva úgy, hogy az ember szemei elbámulnak rajtuk. A szőlőknek, kertek nek vége nincs. Vize és levegője kellemes” (Karácson 1904).

Ebből a festői leírásból jól kitűnik, hogy a vár hatalmas hatást gyakorolt az események szemtanúira. Az az állítás, hogy a várépületek tetejét cseréptető fedte, a templomtetőt pedig pléh, téves, mivel biztosan tudjuk, hogy a vár összes tetője, legalább is a XVIII. században, zsindellyel volt fedve. A török utazó lovagtermet említi, melynek nagy ablakai a Tiszára nyújtottak kilátást, itt fogadta Rhédey Ferenc Husszein pasa követeit: „...*Mikor a hídra léptünk, a várbeli katonaság százankint jött elő s ötünkfegyvereit is elszedték, szemeinket be kötötték s kezeinket megfognán, teljes száz lépcsőn ve zettek fel. Mikor szemeinket felnyitották egy divánkhánebentaláltuk magunkat s székekre ülve a Tisza síkságát, a Tisza folyót, a hegyeket és a széltében látszó városokat és falvakat szemléltük. Mi e szemléletbe el merülve voltunk, mikor egyszerre előjött a kapitány s monda: »Isten hozott benneteket!«” (Karácson 1904). Itt Bethlen István „Nyári palotájáról” lehet szó.*

Rhédey Ferenc gróf 1667-ben bekövetkezett halála után a Huszt várnagya Katona Mihály lett, aki 1669-ben viszonylag részletes inventáriumot állíttatott össze. Az inventáriumból, többek között értesülünk a Belső vár lakóhelyiségeinek interiőrjéről, leírást kapunk a bútorokról és elhelyezésükről. A leírás alapján konstatálhatjuk a vár viszonylag szerény berendezését, még a nemes urak lakóhelyiségeiben is.

A XVII. század a vár történetében eseménydús periódus volt, tulajdonosai gyakran változtak. 1692-ben a német garnizon felelőtlensége miatt felrobbant a várban őrzött puszkapor. Szerencsére, még ugyanebben az évben Máramaros ispánjának tisztjét és vele együtt a huszti várnagyságot a Rhédey család régi barátja, Bethlen Miklós töltötte be. Az új várnagy azonnal megkezdte a robbanásban károsodott épületrészek javíttatását, valamint a lakó- és gazdasági épületek utolsó, nagy rekonstrukcióját. Bethlen Miklós várnagysága idején kezdődött a várnagy házának építése. A Felső vár lakóépületek bonyolult labirintusává vált, ahol a várnagy és családja, a tisztek és a káplán laktak. A felújító munkálatok a XVII. század végéig tartottak. Ebben az időben rekonstruálták az Óratorony kupoláját a török kihatású osztrák barokk stílusában (7. ábra).

7. ábra. Huszt vára 1700-ban (rekonstrukció)

Mivel a felújítást Máramaros megye bevételeiből fedezték, melynek területén a Habsburgok és Erdélyi fejedelemség közötti összetűzések jelentős károkat okoztak, a pénzihiány állandó volt. Az építkezés finanszírozásából kivette részét I. Lipót császár is, aki nagyra értékelte a Huszti vár stratégiai jelentőségét. 1699-re a vár a bécsi udvar tulajdonában volt, ezért Lipót rendszeres pénzsegélyeket utalt ki az államkinestárból a vár javítására.

5. A XVIII. század

A XVIII. század elején a vár területén folytatódtek a felújító munkálatok, melyeknek a II. Rákóczi Ferenc szabadságharca vetett véget. 1703 augusztus 17-én a várőrség katonái, felháborodva a zsold kimaradása miatt, meggyilkolták Eitner báró várnagyot és átengedték a várat Rákóczi felkelőinek. Mivel a szabadságharc vezetői állandó pénzihiánnyal küzdöttek, a várban jó ideig nem folytattak semmilyen munkálatokat. Az 1707. március 7-én Buday Zsigmond vezette leltározás szerint a vár falai és bástyái siralmas állapotban voltak. A Felső vár épületeit nem lehetett használni, mivel restaurálásuk nem volt befejezve (A huszti vár leltárai... 1878, 193–198). Csak 1706-ban, a Vay Ádám parancsár összeállított, új inventárium után, melyben részletesen összefoglaltatik, hogy a vár épületeiben nem működik a vízvezető rendszer, és ez a falak romlását vonja maga után, adott ki parancsot II. Rákóczi Ferenc a várban szükséges sürgős javítások elvégzésére (*Dusanek* 1937).

1711. május 17-én Móricz István várnagy a Rákóczi-szabadságharc bukásával átadja a várat „salvus konduktus” Orsetti osztrák ezredesnek. Ettől a naptól kezdve a vár bécsi fennhatóság alá került. A várat 36790 forintért a már ismert Bethlen Miklós vette zálogba és egészen 1716-ban bekövetkezett haláláig birtokolta a huszti uradalmat. Erre az időszakra esik a várőrség utolsó hadművelete az 1717-ben betörő tatárok ellen, amikor is sikerült szétverni a már visszavonuló tatár egységeket és a helyi lakosok ezreit kiszabadítani a tatár fogságból. A török háború befejezte után VI. Károly parancsára a várban folytatódott az építőmunka, melyhez 12 mestert rendeltek ki segítőkkel és 24 szekeret (*Zubánics* 2015). Az erődöt állami pénzen újjáépítették fel, Máramaros lakosságának támogatásával. A munkálatok kivitelezését és minőségét maga Pálffy János nádor felügyelte. 1738-tól Huszti várnagya a francia származású Pierre de Valtrin. Kapitánysága idején folytak a Habsburg uralom korának legnagyobb felújításai. Sikerült átfedni az összes, 1748 július 27-én, vihartól károsodott tetőt, befejezni a Felső vár rekonstrukcióját, a sütőházat, megjavítani a palánkokat. Később megkezdtek a külső vár és a bástyák rekonstrukcióját is (*Zubánics* 2015).

Erre az időszakra tehető az osztrák hadi mérnökök tevékenységének aktivizálódása és a Huszti vár néhány alaprajzának elkészítése: az egyszerű sematikus rajzoktól és mai szakmai értelemben is bonyolult rekonstrukciós tervekig, részletes feltérképezéssel és homlokzati metszetrajzokkal (*Szoleczky* 2002).

Sajnos, Pierre de Valtrin halála után a komolyabb helyreállító munkálatok a várban nem folytatódtak, mivel a helytartói tanács úgy döntött, hogy a vár elveszítette stratégiai jelentőségét, és a hadi felszerelés nagy részét Kassára és Nagyváradra szállíttatták. Ez a döntés volt az első, jól észlelhető csapás az egykor nevezetes vár történetében.

A Huszti vár számára sordöntővé 1766. július 3-nak estéje vált. A vár felett hatalmas vihar söpört végig. A várat három villámcsapás is érte, mely tűzhöz vezetett a tetőszerkezetben és a várban őrzött puszkapor is felrobbant. A robbanás és tűzvész gyakorlatilag a vár összes épületét károsította. Három nappal később, amint az kiderült, eltemették Huszt utolsó várnagyát Gervay Pétert (*Zubánics* 2015). A kormány még próbálta megmenteni a várat, kiáltták a lakóhelyiségek sürgős helyreállítására szükséges összeget, de a megtett lépések nem bizonyultak elegendőnek a várkomplexum további fenntartásához. Figyelembe véve a helyország állandó panaszait, Mária Terézia királynő 1773-ban Husztra küldi fiát, József főherceget, aki a bizottsággal megtekintette a várat és megállapította: „*ezek között a romok között tényleg lehetetlen élni*”. A katonák kérelmét 1776-ban teljesítették (*Dusanek* 1937). A helyőrséget municiójukkal együtt a Munkácsi várba helyezték át. A Huszti vár kapuit eltorlaszolták és fenntartásával a továbbiakban nem foglalkoztak. A tetőszerkezet nélkül maradt vár gyorsan romlásnak indult. 1799-ben a kormány engedélyezte a Felső vár falainak lebontását, a nyugati falon kívül, ezzel olcsó építőanyagot biztosítva a huszti Szent Anna római katolikus templom felépítéséhez (*Zubánics* 2015).

A templomba átvitték a Huszti vár harangját, tornyára áthelyezték az Óratorony óráját. A természeti csapások és emberi racionalizmus gyakorlatilag megsemmisítették a Huszti vár egyedi építészeti örökségét...

Irodalom

A huszti vár leltárai 1704-ből és 1706-ból. Történelmi tár. Budapest, 1878–1911. v.12.bl.2. pp. 193–198.

BALOGH J. (1980): Későrenaissance kőfaragó műhelyek. *Ars Hungarica* 1980/2. pp. 310–360.

BASCAPE, G. (1921): *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*. Roma.

DUSANEK, J. (1937): *Chust v Marmarosi*. Chust.

EGRI G.: Visegrád – a vár és a királyi palota története. https://studhist.blog.hu/2017/07/12/a_visegradi_var_es_a_kiralyi_palota_tortenete. Erdélyi Országgyűlési emlékek. Szerk.: Szilágyi S., III. köt. Budapest, 1877.

FÜGEDI E. (1977): *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest.

GULYÁS L. SZ. (2014): *Városfejlődés a középkori Máramarosban*. Kolozsvár.

HORVÁTH R. (2009): *Várak és uraik a késő középkori Magyarországon*. In: Neumann T. – Rácz Gy. (szerk.): *Honoris causa*. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Budapest. pp. 63–104.

IVANCIUC, T. (2016): *Primele atestări ale targurilor de coroaă maramureșene*. *Revista arhivei Maramuresene*, nr. 9/2016.

JERNEY J. (1855): *A magyarországi káptalanok és conventek mint hitelmes és hiteles helyek története*. Pest.

- KARÁCSON I. (1904): Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664. Bp.
- KARÁCSONYI J. (1902): Hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp.
- KOMÁROMY A. (2001): Ugocsa vármegye a történelemben. Ungvár.
- Labarre de Raillicourt Dominique. Basta: comte d'Hust et du Saint-Empire. Paris, 1968.
- MIHÁLYI J. (1900): Máramarosi diplomák a XIV. és XV. Szazadból. Máramaros-Sziget.
- PAP J. (1909): Adalékok Máramaros történetéhez. Máramaros-sziget.
- P. KOVÁCS K. (2015): Egy toszkán építész Erdélyben: Sigismondo da Pratovecchio da Pisa. In: Egyed E. – Bogdándi Zs. – Weisz A: (szerk.): Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeumegyesületi Szakosztályban. Kolozsvár. pp. 383–403.
- Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum ex monumentis germaniae historicis recusi. ANNALES FULDENSES. Hannoverae impensis bibliopolh hahniani 1891.
- SZÉKELY G. (2013): Baranka vára történelemben. In: Acta Academiae Beregsasiensis 12. évf. 2. köt. pp. 36–41.
- SZENTPÉTERY I. – BORSA I. (1987): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. kötet, 5. füzet, 1290–1301. A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 13. Bp.
- SZOLECZKY E. (2002): A huszti vár ábrázolás-történetéhez. In: FOLIA HISTORICA. pp. 8–53.
- SZOLECZKY E. (2008): Az igazi huszti kaland. In: Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Budapest.
- TÓTH P. (2008): A Técső helynév eredetéről. Magyar nyelv, 104. évf. 2. sz. pp. 208–210.
- ZIMMERMANN, H. (2011): Der Deutsche Orden in Siebenbürgen (Eine diplomatische Untersuchung).
- ZUBÁNICS L. (2015): Világok végein Északkelet-Magyarország a XVI–XVIII. században: politika, gazdaság, kultúra. Ungvár–Budapest.
- ГОМОЛЯК О. М. (2007): До питання про історію замків Закарпаття Карпатика. Випуск 36. Ужгород.
- КОТИГОРОШКО В. (2008): Верхнє Потисся у давнину. Ужгород.
- КОТИГОРОШКО В. Г. (2005): Населення Верхнього потисся у VI–IXст. In: Archaeological research of L'viv University. Vol. 8. pp. 346–371.
- ЛАНГІ Й. (2013): Горяни, Настінні розписи колишньої римо-католицької нині греко-католицької церкви. Середньовічні церкви від Тиси до Карпат. Ніредьгаза. С. 61–73.
- МИЦЮК О. (1936): Нариси з соціально-господарської історії Карпатської Русі. Т. 1. Ужгород.
- ПРОХНЕНКО І. (2005): Давні угри у Верхньому потиссі. Archaeological research of L'viv University. Vol. 8. pp. 372–387.
- ПРОХНЕНКО І. – ГОМОЛЯК О. (2009): До історії замків Закарпаття. In: Військово-історичний альманах. Київ, № 1(18). С. 71–97.
- ПЕНЯК С. – ПЕНЯК П. (2013): Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород.

ADATOK ZEMPLÉN VÁRMEGYE MEZŐGAZDASÁGÁRÓL (1750–1920)

BOROS LÁSZLÓ

Facts on the agriculture of Zemplén county between 1750–1920

Zemplén county was located in the north-east of the Carpathian-Basin on the periphery (Historic Hungary). It was far from every power centre. It was hard to access it and its role in through traffic and transfer transportation was insignificant. Its role as part of the country border did not provide any obvious benefits either.

The hilly, northern part of the county was mainly covered with forests, while its southern plains and less hilly parts were suitable for grain crops and viticulture. With the exception of the Tokaj-Hegyalja region the condition of its physical environment was rather unfavourable, thus the crop yield here was below the national average. The world famous Tokaj-Hegyalja was the most dynamic micro-region of the county.

Bevezetés

A 6301,58 km² (= 630158 hektár) területű, 1900-ban 327993 lakosságú Zemplén különös alakú vármegye, ÉK–DNy irányban a Keleti-Beszkidéktől a Tisza és Sajó összefolyásáig húzódott.

A 6301,58 km² területű Zemplén vármegye területéből 5040 km² (= 79,9%) hegy és dombvidék. A hegységek: Keleti-Beszkidék, a Vihorlát északi része, az Eperjes-Tokaji-hegylánc és a Bodrogtőben különálló Tarbucka és a Királyhegy. A vármegye északi, túlnyomó része hegyvidék, csupán az Ondava–Tapoly–Laborc folyók alsó szakaszán kialakult alluviális lapály és a Felső-Bodrogtő kivétel. Délen az Alsó-Bodrogtő, a Hernád és a Sajó alsó szakaszán van intenzív szántóföldi gazdálkodásra – de gyakran vízjárta – alkalmas sík terület.

A domborzati viszonyok kisebb-nagyobb mértékben meghatározták a klímák (mikroklímák) alakulását. A magasabb hegyvidékeken (Keleti-Beszkidék, Vihorlát) hűvösebb, csapadékosabb, csak az erdőgazdálkodásnak és az állattartásnak vannak meg a feltételei, az alacsonyabb fekvésű, kedvező kitétségű és talajadottságú Tokaj-Hegyalján világhírű bor terem, míg a síkságok a szántóföldi gazdálkodás színterei. A folyószabályozások előtt a Bodrogtőben nagyterjedésű mocsaras lápok, különböző lápi gazdálkodások (halászat, pákászat, nádvágás) jelentették a gyér lakosság megélhetését.

A természetföldrajzi különbségek mellett az indokolta Alsó- és Felső-Zemplénről külön is írni, mert a trianoni békediktátum elszakította a Ronyvától és a Karcsától északra elterülő megyerészeket (Felső-Zemplént).

Zemplén vármegye földhasznosítása

A Borovszky Samu által szerkesztett „Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely RT város” című 1906-ban megjelent monográfiájában olvashatjuk, hogy „A megye 1086396 katasztrális holdnyi területének valamivel kevesebb, mint a negyed része (422841 hold) szántóföld, mint az a domborzati és talajviszonyokból következik. A szántóföld javarésze a déli járásokra esik. Rét összesen 105806, legelő pedig 174236 kat. hold van. Igen terjedelmes az erdőterület; 302304 kat. holdra rügő erdőségeknak 70%-a a megye négy északi járására esik. A művelési ágak, tehát a vármegye két különböző területre oszlása még határozottabban tűnik szembe. Kertekre összesen 15810 kat. hold jut, a szőlőterület kiterjedése 9369 kat. holdat tesz ki és főképp a megye délnyugati részét foglalja el. Nádasokra 806 kat. hold esik; ezek is kizárólag a megye déli részén, főképp a bodrogközi, szerencsi és tokaji járásokban vannak. A nem termő terület elég jelentékeny és 56030 kat. holdra rügő.”

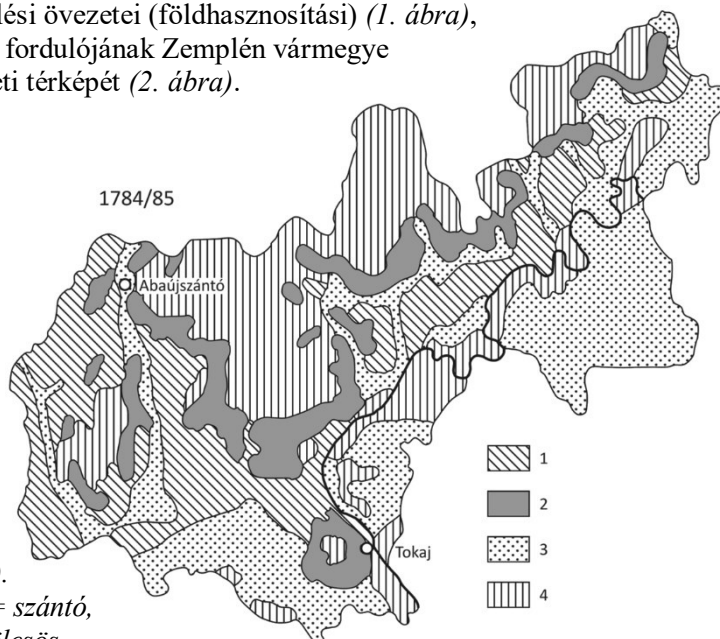
1. táblázat. Zemplén vármegye földhasznosítása a 20. század elején (%-ban)

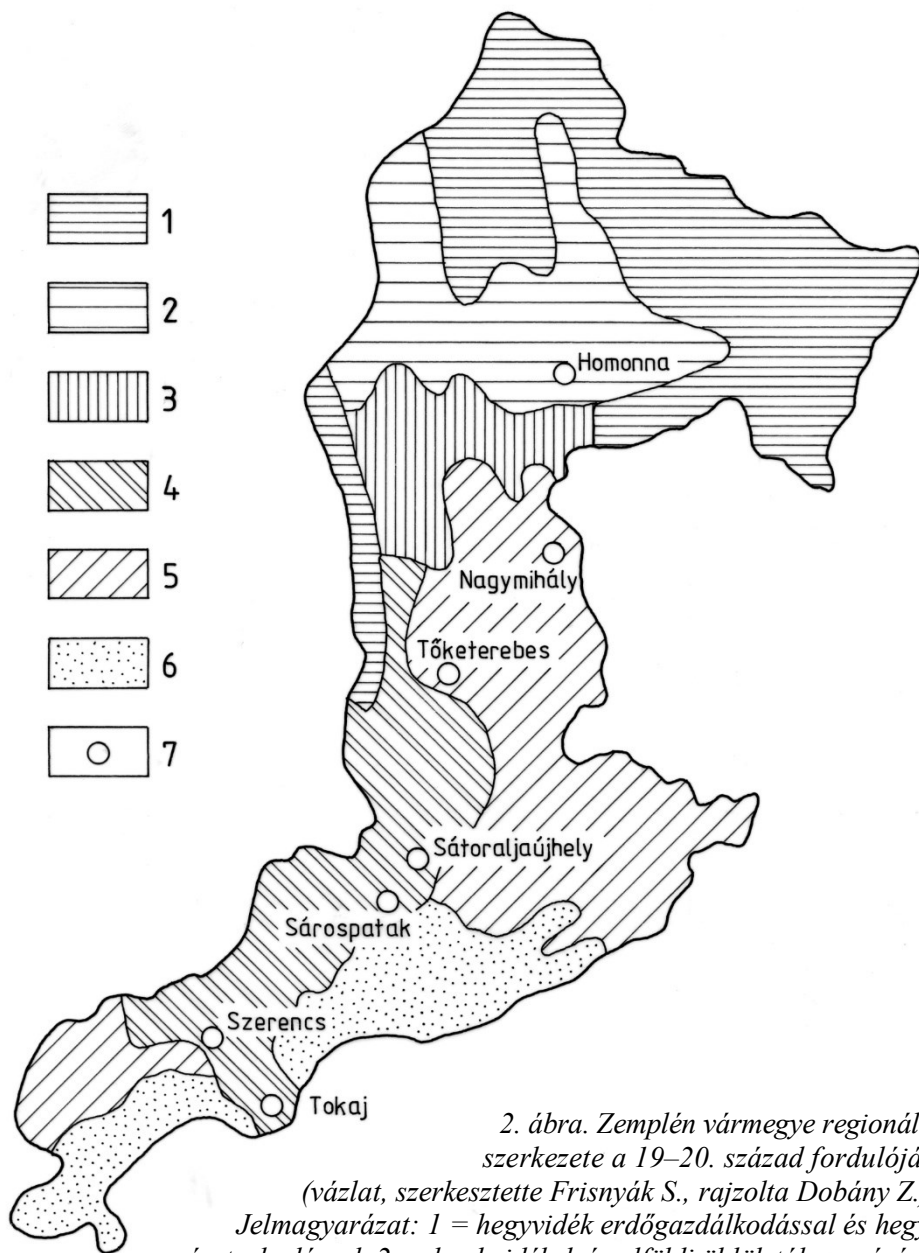
Művelési ág	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Kert	Szőlő	Nem termő	Összesen
%	38,9	9,7	16,0	27,9	1,5	0,9	5,1	100,0

Borovszky S. alapján szerk. Boros L.

Frisnyák Sándor professzor elkészítette Tokaj-Hegyalja a 18. század termelési övezetei (földhasznosítási) (1. ábra), és a 19–20. század fordulójának Zemplén vármegye regionális szerkezeti térképét (2. ábra).

1. ábra.
Tokaj-Hegyalja
termelési övezetei
a 18. században
(szerk. Frisnyák S.).
Jelmagyarázat: 1 = szántó,
2 = szőlő és gyümölcsös,
3 = rét és legelő, 4 = erdő

2. ábra. Zemplén vármegye regionális szerkezete a 19–20. század fordulóján (vázlat, szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Dobány Z.).

Jelmagyarázat: 1 = hegyvidék erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással, 2 = dombvidékek és alföldi öblök túlnyomórészt erdőgazdálkodással, 3 = dombvidékek és alföldi öblök vegyes mező- és erdőgazdálkodással, 4 = dombvidékek túlnyomó mezőgazdálkodással, helyenként szőlő- és bortermeléssel, 5 = síkság, túlnyomó gabonatermeléssel, nagyrészt mezőségi és alluviális talajon, 6 = mezőgazdaság ármentesített területeken és lecsapolt mocsarakon, 7 = fontosabb település és vidékközpont

Mindkét térkép jól érzékelteti, hogy a vármegye mezőgazdaságú földhasznosítása a domborzathoz és a klímához alkalmazkodva övezetes elrendezésű. Például a hegyvidék erdőgazdasággal és hegyi pásztorkodással, a dombvidékek, heglábfelszínek túlnyomóan mezőgazdálkodással, helyenként szőlőtermeléssel, a síkságok gabonatermeléssel jellemezhetők.

A gazdálkodás módját tekintve Zemplén vármegye elmarad az ország nyugati része mögött. Általában e hármás nyomású rendszer uralkodik. Egyes vidékeken, különösen az északi járásokban a kisgazdáknál gyakori a szabad gazdálkodás, egyes földrészeket évről évre ugyanazon növényvel vetnek be. A szirmai járásban például nem található rendezett gazdaság, mert a nagybirtokosok birtokai főképp erdőterületekből állnak.

Zemplén vármegye 1906-ban megjelent monográfiája megállapítja, hogy *„A birtokmegoszlási viszonyok Zemplén megyében minden tekintetben kedvezőtlenek. A törpe és kisbirtokok arányszáma csak kevés vármegyében alakul oly kedvezőtlenül, mint itt. Törpe birtokokra a területnek csak 4,36%-a, a kisbirtokokra csak 29,23%-a jut. Kivált a kisbirtokok aránya megdöbbentően csekély ... ha tekintetbe vesszük, hogy a kisbirtokok részesedésének országos átlaga 46,50%-ot tesz ki.”* Középbirtokokra a terület 16,01%-a esik, a nagybirtokok pedig a vármegye több mint felét, 50,40%-át foglalják el.

Az „Adattár”-ból (Buda 1865) tudjuk, hogy egyes szőlőtermelő Felső-zempléni településen magas volt a kisbirtokosok száma (94,2%) és alacsony a nagybirtokosoké (5,8%) (2. táblázat). Ez is a vármegye földhasznosításának övezetes elrendeződésével magyarázható. A megye sík és dombos középső része már számottevően sokszínűbb, változatosabb, mint a hegyes, erdővel borított északi részeké.

A földhasznosítás formái, összetétele dél felé haladva egyre markánsabban változik. Csökken az erdő, nő a szántó és a szőlő részaránya. A folyóvizek szabályozása és a lecsapolások után 1897-re megnőtt a Bodrogeközben a szántóföldek kiterjedése, jelentősége. 1897-ben a Felső-Bodrogeközben a rendelkezésre álló földalapnak már 52,7%-a volt szántó és 11%-a szőlő és gyümölcsös terület (3. táblázat). Az erdő aránya 12,4%-ra csökkent. 1895-ben Tokaj-Hegyalján a K.S.H. adatai szerint a szántó 37,2, a kert és a gyümölcsös 1,8, a szőlő 4,4, a gyep 28,2, az erdő 21,3, a nádas 0,1, a művelés alól kivont terület 7,0 százalékot foglalt el (4. táblázat). Nem sokat változott Hegyalja földhasznosítási képe 1913-ra sem (4. táblázat).

A 20. század elején a birtokmegoszlási viszonyok az egész megyében minden tekintetben kedvezőtlenek voltak. Törpe birtokra a területnek csak 4,36%-a, kisbirtokra pedig csak 29,23%-a jutott (az országos átlag ekkor 46,50%). A középbirtokokra a terület 16,01%-a esett, a nagybirtokokra 50,40%.

A gazdasági növények között Zemplén vármegyében a búza foglalta el az első helyet. 1903-ban 60389 hektár volt (őszi és tavaszi) búzával bevetve. A magasabban fekvő és a kedvezőtlenebb talajadottságú északi területen alacsonyabb, délen jobb a termésátlag. A megyei termésátlag hektáronként 10,26 mázsa.

A második helyet az árpa foglalta el, amellyel 28491 hektár volt beültetve. A talaj minőségének és az éghajlati viszonyoknak ez már inkább megfelelt. Átlagos hozama hektáronként 12,80 métermáza (az országos átlag 13,53 métermáza ekkor). A zab és a rozs nagyjából egyenlő jelentőségű a vármegyében. Az előbbivel 24654, az utóbbival 24126 hektár volt bevetve. A zab átlagos hozama 10,68 métermáza, a rozsé 8,65.

A kapás növények közül főképp a burgonya és a kukorica elsőrendű jelentőségű. Az előbbi az északi, az utóbbi inkább a déli járásokban volt elterjedve. Burgonyával 16264 hektár volt beültetve, s főleg északon kedvelt megélhetési forrás. Átlagos hozama 15,85 mázsa hektáronként. Takarmányrépával 4914 hektár volt bevetve, cukorrépával csak 2333 hektár.

A takarmánynövények közül a lóherének volt a legnagyobb az elterjedése: 10526 hektár. A lucernára 2203, a csalamádéra pedig 1107 hektár esik. A kereskedelmi növények még nem voltak igazán elterjedve. A kenderre 1732, a repcére 1323, a lenre csak 275 hektár jutott. Dohányt 479 hektáron termesztettek.

2. táblázat. Felső-zempléni szőlőtermelő települések földhasznosítása 1865-ben (hektár)

Település	Nagybirtokosok száma	Kisbirtokosok száma	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Hasznavehetetlen	Összes terület
1. Kisazar	6	82	620	49	--	924	2	92	1687
2. Bári és Csarnahó	4	290	284	46	327	436	86	124	1303
3. Gálszécs	11	290	2045	85	95	325	39	191	2780
4. Szürnyeg	3	246	597	280	167	--	15	270	1329
5. Kozma	4	102	655	152	165	198	2	77	1249
6. Ladmóc	5	204	272	152	193	229	53	172	1071
7. Legenye-Csergő	5	288	832	258	101	--	33	104	1328
8. Szőlőske	1	115	109	58	39	489	97	71	863
9. Kistoronya	2	232	332	51	197	76	143	127	926
10. Nagytoronya	2	218	393	60	50	821	68	101	1493
11. Zemplén	3	192	431	126	163	470	41	200	1431
12. Királyhelmecc	4	726	798	374	193	216	147	266	1994
13. Nagykövesd	4	223	483	355	106	42	78	164	1228
14. Szentés	4	213	545	348	27	--	15	196	1131
15. Szerdahely	6	200	707	382	502	80	85	586	2342
16. Somotor	2	36	348	178	60	--	1	109	696
17. Krivostyán	2	149	77	6	11	188	61	56	399
18. Oreszka	2	112	250	67	62	792	17	50	1238
19. Sztára	2	247	602	67	220	516	45	221	1671
Összesen	72	1165	10380	3094	2687	5802	1028	3177	26159
%	5,8	94,2	39,7	11,8	10,2	22,2	3,9	12,2	100,0

Forrás: Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme. Buda, 1865

3. táblázat. Felső-Bodroghöz földhasznosítása 1897-ben (hektárban)

Település	Szántó	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Termő	Nem termő	Össz.
1. Agcsernyő	442	-	113	48	18	662	23	685
2. Bacska	760	-	86	18	-	905	51	956
3. Battyán	871	-	169	146	744	1946	69	2015
4. Bély	573	-	133	125	31	905	46	951
5. Bodroghmező	613	-	246	-	824	1704	139	1843
6. Bodrogszentes	720	35	149	18	-	950	54	1004
7. Bodrogszerdahely	1135	97	126	384	59	1860	588	2448
8. Bodrogszentmária	148	-	80	71	551	890	107	997
9. Bodrogszög	210	-	4	18	48	295	56	351
10. Bodrogvécs	340	-	38	62	15	1515	55	570
11. Boly	514	-	116	8	286	951	135	1086
12. Kaponya	316	-	164	24	9	519	38	557
13. Királyhelmec	1232	185	165	331	172	2128	226	2354
14. Kisdobra	577	-	81	-	-	686	13	699
15. Kisdénes	873	1	557	184	109	1741	170	1911
16. Kiskövesd	499	-	39	100	-	650	19	699
17. Kistárkány	1008	-	78	89	32	1285	107	1392
18. Lelesz	1040	-	375	104	891	2454	284	2738
19. Nagydénes	1129	-	485	72	-	1709	63	1772
20. Nagykövesd	764	80	156	196	-	1205	56	1261
21. Nagytárkány	877	-	306	102	55	1363	181	1544
22. Örös	1036	-	454	66	-	1573	148	1721
23. Pálfölde	125	-	4	6	57	207	17	224
24. Perbenyik	640	3	172	124	45	1015	64	1079
25. Rád	477	-	83	63	-	655	64	719
26. Szinyér	347	-	120	-	-	485	31	516
27. Szolnocska	247	-	178	111	50	596	57	653
28. Szomotor	475	2	124	63	-	673	62	735
29. Véke	606	-	78	34	-	731	103	834
30. Zétény	590	-	-	369	375	530	1893	251
Összesen	19184	403	5298	2942	4526	33151	3277	36428

(Szerk.: Boros László)

A hüvelyesek termelése a vármegyében alárendelt jelentőségű. Babbal 497, lencsével 166, borsóval 118 hektár volt bevetve (Borovszky 1906).

Szőlő és bortermelés. A szőlőtermelés sok évszázados fejlődés során jutott el a világhírnévig Zemplén vármegye egyik mikrorégiójában Tokaj-Hegyalján. A vizsgált időszakban nem volt itt monokultúrás termelés, hiszen a rendelkezésre áll földalap csupán 2–4%-át foglalta el a szőlő – de termelési értéke jóval meghaladta más művelési ág értékét (4. táblázat).

4. táblázat. A Tokaj-hegyaljai települések földterületének megoszlása művelési ágak szerint 1895-ben (hektár)

Település	Szántó	Kert + gyümölcsös	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Műv. alól kivett	Összes terület
Abaújszántó	1789	87	103	443	2041	-	88	4551
Bekecs	1537	23	14	845	24	28	106	2577
Bodrogkeresztúr	716	64	67	1554	207	-	344	2952
Bodrogolaszi	837	29	1	1050	757	55	237	2966
Bodrogszegi	537	63	22	1531	521	3	234	2911
Erdőbénye	880	159	202	508	2622	-	240	4612
Erdőhorváti	586	96	121	1233	3148	-	165	5348
Golop	588	27	-	197	58	-	53	923
Hercegkút	355	11	-	64	-	-	26	456
Károlyfalva	166	9	-	101	-	-	19	295
Legyesbénye	1172	52	49	618	2	-	120	2013
Makkoshotyka	228	11	4	158	587	-	69	1057
Mád	869	53	428	319	1445	-	37	3151
Mezőzombor	1834	67	91	1545	15	6	319	3877
Monok	2570	76	-	1182	970	-	235	5033
Olaszliszka	1286	102	305	1206	629	5	382	3915
Ond	472	15	1	234	-	-	32	754
Rátka	630	10	107	258	91	-	40	1136
Sárazsadány	243	31	7	191	57	-	40	570
Sárospaták	7088	129	180	6316	2695	25	1345	17778
Sátoraljaújhely	1513	94	239	1856	1197	-	489	5388
Szegilong	89	11	1	28	-	-	3	132
Szerencs	1343	28	-	528	27	-	142	2068
Tarcal	2984	54	426	1074	144	-	659	5341
Tállya	1109	52	608	370	1373	-	140	3652
Tokaj	607	78	455	1167	23	7	368	2705
Tolcsva	779	107	394	210	133	-	115	1738
Vámosújfalú	280	27	71	328	219	-	134	1059
Hegyalja össz.	33087	1565	3896	25114	18985	129	6181	88957
%	37,2	1,8	4,4	28,2	21,3	0,1	7,0	100,0

Forrás: KSH

Zemplén vármegye területén Tokaj-Hegyalja a kimagaslóan legkiválóbb és legismertebb borvidék az abaújszántói Sátor-hegytől a sátoraljaújhelyi Sátor-hegyig terjedő igen kedvező talajú és klímájú terület. Sokan és sokszor ide sorolták a Zempléni-szigethegység két települését, Szőlőskét és Kistoronyát is. Felső-Bodrogköz egyes településein is termelnek szőlőt, de az már minőségben elmarad a tokajitól, inkább helyi igényeket elégít ki.

KELETI Károly 1873-as felmérése ad először pontos számadatokat Tokaj-Hegyalja és Felső-Zemplén szőlő- és borgazdaságáról (5. táblázat). 24 település szőlőtermelését, a megtermelt bor mennyiségét és a szőlőbirtokosok számát közli.

5. táblázat. A Felső-zempléni szőlőterületek kiterjedése és termésmennyisége 1873-ban (Keleti K. nyomán)

Település (járda)	Szőlőbirto- kosok száma	A szőlőterülete 1600□-öles hold	Öl	1873-ban termelt bor		
				fehér	vörös	siller
Királyhelmei járás						
1. Bély	1	-	300	-	-	-
2. Kisgéres	187	111 (=63,9ha)	975	400	-	-
3. Királyhelmei	681	390 (=244,4ha)	91	2 835	-	-
4. Nagykövesd	167	125 (=71,9 ha)	1 345	750	-	-
5. Kisrosvány	1	-	200	-	-	-
6. Szentes	110	48 (=28,6 ha)	860	210	-	-
7. Szerdahely	194	262 (=150,8 ha)	400	320	-	-
8. Szomotor	1	2 (=1,2 ha)	-	480-	-	-
9. Véke	1	1 (=0,6 ha)	200	-	-	-
10. Zétény	1	-	900	-	-	-
Nagy Mihályi járás						
11. Krivastván	107	106 (=61,0 ha)	950	540	-	-
12. Leszna	1	3 (=1,7 ha)	800	24	-	-
13. Nagy Mihály	1	3 (=1,7 ha)	200	4	-	-
14. Oreszka	87	30 (=17,3 ha)	37	80	-	-
15. Sztára	161	79 (=45,5 ha)	725	240	-	-
Gálszécsi járás						
16. Gálszécs	150	140 (=61,0 ha)	-	-	-	-
Sátoraljaújhelyi járás						
17. Kisbári	18	4 (=2,3 ha)	400	20	-	-
18. Nagybári	55	43 (=24,7 ha)	1 200	289	-	-
19. Csarnahó	119	103 (=59,3 ha)	200	790	-	-
20. Szőlőske	57	164 (=94,4 ha)	841	790	-	-
21. Szürnyeg	24	9 (=5,2 ha)	120	60	-	-
22. Kistoronya	162	251 (=144,4 ha)	780	550	-	-
23. Nagytoronya	102	185 (=106,5 ha)	700	-	-	-
24. Zemplén	124	71 (=40,9 ha)	468	496	-	-
25. Vitány	45	60 (=34,5 ha)	-	-	-	-
26. Sátoraljaújhely*	1093	104 (=59,9 ha)	300	2 600	-	100
27. Sárospatak	1549	946 (=544,4 ha)	241	9 770	-	450

*A mai Magyarország területére esik

Hegyalján 10028 szőlőbirtokos 1873-ban 6333,4 hektár szőlőterületet művelt, s 57398 akó (azaz 36579 hektoliter) fehér, 750 akó (= 405 hl) siller bort termelt. A legkiterjedtebb szőlőültetvényvel Tállya (9207 ha, a hegyaljai szőlők 14,5%-a),

Tolcsva (549,5 ha, 8,6%), Sárospatak (544,4 ha), Tarcal (517,8 ha, 8,2%), Mád (508,3 ha, 8%) és Tokaj (4447,1 ha, 7,1%) rendelkezett. A legtöbb szőlőbirtokos Sárospatakon (549 fő, a hegyaljai szőlőbirtokosság 15,8%-a), Tállyán (1200 fő, 12%), Sátoraljaújhelyen (1093 fő, 10,9%) és Tarcalon (640 fő, 6,4%) élt.

Ekkor még nem lehetett sejteni, hogy alig több mint egy évtized múlva Tokaj-Hegyalján is megjelenik a filoxéra (gyökértetű), s másfél évtized alatt elpusztítja a szőlőültetvények 83,1%-át.

6. táblázat. A szőlőbirtokosok száma a szőlőterület (ha) és a termelt bor mennyisége (akó) Tokaj-Hegyalján 1873-ban

Település	Szőlőbirtokos (fő)	Szőlőterület (ha)	Bortermelés	
			Fehér (akó)	Siller (akó)
Abaújszántó	29	346,6	5000	
Bekecs	118	47,1	300	
Bodrogkeresztúr	240	171,5	3000	
Bodrogolaszi	127	226,4	931	
Erdőbénye	450	227,9	2900	
Erdőhorváti	292	176,5	1000	
Golop	72	81,6	380	
Hercegkút	-	-	-	
Kisfalud	87	137,5	900	
Legyesbénye	183	72,0	1000	
Mád	550	502,3	6250	200
Mezőzombor	183	192,0	1600	
Monok	365	308,0	3800	
Olaszliszka	600	250,5	600	
Ond	178	130,4	800	
Rátka	440	172,6	700	
Sárazsádány	51	23,6	1058	
Sárospatak	1549	544,4	7770	450
Sátoraljaújhely	1093	60,0	2600	100
Szegilong	41	27,6	270	
Szerencs	475	172,6	2700	
Szőlőske	57	93,5	790	
Tarcal	640	517,8	6129	
Tállya	1200	920,0	7000	
Tokaj	502	447,1	2200	
Tolcsva	540	549,5	7500	
Vámosújfalú	110	103,5	300	
Végardó	-	5,2	-	
Kistoronya	162	143,1	550	
Összesen	10247	6570	68738	750

KELETI Károly nyomán

Az óvintézkedések ellenére 1885-ben Tokaj-Hegyalja több pontján is megjelent a veszedelmes kártevő, s tíz év alatt 6494 hektárról 4032 hektárra, azaz 37,9%-kal csökken a szőlő területe. A filoxéria pusztítása az 1890-es évek elején tetőzött.

A nehezen meginduló rekonstrukciót az tette eredményessé, hogy a fertőzéssel szemben ellenálló amerikai vad alanyba oltott vesszőket telepítettek. Hatására 1903-ban már 3951 ha, 1907-ben 3929 ha területen folyhatott szőlőtermesztés. 1900 és 1907 között a szőlőültetvények kiterjedése 20,3%-kal, a bortermetelés 41,8%-kal nőtt. A termelés technika modernizálódott. Egyes uradalmakban a telepítéseknél, ill. a talajművelésnél megjelent a kézi munkát felváltó gézeke, a soros telepítés és a modern pincészet.

7. táblázat. Földhasznosítás Tokaj-Hegyalján 1913-ban, hektárban

Település	Szántó	Kert + gyüm.	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Műv. alól kivett	Összes terület
Abaújszántó	1982	97	56	502	1732	-	301	4670
Bekecs	1923	27	17	435	-	23	112	2537
Bodrogkeresztúr	724	54	83	1399	310	-	391	2961
Bodrogolaszi	1341	31	58	295	153	-	222	2100
Bodrogszegi	248	30	67	646	264	-	190	1445
Erdőbénye	875	154	236	989	1978	-	304	4536
Erdőhorváti	698	86	62	1195	2729	-	193	4963
Golop	600	30	11	166	57	-	58	922
Hercegkút	382	11	-	236	-	-	31	660
Károlyfalva	174	7	-	97	-	-	25	303
Legyesbénye	1239	46	31	556	14	-	125	2011
Makkoshotyka	263	18	2	128	620	-	30	1061
Mád	860	75	361	315	1195	-	342	3148
Mezőzombor	2314	71	153	976	-	136	228	2878
Monok	2383	90	113	621	885	2	162	4265
Olaszliszka	1272	82	226	1556	225	-	541	3902
Ond	500	11	34	155	-	-	52	752
Rátka	694	3	58	206	98	-	89	1148
Sárazsáday	748	34	99	320	126	-	158	1485
Sárospatak	9757	171	150	3700	2214	10	1647	17649
Sátorajújhely	1661	115	327	1450	1313	13	438	5317
Szegilong	346	38	111	710	224	-	161	1590
Szerencs	1712	44	66	690	34	92	220	2858
Tarcal	3143	78	515	1005	67	-	522	5330
Tállya	955	60	612	378	1381	-	392	3778
Tokaj	593	72	469	1124	40	16	434	2748
Tolcsva	672	139	406	179	27	-	232	1655
Vámosújfalú	328	27	42	498	48	-	104	1047
Hegyalja össz.	38387	1701	4365	19527	15734	292	7704	87710
%	43,8	1,9	5,0	22,3	17,9	0,3	8,8	100,0

A KSH adatai alapján

A vármegye erdőterülete 313378 kat.hold (= 178625 ha). Ebből tölgyerdő 25%, bükk-, gyertyán és más lomboserdő 74%, fenyő 1%. A legtöbb erdő a szinai járásban (50%), a legkevesebb a bodrogi járásban van.

Az erdőkből 249286 kat.hold (= 142093 ha) szálerdő, 69092 k.h. (= 36532 ha) sarjerdő. Az előbbi aránya 79,5%, az utóbbi 20,5%. A fakészlet 15054328 m³, amelynek 88,4%-a származott szálerdőből, 11,6%-a sarjerdőből. Az erdő nagy százaléka magántulajdonban volt. Az állami kezelés alatt álló erdők mindössze 41930 kat. holdat (= 23900 hektárt) tettek ki, ami az erdők 13,4%-át jelentette.

8. táblázat.

Fanem	A vármegye területén levő összes erdő					Az összes lakosság		
	kiterjedése	jelenlegi		szabályos		évi faszükséglete	az évi növedék és szükséglet közt mutatkozó	
		fakészlet	évi növedék	fakészlet	évi növedék		főlöslég	hiány
	kat.hold	köbméter		köbméter		köbméter		
I. Szálerdő üzemmód								
Tölgyerdő	31,066	1.304,772	56,229	2.392,082	71,442	50,000	6,229	-
Bükk-, gyertyánerdő	214,576	11.801,680	364,779	18.238,960	557,898	190,000	174,779	-
Kőris-, juhar-, szilerdő	986	39,412	1,972	75,922	23,678	5,000	-	3,028
Fenyőerdő	2,658	166,470	6,919	366,584	10,151	20,000	-	13,084
Összesen	249,286	13.312,334	429,869	21.073,548	663,169	265,000	181,008	16,112
II. Sarjerdő üzemmód								
Tölgyerdő	45,100	1.082,400	55,745	1.668,700	112,750	30,000	25,745	-
Bükkerdő	9,427	282,810	12,595	471,350	23,567	20,000	-	7,405
Nyírerdő	5,611	224,440	14,454	342,271	16,833	13,000	11,814	-
Fűz- és nyárerdő	2,180	87,200	6,278	132,980	6,540			
Egererdő	1,316	52,640	3,390	80,270	3,938			
Kőris-, juhar-, szilerdő	206	4,944	336	10,300	515			
Ákáczerdő	252	7,560	326	12,600	630	63,000	37,559	7,405
Összesen	64,092	1.741,994	93,154	2.118,471	164,773			
Összesítés								
I. Szálerdő üzemmód	249,286	13.312,334	429,896	21.073,548	663,169	265,000	181,008	16,112
II. Sarjerdő üzemmód	64,092	1.741,994	93,154	2.118,471	164,773	63,000	37,559	7,405
Főösszeg	313,378	15.054,328	523,050	23.192,019	827,942	328,000	218,567	23,517

Az 1906-ban kiadott, Borovszky Samu által szerkesztett Zemplén vármegye monográfiája 51 uradalmat (gazdaságot) sorol fel a megye területén. Azokból ezen rövid dolgozatomban csak néhányat tudunk változatosan bemutatni.

„*Alsókörtvélyesi gazdaság. Moskovitz Géza tulajdona, 4000 magyar hold. A birtok egy negyed része erdő. Terméke a tűzifa. Furmint és csemegeszőlő termelés. Bélyi uradalom. Sennyey Béla tulajdona. Hozzá tartozik Doba, Dámócz, Leányvár, Agárd, Tárkány, Battyán és Újhely. 6223 kataszteri hold. Intenzív gazdaság; gabonán kívül repce, lóhere, mák, dohány is. Ménes, magyar-fajta szarvasmarha és juh-tenyésztés. A birtok egy hatodát erdő fedi. Napszám-bérek: férfiak 100-200 fillér, nőknek 80-100 fillér. Bodrogkeresztúri uradalom. Gróf Wolkestein Osvald tulajdona. 3000 magyar hold. Intenzív gazdaság; g-abona és lóhere-termesztés. Említésre méltó cukorrépa termeléssel. Igen tekintélyes magyar-fajta szarvasmarha-tenyésztéssel. Vegyes fajta lótényesztés és jelentékeny merinói-juhtenyésztéssel. Napszám-bérek: férfiak 100-220 fillér, nők 80-140 fillér. Bodrogolaszi. Gróf Lónyay Elemér tulajdon. 7000 magyar hold. Tekintélyes cukorrépa és dohány termesztés. A borászat kitűnő hegyaljai bor-fajokat termel. Gyümölcsstermelés: alma és körte. Homonnai uradalom. Gróf Andrassy Sándor tulajdona. 15080 magyar hold. Intenzív gazdaság, 3-12 vetés-forgóban művelik. Szemtermelés mellett lóhere, lucerna, búkköny termelés. Szép ménes. Tetemes szarvasmarha és juhtenyésztés. Az erdőségek fenyődeszkát és tűzifát biztosítanak. 3 vízi malom. Laborcrévi uradalom. Az erdő tűzifát termel. Kistornyan kitűnő furmintszőlő terem. Nagymihályi uradalom. Gróf Sztárai Sándor tulajdona. 2700 katasztrális hold. Belterjes váltógazdaság, gabona, takarmány és cukorrépa termeléssel. Lótényesztés, szimentáli szarvasmarha-tenyésztés, napi 300 liter tejtermeléssel, juhtenyésztés. Az ipart gőztéglagyár és sörfőzde képviseli. Napszám-bérek 80-400 fillér. Úrmezői uradalom. Gróf Széchenyi Imréné tulajdona. 4105 kat.hold. Négyes és hatos vetőforgó szerint művelt gazdaság. Ló- és nyugati típusú szarvasmarha és magyar ígásmarha tenyésztés. Az erdőségeket 80 éves forda szerint kezelik és tűzifát termelnek. Cseresznyét és almát termelnek. Sárospataki uradalom, Herceg Windisgraetz Lajos tulajdona. Hozzá tartozik: Sátoraljaiúj hely: Sátoraljaiúj hely, Végardó, Bodroghalász, József-falva, Komlóska, Nagykövesd, 9531 hold. Négyes vetésforgó, a megyében szokásos terményekkel. Különleges termelési ág a cukorrépa és a dohány. Angol félvér lótényesztés, tehenészet és magyar gulya. A 100, 40 és 16 éves forda szerint kezelt erdőségek termékei: haszonfa, donga, talpfa és tűzifa. Szőlőművelés, 20 holdon fiatal gyümölcsös. Napszám-bérek: 100-240, nők 80-160 fillér. A szerencsi báró Harkányi-féle uradalom. 11367 magyar hold. Belterjes gazdaság, búza, rozs, árpa, zab, tengeri, répamag, cukorrépa, dohány. Félvér és muraközi lótényesztés. Szarvasmarha, főleg nyugati fajta. A szerencsi dombokon asztali, az uradalomhoz tartozó mád-zombori szőlőkben szamorodni bor terem. Az uradalomban két szeszgyár és egy malom van. Az uradalmi gazdaság gépekkel jó fel van szerelve,*

többek között gőzekével, cséplőgépekkel. Színnai uradalom. Benyovszky Erzsébet tulajdona. 2000 magyar hold. Hármás vetésforgó gabona és takarmánytermelés-sel. Lippicai és vegyes fajta lótenyésztéssel. A birtok túlnyomó része (17307 hold) erdő, a fából zsindelet készítenek. Napszámbérek: férfiak 100-260 fillér, nők 60-90 fillér.”

Összegzés

Zemplén vármegye a Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) északkeleti részében, periférikus helyen helyezkedett el, távol minden energikus körzettől, erőközponttól. Megközelítése, átmenő forgalma, országhatár szerepe sem volt egyértelműen előnyös.

A megye hegyes, dombos északi része jórészt erdővel borított, déli sík fele a szántóföldi gazdálkodás és szőlőtermelés színtere volt. Tokaj-Hegyalját kivéve a természetföldrajzi adottságok sem voltak igazán kedvezőek, ezért pl. a mezőgazdaság terméshozamai az országos átlag alatt maradtak. A világhírnévre szert tevő Tokaj-Hegyalja volt a megye legdinamikusabb mikrorégiója. A többi gazdasági ág leginkább helyi igényeket elégített ki.

Irodalom

- BALASSA I. (1985): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora, Tokaj.
- BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Észak- és Kelet Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Miskolc–Nyíregyháza.
- BOROS L. (2014): Adatok Felső-Zemplén 19. századi szőlő- és borgazdaságához. In: Földrajzi Tanulmányok a Kárpát-medence északkeleti részéről. Tokaj–Nyíregyháza, pp. 290–302.
- BOROS L. (2016): Adatok Zemplén vármegye dualizmus-kori gazdaságához. In: Történeti Földrajzi Közlemények 4. évf. 2. szám. Nyíregyháza. pp. 26–47.
- BOROVSKY S. (szerk.) (1906): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely R.T. város. Budapest.
- FRISNYÁK S. (szerk.) (1983): Zempléni-hegység turistakalauza. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Idegenforgalmi Hivatal, Miskolc.
- FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. (szerk.) (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs.
- TUBA Z. – FRISNYÁK S. (szerk.) (2008): Bodrogköz. Gödöllő–Sárospatak.
- VIGA GY. (2016): Dél-Zemplén népének táji kapcsolataihoz és forgalmához. In: Történeti Földrajzi Közlemények 4. évf. 1. szám. pp. 57–68.

AZ ECSEDI-LÁP TÁJHASZNÁLAT-VÁLTOZÁS A 19. SZÁZADBAN

FRISNYÁK SÁNDOR

The Ecsedi Marsh Land use change in the 19th century

The Ecsedi-Marsh is the physical geographic small-region and historical geographic microregion of the Upper Tisza region. The inhabitants of the marsh- and marsh-edge-settlements located between the Nyírség and the Szamoshát followed floodzone farming from the beginning of their settling until the 19th century flood prevention and drainage works. In addition to the use of rivers and lakes they were employed in grazing livestock-breeding and fruit growing on the flood zone grasslands and gallery forests, and in farming on the flood free sand-banks and natural levees. In 1865, 1/3 of the area of the Ecsedi-Marsh was occupied by ploughlands.

The Ecsedi-Marshbasin was drained between 1894 and 1900, and the alluvial plain around it has been also flood-prevented. The ancient floodzone farming was in a short time replaced by the agrarian life form: the ploughlands occupied 81% of the microregion area by 1914 and provided more than 90% of the agriculture's pure income.

Bevezetés

A Nyíregyházi Főiskola (ma egyetem) történeti földrajzi kutatóműhelye és az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete 2001-ben a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza témaköréből – több tudományszak művelői részére – konferenciát rendezett. A tudományos konferencián dr. Farkas József (1931–2002) néprajztudós, a Szatmári-síkság kutatója az Ecsedi-láp népi gazdálkodásáról tartott előadást, melynek összegző részében egy, a korábbi műveiben is közölt megállapítását idézte, miszerint a lápvidék lecsapolás előtti gazdasági életének alapját nem az állattenyésztés, a halászat-vadászat és egyéb zsákmányoló tevékenység, hanem a földművelés képezte (Farkas 2002). A nagybeteg tudós életének utolsó előadásában arról is beszélt, hogy az etnográfusok az Ecsedi-láp környezetgazdálkodásával kapcsolatos eredményeit kritikusan fogadták, mert eltért a néprajzi sémáktól, a megszokott sztereotípiáktól. A konferencián elnöki szerepkörömben, magam is igyekeztem a Bodroghöz példájával bizonyítani Farkas József megállapítását¹ és javasoltam az 1865-től rendelkezésünkre álló statisztikai források felhasználását a történeti néprajzi kutatómunkákban.

¹ A geomorfológiai vizsgálatok szerint a környezetátalakító munkálatok előtt az Alsó-Bodroghöz területének 10%-a volt ármentes térszín, de a szántóföldek a magas ártéri felszínre is kiterjedően, 1865-ben a kistáj kb. 20%-át foglalták el.

alkalmazkodva, az Árpád-kortól kezdődően a 19. századi környezetátalakító, folyószabályozó, ármentesítő és lecsapoló munkálatokig *ártéri gazdálkodást* folytattak.

A Rét és a Rétoldal táj- (természeti erőforrás-) használata különböző volt: a táj műveléségi szerkezetét az állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony árterek, az időszakosan elöntött magas árterek és az ármentes térszínnek alakították-formálták. Az egyes települések eltérő mértékben részesültek a tájhasználatot meghatározó, különböző magassági szinteket alkotó tájelemekből. A legalacsonyabb munkaföldrajzi teret a folyóvizek és tavak alkották, amelyeket az önellátást meghaladó *halászat* és a *vízi közlekedés* (partváltás és hajózás) jellemezte. Az alacsony ártér következő övezetében a *nádvágás*, *gyékény- és sásgyűjtés*, továbbá a *vadászat* is szervesen beépült az ártéri gazdálkodás idő- és térbeli rendszerébe. Az időszakosan vízzel borított magas ártér övezetében a fűz-éger-nyár és a szil-kőris-tölgy ligeterdők a *méhészet* és az *állattartás* szinterei voltak, helyenként jelentős kiterjedésű *gyümölcsfa-ligetekkel* tagolva. Az ármentes folyóhátrészekben és ártéri szigeteken, a láp peremvidékén *szántó- és kertgazdálkodást*, kisebb mértékben *szőlőtermesztést* folytattak, a két utóbbi termelési övezet határfelületén *rét- és legelőgazdálkodással* (Kuknyó 1973, Frisnyák 1988, Borsos 2000). Az Ecsedi-láp népe a vízrendezés előtt a Felső-Tisza-vidék egészéhez és hazánk többi láp- és mocsárvidékéhez hasonlóan racionális környezetgazdálkodást valósított meg (*1. táblázat*).

Az ártéri gazdálkodás alapját a Szamos és a Kraszna folyó medréből kiágazó *fokok* és azok folytatását jelentő *erek* képezték. A természetes és mesterséges fokok az árvizeket a lápi medencébe vezették, majd amikor a folyók vize apadt, a víz jelentős része visszaáramlott a folyómederbe (*Andrásfalvy* 1975). A fokok és az erek a gazdálkodási tér öntözése és az árvizek kártételeinek csökkentése mellett a vízimalmokat is működtették. A fokrendszer helyeit (pl. Györtelek, Komlódtótfalu, Ópályi, Szamosszeg stb.) a 18–19. századi kéziratos térképek örökítették meg. Az ősi Kraszna-mederből és a Szamosból kiágazó szamosszegi fokrendszert Zimán Ferenc mérnök kéziratos térképe (1777)³ jeleníti meg, maradványai a terepen ma is tanulmányozható (*Frisnyák* 1980) és mint kulturális örökség védeltségét érdemelne (*2. ábra*).

Az Ecsedi-láp gazdálkodását az ökológiai feltételrendszer mellett az ökonómiai tényezők: a makrogazdasági folyamatok és az érintkező kistájak eltérő jellegű tevékenységi rendszere is befolyásolta. A Rétoldal, vagyis a Szamoshát és a Nyírségperem és a lápot átszelő áramlási pálya mezővárosai (Csenger, Mátészalka, Nagyecsed és Tunyogmatolcs) mint gazdasági-kulturális (kis-) központok és vásároshelyek, bonyolították le a lápvidék és a szomszédos tájak árucserforgalmát (*3. ábra*).

³ Zimán Ferenc: Planum Lacus Etsediensis Láp Dicti cum adjacentibus Possessionibus earum que confinis a Monumentorum Rudebirus, Partibus item Fluviorum Tibisci, Samusii et Krasznae. 1777. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. Htt. Div. VIII. No. 7.

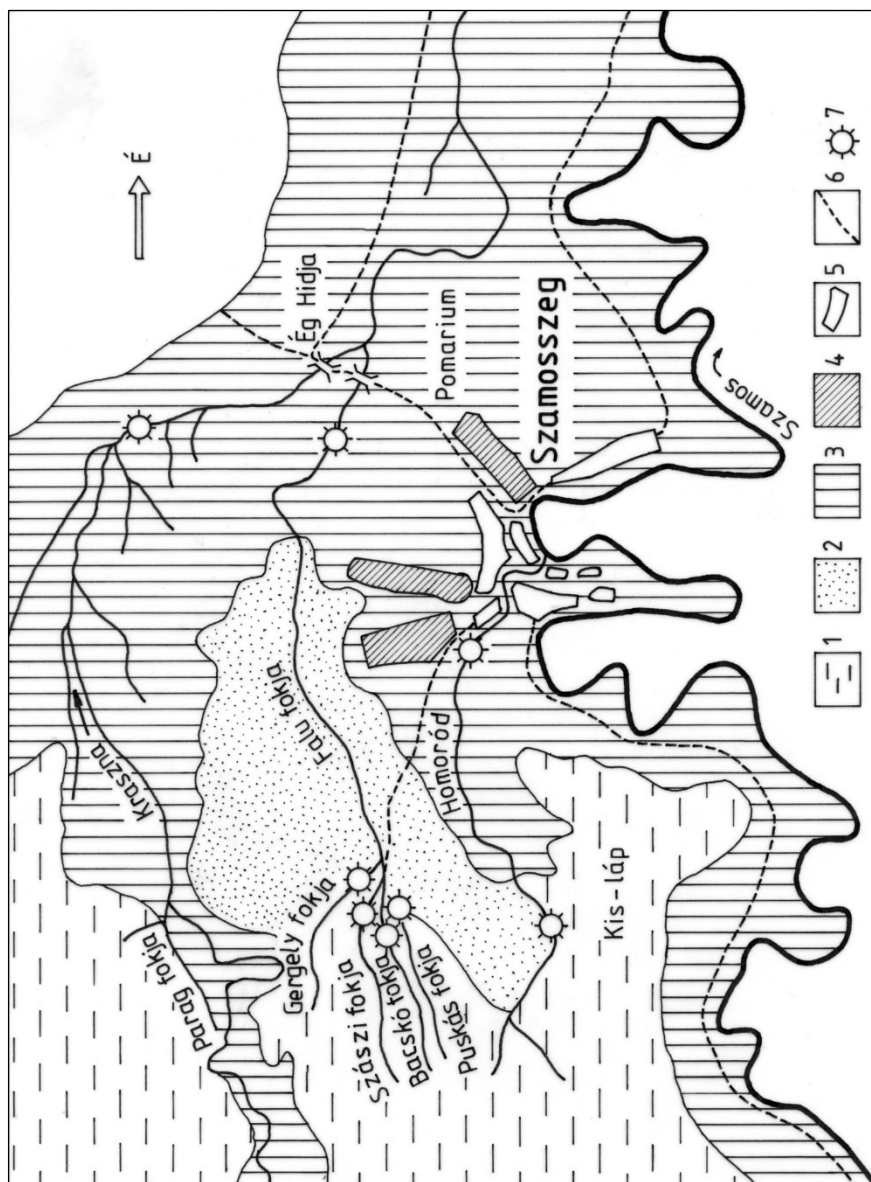
1. táblázat. A Felső-Tisza-vidék ártéri gazdálkodása a folyószabályozás és az ármentesítés előtt

Felső-Tisza-vidék						Nyírség
síkvíz	nádas	magassás (zsombékos)	mocsárrét	ártéri erdő (fűz-éger-nyár, szil-kőris-tölgy ligeterdő)	gyeprét	pusztai erdő (tölgy), homokpuszták
alacsony ártér állandóan vízzel borított terület			magas ártér időszakosan vízzel borított terület			árvízmentes szint („életkamra”)
differenciált ártéri gazdálkodás						földművelés és állattenyésztés
halászat vízi közlekedés (partváltás és hajózás)	gyűjtögetés vadászat nádvágás	réti transzhumáció				települések nyomásos szántógazdálkodás kert- és szőlőkultúra (a 18. századtól) makkoltatás
		– rekesztő- és réti halászat, tógazdálkodás (Ecsedi-láp, Szatmári-síkság, Rétköz) – vadászat – ártéri erdők hasznosítása – ártéri gyümölcsstermelés (Tiszahát, Szamoshat) – legeltetés, szénatermelés (Ecsedi-láp és környéke, Szamosköz) – fokok és erek kinetikai energiájának hasznosítása (vízimalom, pl. Szamoszeg) – vályogvetés – a folyóhátakon, gorondokon földművelés és települések (Tiszahát, Szamoshat, Krasznahát, Szebecshát)				

Forrás: saját szerkesztés

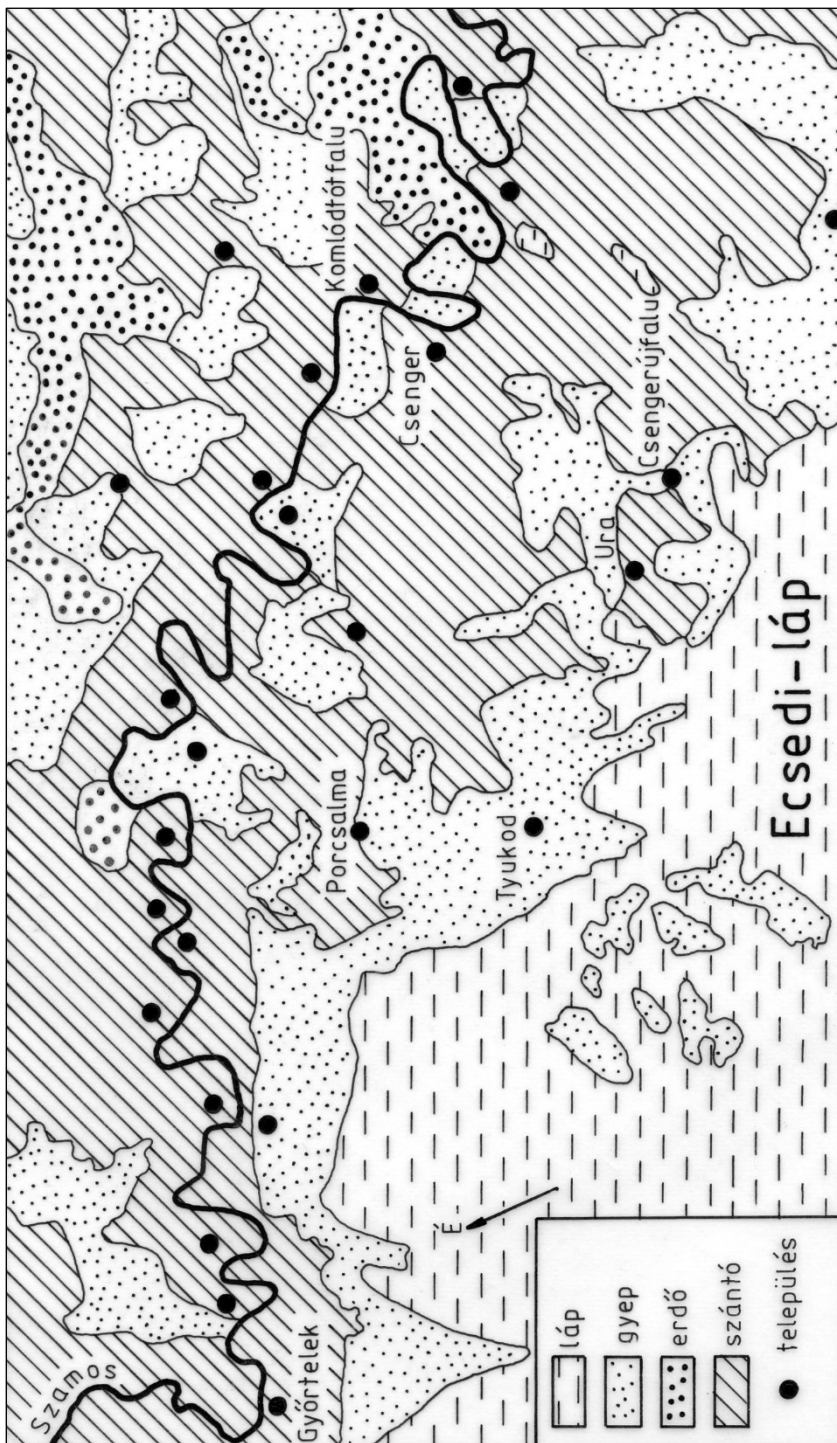
A tájpotenciál természeti elemeinek hasznosítása a kezdetektől fogva összekapcsolódott a lokális jellegű tájformálással: víz- és tereprendező munkálatokkal és a természetes vegetáció átalakításával. Az antropogén tájalakítás a termelési és a települési tér kiterjesztését és védelmét, a fenntartható fejlődést szolgálta. A lokális tájalakító tevékenységek a 19. század közepén regionális jellegűvé váltak, majd a század végén – az integrált környezetátalakító munkálatok részeként – kiterjedtek. Az Ecsedi-lápmedencét 1894 és 1900 között lecsapolták és a körülötte lévő alluviális síkságot (összesen 750-800 km²-nyi területet) ármentesítették (Czirbusz 1899). A Szamos folyó Ecsedi-lápmedencét határoló szakaszát – kanyarulat átvágásokkal – csaknem teljesen kiegyenesítették, megszüntették a kiágazó fokokat és a meder mindkét oldalán, 600 m távolságban összefüggő árvízvédelmi gátat építettek. A lecsapolásának másik fontos eleme a lápmedence

nyírségi peremén megépített (66 km-es) Kraszna-csatorna, amely a lápot elöntő Ős-Kraszna és a Nyírség felől érkező patakok vizét vezeti a Tiszába.

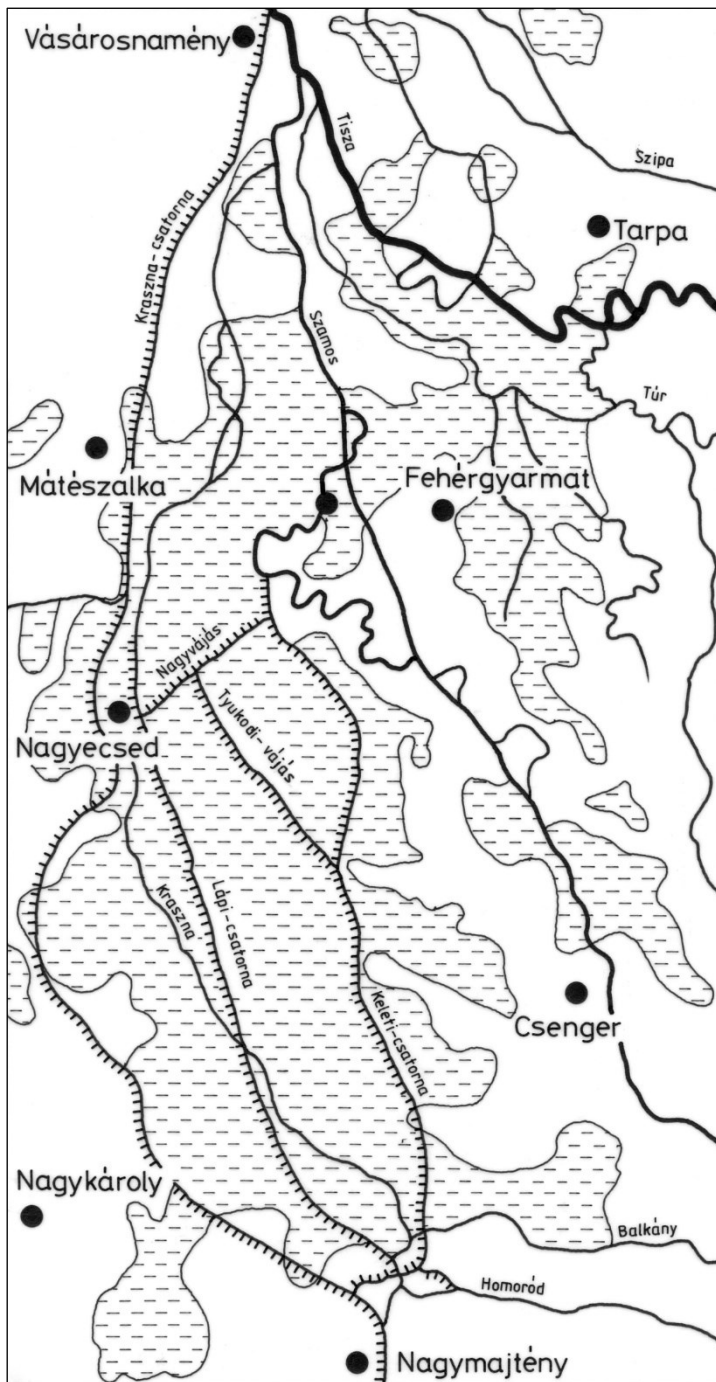

2. ábra. A szamoszegi fokrendszer a 18. században. Jelmagyarázat: 1 = láp, 2 = gyep, 3 = ligeterdő és ártéri gyümölcsös, 4 = szántó, 5 = belterület, 6 = fontosabb út, 7 = vízimalom

A mentesített árterek időszakonként jelentkező belvizeit több száz km-es csatorna-hálózat csapolja le (4. ábra). A vízügyi munkálatok eredményeként az Ecsedi-láp rövid idő alatt kultúrtájjá alakult át, irtványföldjeit túlnyomó részt szántóföldek foglalták el.

3. ábra. Lápi és lápperemi települések a 18. században

4. ábra. Az Ecsedi-láp és környéke lecsapolt területei és csatornái

Az Ecsedi-láp lecsapolását két tényezőcsoport: (1) a nemzetgazdaság modernizációját alapozó település- és területfejlesztés és (2) a növekvő árvízszint tette szükségessé.

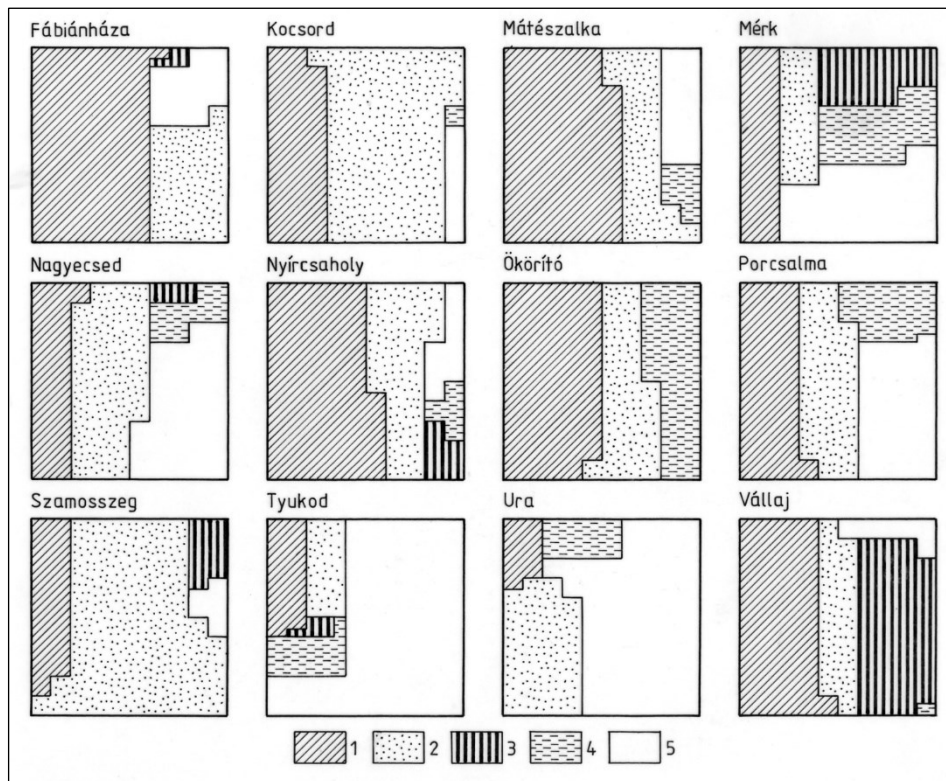
Az árvízszint növekedése azzal függ össze, hogy a folyók vízgyűjtő területén, a Kárpátok és a medenceválasztó hegységekben az 1750-es évektől a 19. század közepéig 4 millió kat. hold (= 23 000 km²) erdőt irtottak ki. Az erdőpusztulás következményeként a forrásvidékek víztározó képessége csökkent, a folyók erózióbázisát jelentő alföldeken növekedett az árvízszint és az árvízi elöntések kiterjedése (Somogyi 2000).

A történeti tájhasználat átalakulása

Az Ecsedi-láp ártéri gazdálkodása és a *tájhasználat alapszerkezete* – a folyamatosnak tekinthető lokális módosítások és visszarendeződések ellenére – a 19. századig nem változott. A medencesíkságok teljes területére kiterjedő integrált környezetátalakító munkálatok része- és eredményeként az Ecsedi-láp rövid idő alatt átalakult: *az ártér és az ármentes kultúrszint különbsége megszűnt, mindenütt a szántóföldi termelés vált uralkodóvá* (Bulla–Mendöl 1947).

A láp helyét elfoglaló kultúrmezőségek és -puszták az emberi tájformálás igen jelentős alkotásaként értékelhetők. A hazai tájökölógusok szerint az emberi tevékenység tájformáló hatásere (hemeróbiaszintje) hat fokozatba sorolható. Az Ecsedi-láp túlnyomó része az antropogén átalakítottasága alapján a negyedik (intenzíven átalakított) fokozatba tartozik. A kistáj nyugati peremén, a Krasznacsatorna menti sáv az ötödik (erősen átalakított), Mátészalka térsége a hatodik (teljesen átalakított) kategóriába nyert besorolást. A Szamos folyó levágott 25 km-es kanyarulat-rendszere és a mesterséges mederszakasz közötti területen a táj átalakítottaságának mértéke kisebb, a harmadik fokozatba sorolták (Kocsis 2018).

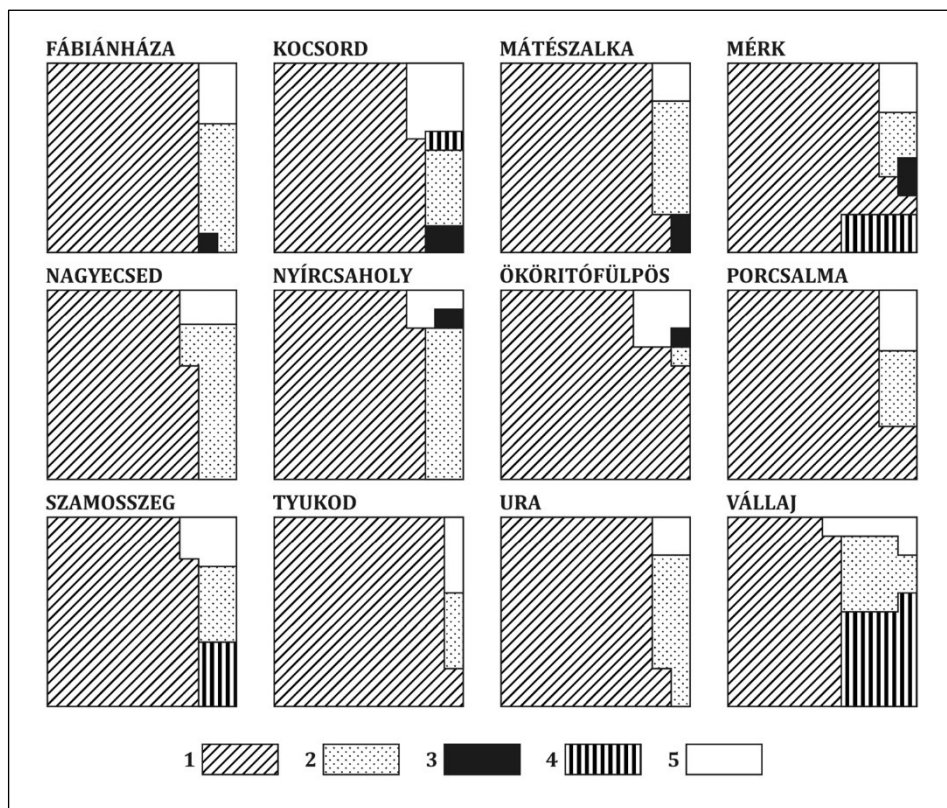
Az Ecsedi-láp települései az ártéri gazdálkodás részeként mindenkor foglalkoztak szántóföldi növénytermesztéssel is. A Helytartótanács adatfelvételei szerint 1865-ben, a lecsapolási munkálatok előtt, az Ecsedi-láp 34,8%-át a szántóföldek, 0,1%-át a szőlőskertek, 29,5%-át a rétek és legelők, 5,3%-át az erdők, 6%-át a nádasok foglalták el. A kistérség területének 24,3%-át „haszonvehetetlen”-nek minősítették. A történeti néprajzi és gazdaságtörténeti művekből tudjuk, hogy a lápi ember életterében nem volt hasznavehetetlen terület, tevékenysége eltérő mértékben és módon, minden tájelemre kiterjedt. A szántó részese a lápi és lapperemi falvakban – a felszín tagoltságától függően – különböző volt: a lápmedencében 27,6%, a Szamosháton 35,5%, a Nyírség-peremen 34,8%. Az Ecsedi-láp 1863-ban csaknem teljesen kiszáradt és a néprajzkutatók ennek is tulajdonítják a szántó nagy térfoglalását. A kiszáradást követő években a lápmedencét és a lápot szegélyező magas ártéri szintet ismét elöntötték a folyókból kiágazó fokok és erek.

5. ábra. Földhasznosítási formák az Ecsedi-lápvídeken 1865-ben. Jelmagyarázat: 1 = szántó, 2 = gyeplő, 3 = erdő, 4 = nád, 5 = hasznavehetetlen

A kiegyezést (1867) követő makrogazdasági folyamatok hatásaként az Ecsedi-lápvídeken is folyamatosan törekedtek a szántógazdálkodásra, elsősorban a gabonatermesztésre. 1913-ban – a 19. század utolsó fél évtizedében megvalósult láp- és mocsárlecsapolás eredményeként – a mikrorégió 79%-át a szántóföldek, 0,5%-át a kertek és gyümölcsösök, 0,5%-át a szőlők foglalták el. A rét- és legelőföldek aránya 10,6%-ra, az erdő 3,6%-ra csökkent. A nádasok területe nem egészen fél évszázad alatt gyakorlatilag megszűnt: 7 517 kat. holdról 7 kat. holdra csökkent. A települések belterületét és a művelés alól kivont területet 5,8%-ban állapították meg.

A korábban Rétnek és Rétoldalnak nevezett területeken továbbra is tapasztalható a műveléságak különbségei. A lápvídeken településcsoportjában a szántó területi részesedése 1865-től 1913-ig 83,7%-ra növekedett. A Nyírség-perem mezőgazdasági földalapjából 73%-kal, a szamosháti települések területéből 77,4%-kal részesedtek a szántóföldek. A vizsgált időszakban Magyarországon a szántó területi aránya 45,4% volt, Szatmár megyében pedig megközelítette az országos átlagértéket (5–6. ábra).

6. ábra. Földhasznosítási formák az Ecsedi-lápvidéken 1913-ban. Jelmagyarázat: 1 = szántó, 2 = gyepek, 3 = erdő, 4 = nád, 5 = művelés alól kivont terület (szerkesztette Frisnyák Sándor, rajzolta Balázs Andor, Bancsi Péter és Dobány Zoltán)

Az 1914. évi statisztika a települések műveléságak szerinti megoszlását és kataszteri tiszta jövedelmét is közli. E szerint a szántóföldek a kistáj területéből 81,2%-al, a kataszteri tiszta jövedelemből (= 884 723 Korona) 90,5%-kal részesedtek. A községsoros statisztika az egyes műveléságak és a mezőgazdaság teljes területének egy kat. holdra jutó tiszta jövedelmét is megjeleníti. A települések egy kat. holdra jutó tiszta jövedelme (Nagydobos, Nyírcsaholy és Vállaj kivételével) jelentősen meghaladta az országos átlagértéket (= 648 fillér/kat. hold). A 649 és 1000 fillér/kat. hold tiszta jövedelemmel a települések 40,7%-a, ezen felül 48,2%-a rendelkezett, ami összességében kiváló teljesítményt jelent. A legmagasabb jövedelmet (1255 fillér/kat. hold) Szamossályi érte el.

Az Ecsedi-láp és a Felső-Tisza-vidék többi kistájegysége a honfoglalás korától a 19. század közepéig-végéig az ország egyik legjelentősebb ártéri gyümölcs- (alma-, szilva-, körte- és dió-) termeszítő területe volt. A 18. század második felétől kezdődően, majd nagyobb mértékben a 19–20. század fordulóján a

gyümölcsstermesztés áterjedt a nyírségi hordalékkúp-síkság területére. *A gazdasági szerkezetváltás, a monokultúrás szántóföldi gazdálkodás térhódításával az Ecsedi-láp ősi gyümölcskultúrája átmenetileg lehanyaglott* (Kuknyó 1973).

A területhasználat változás-folyamatával módosult az Ecsedi-láp állattartása is. Az ármentesítés és lecsapolás előtt az extenzív állattartás – a parasztgazdaságok és majorságok meghatározó jelentőségű gazdasági ágazata – a természetes takarmánybázisra épült.

1865-ben a rét 22,6%-kal, a legelő 6,9%-kal részesült a lápvidék területéből. Az akkor még külterjes állattartás a mocsári és ártéri erdők, a nádasok és a korabeli adatfelvételezők szerint az ún. haszonvehetetlen területekre is kiterjedt. A felsorolt tájrészek az állattartás mellett egyéb gazdasági tevékenységek természeti erőforrásait is képezték. A néprajzi művek szerint a Felső-Tisza-vidéken a mocsári sertéstartás kiegészült az erdei makkoltatással. Az Ecsedi-lápról a szamosközi Erdőhát területére és a határoló hegyvidék makkos erdeibe terelték a sertéskondákat. Az alföldi ártérövezet legelőváltó állattartása, melyet réti transzhumációnak is nevezhetünk, a 19. században az Ecsedi-lápvidéken is megszűnt (Csiszár 1974, Paládi-Kovács 1993, Viga 1996).

A 20. század elejére a kistáj rét- és legelőterülete a mezőgazdasági földalap 1/10-ére csökkent. A szántóföldi takarmánytermesztés növekedésével egyre jelentősebbé vált az istálló állattenyésztés. Az állatállomány változásairól két időpont, 1895 és 1911 statisztikai adatai állnak rendelkezésünkre. A szarvasmarha-állomány ez idő alatt 21 948-ról 21 049-re, a juhok száma 26 600-ról 19 594-re, a sertések száma 27 372-ről 25 963-ra mérséklődött, a lovak száma – a szántóműveléssel összefüggésben – 7741-ről 8023-ra növekedett.

* * *

A statisztikai források feldolgozásával egyrészt igazolható Farkas József megállapítása, az ármentesítés és lecsapolás előtti szántóföldi gazdálkodás, másrészt látható a környezetátalakító munkák hatására bekövetkező tájhasználat- és életforma-változás, melynek elemző vizsgálata és értékelése egy másik tanulmány feladata lehet.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY B. (1975): A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd, pp. 5–476.
- BEKE M. (1978): Az Ecsedi-láp lecsapolása. Szabolcs-Szatmári Szemle, 13. 4. pp. 63–74.
- BELLON T. (2003): A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. TIMP Kiadó, Budapest.
- BOROS L. – FRISNYÁK S. (1999): A megye földrajza. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye értékei 1. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Pedagógiai Intézet, Nyíregyháza.

- BORSOS B. (2000): Három folyó között. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BORSY Z. (1971): Szabolcs-Szatmár megye természeti földrajza. Szabolcs-Szatmári Szemle 7. 3. pp. 1–12.
- BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza, Budapest.
- CZIRBUSZ G. (1899): Az Ecsedi-láp lecsapolása. Földrajzi Közlemények, 24. pp. 97–122.
- CSISZÁR Á. (1974): Sertésmakkoltatás az északkeleti erdővidéken. Agrártörténeti Szemle 17. pp. 234–246.
- CSÜLLÖG G. (2006): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Doktori (PhD) értekezés tézisei. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. Második, átdolgozott és bővített kiadás (Az első kiadást szerkesztette Marosi Sándor és Somogyi Sándor). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FARKAS J. (1975): Az Ecsedi-láp régen és ma. In: Frisnyák S. (szerk.): Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv I. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Pedagógiai Intézet, Nyíregyháza. pp. 177–189.
- FARKAS J. (1978): Termőföldnyerés az Ecsedi-lápon. Szabolcs-Szatmári Szemle, 13. 4. pp. 75–78.
- FARKAS J. (2002): Népi gazdálkodás az Ecsedi-lápon. In: Frisnyák S. (szerk.): A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 147–155.
- FRISNYÁK S. (1980): Adalékok az Ecsedi-láp történeti földrajzához. Ősi ártéri gazdálkodás Szamosszegen. In: Tóth J. – Dövényi Z. (szerk.): Alföldi tanulmányok IV. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Csoportja, Békéscsaba. pp. 217–226.
- FRISNYÁK S. (1988): Fehérgyarmat földrajzi környezete. In: Mező A. (szerk.): Szamosközi tanulmányok, Fehérgyarmat. pp. 7–22.
- FRISNYÁK S. (1993): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye földrajzi képe. In: Cservenyák L. (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Történelem és kultúra. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza. pp. 13–62.
- FRISNYÁK S. (2006): A természeti környezet. In: Lenti I. (szerk.): A természet kincsei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés, Nyíregyháza. pp. 6–14, 17–19.
- FRISNYÁK S. (szerk.) (1989): Szabolcs-Szatmár megye régi térképeken. Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógiai Intézet, Nyíregyháza.
- GÜLL V. – LIFFA A. – TIMKÓ I. (1905): Az Ecsedi-láp agrogeológiai viszonyai. A Magyar Kir. Földtani Intézet Évkönyve, 14. Budapest. pp. 255–300.
- IHRIG D. (szerk.) (1973): A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest.
- KOCSIS K. (főszerk.) (2018): Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- KORMÁNY GY. (2008): A Beregi-Szatmári-síkság természeti, társadalmi-gazdasági erőforrásai, fejlesztési lehetőségei. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza.

- KUKNYÓ J. (1973): A Szabolcs-Szatmár megyei almatermelés történeti kialakulása és területi kérdései. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács, Nyíregyháza.
- LOVASSY S. (1931): Az Ecsedi-láp és madárvilága. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- LŐRINCZ K. (2006): Természeti értékek az Ecsedi-lápon. In: Lenti I. (szerk.): A természet kincsei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés, Nyíregyháza. pp. 100–104.
- MENDÖL T. (1939): A Hármashatár vidékének tájrajza. Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegyék (1924–1938). Budapest. pp. 14–33.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- PÉCHY L. (1939): Az Ecsedi-láp szabályozásának története. Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegyék (1924–1938). Budapest. pp. 188–208.
- PÓK J. (szerk.) (1998): Szatmár vármegye (1783–1785). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Levéltára, Nyíregyháza.
- PÓK J. (szerk.) (2000): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (1782–1785). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Levéltára, Nyíregyháza.
- SOMOGYI S. (szerk.) (2000): A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- TIMKÓ I. (1904): Az Ecsedi-láp. Földrajzi Közlemények 32. 9. pp. 370–381.
- VIGA GY. (1996): Hármashatár. Tanulmányok a Bodroglak változó népi kultúrájáról, Miskolc.

Statisztikai források

- (1) Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Buda, 1865.
- (2) A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. Budapest, 1897.
- (3) Szabolcs vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövödelme művelési áganként és osztályonként. Budapest, 1914.
- (4) Magyarországi statisztikai gyűjtemény 1870–1970. Földterület II. Községsoros adatok. KSH, Budapest, 1972.
- (5) Magyar statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés III. Községsoros adatok: 1. Szarvasmarha-állomány, 2. Sertésállomány, 3. Lóállomány, 4. Juhállomány. KSH, Budapest, 1972.
- (6) Földterület: községsoros adatok 1895–1984. KSH, Budapest, 1988.
- (7) Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok (szerk. Kovács Cs.). KSH, Budapest, 2000.

FIUME HELYE A 19. SZÁZADI MAGYARORSZÁG VASÚTHÁLÓZATI TERVEIBEN

ERDŐSI FERENC¹

Fiume's place in the railway network plans of the 19th century Hungary

The 19th century designs of the first decades of the Hungarian rail network (articulated by a wide range of political and economic interests) intended a national junction role for Pest-Buda, a high priority external orientation point role for Vienna, and a southern end point role for the 'seagate' Fiume. In our short paper we outline the various (by national interests controlled) network conceptions linked with the name of prominent persons of the age, furthermore describe the (from political consequences not free) structure of the Austrian and Hungarian networks, which can be defined as a kind of a hinterland of the competing Trieste and Fiume ports.

1. A nemzeti érdekeket tükröző, hangsúlyosan Fiumére orientált első magyarországi vasúthálózat-tervezetek versus az osztrák érdekeknek megfelelő első vasútvonalak

Legkiemelkedőbb haladó szellemű politikusaink már a *reformkorban* (a nyugat-európai vasútkorszak hajnalán) felismerték, hogy *a nemzeti érdekeknek megfelelő területi kapcsolatokat hordozó, megfelelő irányú pályákból kialakított vasúthálózat hathatós eszköze lehet az ország gazdasági függetlenségéért is folytatott politikai küzdelmeknek*. Bár a megoldás konkrét módozatait illetően volt eltérés Kossuth Lajos és Széchenyi István hálózati terve között, de két sarkalatos kérdésben lényegében mindketten egyetértettek, nevezetesen abban, hogy

- a hálózat központja Pest-Buda legyen, és hogy
- az agrárország önállósága szempontjából létfontosságú, tengerentúli termékelexport megkönnyítése érdekében az Adria magyar kikötőjéig, Fiuméig vezető vasútra különösen nagy figyelmet kell fordítani.

Kossuth Lajos Fiume elérését a szükséges vaspálya hossz csökkentésére lehetőséget adó Pest és Vukovár közötti Duna-szakasz adta vízi út kihasználásával képzelte el. Ezért a Fiumébe építendő vasút kiindulópontjának a szerémségi Vukovárt jelölte meg, ahonnan Szlavónián és a Karszt-hegységen át vezetett volna a vasút a tengerpartig. Széchenyi István hevesen bírálta ezt az elképzelést.

¹ DSc kutató professor emeritus, MTA KRTK Regionális Kutatási Intézete, Dunántúli Tudományos Osztály. 7621 Pécs, Papnövelde u. 22. erdosi@rkk.hu

Ellenérvei közül földrajzi szempontból a legfontosabb, hogy a Duna a téli jégzajlás és a nagy árvizek idején nem hajózható, ezért folyamatosan nem biztosítható a Pest–Fiume összeköttetés, és hogy a vukovári vasút nem magyarok lakta területeket szolgálná ki, ezért a Budáról délnyugat felé a Balaton déli partját követő, Nagykanizsán és Zágrábon át Fiumét a legrövidebb irányban elérő vasutat tartotta megfelelőbbnek.

Széchenyi alapvetően *Pest-Buda központú sugaras hálózata* tartalmazott olyan elemeket is, melyek időtállóbbnak bizonyultak (kikerülhetetlenek lettek már az önkényuralom idején), mint pl. a Pest–Bécs irányú, valamint a Pestről a Dél- és Észak-Alföld felé vezetők.

A szabadságharc után a Magyarország önállóságát szolgáló törekvéseknek az osztrák kormányzat nem adott helyet, ahogyan azt a *Bruck-féle* (1854-ben kelt) „Birodalmi vasúti hálózati” programban szereplő magyarországi részhálózat tervezete bizonyítja, amelyben mindössze egy-egy Pestről és Budáról kiinduló vonal szerepelt, *Fiumébe* tartó pedig *egy sem* (*Erdősi* 2000). *Széchenyi* 1848. évi tervezetével összehasonlítva azonban egy közös vonásuk megállapítható: a Kárpátokat keleten átlépő, és délen a környező (nem Ausztriához tartozó) országokkal és tartományokkal összekötő vonalak hiánya (*Erdősi* 1985b). *Bruck* elképzelésével több vonatkozásban rokon (mivel vonalainak felét tartalmazza), de ugyanakkor eltérő sajátosságú is *Hollán Ernő 1856-ban publikált tervezete* (*Hollán* 1856). Ha meggondoljuk, hogy mind az osztrák birodalmi érdekeket, mind az áruterelés kibontakoztatásáért tenni akaró magyar nagybirtokosok igényeit elsősorban azok a pályák szolgálták, amelyek legfőbb agrárterületeinkről Ausztriába, ezen belül is Bécsbe vezettek, úgy nem csodálkozhatunk *Hollán*nak a gazdaságpolitikai eklekticizmus talaján álló, *meglehetősen ellentmondásos, egyszerűen több törekvést is tükröző elképzelésein*. Bár *Hollán* a nemzet érdekében cselekedni igyekvő progresszív értelmiséghez tartozott, amikor felvázolta a Magyarországot a külfölddel összekötő fővonalak kívánatos rendszerét, „világkereskedelmi” és földrajzi szempontokkal indokolta, hogy azok Bécsből induljanak ki a Fekete-tenger és az Adria, valamint Isztambul felé. *Széchenyivel* és *Bruckkal* szemben *Hollán* tehát már nagy figyelmet fordít a balkáni országokkal való közlekedési kapcsolatra is. Egyszersmind azt is nyíltan bevallja, hogy a Balkánról Magyarországon át Nyugat-Európába tartó nemzetközi fővonal legnagyobb haszonélvezői az osztrák kereskedők lesznek, mert e pályák által Ausztria az európai szárazföldi forgalom egyik központjává léphet elő. (Ma 2018-ban valóban az.) Ezt a gazdasági nyereséget olyan megfontolásból tartotta méltányosnak, sőt jogosnak Ausztria részéről, hogy a tengerek menti hatalmak már korábban megragadták a lehetőséget előnyös helyzetük kihasználására a tengeri kereskedelemben. Ausztriának tehát fel kell zárkóznia.

Az általa tervezettek közül *hiányzott a fumei vasút*, mivel a magyar terményexport bonyolítására az Alföldről Bécs felé, a Dunántúlról pedig a Trieszt

felé tartó pályákat tartotta alkalmasnak. *Feltételezte azonban, hogy a Magyarországon átvezető tranzitvonal megkönnyíti az orosz gabonának a nyugat-európai piacokra jutását, és hogy új utat ad a levantei kereskedelemnek is.* (Ezzel a lehetőséggel a szállítatók csak ritkán éltek – az exportgabonát általában Odesszában rakták hajókba.) (Erdősi 1987)

Mindezek, az 1850-es évek derekán napvilágot látott tervek távolról sem valósultak meg maradéktalanul a kiegyezésig. Egyaránt elmaradtak belőlük az osztrák érdekeket egyértelműen és közvetlenül szolgáló vonalak (a Bruck által tervezett Szeged–Szabadka–Mohács–Eszék, Szeged–Pétervárad–Zimony, Temesvár–Fehértemplom, Temesvár–Arad–Brassó, Brassó–Kolozsvár), mint ahogy a Hollán tervezetében szereplő (nem kifejezetten magyar érdekeket szolgáló Nyíregyháza–Vásárosnamény, valamint Szob–Losonc–Miskolc, Székesfehérvár–Eszék–Zimony irányú) pályák kivitelezésére sem került sor 1867-ig – vagy éppen sohasem.

Nincsenek olyan pontos információink, amelyekkel hitelesen meg tudnánk indokolni, hogy miért volt hajlandó a kormány lemondani a birodalmi érdekeket szolgáló vasútvonalak megvalósításáról. Erre ugyanis aligha lehet magyarázat az államvasúti rendszer pénzügyi nehézségek miatti megszüntetése 1855-ben, mert a helyébe lépő magánvasúti rendszerben is

- a vasutak építésének engedélyezése az osztrák birodalmi kormány joga volt,
- csak a birodalmi érdekeknek megfelelő vasutaknak biztosította ráfizetéses üzemelésük esetén befektetett tőkájuk után a kamatot. Kamatgarancia nélkül pedig az akkori kis forgalom miatt igen kockázatosnak, sőt esetenként reménytelennek bizonyult vasutat alapítani.

2. A Fiume elérését kardinális kérdésként kezelő magyarországi vasúthálózat-tervezetek (az 1857–1873. évi időszakban)

2.1. Sugaras és/vagy transzverzális vonalak

Alkotmányos fórum hiányában a magyar progresszió, az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben (OMGE) emelte fel szavát a magyar nemzeti érdekek érvényesítéséért. Az *OMGE* közgazdasági szakosztályának vezetősége, *Hollán Ernő*, *Lónyay Menyhért*, *Csengeri Antal* az 1862-ben, majd 1864-ben kiadott *emlékiratokban* bírálta keményen vasúthálózatunk tökéletlenségét, létrehozásában a nemzeti érdekek figyelmen kívül hagyását (*OMGE* 1862, *Hollán* 1864). Nem tartozott az *OMGE* belső köreihez a polihisztor *Hunfalvy János*, amellyel, hogy a fő kérdésekben azonosult az *OMGE* véleményével (az egyes pályákra kiterjedő), részletes kritikai elemzésekkel több esetben korrigálta az *OMGE* egyes nézeteit, nem titkolva el a nézetkülönbségeket sem (*Hunfalvy* 1867).

A kiegyezés előtti bírálatok az egykori reformkori hálózatfejlesztési koncepció megvalósítását kérték számon és lényegében négy fő tételbe vonhatók össze:

- a vasúthálózat nem Pest-központú szerkezetben épült, hanem Bécs-központúan, osztrák érdekek szerint;
- *nem tette lehetővé, hogy exportra szánt termékeink vasúton jussanak el az Adriai-tenger magyar kikötőjébe, Fiumébe;*
- nem kötötte össze az ország központi térségeit a fontos perifériákkal, tehát a Felvidékkel és Erdéllyel, ésszerűtlen vonalvezetésekkel nagy kerülőket eredményezett;
- nem létesített kapcsolatot (Ausztria kivételével) a környező külföldi területekkel.

Az első „vádpon” szerint a kormány tudatosan szakított *Széchenyi* koncepciójával. így „...*Pest teljesen figyelmen kívül hagyott, de mindenben mutatkozó tendencia volt: az osztrák államvasút-társaság forgalmi hegemóniáját a Duna bal partján, a Déli-vasútét pedig a jobb partján biztosítani, megerősíteni azért, hogy csak háttámvonalaiak segítségével, az egész forgalom a gócpont Bécs felé gravitáljon ... immár olyan vonalak tervezését kellett megérnünk, melyek a haza fővárosát, mint közlekedési rendszerünk központját merőben szem elől tévesztik*” (OMGE 1862).

Hunfalvy 1866-ban felolvasott akadémiai székfoglalójában a földrajzi szempontok túlértékelésének szellemében olyan indoklással aktualizálta *Széchenyi* koncepcióját, hogy már csak az ország medencealkata is azt parancsolja, Pest-Budapest legyen a vasúthálózat központja, mivel e város az ország geometriai központjától sem esik messze. A Budapest-központú hálózat feltétlen híveként *élesen szembefordult* mindazokkal, akik transzverzális pályákat terveztek, így *Szathmáry Károllyal*, aki az ország déli részén északkelet–délnyugati irányban, a fővárost több száz kilométerrel elkerülve akarta létrehozni az *Alföld–Fiume vasutat* (*Szathmáry* 1864).

E kifogások megalapozott voltát eldöntendő, két kérdés merül fel bennünk:

- valóban Pest-Buda figyelembevétel nélkül alakítottak-e ki a hálózatot;
- nemzeti érdekeinket (hosszú távon is) szolgálta volna-e a transzverzálisok nélküli, totálisan sugaras szerkezetű hálózat?

A fővárosunkban összpontosuló ipari, kereskedelmi és kulturális fejlődés akadályozását, ezzel közvetetten az osztrák érdekeket kétségtelenül egy olyan hálózat elégítette volna ki, amelynek pályái a legtöbbet termelő agrárterületekről és a legértékesebb bányavidékekről a legrövidebb átlós irányban, Pestet elkerülve vezettek volna Bécs felé. Erre azonban inkább csak a Dunántúlon nyílt lehetőség (a Nagykanizsa–Szombathely–Sopron–Bécs és a Székesfehérvár–Újszöny–Győr–Bécs pályalánc segítségével), de a mezőgazdasági termelés fő területéről, az *Alföldről a Duna áthidalásának nehézségei* (a hídépítés magas költségei, műszaki felkészületlenségünk) miatt, tehát pusztán technikai okok miatt is *Pest felé kényszerültek a pályák*. Hazánk legtöbb és leghosszabb vonalai

– felkiáltójeles paradoxon! – éppen a legelmaradottabb vidéken, az Alföldön épültek meg, ezeknek fő csomópontja viszont éppen Pesten alakult ki (Erdősi 1985a). Így tehát az ország nagy részén a Burg akarata ellenére formálisan már az 1850-es évek végére létrejött a hálózatnak még a reformkorban megálmodott monocentrikus, Pestről küllőszerűen szétfutó szerkezete (1. ábra). Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy 1865-től Budáról indult ki a Déli Vasútnak a Nagykanizsán át Trieszt felé vezető fővonala (amely egyébként működésének első évétől kezdve a dél- és nyugat-európai országokba irányuló agrárexportunk fontos eszköze volt), akkor nehezen értjük, hogy miért kérte számon az OMGE Pest-Buda elhanyagolását a hálózatalakításban. Hogy a hálózat egésze végső soron alapvetően bécsi orientációjú volt, hogy a magántársaságok tarifái is Bécsnek kedveztek, abban igazuk volt a bírálóknak – amint arról később még részletesebben szólnunk.

1. ábra. A Habsburg Monarchia vasúthálózata 1857-ben (Ruzitska (1964) ábráját formázta a szerző)

Fiume felé valóban nem épült ki a vasúti összeköttetés, sem Pestről sem a Délvidékről. A hálózatfejlesztés monocentrista és policentrista híveinek összecsapása ezt az ügyet is hátráltatta.

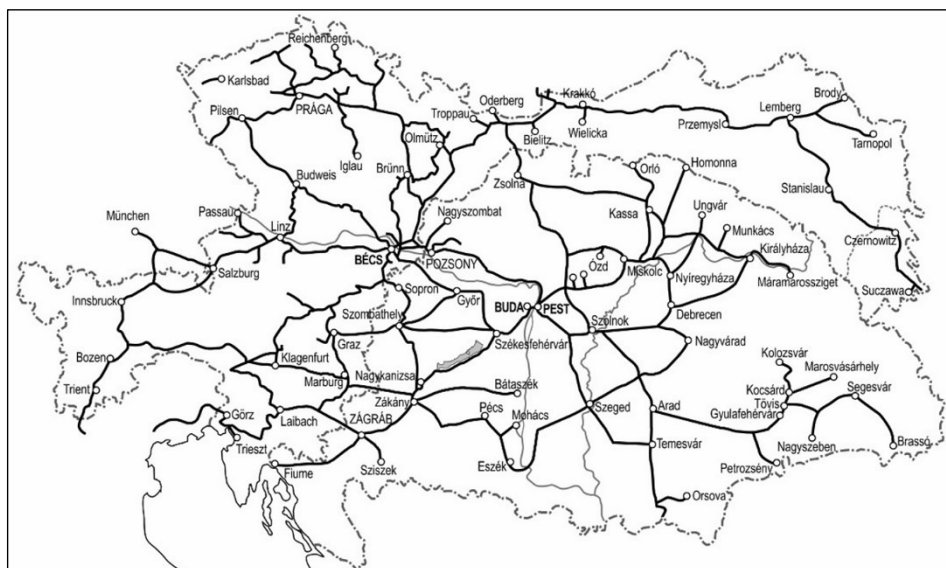
A totálisan Pest-központú, sugaras hálózat követelését aligha tarthatjuk ésszerűnek, annál inkább túlhaladott ideának. Ennek az egyoldalú elképzelésnek a vezéralakja Hunfalvy, az ország gazdasági függetlensége egyik infrastrukturális tényezőjének rangját viselő fiumei vasút kiindulópontjául továbbra is kizárólag

Budapestet tartotta alkalmasnak, holott az alföldi búzamezőkről a déli országrészen vezetendő pálya lényegesen rövidebb és olcsóbb lett volna. Utóbbi persze nem tette volna feleslegessé a Budapest–Fiume fővonalat, hiszen a főváros és az ország egyetlen jelentős kikötője közötti kapcsolat szükségessége vitathatatlan, és sértette nemzeti érdekeinket, hogy Budát először az osztrák Trieszttel kötötték össze, amely az extrém magas szállítási díjakat szedő Déli Vasúttal együtt hatalmas nyereségre tett szert a magyar tengeri külkereskedelem közvetítéséért. Az igazsághoz tartozik, hogy az OMGE koncepciója már tartalmazott némi engedményt az abszolút monocentrikusság tekintetében, ugyanis a sugaras irányú nyugati, fiumei, keleti, északi, északnyugati és délkeleti fővonalak mellett országos érdekből fontosnak tartotta a Mohács–Pécs–Nagykanizsa pálya létrehozását, amely a dunai vízi szállítással együtt kombinált közlekedési lehetőséget teremtett volna Pest és Fiume között.

A dualizmus első magyar kormánya közlekedési miniszterének, Mikó Imrének az 1867. évi hálózatfejlesztési tervezete lényegében nem volt más, mint Széchenyi koncepciójának erősen továbbfejlesztett változata, amelyben már helyet adott az OMGE vezetői által követelt, a Kárpátokon át Galícia, Bukovina, Románia, továbbá Szerbia felé irányuló – nemzetközi kapcsolatokat hordozó – fővonalaknak, de növelni akarta a kapuk számát Ausztria felé is (Mikó 1867). Külön fejezetet szentelt a fiumei vasútnak. Mindemellett e hálózattervezet csak az ésszerűség határáig volt monocentrikus, felismerve, hogy a magyar állami érdekek néhány transzverzális irányú vonal megépítését is megkívánják. Az egyes vonalak indoklásához használt érvel igen különbözőek voltak: a közigazgatási szempontoktól (pl. megyeszékhelyek elérésétől) a bányakincsek kiaknázásának lehetőségén, folyamhajózási végpontok, fürdőhelyek elérésén, honvédelmi megfontolásokon át egészen a terménykereskedelem fellendítéséig terjedően.

A kiegyezéstől az 1873. évi nagy pénzügyi válságig eltelt néhány év alatt úgy háromszorozódott meg vasúthálózatunk (2. ábra), hogy néhány fővárosból kiinduló, sugárirányú vonal, illetve a meglévőket meghosszabbító szakaszok (pestatvan–salgótarján–losonc–ruttkai, a hatvan–miskolci, a székesfehérvár–szombathely–grazi, illetve a győr–kiscelli, debrecen–máramarosszigeti és a nagyvárad–brassói stb.) mellett nemcsak a Mikó-féle tervezetben szereplő felvidéki transzverzális vonalak (kassa–oderbergi, miskolc–putnok–füleki stb.), hanem ezen kívül még az ország déli részén Fiumét megcélzó, régiókat összekötő transzverzálisok is létesültek. Témánk szempontjából az utóbbiaknak különös jelentősége van. Az Alföld–Fiumei Vasút magántársaság még az önkényuralom utolsó éveiben szerveződött a Nagyvárad–Békéscsaba–Szeged–Szabadka–Gombos–Eszék–Fiume irányú vonal építésére. Ennek az lett volna a fő rendeltetése, hogy a kövesutak nélküli Dél-Alföld jó termései idején szállítási nehézségek miatt eladhatatlan gabonáját a legrövidebb úton, Pest elkerülésével továbbítsa a távoli, tengeri hajókkal elérhető piacokra, elsősorban Olaszországba és Angliába. Bár még a kiegyezés előtt tervezték, egyértelműen magyar érdekeket

szolgált volna. Azonban teljes hosszában mégsem sikerült megépíteni, csak Eszékig készült el az eredeti terveknek megfelelően. (A Dunán *Gombosnál* híd helyett *komp* szállította a partok között a szerelvényeket.) Mivel horvátországi folytatásáról lemondtak, a pécsi szén Alföldre szállításának megkönnyítése érdekében Eszéktől észak felé görbítették el és Villánynál 1870-ben bekötötték a Mohács–Pécsi Vasúttársaság vonalába. Ez a megoldás csak hatalmas kerülővel, a már rendelkezésre álló Pécs–Barcs–Nagykanizsa–Trieszt irányú, több társasághoz tartozó útvonal igénybevételével tette lehetővé az Adria elérését, de egy ideig csak osztrák kikötőhöz vezetve. Azonban nemcsak ez a transzverzális maradt torzó, hanem a másik, a pár évvel később, 1872–73-ban épülő Duna–Dráva vasút is, amelyet Gyékényestől Kaposváron és Dombóváron át Bátaszékig vezettek, de Bajától 19 km-re 1873-ban megszakadt a munka. A vonal létrehozásának egyik célja a két hajózható folyó összekötése; ennél is fontosabb távlati célja pedig egy kiegészítő transzverzális megteremtése volt (az Alföld–Fiume Vasútból Szabadkánál kiágazóan), hogy *Észak-Bácska terményeinek exportját megkönnyítse Baján keresztül az Adria felé* (Szathmáry 1864).

2. ábra. A Habsburg Monarchia vasúthálózata 1873-ban
(különböző forrásokból szerkesztette a szerző)

2.2. A Kárpátokon túli szomszédos országokkal való vasúti kapcsolat hiánya

Elgondolkasztó az 1864. évi *OMGE-émlékirat véleménye vasutaink külföldi kapcsolatáról*. Az 1856 előttiakat Hollán szerint anélkül építették, hogy „...a világiacra vezető legközelebbi utat keresték volna”, az 1856–1863 között

létesítettekről pedig azt állítja, hogy „...leginkább azok feleltek meg a várakozásnak, melyek végpontjai kívül voltak az ország határain, ezáltal a nemzetközi forgalom közvetítésére szolgáltak”. Ugyanis a bécs–pozsony–pesti összeköttetés már 1851-ben megteremtődött, a jelzett korszakban viszont mindössze három vasút, a Bécs felé folytatódó újszöny–brucki, a bécs–triesztibe keletről csatlakozó sziszek–zágráb–steinbrücki és a buda–kanizsa–pragerhofi vonal szolgált át ugyancsak Ausztria területére. Csakhogy ezeket az Osztrák Államvasúthoz és a Déli Vasúthoz tartozó pályákat a magyar közgazdászok általában az önös osztrák érdekek megtestesítőjeként „legfeketébb bárányként” emlegették. Ha tehát ezekre gondolt volna Hollán, úgy aligha tartotta volna őket olyanoknak, amelyek megfeleltek a várakozásnak. Feltehetően tehát a fogalmazás hevületében megfeledezett a kemény tényekről, „tülelmelkedett” a valódi helyzeten.

Való igaz, hogy az önkényuralom idején Ausztria kivételével nem létesítettek kapcsolatot a környező külföldi, főként szlávok és románok lakta országok felé. Ez esetben azonban nem lehetett Széchenyi eszmei hagyatékára hivatkozni a helyzet bírálatakor, mivel az az Ausztriába vezető kivételével csupán egyetlen, bizonytalanul megfogalmazott keleti vasutat tartalmazott. (A 3. fővonal „*Szolnokon keresztül Aradig... Ezen vonal Erdélyországon keresztül a keleti összeköttetést eszközölné idővel.*” Teleki Domokos „Elsődleges jelentéséből” derül ki, hogy az Ojtozi-hágón át vezetendő vonalról volt szó.) (Teleki 1848)

Jellemző, hogy az osztrákok a Kárpátokon kívüli keleti tartományukból, Bukovinából sem Magyarországon keresztül (a legrövidebb irányban), hanem Galiciát átszelve (Krakkót érintve), Szilézia felől dél felé fordítva hatalmas kiterővel építették meg Bécsig a vasutat.

Bár hálózatunk bírálói a fő okot abban látták, hogy *Ausztria akadályozta meg az orientális kapcsolatok kiépítését* – attól tartva, hogy a magyar termények más irányban jutnak el a külföldi piacokra – anélkül, hogy kategorikusan elvetnénk egy ilyen szempont felmerülésének lehetőségét – *gazdaságföldrajzi szempontból eléggé megalapozatlannak találjuk*. Aligha lehetett volna ugyanis a magyar mezőgazdasági exportcikkekkel a még nálunknál is egyoldalúbb agrártermelésből élő, Kárpátokon túli területeken értékesíteni, iparunk fejlődése pedig még nem jutott el a tömeges exportképességig. Az igaz, hogy a tengerentúli kereskedelemben az osztrák Trieszt fölözte le a hasznot és ezért igen indokolt volt a törekvés az Ausztrián kívüli kikötőhöz jutáshoz, de észak felé a német kikötők, délkelet felé pedig a Fekete-tengeri, illetve Duna torkolati kikötők (pl. a több vitairatban emlegetett Galac) tőlünk annyira messze voltak, az utóbbiak pedig a nyugat-európai piacok eléréséhez oly kedvezőtlen fekvésűek, hogy illuzórikusnak tűnik ezek igénybevételével az osztrák piactól való függetlenedés, illetve Nyugat-Európával folytatott, Ausztriát nem érintő kereskedelem megvalósításának gondolata.

Ma sem tudjuk pontosan, hogy miért nem épült meg egyetlen pálya sem a Kárpátokon túli délkelet-európai országok felé. Nem valószínű, hogy kizárólag

műszaki nehézségek miatt torpantak meg vasútjaink a hegyvidékek lábánál, hiszen az Alpokban a Kárpátoknál még nehezebb terepviszonyok közötti nagyvonalú megoldásokról bőven szerzett tapasztalatok már rendelkezésre álltak. Sokkal közelebb állhat a valósághoz, hogy egyrészt az igen összetett stratégiai okok, másrészt meg amiatt nem szolgáltak át vonalaink a Kárpátokon, mert Romániában akkor még nem volt mihez csatlakozni, Bukarestet is csak 1869-ben érte el a Dunától induló vasút, Szerbia és Oroszország felől pedig még később közeledett az államhatár felé vasút (*Berend–Ránki* 1969). Arra meg természetesen aligha lehetett mód, hogy a Magyarországon működő vasúttársaságok önhatalmúan átlépve a határt, idegen államok területén folytassák pályáik építését.

Amikor a stratégiai okok összetettségét hangsúlyozzuk, arra gondolunk, hogy a román fejedelemségeket és Szerbiát az Osztrák Birodalom potenciális ellenségének, a Kárpátokat pedig az ellenük való védekezés fő vonalának tekintette, de azzal is számolni kellett, hogy ha egyszer Magyarország önállóvá válik, akkor Ausztriának nem lesz feltétlenül biztosítva a Kárpát-medencén keresztül megteremtett összeköttetése Bukovinával, ezért megnyugtatóbbnak látszott a vonalvezetés a Kárpátokon túli saját területen. Kérdés persze az is, hogy *mennyiben állt érdekében a magyar nagybirtokos osztálynak a magyarországinál olcsóbb, ezért az osztrák piacon versenyképesebb romániai és bulgáriai agrártermékek szállításának megkönnyítése?* Voltak-e reális esélyeink a túlnyomóan mezőgazdasági cikkekből álló exportunk egy részének a Fekete-tenger felé terelésére, éppen agrárországok felé? Nyugat- és Dél-Európába ugyanis olcsóbban lehetett a közelebbi adriai kikötőkből szállítani.

Az előbbi fenntartások ellenére az általános nemzetközi kapcsolatok szolgálata abban a korban már időszerűvé tette a külföldre vezető pályák építését, tehát ilyen alapon lett volna létjogosultsága az OMGE által javasolt galíciai, galaci és az aldunai fejedelemségekbe tartó, valamint Porosz-Szilézia felé az Északi-tenger elérését lehetővé tevő nemzetközi vonalaknak. Délkelet-Európa, valamint a közép- és nyugat-európai országok közötti tranzitforgalom legrövidebb irányban a Kárpát-medencén át áramolhatott. E vonalak az átmenő forgalom bonyolítása mellett bizonyos mértékig hozzájárulhattak volna külkereskedelmünk az egyoldalú nyugati orientációjának oldásához.

2.3. Szakágazati szempontokat érvényesíteni akaró törekvések a hálózatfejlesztésben

Gazdasági szakértőink vasúthálózat bírálata ugyan alapvetően nemzeti politikai szemléletű volt, a magyar érdekek érvényesítéséért emeltek szót, de emellett – ha alárendeltebb súllyal is – *ágazati szempontok is* felmerültek, amelyek persze éppen az egyes termelési ágak területi megoszlása, súlypontképzése által ugyan csak *nem függetleníthetők egészen a területi érdektől.*

Mind a már megépült, mind az OMGE által tervezett vasutak iránya kijelölésének szempontjait elemezve egyértelműnek látszik *a mezőgazdasági export előnyben részesítése mind az osztrák kormányzat, mind a magyar aulikus nagybirtokosság részéről*, amely csak a megbízható és olcsó szállítás megteremtésétől remélhette a tömeges árutermelésre áttérést, jövedelmének gyarapodását. Ennek az érdekközösségnek az inspirálására került sor az Alföldről Pesten át Bécsbe tartó pályák létesítésére. Iparfejlesztési szempont még az OMGE részéről is kizárólag a felvidéki bányavárosokat felfűző pálya indoklásakor merült fel.

Hunfalvy (elismerést érdemlő előrelátással) elsőként ismerte fel, hogy a vasutakat helytelen kizárólag a mezőgazdasági cikkek szállítására, jelesül a gabonaexport lebonyolítására tervezni, részben azért, mert tartott attól, hogy más országok megelőzhetik Magyarországot a gabonapiacokon, részben meg az ipar fejlődésére is számított: „*Igaz ugyan, hogy most jobbára csak gabonát termesztünk, s hogy ebből rendes években a bel fogyasztáson felül vagy 12 millió mérő marad, melyet kivihetünk. Ámde mind a gabonára, mind egyéb nyers terményeinkre nézve sok más ország versenyez velünk a világ piacán; mi azokat sem oly mennyiségben, sem oly olcsón nem állíthatjuk elő és szállíthatjuk a tengerre, hogy nagy elsőséget nyerhessünk a többi termelő országok felett. A nyers termények legállandóbb s legbiztosabb piaca csakugyan maga az ország. Mérsékelt égaljú ország soha nem képes nyers terményei árán a szükségletei fedezésére szolgáló kézművi és gyári készítményeket megfizetni; ezért minden mérsékelt égaljú ország műipart kénytelen meghonosítani, ha előbb-utóbb koldusbotra nem akar jutni. Azért nálunk is a vasúti tervezéseknél a műipar érdekeit kell főleg tekintetbe venni*” (Hunfalvy 1867). (Montesquieu-től kölcsönvett földrajzi determinizmusból fakadó következtetése szerint [a folyton termő trópusokkal szemben?] a mérsékelt éghajlatú országokban a mezőgazdasági termelés hozama éghajlati okok [a téli termelési szünet] miatt korlátozott.)

3. A Monarchia két versengő kikötőjéből kiinduló hálózat (azonos és eltérő) formai/funkcionális struktúrájának jellemzői 1873-ban

Triesztból és Fiuméből egyaránt egyetlen vasút indult országa felé, melyekből a kikötőktől meglehetősen távol (Steinbrücknél, illetve Zágrábnál) jött létre az első kiágazás. Az Osztrák Császárság területének sajátos alakzatából adódóan az alpokbeli és cseh tartományok viszonylag kompakt hálózatából Galícia és Bukovina felé tartó, nagyjából nyugat–kelet irányú vasúti folyosó szélső pontjai egymástól mintegy 1800–1900 km távolságra voltak. E délnyugat–északkeleti folyosónak azonban csak az osztrák és morva szakasza volt forgalmasabb, a Kárpátokon túli vágányok már csak szolid forgalmat hordoztak. E folyosóra nagyjából merőlegesen több észak–déli fővonal (a legforgalmasabb a Bécs–Trieszt, majd a Tauern vasút) révén az ausztriai struktúra szabálytalan keresztalakzatot öltött (2. ábra).

Az ausztriai hálózat peremén (a mintegy fókuszhelyzet ellenére) Bécs nehezen volt képes erős központként működni, noha az Osztrák Császárság fővonalainak túlnyomó része itt futott össze. Az ausztriai hálózatban a magyarországihoz képest több volt a (Bécset elkerülő) transzverzális és az ország nyugati részén az elsősorban tranzitot szolgáló, Ausztriát nem túl hosszán átszelő, nagyjából észak–dél csapású vonal. Ezért Tirol, Salzburg és Vorarlberg tartományokban a forgalom jellemzően Németország/Svájc és Olaszország között áramlott (2. ábra).

A csehországi transzverzálisok elvileg kedvezőbbé teheték Trieszt rövidebb úton elérhetőségét, némileg bővíthették észak felé Trieszt vonzásterületét a határ menti német tartományokra (Szászországra, Tübingiára, Kelet-Bajorországra) is kiterjesztve.

Budapest viszont a Kárpát-medencei hálózatban Bécshez viszonyítva a centrálisabb helyzet előnyeit élvezhette az (erdélyi hálózat miatt) szimmetrikusnak nem mondható magyar hálózaton.

A magyarországi vasúthálózat monocentrikus szerkezetének létrejöttében igazából a Magyar Királyság Béccsel való rivalizáló politikája volt a meghatározó. A magyar állami centralista érdekek egybevágtak a sokáig legtekintélyesebb iparág, a fővárosban összpontosuló malomipar szakágazati/logisztikai érdekeivel.

Végső soron a délen *Fiuméből induló hálózatunk a Kárpát-medencébe benyúló hatalmas kézhez hasonlítható, melynek karja a Fiume–Zágráb vasút, csuklója pedig Dél-Pannónia. „Ujjai” megtorpantak a Kárpátok gerince előtt.* (Az 1872-től működő Kassa–Oderberg vonal kivételével, melyen keresztül porosz–sziléziai feketeszen és kokszt érkezett rendszeresen a felvidéki kohászat számára.) Fiume vasúthálózathoz csatlakozásának évében (1873) még nem léteztek a Kárpátok hági vasútjai. A magashegység általi elkülönülés kedvezett Ausztriának, mivel Magyarország (Fiume) vonzereje alig érvényesült Galíciában és Bukovinában. E tartományok Trieszt hinterlandjának részét képezték.

* * *

A fiumei vasút megnyitása után a világháborúig eltelt évtizedek alatt már a szomszédos országokkal körkörös összeköttetésben levő, viszonylag sűrű szövetű, sugaras-transzverzális szerkezetű vasúthálózatunk sokféle követelmény teljesítésére volt képes és a nyereségesen működő MÁV az ország legnagyobb adófizetője lett. De ez már egy további történet.

Irodalom

- Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) emlékirata a magyarországi vasutak tárgyában. Pest, 1862. június 9.
- BEREND T. I. – RÁNKI GY. (1969): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ERDŐSI F. (1985a): A gazdasági-településhálózati adottságok és a gazdaságpolitika szerepe az Alföld vasúti fővonalhálózata térszerkezetének alakulásában a XIX. században. Alföldi Tanulmányok 9. pp. 161–186.
- ERDŐSI F. (1985b): Politikai-gazdasági területi érdekek ütközése a kiegyezés előtti vasúthálózatunk térszerkezetének alakulásában. Közlekedéstudományi Szemle 10. 443–451. p.
- ERDŐSI F. (1987): A mezőgazdaság szerepe a magyar vasúthálózat kialakításában. Agrártörténeti Szemle 1–2. pp. 56–133.
- ERDŐSI F. (2000): A közlekedés fejlődésének területpolitikai vonatkozásai és hatása a területekre és településekre Magyarországon 1944-ig. Országosan Kiemelt Tudományos Kutatási Alap, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- HOLLÁN E. (1856): Magyarország vasúthálózatának rendszere. Somer Lipót, Bécs.
- HOLLÁN E. (1864): Magyarország forgalmi szükségletei, s a vasútügynek újabb kifejlődése. Lauffer Vilmos, Pest.
- HUNFALVY J. (1867): Hazánk közlekedési eszközeiről. Székfoglaló értekezés Hunfalvy János rendes tagtól. Eggenberger Ferdinánd Magyar Akadémiai Könyvtáránál, Pest.
- MIKÓ I. (1867): Magyarország vasúthálózata. Pest. In: Ujhelyi G. (1910): A vasútügy története. Athenaeum, Budapest.
- RUZITSKA L. (1964): A magyar vasútépítések története 1914-ig. Közdok, Budapest.
- SZATHMÁRY K. (1864): Az Alföld és Fiume nemzetgazdasági, különösen közlekedési szempontból. Ráth Mór bizománya, Pest.
- TELEKI D. (1848): Előleges jelentés. A szolnok–aradi vonalból, Mezőtúrtól vagy Gyomától, N. Várad... Panyik felé... a Szamos völgyén Kolozsvárnak... A szolnok–aradi vonalból, Mezőtúrtól vagy Gyomától, N. Várad... Panyik felé... a Szamos völgyén Kolozsvárnak... Ludas környékén a Maros terére vezetendő... Ojtozi vonalon folytató vasút iránt. Kelt Pesten, 1848. július 25-én. (Közli: Ujhelyi G. i. m.)

ÉTNIKAI TEREK SAJÁTOSSÁGAI A DUALISTA ÁLLAMTEREKBEN AZ 1910-ES ANYANYELVI ÖSSZEÍRÁSOK ALAPJÁN

CSÜLLÖG GÁBOR¹ – HORVÁTH GERGELY¹ – MUNKÁCSY BÉLA¹

Characteristics of ethnic spaces in the regions of the dualist state
on the basis of the native languages admitted in the 1910 census

Austria and Hungary attained to the dual monarchy as a form of state governance in 1867 in the course of a several centuries long lasting process. During this period, several states and part-states got into the empire, having population of different languages, ethnicities and religions. According to the data of the census in 1910, the German was the greatest ethnic group in the Monarchy, and not far afterwards lagging behind them the Hungarian. The further rank of the ethnic groups was Czech and Slovak, Serbian and Croatian, Polish, Ruthene, Rumanian and Italian. The regional characteristics of these groups were strongly influenced by the differences of the ethnic processes between the two parts of the empire and their managing. In Austria, the frameworks of the individual lands were dominant, laying down the political and cultural perspectives of the ethnic groups. In Hungary – apart from Croatia–Slavonia – did not remain separate regions after 1868. So the ethnic spaces – forming during centuries and changing much quicker and in much greater extent than in Austria – did not have such state-determined frameworks as in case of the Austrian lands. This difference between the two parts of the monarchy played important role in the dissimilarity of the aspects regarding the assignment of the areas between 1918 and 1921. (*Keywords: Austro-Hungarian Monarchy, dualism, ethnic groups, census, regional differences*)

1. Bevezetés

Ausztria és Magyarország több évszázadon át tartó folyamat során, külső és belső válságokon keresztül jutott el az 1867-es dualista államformáig. Ez idő alatt sok különböző állam és államrész került be a birodalomba, különböző nyelvű, etnikumú és vallású népességgel. A magyar–horvát kiegyezés ellenére is dualistaként meghatározott állam népcsoportjai között nemcsak államalkotó szerepükben, hanem nagyságrendjükben és a különböző államrészekben megjelenő arányaikban is jelentős különbség volt. Az államrészek területi jellemzőit nagyban befolyásolta az etnikai folyamatok eltérése és kezelése a birodalom két része között. Ausztriában az etnikai folyamatoknak meghatározó keretet a tartományok adtak, amelyek jellegzetes, történeti gyökerekre épülő és arányaikban kevésbé változó etnikai jellemzőkkel rendelkeztek. Magyarország esetében Horvát–Szlavónországon kívül 1868 után nem maradtak különálló területek, ezért a történetileg kialakult, de Ausztriánál arányában és kiterjedésében gyorsabban

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem TTK, Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék, Budapest

változó etnika tereknek nem voltak olyan államilag meghatározott keretei, mint az osztrák tartományok esetében. Ennek oka elsősorban az a deklarált magyar politikai cél volt, amely elhatárolódott bármilyen valós közigazgatási régió kialakításától, nemcsak a népcsoportok önállósodásától való félelem, hanem az önkényuralmi korszakban létrehozott kerületek igen rossz emléke miatt. Ugyanakkor az ország modernizációja igen jelentős belső (és részben külső) migrációt hozott, ami tovább erősítette a vegyes etnikumú területek kialakulását, ezzel együtt – főleg a városokban – fokozta az egyes népcsoportoknak a magyarsághoz történő önkéntes asszimilációját. Így a Magyar Királyságban az etnikumok térbelisége bonyolult területi megjelenést mutatott, ami lehetővé tette a különböző népcsoportok általi, sokszor ellentétes értelmezések kialakítását is.

A térbeli elrendeződést azonban nem lehet a valós térbeli keretek nélkül objektíven értékelni. Ezeknek a térbeli értékeléseknek csak kiindulópontja lehet a településeken belüli megoszlás, illetve arányszám, hiszen a települések között népességszám tekintetében is jelentős eltérések voltak, de ugyanígy az állami térben elfoglalt szerepük szerint is. Ezért elsősorban a közigazgatásnak azokat a szintjeit érdemes vizsgálni, amelyeknek valódi funkcióik, térbeli hatásuk volt. Bár a statisztikában léteztek régiók, de valós közigazgatási tartalom nélkül, ezért elsősorban a járások, megyék, megyeszékhelyek, törvényhatósági jogú városok jelenítettek meg az összeírások alapján fontosabb összefüggéseket a népcsoportok térbeli viszonyairól. Az 1910-es összeírások abból a szempontból is fontosak, hogy ezek publikált adatai (főleg a francia nyelvűek) jelentős szerepet kaptak mind a magyarországi román, szerb és szlovák etnikum követeléseinek megfogalmazásában, mind a szerb és román állam területi követeléseiben, továbbá – és nem utolsósorban – a béketárgyalásokban. Ezeket elsősorban a települési adatokra építették, így határozva meg a különböző nyelvhatárokat, amelyeket azonban a trianoni határok kijelölésekor – elsősorban a magyar etnikum rovására – már nemigen vettek figyelembe. Sőt, területszerzési célokból figyelmen kívül hagyták a valós közigazgatási kereteket, azok etnikai arányait, a városok etnikai képét, és főleg a térkapcsolatokat, a központok és vonzásterük működésének folytonosságát. Ebből a szempontból Magyarországra nézve súlyos következménnyel járt, hogy az 1918 ősztől készülő magyar álláspont is döntően a települési nyelvhatár kérdésre összpontosított (az persze kérdéses, hogy ha differenciáltabban, a megyék és központok etnikai arányát képviselve tárgyal, akkor kedvezőbb eredményt érhetett volna-e el).

Az alábbiakban az adatok és ábrák segítségével áttekintjük, hogy a különböző területi szinteken (statisztikai régiók, megyék és járások, illetve a központok) milyen arányok voltak jellemzők, és ezekhez hogyan viszonyulnak a trianoni határok.

2. Az etnikai megoszlás eltérései a két államrész között

Az 1870-től elinduló tízévenkénti részletes összeírások tematikailag folyamatosan bővültek, és a népességre vonatkozó összeírási kategóriák is változtak. Így a területi folyamatokat leginkább kifejező 1910-es utolsó összeírás adatai

igen sok összefüggésre adnak információt, amelyek részletes feldolgozása azóta is folyamatosan jelen van a történettudomány és különösen a történeti demográfia szakirodalmában. Vizsgálatunk tárgyára, az etnikai jellemzőkre az anyanyelvi adatok kapcsán igen részletes adatbázis áll rendelkezésre települési, külterületi, járási, megyei és statisztikai régiók szerinti bontásokban.

A két államrészen külön összeírások történtek, eltérő szempontok alapján, és a részletes összegzések is külön készültek. (Most nem térünk ki a születési helyek és a honosság kérdésére.) A felméréskor a jelen lévő népességet írták össze, külön rögzítve a polgári és katonai népességet (*Hilbert B.* 2016), de ez utóbbi a legtöbb település esetében olyan csekély volt, hogy az arányokat nem befolyásolta. A népesség etnikai hovatartozására közvetve, elsősorban az anyanyelvre vonatkozó önbevallásból, vagy a felekezeti adatokból lehet következtetni. Ugyanakkor vegyes családok esetében vagy az erős asszimilációjú nagyvárosi térségekben az anyanyelv és a vállalt etnikai identitás sokszor nem esett egybe. Egyes nemzeti-ségi területeken pedig a kis lélekszámú falvak jelen nem lévő, katonai szolgálatot más térségben teljesítő férfilakosságának hiánya torzíthatta az anyanyelvi arányokat. Bár nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi önbevallás nem teljesen azonos valamely etnikumhoz, népcsoporthoz való tartozással, mégis olyan erős átfedésben van vele, hogy a továbbiakban tanulmányunkban a nyelvre vonatkozó statisztikai adatokat az etnikumokra vonatkozóként értelmezzük.

Ugyanakkor nagyon fontos volt, hogy az összeíráshoz milyen rögzítendő fő anyanyelveket határoztak meg, illetve milyen területi, közigazgatási kategóriákban összegezték azokat. Ebben pedig már eltérés volt. Ausztriában a cseh és szlovák, valamint a szerb és horvát nyelvet 'cseh és szlovák', illetve 'szerb és horvát' megnevezéssel közös nyelvekként összegezték, Magyarországon viszont a szlovák, szerb és horvát nyelvet önálló nyelvként mérték fel, a cseh nyelvet pedig az 'egyéb' kategóriába sorolták, akárcsak az Ausztriában önállóként megjelenített lengyel, szlovén és olasz nyelveket. Azokban a statisztikai egységekben (település, járás), ahol az ilyen anyanyelvűeknek jelentősebb volt a számuk, a megjegyzés rovatban megnevezték azokat (*1. táblázat*).

Az 1910-es összeírás adatai alapján a Monarchia legnagyobb lélekszámú etnikuma a német volt, ettől nem sokkal lemaradva a magyar következett, majd sorban ezt követte a cseh és szlovák, szerb és horvát, lengyel, rutén, román és olasz népcsoport (*1. táblázat*). Ausztriában meghatározóak voltak a tartományi keretek, amelyek az etnikumok politikai és kulturális lehetőségeit is megszabták. A német túlsúlyú tartományokban nem jelentkeztek problémák, de azokban a tartományokban, ahol jelentősebb arányú nem német etnikum élt, sajátos és átgondolt politikát igényelt a problémák kezelése.

1. táblázat. Ausztria és Magyarország anyanyelvi tagolódása
1910-ben (fő) a statisztikai összegzésben megnevezett anyanyelvek szerint

Anyanyelvek	Ausztria	Magyarország	Összesen
Német	9 950 266	2 037 435	11 987 701
Magyar	10 974	10 053 575	10 064 549
Cseh és szlovák	6 485 983		8 453 9583
Szlovák		1 967 975	
Lengyel	4 967 984	-	4 967 984
Rutén	3 518 854	472 587	3 991 441
Szerb és horvát	783 334	-	3 722 967
Szerb	-	1 106 471	-
Horvát	-	1 833 162	-
Román	275 115	2 949 082	3 224 197
Szlovén	1 252 940		1 252 940
Olasz	763 422		763 422
Egyéb	608 062	469 255	

Forrás: Österreichische Statistik herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission. Neue Folge, 1. Band

2. táblázat. A Magyar Birodalom népességének anyanyelvi megoszlása (fő) statisztikai régiók szerint 1910-ben a statisztikai összegzésben megnevezett anyanyelvek szerint

Régiók	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb
Duna jobb partja	2 221 295	555 694	17 188	833	232	168 436	15 170	105 556
Duna bal partja	711 654	144 395	1 279 574	704	898	2 294	200	36 710
Duna–Tisza köze	3 061 066	357 822	79 354	4 813	11 721	4 866	154 298	96 318
Tisza jobb partja	945 990	98 564	441 776	1 910	253 062	486	247	27 646
Tisza bal partja	1 604 924	83 229	81 154	621 918	194 504	327	321	8 547
Tisza–Maros szöge	477 988	427 253	44 715	845 850	8 188	4 950	290 434	50 391
Királyhágóntúl	918 217	234 085	2 404	1 472 021	1 759	523	421	48 937
Fiume v. és környéke	6 493	2 315	192	137	11	12 926	425	27 307
Horvát–Szlávonország	105 948	134 078	21 613	846	8 317	1 638 354	644 955	67 843
Összesen (fő)	10 053 575	2 037 435	1 967 975	2 949 082	472 587	1 833 162	1 106 471	469 255
Összesen (%)	48,1	9,8	9,4	14,1	2,3	8,8	5,3	2,2

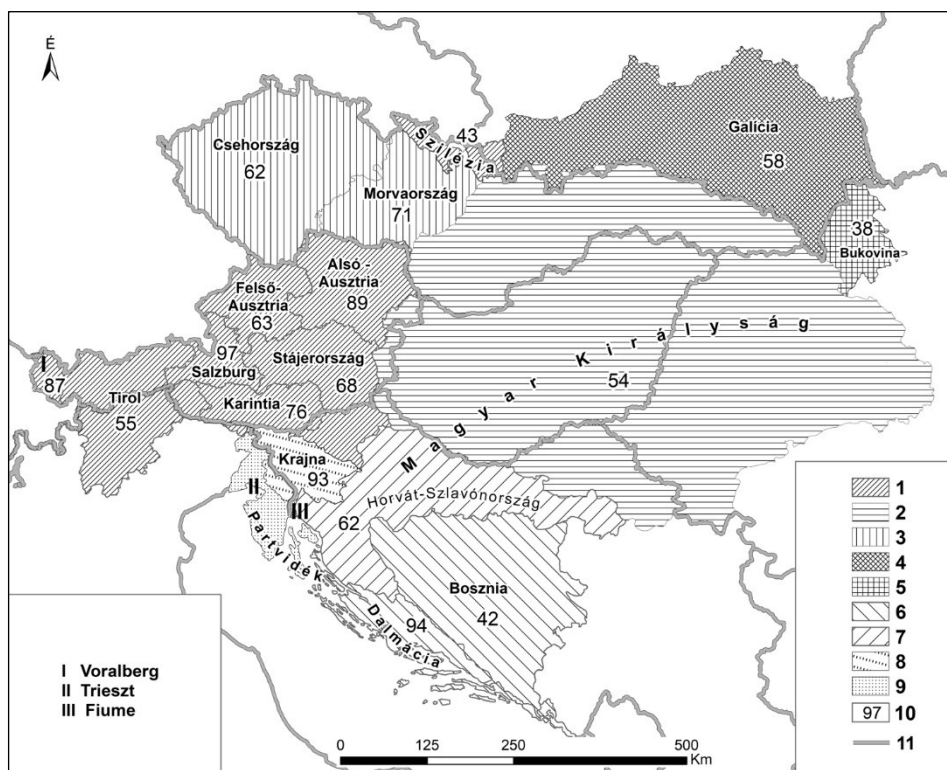
Forrás: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912

A dualista állam második legnagyobb számú etnikuma a magyar volt, amely a némettel ellentétben koncentráltan a történeti magyar állam területén élt, míg az osztrák tartományokban és a külső országokban élő magyarok száma elhanyagolható volt (1. és 2. táblázat). Ha külön vesszük a cseh és szlovák nyelvet, akkor a dualista államban a cseh (és morva) a harmadik legnépesebb népcsoport; tagjai döntő részben Csehországban, illetve Morvaországban éltek, illetve jóval kevesebben, de még nagy számban Sziléziában is. A többi osztrák tartományban és Magyarországon már elhanyagolható volt a számuk, elsősorban bizonyos iparterületeken éltek csak nagyobb koncentrációban. (A szlovákok döntő hányada

pedig Magyarországon élt.) Nagyságrendben a következő etnikum a lengyel volt, amely lényegében Galiciában koncentrálódott. Hasonló volt a helyzet a rutén népe sséggel, többségük szintén Galiciában került összeírásra, egy jóval kisebb hányaduk pedig Magyarországon (1. táblázat).

Sajátos, hogy a németen kívül nem nagyon volt olyan etnikum, amely mind a két államrészben nagyobb arányban lett volna jelen. Egyedül a horvátok aránya volt jelentősebb Dalmáciában és a Partvidéken. A szerbek, szlovének, rutének és olaszok száma ebben a vonatkozásban már jóval kisebb volt.

Az 1. ábrán látható, hogy adott államrészekben melyik anyanyelv volt meghatározó. Jellemző, hogy csak kevés helyen volt 80% felett egy-egy anyanyelv aránya; ez csak Salzburgban, Alsó-Ausztriában és Voralbergben mondható el a német, Krajnában a szlovén, illetve Dalmáciában a horvát nyelvről.

1. ábra. Ausztria és Magyarország államrészeinek anyanyelvi többsége százalékban az 1910-es összeírása alapján, kiegészítve az 1920-as határokkal (szerk. Csüllög G.). Jelmagyarázat: 1) német; 2) magyar; 3) cseh és szlovák; 4) lengyel; 5) rutén; 6) szerb; 7) horvát; 8) szlovén; 9) olasz; 10) a többségben lévő etnikum százalékos aránya az államrész népességéből; 11) a trianoni határ. (Forrás: Österreichische Statistik herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission. Neue Folge, 1. Band és Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912)

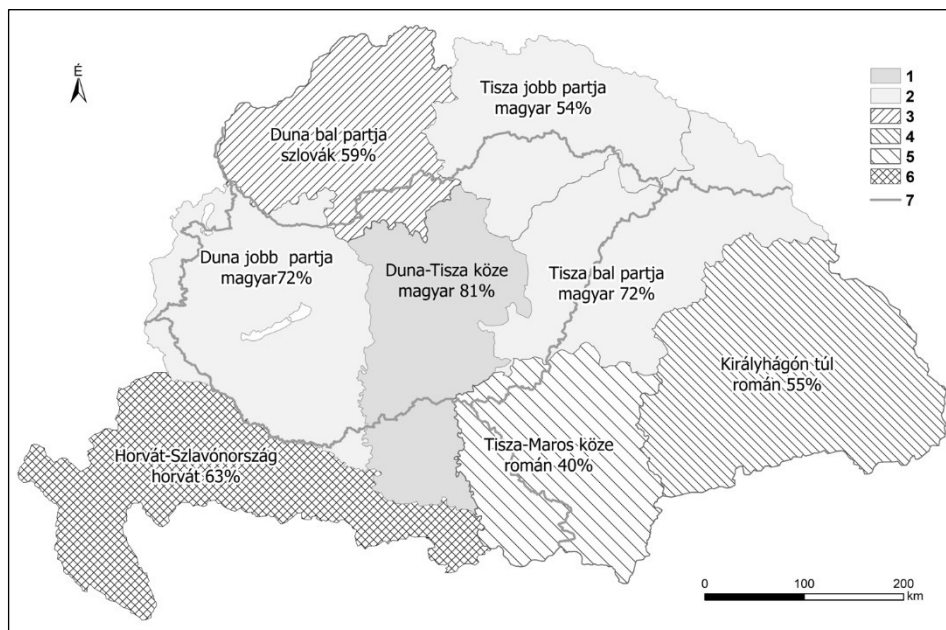
3. A Magyar Királyság népességének anyanyelvi megoszlása területi szintek szerint

Az anyanyelvi adatok szakmai feldolgozása, értelmezése a korszak nemzeti-ségi törekvéseivel összefüggésben mind magyar, mind nemzetiségi oldalról rendszeres volt, de a világháború vége felé még erőteljesebb politikai töltetet kapott, ami mindkét oldalt illetően sokszor egyoldalú értelmezéseket hozott. Ahogy fentebb említettük, ezek közül legkárosabb hatású a tiszta etnikai tér és a „nyelvhatár” fogalma volt, amelyek leginkább a kedvező külpolitikai helyzetbe került nemzetiségek részéről vált hangoztatottá, de ezek megjelenésével párhuzamosan eltűntek az etnikai kapcsolódás, a mozaikosság lehetséges kedvező hatásait hangoztató megközelítések (*Gulyás L.* 2012a, 2012b). Az etnikai homogenitást erősítő szándék mindkét oldalról elsősorban a települések etnikai többségét megjelenítő térképekre koncentrált, mivel ezeken lehetett olyan összefüggő, homogén etnikai területeket bemutatni, amelyek területi követeléseket indokoltak, főleg a nemzetiségek részéről. Sajnos a magyar politika is ebben látta a területi védekezés lehetőségét, de hiába készített sokkal korrektebb (bár nem teljesen aránytorzítás nélküli) térképeket, ezzel lemondott a népesség nagyságának számszerű, a nyelvhatáron túli magyar súlyt is kifejező megjelenítéséről; ez utóbbi a nagyobb területi kategóriákban és a központokban volt jól kimutatható.

Az anyanyelvek egyszerű települési összegzésénél a járások, megyék és központok szintjén elvégzett vizsgálatok valósabb összefüggéseket adnak az etnikumok területi súlyának megállapítására, mivel a kis lélekszámú települések nagyobb száma és térbeli kiterjedése sem tudja ellensúlyozni a ritkább, de magasabb népességszámú településeken jelenlévő anyanyelvi többség etnikai súlyát (*Lökkös J.* 2000). Vagyis egy-egy anyanyelvnek az említett területi kategóriában kimutatható többsége többet árul el a korszak etnikai viszonyrendszeréről, a népcsoportok politikai térbeli lehetőségeiről, mint az egyszerű települési nyelvhatár (*Csüllög G.* 2018). A politikai kereteket biztosító járások és megyék politikai és gazdasági folyamataiban érezhető hatása volt az etnikumok arányának, illetve a többségi etnikum szerepének. Viszont a megyék mérete, közigazgatási „gyengesége” és az urbanizáció sajátos asszimiláló szerepe (*Beluszky P.* 2017a, 2017b) nem adott megfelelő keretet az adott megyékben többségi helyzetben lévő nem magyar etnikumoknak a hatékony önszerveződéshez. A magyar politika pedig folyamatosan ellene volt bármiféle régió kialakításának, amely hasonlóképpen keretet adhatott volna a nagyobb területen, több megyében összefüggően élő népcsoportoknak.

A Magyar Királyság egészét nézve az 1910-es adatok alapján a magyar nyelvű népesség volt többségben, bár aránya kis mértékben 50% alatt maradt. A Horvát–Szlavónország nélküli területen azonban már 54 százalékos volt a többsége (*I. ábra*). A statisztikai régiók szerinti összegzés szerint magyar többség volt 4 régióban (mindegyikben 50% felett), kettőben román, egyben szlovák, egyben

pedig horvát többség, míg a német, a rutén és a szerb népesség a régiók egyikében sem került többségbe. Egyedül a német nyelv volt a magyaron kívül, amely ha többségbe nem is került, de az összes régióban jelen volt (2. táblázat, 2. ábra). Bár a régiók többségi anyanyelveit bemutató utóbbi ábra mindenképpen torzít, de egy tényt megmutat, mégpedig hogy a Tisza jobb és bal parti régióiban az alacsonyabb térszíneken a települések nagyobb népességűek voltak, és a bennük lévő magyar többség az egész régióra meghatározó volt. A Tisza–Maros köze, a voltaképpen Bánság erőteljesen vegyes népességében volt a legalacsonyabb (40%) egy nyelvnek – jelen esetben a románnak – a többsége.

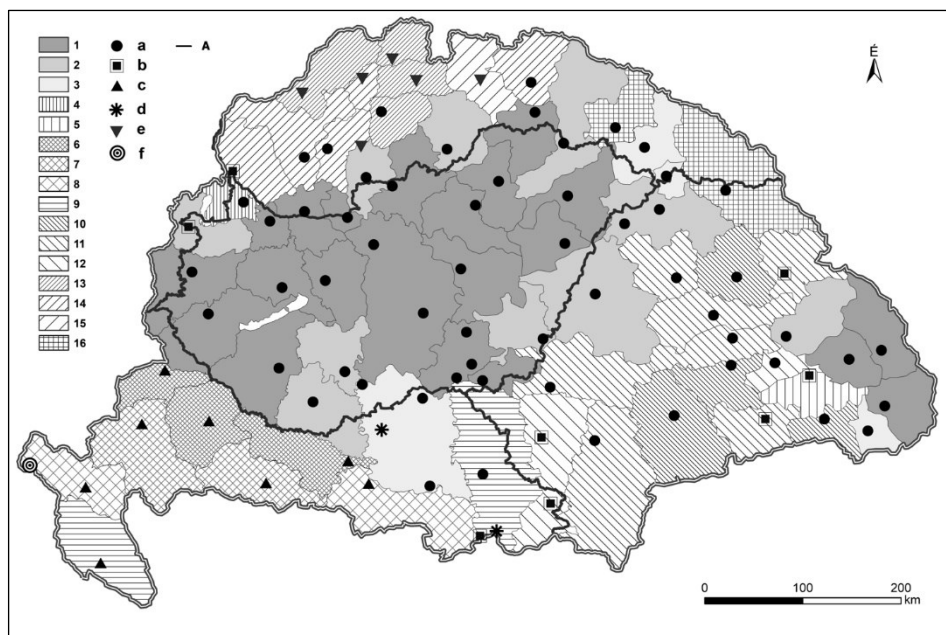

2. ábra. Magyarország statisztikai régióinak anyanyelvi többsége az 1910-es összeírás alapján, kiegészítve a trianoni határokkal (szerk. Csüllög G.).

Jelmagyarázat: 1) magyar 75% felett; 2) magyar 50–75% között; 3) szlovák 50–75% között; 4) román 50–75% között; 5) román 50% alatt; 6) horvát 50–75% között; 7) a trianoni határ. (Forrás: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912)

A megyék 1910-re kialakult etnikai többségének már a korszakban is meghatározó politikai vetülete volt, mivel az állam politikai szerepe a megyei keretben volt a legerősebb hatású, a népességre közvetlenül ható hivatalok, intézmények vonzáskörzetei is jelentős mértékben megyei keretekben, vagy azzal átfedésben (pl. bírósági, közigazgatási körzetek) jöttek létre. A megyék szerinti arányokat és a többségi helyzetet nézve megállapítható, hogy 35 megyében volt valamilyen arányú magyar többség, 14-ben román, 10-ben szlovák, 5-ben horvát, 3-ban szerb,

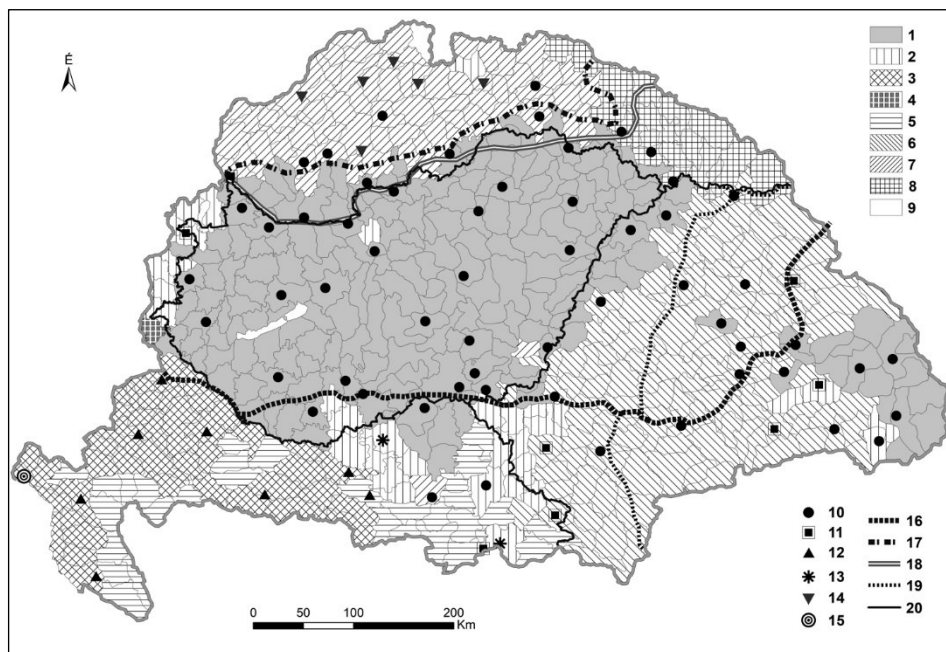
2-ben német, 2-ben rutén, Fiume város és környékén pedig olasz (4. ábra). Ha a többséget részletezzük és 3 kategóriára bontjuk, akkor azt látjuk, hogy a magyar etnikumnak uralkodó, vagyis 75% feletti többsége 21 megyében volt, a román-ságnak és a szlovákságnak 4-4 megyében, míg a horvátoknak háromban. A többi megyében a német és a szerb, valamint a rutén etnikum ennél csak kisebb mértékben tudott többségbe kerülni. Elmondható az is, hogy mind a hét etnikumnak volt többsége legalább egy megyében. A megyék három kategóriára bontott többségi ábrázolása azt is mutatja, hogy a magyar többségű megyék határai messze túlnyúlnak a magyar nyelvhatáron, l. pl. Bihar, Szatmár, Hont, Nógrád, Gömör–Torna és Zemplén megyéket (3. ábra).

3. ábra. Magyarország megyéinek, megyeszékhelyeinek és törvényhatósági jogú városainak anyanyelvi többsége az 1910-es összeírás alapján, kiegészítve a trianoni határokkal (szerk. Csüllög G.).

Jelmagyarázat: 1) magyar 75% felett; 2) magyar 50–75% között; 3) magyar 50% alatt; 4) német 50–75% között; 5) német 50% alatt; 6) horvát 75% felett; 7) horvát 50–75% között; 8) horvát 50% alatt; 9) szerb 50% alatt; 10) román 75% felett; 11) román 50–75% között; 12) román 50% alatt; 13) szlovák 75% felett; 14) szlovák 50–75% között; 15) szlovák 50% alatt; 16) rutén 50% alatt. Központok anyanyelvi többségei [2. oszlop]: a) magyar; b) német; c) szlovák; d) szerb; e) horvát; f) olasz.; A) trianoni határ. (Forrás: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912)

Részben más képet mutatnak a járások. Ezeknél az egyszerű anyanyelvi többség esetében a magyarság jelenléte az ország középső területein tömörszerű volt, ugyanakkor több helyen eltérést mutat a települési nyelvhatártól; van, ahol túlnyúlt azon, illetve több helyen annál sokkal határozottabb és élesebb elkülönülést mutatott, különösen a szlovák és román etnikumok felé (4. ábra).

4. ábra. Magyarország járásainak, megyeszékhelyeinek és törvényhatósági jogú városainak anyanyelvi többsége az 1910-es összeírás alapján, kiegészítve a trianoni határokkal és az 1918–1919-es demarkációs vonalakkal (szerk. Csüllög G.).
 Jelmagyarázat: 1) magyar; 2) német; 3) horvát; 4) szlovén; 5) szerb; 6) román; 7) szlovák; 8) rutén; 9) cigány; 10) magyar; 11) német; 12) horvát; 13) szerb; 14) szlovák; 15) olasz; 16) az 1918. november 13-án Belgrádban aláírt fegyverszünet demarkációs vonala; 17) az 1918 december 6-án kijelölt Bartha–Hodža-féle ideiglenes demarkációs vonal; 18) az 1918 december 23-i antant jegyzékben kijelölt demarkációs vonal; 19) a román csapatok által 1919. január 20-án elért és április 16-ig tartott vonal; 20) a trianoni országhatár. (Forrás: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912)

A vizsgált 83 központ (megyeszékhelyek és a törvényhatósági jogú városok Budapesttel és Fiumével együtt) jelentős részében (58) a magyar nyelvű népesség volt többségben, a további 25 központból 18 horvát (Horvát–Szlavónországban), 8 német, 6 szlovák, 2 szerb és 1 olasz (Fiume) többségű volt. Ugyanakkor román és rutén nyelvi többségű központ nem volt. A magyar többségű megyeszékhelyek

és törvényhatósági jogú városok nagyobb része (32) azonban a későbbi trianoni határon kívül helyezkedett el. Különösen érdekes helyzetet jelentett, hogy az erős román többségű erdélyi megyékben 19 magyar többségű (mellettük 4 német többségű) központ volt, úgy hogy egyetlen vizsgált központban sem alakult ki román nyelvű többség. Hasonló volt a helyzet a későbbi Csehszlovákiában, ahol a Felvidéken a magyar nyelvi többségű központok száma (9) meghaladta a szlovákokét (6). Természetesen az alacsonyabb szintű központokban, rendezett tanácsú városokban, járásszékhelyeken már nem volt ilyen kiugró jellegű a nemzetiségi területeken a magyar jelenlét, de egy-két kivételtől eltekintve ott is magasabb volt az arányuk, mint a kisebb, környező településekben. Részben hasonló volt a helyzet több térségben a német nyelv esetében (3. és 4. ábra).

Ahogy fentebb már jeleztük, összegezve megállapítható, hogy a magyar „nyelvhatáron” túlnyúló megyékben (3. ábra) a magyar anyanyelvű népesség a nagyobb népességkoncentrációkban volt meghatározó (Csüllög G. et al. 2018), sok megyében az általuk lakott települések rendszerint nagyobb népességszámúak voltak, mint a más etnikumok által lakott sok kisebb település (Demeter G. 2016). Ebből adódóan egyes a megyékben, ahol a települések nagyobb számában nem magyar nyelvi többség volt, népességszáma és koncentrált helyzete miatt a magyar etnikum sokkal nagyobb súllyal bírt a területi kapcsolatokban, mint ahogy azt az egyszerű települési kép mutatta.

4. A Monarchia etnikai sokszínűségének politikai kihatásai

A birodalomban kevés etnikai alapú politikai szerepet és keretet kapó népcsoportok a dualizmus korában korábbi önállóságuk létre támaszkodva, valamint az európai nagyhatalmi politikához kapcsolódva, jelentős külső támogatást szerezve szervezkedtek a kulturális, majd egyre inkább a politikai önállóság elérésére. Jelentős befolyásoló tényező volt, hogy egyes etnikumok rendelkeztek a Monarchián kívül önálló nemzetállammal, így szeparatista törekvésekben ez komoly indukáló tényezővé vált. Legerőteljesebben az olaszok oldaláról nyilvánult ez meg a Partvidék és részben Tirol esetében. Különösen meghatározóvá vált a 19. század második felében kibontakozó pánszláv eszme és a nemzetállami célok találkozása, hiszen csak az osztrák tartományokban mintegy 17 millió (59%) szláv élt, Magyarországon mintegy 5,3 millió fő (31%), az egész monarchiában pedig 22,3 millió fő (47%) volt szláv anyanyelvű. A Monarchia esetében ez egyre komolyabb gondná vált, hiszen szláv etnikumok jelentős számban éltek (még ha jelentős különbségekkel is) két határos nagyhatalom, az Orosz Cárság és az Oszmán Birodalom területén. Az elsőben államalkotó többségi etnikumként, a másodikban pedig egyre sikeresebb önállósági törekvésekkel. Mind a két tényező erősen hatott a Monarchia szlávságára, ugyanakkor a célok és eszközök tekintetében jelentős különbségek voltak. A csehek és lengyelek a korábbi történeti államiságuk felújítására törekedtek, de különbséget jelentett, hogy csehek csak

kis számban éltek Csehországon kívül és a történeti területük is a Monarchián belül volt, míg a lengyelek nagy számban éltek az orosz birodalomban, korábbi államterületükön.

A soknemzetiségű és sokféle anyanyelvű dualista államot igen gyorsan, két év alatt bontották szét 1918 és 1920 között, részben politikai diktátumokkal, részben katonai megszállással, majd a kialakult helyzetet „békeszerződésekben” rögzítve. Ezekben az alapvető ideológia az etnikai érv volt, az ideális etnikai határok kijelölése, de a tárgyalt sajátos etnikai térbeliség jellemzői miatt ilyen nagyon nehéz lett volna kialakítani, főleg Magyarország esetében. Azokat az osztrák tartományokat, ahol nem a német nyelv volt többségben, történetiségük alapján is le lehetett választani Ausztriától. Ez még Cseh- és Morvaország esetében sem volt támadható, mivel bennük az új államhoz került németiség nagy része nem Alsó- és Felső-Ausztriához, hanem inkább a porosz, szász, illetve a sziléziai németiséghez kötődött. Ausztria kapcsán igazán komoly, történeti gyökereket érintő nyelvterületi leválasztás csak Tirolban és Krajna esetében történt, de ez messze nem volt olyan mértékű, mint Magyarország esetében, amelynél csak Horvát–Szlavónország esetében lehetett egységes etnikai területet elkülöníteni a népesség összetétele és a történetiség alapján.

Mindezek miatt Magyarország esetében hatottak leginkább a sokszor féligazságokat mutató etnikai térképek, amelyeket a konkrét helyzetekhez alakítva használtak fel. Valójában ezek csak jól használható indokok voltak a terjeszkedés igazolására; az eszköz a katonai megszállás, míg a valódi cél a területszerzés volt. Jól érzékelhető ez a 4. ábrán látható demarkációs vonalak elhelyezkedésén, hiszen egyedül csak a nagyon rövid ideig fennálló Bartha–Hodža-vonal igazodott valósabb etnikai helyzethez. Az etnikai határoktól elszakadó területszerzési cél elérését jól mutatják a véglegesen meghúzott trianoni határok is, aminek következtében elsősorban nem az cáfolta meg az etnikai elv érvényesítését, hogy a magyar „nyelvhatár” jó részt az országhatáron kívülre került, hanem az, hogy számos magyar többségű és nagy népességű központ került az országhatáron túlra, leválasztva a magyar nyelvterületről. Ennek következménye lett, hogy a soknemzetiségű birodalom felbontásával kisebb, de ugyanolyan mértékben soknemzetiségű államok jöttek létre, amelyek nem igazán nevezhették volna magukat „nemzetállamnak”. Lényegében ezt csak két utódállam mondhatta el magáról, Ausztria és Magyarország, mivel egyedül ezekben az államokban alakult ki 90% körüli többsége az államalkotó etnikumoknak.

Irodalom

- BELUSZKY P. (2017a): A városok – olvasztótégelyek? (A [nyelvi] asszimiláció területi vonatkozásai a dualizmus korában – I.) Történeti Földrajzi Közlemények 5/2. pp. 102–122.
- BELUSZKY P. (2017b): A városok – olvasztótégelyek? (A [nyelvi] asszimiláció területi vonatkozásai a dualizmus korában – II.) Történeti Földrajzi Közlemények 5/3–4. pp. 183–204.
- CSÜLLÖG G. (2018): Magyarország regionális téregységeinek anyanyelvi jellemzői 1910-ben. In: Péntes J. (szerk.) Falu – város – periféria: határon innen és túl: Süli-Zakar István professzor emlékére. Didakt Kiadó, Debrecen. pp. 72–79.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. – MUNKÁCSY B. (2018): A népesség anyanyelv szerinti tagozódásának földrajzi jellemzői Zemplén megyében az 1910-es összeírás alapján. In: Horváth G. (szerk.): A magyar földrajz szerencsi műhelye: Tanulmányok dr. Gál András kutató-tanár és gimnáziumi igazgató tiszteletére. Szerencs Város Önkormányzata, Szerencs. pp. 109–122.
- DEMETER G. (szerk.) (2016): Atlasz a dualizmuskori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910). Budapest, 495 p.
- GULYÁS L. (2012a): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Kárpátia Stúdió, Budapest. 283 p.
- GULYÁS L. (2012b): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 121 p.
- HILBERT B. (2016): Ausztria és Magyarország migrációs kapcsolata a dualizmus idején (1870–1910). Földrajzi Közlemények 140/4 pp. 362–375.
- LŐKKÖS J. (2000): Trianon számokban. Püski Kiadó, Budapest. 384 p.

Adatbázisok

- Magyar Statisztikai Évkönyv új folyam XIX. 1911. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.
- Österreichische Statistik herausgegeben von der k. K. Statistischen Zentralkommission, Neue Folge I. Band. Ergebnisse Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Wien. Aus der Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. 1917. In Kommission bei Karl Gerold's Sohn.

VÁROSI RANG VICE VERSA VÁROSI FUNKCIÓ (A VÁROSI RANG ÉS A VÁROSI FUNKCIÓ ALAKULÁSA AZ ELMÚLT MÁSFÉL ÉVSZÁZADBAN)

BELUSZKY PÁL – GYŐRI RÓBERT

Urban title and central functions – urban reclassification in Hungary in the last one and a half centuries

In Hungary, urban reclassification has always been a political matter, and the group of towns with urban title has rarely overlapped with those that have central functions. In our study, we examine how the number of towns with urban title has increased since the late 19th century, what the motives of urban reclassification have been in different political regimes, and what proportion of urban places have had central functions. Until the mid-19th century, urban status meant privileged position, but only a fraction of the 800 cities and market towns had any central function. In the 1870s, the newly introduced urban regulation reduced the number of cities severely, and there were no more than 140 cities in Hungary in the early 20th century. According to the result of our urban hierarchy ranking, the number of places with central functions was roughly three times higher. After World War I, Hungary lost two-thirds of its territory and that resulted in the loss of more than half of its cities, too. Afterwards, urban reclassification remained a slow process until the 1970s.

In the communist period, urban status was key to acquiring state resources, and thus having urban title meant advantages and promises for future development. It became a dreamt-of goal among the candidates, but it was mostly only the newly founded ‘socialist towns’ that managed to achieve it by the late 1960s. The second half of the communist era saw an accelerating ‘urbanisation’, and most of the towns that have central functions got the urban title by 1990.

After the change of regime, urban title lost its former role; being officially a city meant no real advantage either in economic or urban development. Yet, urban reclassification did not end until 2015, when a new regulation made it impossible to apply for the status without a population of 10,000 people. (As a result of this regulation, not more than one candidate is left.) The only advantage the urban title still has is its fading prestige: its symbolic value can be useful for politicians in building political capital for the next elections. Now, Hungary has 346 cities, nearly half of them have no central function at all, and there are several cities whose population is less than 2,000 people. (*Keywords: urban reclassification, Hungary, urban title, central functions*)

E tanulmány szerzői a 2000-es években több közös munkájukban foglalkoztak a magyar városhálózat múltjával, közép és hosszú távú átalakulásával, illetve a magyar városhálózat jelenlegi struktúrájával. Ezekben az írásokban (más és más időszakot vizsgálva) rendszeresen érintettük azt a jelenséget, hogy Magyarországon a központi funkciókat betöltő települések köre sem a régmúltban, sem a közelmúltban nem esett egybe a városi ranggal, városi címmel rendelkező

települések körével. Ez a kérdés azért is tűnt érdekesnek, mert az 1980-as évektől kezdve rohamosan nőtt a magyar városok száma, a rendszerváltozás környékén elérte, majd pedig a további bővülés során jócskán meghaladta a városi szerepkörű települések számát. Nem csak bennünket izgatott a várossá nyilvánítások gyorsuló üteme: már az 1990-es évek második felétől egyre több tanulmány foglalkozott azzal, hogy mennyi „valódi” városa van az országnak, mennyi községből lehetne várost formálni, illetve hogyan kellene megreformálni várossá nyilvánítás folyamatát. Nagyon sok jó anyag született a 2000-es évek végén ebben a témában (a teljesség igénye nélkül: *Csapó T. – Kocsis Zs. 2008, Dövényi Z. 2006, Kulcsár L. – Brown D. 2011, Németh S. 2009, Pirisi G. 2009, Pirisi G. – Trócsányi A. 2009, Tóth J. 2008*), ezek a várossá nyilvánítások számszerű áttekintése mellett foglalkoztak a folyamat politikai és társadalmi mozgatórugóival, és településpolitikai javaslatokat is megfogalmaztak. Az elmúlt években elfogadott új szabályozás (talán csak átmenetileg, de lehet, hogy véglegesen) lezárta a tömeges várossá nyilvánítás évtizedeit. Ezért úgy gondoltuk, hogy érdemes a korábbi kutatási eredményeinket a gyarapodó irodalom új gondolatait is figyelembe véve összegeznünk. Módszertanában ez a munkánk nem tér el a régebbi vállalkozásainktól (*Beluszky P. – Győri R. 2004, 2006*), viszont igyekeztünk tágabb történeti perspektívába helyezni a kérdést. A leglényegesebb újdonság, hogy a mai városhálózat szerkezetét elemző, 15 évvel ezelőtt készült, 2001–2003-as adatokra épülő városhierarchia-vizsgálatunkat a legfrissebb (2018-as) adatokkal megújítottuk, és jelenlegi városállományra kiterjesztettük, így tettük teljessé a másfél évszázados történeti ívű áttekintést.

A települések város-voltának megítélése az egyes tudományokban, a joggyakorlatban és a közvélekedésben eltérő. A különböző tudományágak (és a várossá nyilvánítási hivatalos gyakorlat is) esetenként a *lakosságszám*, a településen élők vagy az ott dolgozók *foglalkozási megoszlása*, *szociológiai jellemzői*, az *infrastrukturális fejlettség* (és a településkép), a lakosságból kiváltott *képzetek* stb. alapján különböztetnek falu és város között. A „tér tudományok” – társadalomföldrajz, regionális tudomány, településtudomány stb. – meglehetősen általánosan elfogadott nézete szerint a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörült. Olyan település tehát, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentráálódtak (*Mendöl T. 1963*). Településhálózati szerepénél, „hivatásánál” fogva tehát a város a csere, az érintkezés, a „találkozások” kitüntetett színtere a területi munkamegosztás által strukturált világban; természetesen nem csak az áruk cseréjének, hanem a tudás, az információ, az eszmék, „kultúrák” cseréjének is. A központi szerepkörre támaszkodva a város jelentős térszervező erővel rendelkezik s gyakorta döntési, hatalmi központ. Megjegyzendő, hogy a lakosság térpályáinak tágulása s sokrétűvé válása (hivatásforgalmi, rekreációs, kereskedelmi stb. térpályák) s így a

települések térbeli fellazulása, egymásba olvadása (ingázás, agglomerálódás, szuburbanizáció, konurbanizáció stb.), egyes intézmények, tevékenységek hierarchikus rangjának gyors változása, a városinak tartott szerepkörök vidéki térségekben való terjedése stb. következtében egyre nehezebb, s vitathatatlan definíció aligha adható (Beluszky P. – Győri R. 2006).

Mindenesetre a fenti városfogalom csak további kiegészítésekkel válik szabotossá és korrekté, e kiegészítések közül azonban csak egyet, a témánk szempontjából nem mellőzhetőt említjük: amennyiben a várost a városi alapfunkciók – az intézményi-tevékenységi hierarchia felsőbb fokain álló, nem mindennapi igényeket kielégítő szolgáltatások – meglétével jellemezzük, nyilvánvaló, hogy nem minden, a környező „vidékhez” fűződő kapcsolatokkal rendelkező település számít városnak, nem minden „központ” szükségszerűen város. Elaprózott településszerkezetű, aprófalvas területeken az alapfokú intézmények több környező települést is elláthatnak szolgáltatásaikkal (házi orvos, állatorvos, körjegyző, „körzeti” általános iskola vagy akár plébánia stb.), de ezzel nem válik székhelyük várossá. Magyarország aprófalvas vidékein, Zala, Vas, Baranya, Szatmár megyékben néhány száz lelkes falvak intézményei is vonzásterületre tesznek szert, „központok”, de nem városok. Azért szükséges ezt hangsúlyozni, mert a várossá nyilvánítás feltételei között fel-felbukkan a „térségi szerepkör” megléte, s ez oly települések esetében, mint pl. Pálháza, Óriszentpéter, Zalalövő, Kadarkút, Tiszacsege stb., félrevezető lehet. A falvak s városok elkülönülését, a városoknak a településhálózatban – mint hálózatban! – elfoglalt helyét első renden a *település-hierarchiában* elfoglalt pozíció határozza meg. Ezt a pozíciót viszont – a városfogalomból kiindulva – a szűkebb értelemben vett *városi funkciók összetétele*, egyes szerepkörök ill. e szerepköröket ellátó *intézmények jelenléte vagy hiánya*, a városi funkciók – mégpedig a hierarchikusan differenciált funkciók-intézmények – *választéka* határozza meg (Beluszky P. – Győri R. 2004, 2006).

Ami mármost a közigazgatási (jogi) városfogalmat és az általa meghatározott városállományt illeti, egy szempontból feltétlen előnyös a használata a településállomány kutatása során vagy a gyakorlati alkalmazásban (pl. a statisztikai adatközlésben). A közigazgatási városállomány *kategorikus volta* (a városi rangot viselő települések körének egyértelműsége) számos területen – közigazgatás, államigazgatási gyakorlat – *kötelező jellege, közismertsége* miatt *egyértelműen* látszik. Ez az „egyértelműség” nem mondható el pl. az olyan definíciókról, melyek a települések „szabadságfokában” találják meg a városi lét kritériumát, és ugyanígy nehéz számba venni közvélekedés által városnak minősített településeket. Ugyanakkor a városi rangot viselő települések egybevetése a „tényleges” településhálózati helyzettel-állapottal (lett légyen az bármely tudományág által meghatározott városállomány), felveti az „alapos gyanút”, hogy a kétféle megközelítés eredménye között jelentős eltérések lesznek. Ez a diszkrepancia a tudományos vizsgálódás tárgyaként nem teszi teljesen elfogadhatóvá a közigazgatás által elismert városok körét. A *városi rangú s a városi funkciójú* települések *viszonyát*

kívánjuk a következőkben vázlatosan áttekinteni, a polgári közigazgatás magyarországi kialakításától, az 1870-es évektől kezdve a közelmúltig (a várossá nyilvánítási cunami – I. alább – lezárultáig).

A *rendi korszakban* e kérdéskörre futó pillantást vetve meglehetősen kusza kép tárul elénk. Már maga a városi rangú települések köre sem egyértelmű. Leegyszerűsítve a jogi megítélést, ekkor szabad királyi városok (civitasok) és mezővárosok (oppidumok) alkották a városállományt; ám a helyzet ennél bonyolultabb volt. A *szabad királyi városok* kiváltságait az uralkodó adományozta, de azt az újkorban már a magyar országgyűlésnek is el kellett fogadnia – „becikkeyeznie” –, ám voltak olyan városok, melyek esetében az uralkodói döntést nem követte az országgyűlés jóváhagyása. Az ily helyzetbe került városok ugyan szabad királyi városnak vélték-vallották magukat, de ennek jogosságáról megoszlottak a vélemények. Bizonytalan volt a földesuraiktól magukat megváltó városok egykori mezővárosok helyzete. Már nem voltak földesúri mezővárosok, de szabad királyi városok sem; lényegében a szabad királyi városokhoz hasonló jogi keretek között élhettek, de nem rendelkeztek országgyűlési képviselettel, s a másodfokú joghatóságuk továbbra is a vármegyei úriszék maradt. A 19. században azonban már a kortársak is szabad királyi városként kezelték az érseki és püspöki városokat – Nagyvárad (!), Nyitra, Eger, Veszprém stb. –, joggal, mert városi szerepkörük nem egy szabad királyi városét is felülmúlta. Nem is beszélve arról, hogy a szűkebb értelemben vett Magyar Királyság, valamint Erdély, Horvátország és a határőrvidékek városi jogállásai nem voltak azonosak.

Mindentől eltekintve a települések jogállása a rendi korszak végén már csak nagyon hozzávetőlegesen tükrözte a városok gazdasági, társadalmi, adminisztratív és kulturális súlyát. Részben azért, mert a települések jogállásának megváltozása csak ritkán és jócskán megkésve követte a települések súlyának, jelentőségének, a településhálózatban elfoglalt helyzetének a változását. A megszerzett kiváltságok elvesztésére már alig van példa a 18–19. században, így egy sor eljelentéktelenedett város őrizte szabad királyi városi rangját a rendi korszak végén is. Bakabánya, Libetbánya, Korpona, Ruszt, Szentgyörgy, Modor, Újbánya, Felsőbánya a 19. században 1-3 ezer lakosú települések, városi szerepkörük jelentéktelen. Ráadásul településhálózati helyzetüket, gazdasági súlyukat figyelembe véve néhány település szabad királyi várossá emelkedésének mozgatórugói már a városi cím elnyerésekor is hiányoztak, így pl. Nyugat-Magyarország kis, „egyfunkciós” bortermeleő kisvároskái esetében – Ruszt, Kismarton, Szentgyörgy, Modor, Bazin. A felföldi nemesfém-bányászat elhanyagolása és a Szepesség egymás hegyén-hátán szorongó szepességi jogú városainak stagnálása ugyancsak szaporította a szabad királyi, illetve királyi bányavárosi címre méltatlan települések számát (Leibic, Poprád, Szepesolaszi, Szepesbéla, Breznóbánya). Így a szabad királyi városok (meg a bányavárosok, kiváltságolt szepességi és szász városok) igen heterogén csoportot alkottak a feudális kor végén központi szerepkörük, gazdasági jelentőségük, lakosság számuk, urbanizáltságuk

színvonala stb. alapján. A sor Pesttől, Budától, Pozsonytól, Győrtől, Kolozsvártól, Soprontól, az országos és regionális hatókörű gazdasági-szellemi központoktól a bájos, ám városi funkciókat nem vagy alig betöltő Rusztig, Libetbányaig, Szentgyörgyig tartott.

Még heterogénebb csoportot képeztek az *oppidumok* (mezővárosok). Ezek kiváltságai a földesurakkal folytatott alkudozás során alakultak ki, s a mezővárosokká váló települések súlyától, érdekérvényesítő képességétől függően igen tág határok között mozogtak jogaik (jogilag a mezővárosi polgárok jobbágysorban éltek). Soraikban számos olyan település volt található, melyeknek városi szerepköre, gazdasági súlya, vonzáskörzetének nagysága stb. messze meghaladta jónéhány szabad királyi városét, s joggal tarthattak volna igényt előkelőbb igazgatási rangra (Miskolc, Szombathely, Kecskemét, Pápa, Nagykanizsa, Baja, Losonc, Hódmezővásárhely stb.). Figyelembe véve a jogi bizonytalanságokat, a rendi korszak végén Magyarországon (beleértve Erdélyt és Horvátországot is) 81 szabad királyi város (vagy azzal egyenértékű rangú város) és 719 mezőváros alkotta a jogi városállományt.

A *polgári korszak* közigazgatási jellegű reformjaira a kiegyezés (1867) után, az 1870-es években kerülhetett sor. A városállományt formáló tényezők a 19. század folyamán gyökeresen megváltoztak, új városfejlesztő tényezők, energiák léptek színre (gőzhajózás, vasútépítés, gyáripar, a polgári berendezkedés igazgatási, igazságszolgáltatási, társadalomszervező stb. intézményeinek központ-igénye). Megjelentek a lakosság változó-növekvő elvárásai a városi szolgáltatások iránt: közép- és felsőfokú oktatás, korszerű egészségügy, sajtó, pénzügyintézetek stb. Ugyanakkor a feudális korszak bizonyos városfejlesztő tényezői megszűntek (kézműipar, rendies kiváltságok, nemesfémbányászat stb.), területileg átrendeződtek mint pl. a forgalmi helyzet gyökeres változásai a vasúthálózat kiépülése, a gőzhajózás „felfutása” nyomán. (Nagykálló kontra Nyíregyháza, Gyula kontra Békéscsaba, Kőszeg kontra Szombathely, Zalaegerszeg kontra Nagykanizsa.)

A valós állapotoktól már a rendi korszak végén eltérő közigazgatási besorolás, valamint a polgári korszakban végbemenő gazdasági, térszerkezeti változások megkövetelték a *jogi városállomány* gyökeres revízióját. Ezen „felülvizsgálat” részletező bemutatására nincs e helyütt terünk; mindenestre megállapítható, hogy a közigazgatási reform során mind a gyökeres átalakítás, mind pedig a korábbi „állapotok” egyes elemeinek túlélése megfigyelhetők. Az átalakulás-átalakítás drasztikus megnyilvánulása, hogy a feudális kor végén városi joggal rendelkező 800 település helyébe a dualizmus korának végére 138 városi jogú település lépett (a történeti Magyarország területén). A városi jogú települések számának drasztikus csökkenése (a feudális kori állomány kevesebb, mint ötödére) különösebb elemzés nélkül is előre jelzi, hogy teljes mértékben megfordult a viszony a „rang” és a „funkció” között. Ennek érzékeltetéséhez meg kell becslnünk a dualizmus kori funkcionális városállomány nagyságát (a városi szerepkört betöltő települések számát) és hierarchikus tagolódását. Ezt a vizsgálatot

korábban több időpontra is elvégeztük (1900, 1910), mégpedig a városi funkciók tételes leltározása alapján (ld. részletesebben: *Beluszky P. – Győri R. 2005*). A városi szerepkörökkel rendelkező településeket hierarchikus rangjuk alapján hat szintbe soroltuk; az 1–5. szint – főváros, regionális központok, megyeközpontok, középvárosok, kisvárosok – települései megítélésünk szerint megfeleltek a városokkal szemben támasztott akkori követelményeknek. Az 1910-es vizsgálat összegző eredményeit összevetve a jogi városállománnyal az *1. táblázatban* közöljük.

1. táblázat. Az egyes hierarchiaszintekbe sorolt települések száma, jogállása és igazgatási székhely szerepe 1910-ben

Hierarchiaszint	Települések száma	Jogállás			Közigazgatási székhely-szerep	
		Törvényhatósági	rendezett tanácsú	község	megye	járás
		város			székhely	
I. Főváros	1	1	-	-	1	-
II. Regionális központ	12*	11	1	-	11	11
III. Megyeközpont	50	14	34	2	39	46
IV. Középvárosok	65	2	40	23	13	54
V. Kisváros						
a) teljes	88	-	16	72	-	82
b) hiányos-részleges	116	-	9	107	-	110
VI. Járási funkciókkal rendelkező település	93	-	8	85	-	74
Összesen	425	28	108	289	63	377

**Zágrábbal együtt. (Forrás: Beluszky P. – Győri R. 2005, p. 106.)*

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az akkori országterületen (Horvátország nélkül) mintegy 330 városi szerepkörű település funkcionált a dualizmus korának végén (a VI. kategóriába sorolt településekkel nem számolva); ez a szám a jogilag elismert városállomány kerekén két és félszerese. Vagyis kb. 200 (!) városi funkciójú település kimaradt a városi rang adományozása során. Megjegyzendő, hogy a polgári korszakban a városi rang viselése komoly követelmények teljesítését követelte meg – pl. különböző városi intézmények kötelező fenntartását –, s jó néhány település anyagi kondíciói nem tették lehetővé a városi rangnak megfelelő működést, s ezért önként lemondtak arról. Közöttük egészen magas hierarchikus rangú „mezítlábas” városok (városi ranggal nem rendelkező városi szerepkörű települések) is akadtak. Így pl. a megyeközponti szintű települések között találtuk az 1910-ben 8 ezer lakosú megye- és járási székhelyet, a községi jogállású Balassagyarmatot, a 42 ezer (!) lakosú járási székhelyet, Békéscsabát, a törvényhatósági jogú Bajával és Versecével azonos hierarchikus szinten. A funkcionális középvárosok között volt a községi jogállású Keszthely, Kalocsa, Mohács,

Kisvárdá, Homonna és egy sor kényszermegyeszékhely – a (jogilag) várostalan megyék igazgatási központjai –, mint Aranyosmarót, Ipolyság, Magyaróvár, Lipót-szentmiklós, Turócszentmárton stb. Ugyanakkor rendezett tanácsú városi rangban maradt pl. Kolozs, Leibic, Ruszt, Szentgyörgy minden érdemleges városi funkció nélkül, vagy a kisvárosi szinten szerénykedő Vízakna, Felsőbánya, Korpona, Dobsina és így tovább.

Érdeemes egy pillantást vetni a rendi korszakban szabad királyi városi (valamint érseki-püspöki, királyi bányavárosi és szepességi szász városi) ranggal rendelkező települések jogállásbeli sorsára e közigazgatási reform után. Ezen előkelő város csoport mintegy 80 tagjából csupán 21 került a törvényhatósági jogú városok közé 6 egykori mezőváros mellett. Vagyis a törvényhatósági jogú városok és a szabad királyi városok között oly szempontból szoros az összefüggés, hogy a polgári közigazgatási rendszer „elit” városkategóriája túlnyomórészt az egykori szabad királyi városok közül került ki. A „feláramlás” viszont erősen korlátozták, csupán 6 egykori mezőváros került e kategóriába. Ezek közül Miskolc mint kamarai mezőváros szintén tekintélyes ranggal rendelkezett, városi szerepköre a szabad királyi városok között is magas szintre juttatta (volna), Bácskai Vera – Nagy Lajos 1828-as állapotok alapján készített hierarchikus rangsorában az 5., Gyimesi Sándoréban a 12. helyet foglalta el. Pancsova a határőrvidék kiváltságolt települése, Kecskemét (Gyimesi Sándornál a 27. helyen) és Hódmezővásárhely megváltkozott mezőváros volt (*Bácskai V. – Nagy L. 1984, Gyimesi S. 1975*). Nem került a törvényhatósági jogú városok közé pl. Brassó (Erdély gazdasági központja), Szombathely, Szolnok, Kaposvár stb. (*2. táblázat*).

Ám a szabad királyi városok többségének sorsa az „alászállás” lett, igaz viszont, hogy a rendezett tanácsú város jogát a legtöbbjük megszerezte, még akkor is, ha a 19. század második felére már eljelentéktelenedtek, mint pl. Ruszt, Modor, Bazin, Szentgyörgy, Újbánya, Felsőbánya, Korpona, Kisszeben stb. Ezeket számos község is megelőzte a funkciók alapján kialakított rangsorban. Bakabánya és Libetbánya ugyan a rendezéskor részesült a rendezett tanácsú jogállásból, de erről az 1880-as, ’90-es években önként lemondtak; Bélabányát pedig közigazgatásilag Selmecbányával egyesítették. Vagyis megállapítható, hogy nem csak „törték előre” a hierarchikus rangsorban a városi rangú települések közé községi jogállásúak, és „ellentételezésül” csúsztak le mélyen a községek közé egyes korábbi városi jogú települések, hanem jelentős mértékű meg nem felelés tapasztalható a két „halmaz” között.

Az elvesztett *első világháború* drasztikus változásokat idézett elő a magyar állam életében. Felbomlott az Osztrák–Magyar Monarchia, a trianoni békediktátum „eredményeként” az ország elvesztette területének 67,2%-át (Horvát–Szlavónországgal is számolva 71,5%-át), népességének 58,3%-át (63,2%-át). Alapjaiban változott meg az ország térszerkezete, a településhálózat konfigurációja; a dualizmus korának formálódó regionális központjai – Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárád, Temesvár, Zágráb – az utódállamok területéhez kerültek, harmadára zsuporodott Budapest potenciális vonzásterülete stb.

2. táblázat. Törvényhatósági jogú városok, 1910

Törvényhatósági jogú városok		Hierar-chikus rang-szám	Lakosságszám		Keresők aránya		Pénzinté-zeti betét-állomány m. k.
			1870-ben	1910-ben	tercier-szektor	mezőgaz-daság	
1	Budapest	1	270685	863735	55,1	0,6	
2	Pozsony	2	46540	78223	52,9	3,4	70,4
3	Kolozsvár	3	26638	60808	57,6	7,3	35,2
4	Kassa	4	21742	44211	62,4	2,2	23,4
5	Debrecen	5	46111	92729	44,3	22,9	44,8
6	Temesvár	6	36844	72555	57,9	3,4	56,0
7	Szeged	7	71022	118328	39,1	34,0	40,7
8	Nagyvárad	8	28698	64169	59,1	5,2	50,5
9	Pécs	9	23683	49822	51,3	7,1	24,5
10	Győr	10	26225	44300	49,4	4,2	28,0
11	Arad	11	32725	63166	56,1	6,0	77,7
12	Sopron	13	21108	33932	55,1	13,5	17,6
13	Miskolc	14	21535	51459	57,3	4,7	38,6
14	Marosvásárhely	16	13018	25517	58,5	7,1	16,0
15	Fiume	17	17884	49806	57,6	3,3	30,5
16	Szatmárnémeti	20	18353	34882	50,1	15,5	21,5
17	Szabadka	21	57556	94610	34,7	47,9	26,2
18	Székesfehérvár	22	22683	36625	48,6	20,1	26,7
19	Újvidék	30	19119	33590	46,8	20,9	21,2
20	Zombor	33	24309	30593	57,2	27,7	17,7
21	Kecskemét	36	41195	66834	28,2	52,7	14,2
22	Komárom	39	13595	22337	65,0	5,3	12,6
23	Pancsova	42	16888	20808	50,1	19,6	9,5
24	Baja	60	18169	21032	46,1	16,9	15,1
25	Versec	61	21095	27370	33,7	39,5	17,3
26	Selmecbánya	92	14029	15185	44,0	6,6	6,9
27	Hódmezővásárhely	93	49153	62445	21,6	61,1	13,8

*Sorrend a városhierarchiában elfoglalt pozíció alapján; a kövérrel szedett városok 1848 előtt szabad királyi városok voltak.

Mindezek ellenére a két világháború közötti időszakban a (jogi) városstruktúra alapvetően nem módosult, megmaradt a városok kétféle jogállása (a rendezett tanácsú város elnevezése megyeire változott), csupán a városok száma nőtt valamelyest. 1914-ben a mai országterületen 43 város volt, ez a szám 1938-ra 56-ra

emelkedett (11 törvényhatósági és 45 megyei város). Elsősorban Budapest elővárosai tettek szert városi jogállásra (Rákospalota, Kispest, Pesterzsébet, Buda-fok, Pestszentlőrinc), valamint az a néhány település, a városi jog – városi funkció kirívó meg nem felelése kapcsán emlegettünk (Mohács, Csongrád, Békéscsaba, Magyaróvár, Balassagyarmat, Salgótarján), valamint Hajdúhadház. A városok számbeli növekedése ellenére is akadtak olyan vármegyék a két világháború között, amelyekből hiányoztak a városi jogú települések. Igaz, ezek ún. csonka vármegyék vagy közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék voltak (Bihar, Ababúj-Torna, Szatmár-Ugocsa-Bereg).

Magyarország a második világháborúban is a vesztesek oldalán állt, a szovjet hadsereg megszállta az országot, s a szövetséges hatalmak előzetes megállapodása alapján (Jalta) szovjet befolyási övezetbe került. Az ún. *fordulat éve* (1948) után pedig gyors ütemben s erőszakos eszközök igénybevételével megkezdődött a szovjet, politikai, társadalmi és gazdasági modell átvétele, az ország gyökeres átállítása a „szocialista útra” A Magyar Dolgozók Pártja programja (1948. június 13.) az állam jellegét „... a munkásosztály és dolgozó parasztság diktatúrájaként” határozta meg (kiemelés *Beluszky – Győri*). Ez az önmeghatározás jelentette az „ideológia” fordulatát is, ami a változtatások egyik kiindulópontja volt.

Az „ideológia fordulata” korántsem csak azt jelentette, hogy a társadalomszervezés *kizárólagos* alapjává – deklaráltan legalábbis – az ún. *marxizmus-leninizmust* tették, azt az ideológiát és még inkább hatalomgyakorlási módot, amelyet a bolsevista Szovjetunióban is tovább élő kelet-európai jellemzők mélyen átjártak (totalitárius hatalomgyakorlás, autonómiák hiánya, a pluralizmus hiánya, a magántulajdon garanciáinak hiánya, a „polgári” értékek kialakulatlansága stb.). Jelentette az ideológiának és hirdetőinek az idegenségét, a *kontinuitások tagadását*, mindenfajta „másság”, így a lokalitás tagadását, üldözését is.

Az ország településállománya is merőben új viszonyok közé került; ezek közül a településállomány és -hálózat alakulására leginkább a központosított irányítás, az autonómia hiánya, az erőltetett gazdaságfejlesztés, a polgári „megnyilvánulások” üldözése stb. hatott. Mindez azonban a településállomány közigazgatási jogállásában nem hozott változást. Megmaradt a városi jogállás kettőssége, sőt megalkották az ún. megyei jogú városok kategóriáját (4 város „kapta meg” e rangot: Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs); a nagyobb lélekszámú, fontosabb városok megyei, a kisebbek járási igazgatás alá kerültek. Ezzel egyidejűleg felszámolták a városi önkormányzatiságot, a városok centralizált állami igazgatás alá kerültek (*Hajdú Z.* 2001).

A városi rang adományozása ettől kezdve kizárólag az állami (párt!) akarat kérdésévé vált; a városi jogállás számottevő előnyökkel járt: nagyobb támogatás az állami újraelosztás során, városi intézmények letelepítésében élvezett előny, nagyobb létszámú és jövedelmű helyi adminisztráció, az áhított iparhoz való hozzájutás nagyobb lehetősége stb. Ezért a várossá nyilvánítással az állam is csak visszafogottan élt, a lehetőséget szigorú követelményrendszerhez kötötte (*Beluszky P.* 1999). 1945 és

1954 között 12 új várossal gyarapodott a hazai városállomány (közben Nagy-Budapest kialakításakor 1950. január 1-jén 7 várost Budapesthez csatoltak). Közvetlenül a háború után az ipar „fellegvárai”, Tatabánya (1947), Csepel (1949) és Ózd (1949) került a városok közé, s agrárszocialista múltjától is támogatva a „legnagyobb magyar falu”, Orosháza (1946), valamint a közlekedési csomópont, Hatvan (1945). Ezt követően az új városoknak a többsége nehézipari ill. bányászati centrum volt, jó néhány közülük ún. „szocialista iparváros” (Dunaújváros, Komló, Várpalota, Kazincbarcika, Oroszlány). 1955 és 1966 között pedig egyetlen kivétellel (Ajka) nem élt az állam a várossá nyilvánítás eszközével (3. táblázat).

3. táblázat. A városok számának és a városi népesség arányának alakulása (1950–2017)

Időpont	A városok száma	Gyarapodás	A városi népesség aránya (%)
1950. I. 1.	54	–	36
1960. I. 1.	63	9	40
1970. I. 1.	73	10	45
1980. I. 1.	96	23	53
1990. I. 1.	166	70	62
2000. I. 1.	222	56	64
2010. I. 1.	328	106	69
2017. I. 1.	346	18	70

Forrás: Beluszky P. – Győri R. 2006, kiegészítve

A '60-as évek második felében 10 település (pl. Tapolca 1966-ban, Kapuvár és Mátészalka 1969-ben), az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció 1971-es elfogadása után pedig 23 település kapott városi rangot 1982-ig, mint például Nyírbátor 1973-ban, Siklós 1977-ben, Körmen 1978-ban). Ezek a települések már korábban is betöltötték városi funkciókat, külső (építészeti) megjelenésük és társadalmi összetételük is többnyire urbánus képet mutatott. A városhálózat nagyságrendi tagolódását jól jellemzi, hogy mindössze három olyan város volt ezek között, amelyek lakossága nem érte el a 10 ezer főt (Fehérgyarmat, Vásárosnamény és Lenti); a Nyugat-Európában tömegesen jelen lévő kisvárosok Magyarországon nem élvezhették a városi jogállás előnyeit. 1982-ben 96 város volt hazánkban, ezekben a településekben élt az ország népességének 53%-a. A megyei (jogú) városok száma nem változott lényegesen, csupán Győr csatlakozott ehhez a csoporthoz.

A városi rangú és szerepkörű települések viszonyára ekkor az a jellemző, hogy a városi rangú települések száma kisebb volt, mint a városi szerepkörrel rendelkezőké, vagyis több tucat, földrajzi-funkcionális értelemben városnak bizonyuló település községi státuszban maradt (az 1950-es évek elején a városi funkciójú településeknek csupán harmada, az 1970-es években fele rendelkezett

városi ranggal). A várossá nyilvánítások üteme a nyolcvanas évek derekán gyorsult fel; 1983 és 1989 között 70 (!) településnek juttattak városi címet, közülük 41 egyetlen évben, 1989-ben lépett a városok sorába (pl. Biharkeresztes, Martfű, Monor, Tab). A városok számának gyors „felfutása” több tényezővel magyarázható. A „rendszer” gazdasági és kezdődő politikai válsága következtében erősen visszaestek az állami beruházások – lakásépítés, ipartelepítés stb. –, a gyengülő rendszer egyre kevésbé tudott ellenállni a különböző kritikáknak, illetve követeléseknek. Az önkormányzatok állami finanszírozásában megjelentek a normatív elemek – „fejkvóták” –, így csökkentek a városok és a községek közötti különbségek e téren. Így a várossá-nyilvánítás egyre kisebb tehertételt jelentett az állam számára. Másrészt az 1984-ben általánossá tett városkörnyéki igazgatási szisztémában egy sor „városkörnyék-központ” községi jogállású volt, s ezeket a településeket folyamatosan városi címmel ruházták fel. A helyi lobbik is egyre több község várossá-nyilvánítását kényszerítették ki. Mindezek nyomán a kilencvenes évek elejére a városi rangú s a sokoldalú városi funkcióval rendelkező települések (legalább „komplett” kisvárosok) köre közel megegyezett egymással (1990. január 1-jén 166 város).

A várossá nyilvánítások lendületét nem törte meg a *rendszerváltás*, sőt a folyamat ekkor gyorsult csak fel igazán. Ezt leginkább az tette lehetővé, hogy az államnak már nem okozott pénzügyi terhet a községek „előléptetése”, a városi címet szabadabban lehetett adományozni. A települések számára sem járt a várossá nyilvánítás már semmiféle lényeges (közvetlen) anyagi előnnyel, igaz, semmilyen, a városi jogállásból fakadó kötelezettséget nem jelentett. Az 1990. évi *önkormányzati törvény szélesre tárta a kaput a várossá nyilvánítások előtt*. Az Alkotmány 1990. évi módosítása és az önkormányzati törvény lényegében megszüntette a falu (község) és a város közötti jogi különbségeket, kimondva, hogy „*A helyi önkormányzatok alapjogai egyenlők*”, illetve a várossá nyilvánítás feltételét igen megengedően megfogalmazva: „*A nagyközség a várossá nyilvánítását kezdeményezheti, ha a városi cím használatát fejlettsége, térségi szerepe indokolja*”. (1995-ben a Belügyminisztérium ugyan közleményben tette közzé a várossá nyilvánítás követelményeit, de ezt a gyakorlat láthatóan figyelmen kívül hagyta. Ez a közlemény a városi szerepkör tradícióit, történelmi értékek meglétét, középfokú oktatási és igazgatási intézményeket – bíróság, földhivatal, rendőrkapitányság stb. –, városias arculatot, a szolgáltatások városi színvonalát, gazdasági fejlődést (?) kíván meg a várossá nyilvánítandó településektől. *A városi jogállás ettől kezdve valójában már csak városi címet jelentett*.

A tömeges várossá nyilvánítások sűrűjében, az 1990-es évek második felében és az ezredforduló környékén már *kritikák* fogalmazódtak meg a felgyorsult folyamat kapcsán, rámutatva arra, hogy ez a statisztikákban jól mutató városiasodás nem járt együtt „*az urbanizáltság minőségi tényezőinek javulásával*” (Szigeti E. 1997). Mások felvetették, hogy változtatni kellene a feltételeken, és szigorúbb kritériumok alkalmazására lenne szükség (Csapó T. – Kocsis Zs. 1997). Többen

próbálták azt is megbecsülni, hogy hol áll majd meg a lavina, potenciálisan hány város lehet Magyarországon. Hajdú Zoltán a 2000-es adatok ismeretében még 250 köré tette a városok maximális számát, ez az óvatos jóslat azonban már néhány év múlva túlhaladottá vált (Hajdú Z. 2001). Tóth József becslése 1996-ban jóval merészebb volt, ő 2010 körülre 300-310 város meglétét prognosztizálta (Tóth J. 1996). Ám már a 2000-es évek közepére legalább egy tucatnyi olyan település is városi rangot kapott, amelyeket Tóth József sem sorolt a városi cím várományosai közé, és végül kiderült: az ő becslése is túlságosan szerény volt. Egy évtizeddel később már egyre többen fogalmazták meg, *hogy szükség lenne a várossá nyilvánítási politika átgondolására*, esetleg „több fokozatú” városi címek bevezetésére (pl. Csapó T. – Kocsis Zs. 2008, Németh S. 2009).

Még a kilencvenes évek derekán is olyan községek várossá-nyilvánítására került sor (pl. Aszód, Lajosmizse, Tiszaföldvár), melyek rendelkeztek több-kevesebb városi szerepkörrel (1995. január 1-jén 194 város). Mivel azonban ekkoriban a magyarországi településhálózatban legfeljebb 190-200 városi funkciójú település volt (Beluszky P. – Győri R. 2004), nyilvánvaló, hogy a kilencvenes évek végén, még inkább az ezredforduló után már szinte kizárólag városi szerepkörrel nem vagy alig rendelkező községeket „léptettek elő” a közigazgatási rendszerben (pl. Dombrád, Felsőzsolca, Tiszacsege, Ercsi). Pedig az „üzlet” az ezredfordulót követően indult csak be igazán, 2000 és 2009 között több mint száz új várossal gazdagodott az ország. Ekkor kapott városi címet például Dunavecse, Örkény, Halásztelek, Kadarkút, miközben több új város népessége nem érte el 2000 főt sem (Visegrád, Óriszentpéter, Igal, Pacsa), sőt féltő, hogy folyamatos népességcsökkenése miatt pár éven belül „megszületik” az első, 1000 főnél kisebb város, Pálháza. (Pálháza lakónépessége 2017. január 1-jén 1041 fő volt.) 1991 és 2009 között (a választások éveit kivéve, amikor várossá nyilvánítási moratórium van érvényben) minden évben sor került újabb települések várossá nyilvánítására, majd pedig 2013-ban volt az eddig utolsó várossá nyilvánítás. Ez alatt a bő két évtized alatt 180-nal növekedett a városok száma, azaz *ma több mint kétszer annyi város van, mint a rendszerváltás évében*.

Mi fűtötte a várossá nyilvánítás felhevült gépezetét? Az elmúlt évtizedekben *a városi rang* megszerzése elsősorban *presztízskérdéssé* vált. A települések vezető testületei és polgármesterei *politikai tőkét* tudtak belőle kovácsolni, amelyből tartalékolhattak az elkövetkező választásokra is (a kérdést részletesen elemzi: Kulcsár L. – Brown D. 2011). Legrosszabb esetben is elmondhatták magukról, hogy örökre beírták a nevüket a település történetébe, hiszen ők csináltak várost a községből. A városi cím adományozása hasonlóan jól jött az éppen regnáló kormányzat számára is, amely számíthatott a hálás választópolgárok jövőbeli szavazataira. Jó üzlet volt ez természetesen azoknak is, akik közreműködtek a szükséges pályázati anyagoknak az összeállításában. Úgy tűnik, mindenki csak nyert vele.

Talán ennél érdekesebb kérdés, hogy *a települések lakóinak miért volt fontos a várossá nyilvánítás*, miért akartak „falusiakból” „városiak” lenni, úgy, hogy a mindennapi életkörülményeikben, a munkavállalási lehetőségeikben, a lakóhelyük jövőjében ez már nem járt együtt semmilyen érdemi változással. Lehetséges, hogy az emberek a szocializmus évtizedeinek tapasztalata alapján abban bíztak, hogy a falujuk fejlődésének, előre lépésének kulcsa az, ha város lesz belőle. Hiszen az 1950-es, 1960-as, 1970-es években a fejlesztési források a városokra koncentráltak, a falvak jelentős részét az „egyéb” (vagy bizonyos időszakban „az egyéb, nem fejlesztendő”) kategóriába utalta a településfejlesztési politika (Hajdú Z. 1992). A faluból városba költözés is régóta zajlik, de a folyamat igazán a 20. század második felében gyorsult fel, és sok községben, különösen az aprófalvakban drasztikus, visszafordíthatatlan népességi erózióhoz vezetett. Míg a falvakban szaporodtak a távozást ösztönző tényezők (a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a mezőgazdaság csökkenő munkaerőigénye, az infrastrukturális lemaradás), addig a város vonzó ereje csak növekedett (magasabb jövedelmek, jobb lakás- és életkörülmények stb.). Sok helyen szinte elvárássá vált a fiatal generációk számára, hogy a falusi lakóhelyet a városival cseréljék fel. A város a modernizáció, a haladás, és a jövő szinonimájává vált, a falu inkább a múltat, az elmaradottságot jelentette. Lehet, hogy „falusiból” „városivá” lenni még akkor is emelkedésnek tűnhetett sok embernek, ha ez nem járt lakóhely-változtatással és semmilyen tényleges változással, azt leszámítva, hogy a „községháza” feliratot „városházára” cserélték le. A várossá nyilvánítása lavínának több nyertese is volt, de *nem lehetünk abban biztosak, hogy az új városok lakói sokat nyertek volna a dologgal*. Abban is csak bízhatunk, hogy a várossá nyilvánításból ténylegesen profitáló szereplők nem éltek vissza az emberek jóhiszemű várakozásaival.

A jelenleg hatályos szabályozás alapvető fordulatot hozott a várossá nyilvánítás több évtizedes gyakorlatában. A 2015-ben elfogadott kormányrendelet lényegesebb újdonsága az volt, hogy *10.000 fős népességszámhoz kötötte „a várossá válás” alsó határát*. Ez azt jelenti, hogy az elkövetkező években mindössze egy nagyközség, Solymár pályázhat a városi címre, hiszen a többi 10.000 főnél népesebb település már város. (Ugyanakkor a jelenlegi 346 város többsége 10.000 főnél kisebb.) Ha nem történik újabb fordulat, akkor *valószínűsíthető, hogy a tömeges várossá nyilvánítás időszaka véget ért Magyarországon*. A nagy dömping időszakában, a 2000-es években, több írásunkban is foglalkoztunk azzal, hogy az egyre növekvő számú város közül mennyi rendelkezik tényleges városi funkciókkal, hol helyezkednek el az új városok a magyar városhierarchiában (Beluszky P. – Győri R. 2004, 2006, 2008). A 2004-ben publikált városhierarchia-vizsgálatunkat a közelmúltban felújítottuk, és hasonló módszertannal, hasonló adatgyűjtésre építve a 2018-as állapotra frissítettük. E tanulmány keretei között nem tudjuk részletesen kibontani ennek az új hierarchiavizsgálatnak az eredményeit, de be tudjuk mutatni a 346 város pozícióját a magyar városhálózatban (4. táblázat).

4. táblázat. A magyarországi városok hierarchiája (2018)

Hierarchiaszint	A városok száma
I. Főváros	1
II. Regionális központ	5
ebből teljes értékű	3
hiányos	2
III. Megyei központ	14
ebből teljes értékű	9
hiányos	5
IV. Középvárosok	38
ebből teljes értékű	15
hiányos	23
V. Kisvárosok	73
ebből teljes értékű	53
hiányos	20
Speciális hierarchiaszintű városok	4
VI. Városi funkciókat is ellátó települések, „faluvasárosok”	54
VII. Városi intézményekkel nem vagy alig rendelkező települések, „címetes városok”	157
VII/a Néhány városi intézmény, „városkezdemények”	48
VII/b 2 db városi intézmény	30
VII/c 1 db városi intézmény	36
VII/d Nincs városi intézmény	43
Összesen	346

Forrás: saját adatgyűjtés

Az új hierarchiavizsgálat a másfél évtizeddel ezelőttihez képest egy tagoltabb városhálózatot mutat be; több szinten is lényeges elmozdulások tapasztalhatók (pl. a középvárosok számának növekedésében). A jelen tanulmányunk szempontjából a városi intézményekkel nem vagy alig rendelkező 157 „címetes várost” érdemes kiemelni. Ezek egy-két kivétellel (pl. Mezőhegyes, Nádudvar) a rendszerváltás óta városi címet szerzett települések. A mai magyar városállomány szűk felét teszik ezek a városok, amelyek településhálózati szempontból nem igazán töltenek be városi funkciókat, közülük 43-ban semmilyen városi intézmény nem található.

Összefoglalásként elmondható, hogy Magyarországon a városi rangú és városi szerepkörű települések köre az elmúlt másfél évszázadban nem esett egybe. A 19. század közepén a magyar városállomány a szélesebb kiváltságokkal rendelkező szabad királyi városokra és a kevesebb jogosítvánnyal bíró mezővárosokra tagolódott. Az összesen mintegy 800 „városnak” azonban csak kisebb része rendelkezett városi funkciókkal. Az 1870-es évek közigazgatási rendezése

megrostálta a városok számát, a 20. század elején (az akkori országterületen) 130-140 város volt, miközben a városi szerepkörű települések számát ennek legalább a két és félszeresére tehetjük. A 20. század első felében a városi ranggal rendelkező települések száma csak lassan emelkedett, és a szocialista időszak első évtizedeiben is visszafogott volt a várossá nyilvánítás. A folyamat az 1970-es, majd még inkább az 1980-as években gyorsult fel, és a rendszerváltás környékére a városi rangú települések száma megközelítette a városi funkciójú települések számát. A várossá nyilvánítás lendületét nem fékezte le a rendszerváltás, sőt egyre több település kapott városi címet, miközben ezeknek többsége városi szerepkörrel nem rendelkezett. Ezzel egyidejűleg a városi cím kiüresedett, megszerzése (a korábbi évtizedek gyakorlatával szemben) már nem jelentett gazdaságfejlesztési, településfejlesztési előnyöket, sokkal inkább presztízs kérdéssé vált, és elsősorban a települések vezetőinek segített a politikai tőke építésében. Az elmúlt években bevezetett új szabályozás gyakorlatilag lehetetlenné teszi a városi címmel rendelkező települések körének jelentős bővülését. Ha csak a településhálózati szempontokat vesszük figyelembe, akkor nem is nagyon indokolja semmi a további várossá nyilvánításokat, hiszen a jelenlegi 346 városnak közel fele nem rendelkezik valódi városi szerepkörökkel.

Irodalom

- BÁCSKAI V. – NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BELUSZKY P. – GYÖRI R. (2004): Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században). *Tér és Társadalom* 18. 1. pp. 1–41.
- BELUSZKY P. – GYÖRI R. (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- BELUSZKY P. – GYÖRI R. (2006): Ez a falu város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata és következményei 1990 után.) *Tér és Társadalom* 20. 2. pp. 65–81.
- BELUSZKY P. – GYÖRI R. (2008): Legyen rangja város! In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *Nagyközségek és kisvárosok a térben*. Savaria University Press, Szombathely, pp. 19–33.
- CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. (1997): A várossá nyilvánítás elvi kérdései és a potenciális városok az Észak-Dunántúlon. *Tér és Társadalom* 11. 1. pp. 183–196.
- CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. (2008): A várossá válás reformja. *Területi Statisztika* 48. 6. pp. 645–650.
- DÖVÉNYI Z. (2006): „Ez a falu város” Tűnődések a hazai várossá nyilvánítások kapcsán. In: Blahó J. – Tóth J. (szerk): *Tanulmányok Mendöl Tibor születésének 100. évfordulójára*. Mendöl Tibor Centenárium Év Bizottsága, Orosháza–Pécs, pp. 109–115.
- GYIMESI S. (1975): A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ Z. (1992): Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. *Földrajzi Közlemények* 116. 1–2. pp. 29–37.
- HAJDÚ Z. (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

- KULCSÁR, J. L. – BROWN, D. L. (2011): The Political Economy of Urban Reclassification in Post-Socialist Hungary. *Regional Studies* 45. 4. pp. 479–490.
- MENDÖL T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH S. (2009): Mintha-városból mintavárost! A magyar urbanizáció mennyiségi útja és minőségi átmenete. *Területi Statisztika* 49. 1. pp. 8–18.
- PIRISI G. (2009): Város vagy nem város? Dilemmák a formális és a funkcionális városfogalom kettőssége kapcsán. *Területi Statisztika* 49. 2. pp. 129–136.
- PIRISI G. – TRÓCSÁNYI A. (2009): Így készül a magyar város. *Területi Statisztika* 49. 2. pp. 137–147.
- SZIGETI E. (1997): Urbanizáció, városhálózat, várossá-nyilvánítás. *Területi Statisztika* 38. 1. pp. 66–82.
- TÓTH J. (1996): A településrendszer. In: Perczel Gy. (szerk.) Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 539–584.
- TÓTH J. (2008): Meditáció a városról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról. *Területi Statisztika* 48. 3. pp. 237–245.

A TELEPÜLÉSEK HIERARCHIÁJA 1930-BAN MAGYARORSZÁGON

SZULOVSKY JÁNOS

Settlement hierarchy of Hungary in 1930

The study depicts the settlement hierarchy of Hungary using the data of the computer database of “*The Commercial, Industrial and Agricultural Directory of Hungary*” published in 1931. (The directory was closed on 1 October, 1930.) The starting point of the study is that the town can be regarded as the centre of the social division of labour. Thus, the more differentiated the occupational structure of the town is, the higher its position is in the hierarchy. The results can be compared with the results of some other studies (P. Beluszky [1999], T. Csató [é.n.]) concerning the same year. The calculations of Tamás Csató confirm the validity of the study’s approach. Among other things, the findings show that settlements next to Budapest (such as Újpest, Pesterzsébet, Kispest, Rákospalota, Budafok), which are not included in Beluszky’s research, have such a high potential on national level that their omission would distort the image of the settlement structure. At the same time, however, the findings, similarly to Beluszky’s hierarchy, emphasize Debrecen more. The author emphasizes that the different approaches complement each other and make it possible that we get a multi-dimensional, subtle hierarchy of settlements. Hence, the computer database of the Mosse directory of 1931 and the settlement hierarchy based on it add a new approach to the literature and enable us to get to know our past in a more accurate way.

A tanulmány alapjául a Rudolf Mosse cége által 1931-ben kiadott „*Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*” szolgált.¹ E kötet – a korábbi évekhez hasonlóan – hivatalos adatok alapján készült. Anyaggyűjtését 1930. október 1-én zárták le. Vagyis voltaképpen egy évtizeddel azután, hogy a trianoni békeszerződés következményeként kialakult az új államhatár, amely alapvetően átrendezte a Kárpát-medence gazdasági, társadalmi térszerkezetét. Területének 71, népességének 64 százalékát veszítette el Magyarország. A történeti Magyarország 63 megyéjéből 28 teljes egészében az utódállamokhoz került, 25 megye két- vagy többfelé hasadt, s csak 10 maradt meg épen az új országhatárok között.² Különböző adottságú térségek közötti évszázados munkamegosztás lehetetlenült el az új politika határok miatt; a magyar nehézipart megfosztották

¹ A tanulmány a K 124142 számú NKFIH pályázat keretében készült. Az 1931. évi Mosse-címtár számítógépes adatbázisba rendezése a T 032988. számú OTKA pályázat támogatásával valósult meg. Az adatrögzítés *Excel* szoftverrel történt, majd pedig az összes *Excel*-fájl *Acces* adatbázis kezelőbe lett áttéve. Az adatbázis mérete: 22,4 MB. – E forrástípus elemzési lehetőségeiről ld.: Szulovszky 2000.

² A bőséges irodalomból ld. pl. Kovács 1990: 6–10., valamint a 11. oldalon a 3. ábrát.

nyersanyaglelőhelyeinek zömétől. Az ország belső piaca jelentősen összeszűkült. Még szembeötlőbb lett a főváros dominanciája az ország életében; ráadásul Budapest népességét a belső migráción kívül a határokon túlra került magyar területekről az anyaországba bevándorlók is lényegesen továbbnövelték. Ráadásul egész sor regionális központ elszakadt: Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár, és Szabadka is az utódállamokhoz került. Nem volt ritka a megyeszékhely nélkül maradt megye, illetve a megye nélkül maradt megyeszékhely. Jelentős városok veszítették el vonzáskörzetük kisebb-nagyobb hányadát, s a határ mindkét oldalán nagy területek maradtak központ nélkül.

A Mosse-címtár adatainak számítógépes feldolgozása révén többek között a trianoni Magyarország egy évtized során formálódott új gazdasági-társadalmi térszerkezetéről is információkat nyerhetünk. Mivel a forrásunk az önálló egzisztenciákat – tulajdonképpen a vállalkozókat – számba veszi az ország valamennyi településén, így az üzemek szintjén a publikált népszámlálások foglalkozásstatisztikai eredményeinél is részletesebb adatokkal dolgozhatunk. Ez lehetőséget nyújt ahhoz, hogy ebből az aspektusból megrajzoljuk a települések hierarchiáját. Abban ugyanis a szakirodalomban konszenzus van, hogy a városra úgy tekinthetünk, mint a társadalmi munkamegosztás gócpontjára. Vagyis minél differenciáltabb egy település foglalkozásszerkezete, annál magasabb pozíciót foglal el a hierarchiában. Természetesen a forrás korlátai miatt nem áll rendelkezésünkre adat a központi-hely funkciók teljes körére vonatkozóan, ám így is alkalmasnak mutatkozik a főbb vonások, tendenciák megragadására.

A szakirodalomban már régóta ismeretes, hogy a 20. század elejének magyar településhálózata funkcionális és strukturális szempontból voltaképpen két jellegzetes típusra különül el. Ezek térbelileg is jól különválnak. Az ország központi részét képező, mezőgazdasági karakterű Alföldre a gyéren elhelyezkedő, nagy lélekszámú óriásfalvak és mezővárosok a jellemzőek. Az országhatár mentén a bányász-iparos térségekben zömmel kis- és aprófalvak, illetve nyugat-európai típusú kisvárosok találhatóak.

Az 1930. évi népszámlálás szerint Magyarország 3419 településén összesen 8,7 millióan éltek. Az egy községre jutó átlagos lélekszám tehát 2540. Thirring Lajos egy 1931-ben megjelent tanulmányában az országot hét területi egységre osztotta fel. Rámutatott arra, hogy Budapest és környéke népesség-összetétele különleges, és speciális gazdasági jellege, nagyvárosias problémái miatt annyira elüt az ország minden egyéb részétől, hogy *„a tulajdonképpeni magyar vidék város és község csoportjainak statisztikailag helyes szembeállítására céljából teljesen ki kell küszöbölni a főváros és környékének közelebbi, valamint távolabbi néptömörüléseit”* (Thirring 1931. 460.).

Budapesten, illetve tágabban értelmezett környékén 1930-ban az ország népességéből közel 1,3 millió lélek összpontosult. Felső-Dunántúl 865 településén 1.353.513 ember élt. Az egy településre jutó lélekszám jóval az országos átlag alatti: 1565 fő. Dél-Dunántúl 1171 fős átlagával még ezt is alulmúlta. Ott 1.331.183

ember 1137 település között oszlott meg. Az északi dombvidék településszerkezete a Felső-Dunántúlihoz hasonlatos, átlagosan 1661 fő élt egy településen. (683 településen összesen 1.134.758 ember lakott.) Korántsem volt ilyen elaprózott településszerkezete Felső-Tiszántúlnak, ahol átlagosan 3078 fő élt egy helységben. Itt 330 település 1.015.752 embernek adott otthont. A Duna–Tisza közén ennél is nagyobb volt a települések átlagos nagysága: ez 4861 főt tett ki, mivel 190 településen 923.600-an éltek.³ Az Alsó-Tiszántúl mondhatta magáénak a legmagasabb átlagot: ez 8691 főt tett ki. 145 községben 1.260.266 ember lakott (*1. táblázat*).

1. táblázat. A települések és a népesség regionális megoszlása 1930-ban

Régió	Települések száma	Népesség	Átlagos lélekszám
Felső-Dunántúl	865	1.353.513	1.565
Dél-Dunántúl	1.137	1.331.183	1.171
Északi dombvidék	683	1.134.758	1.661
Duna–Tisza köze	190	923.600	4.861
Felső-Tiszántúl	330	1.015.752	3.078
Alsó-Tiszántúl	145	1.260.266	8.691

Nyilvánvaló, hogy a település népességkoncentrációjától is függ, hogy mennyire differenciált a foglalkozásszerkezete. Ahhoz, hogy a nem hétköznapi szükségleteket kielégítő, a speciálisabb foglalkozások művelőit el tudja tartani, el kell érnie egy bizonyos lélekszámnagyságot, illetve gazdasági potenciált. Másképpen megfogalmazva: azon a településeket, ahol a ritkább szakmák megtalálhatóak, ez a tényező kiemeli a környezetéből. S ha ezek halmozottan vannak jelen, akkor az adott település kétségtelenül betölt egyfajta központihely-funkciót.

A Mosse-címtár adatbázisában összesen 2494 foglalkozás szerepel. Külön, sajátos professzionak vettük az egyszerre több szakmát űzőket (pl.: épületfa-, tégl- és cementáru-kereskedő; ócskavas- és bórkereskedő; villany-, csillár-, kerékpárkereskedő; vegyeskereskedő és vendéglős). Ugyancsak külön vettük figyelembe például a hentest, a hentes és mészáros, valamint a mészáros és hentest, mivel a sorrend vélhetően a jellemző termékeik különbözőségére is utal. Figyelemre méltó, hogy csupán 16 szakma rendelkezett legalább 1000 településen (a községek 30%-án) székhellyel, s mindössze 84 olyan foglalkozás volt, amelyik minimum 100 településen (a községek alig 3 százalékán) működött (*2. táblázat*).

Várható volt, hogy a legelterjedtebb iparnak a kovács mesterség bizonyul. Az a tény azonban, hogy a településeknek csak mintegy 72 százalékán tevékenykedett, egyúttal megkérdőjelezi a szakirodalom egy korábbi állítását. Szabó Györgynek a 15–16. századi falusi kovácsokról 1954-ben megjelent alapvető tanulmánya nyomán ugyanis közhellyé vált az a kijelentés, miszerint a középkorban minden faluban volt kovácsmester (*Szabó 1954.*).

³ Itt kell megjegyeznünk, hogy itt közigazgatási település-egységekről van szó, amely a várost, illetve a falut a hozzákapcsolódó tanyavilággal együtt veszi számba.

2. táblázat. A legelterjedtebb foglalkozások 1930-ban

	Foglalkozás	Települések száma	Települések (%)
1.	Földbirtokos	3062	90,5
2.	Kovács	2442	72,2
3.	Cipész	2375	70,2
4.	Asztalos	1990	58,8
5.	Cséplőgéptulajdonos	1904	56,3
6.	Kocsmáros	1656	48,9
7.	Kőműves	1514	44,7
8.	Ács	1480	43,7
9.	Fogyasztási szövetkezet	1407	41,6
10.	Szabó	1296	38,3
11.	Malom	1286	38,0
12.	Bognár	1281	37,8
13.	Szatócs	1204	35,6
14.	Vendéglős	1204	35,6
15.	Földbérló	1063	31,4
16.	Borbély	1019	30,1
17.	Vegyeskereskedő	986	29,1
18.	Hitelszövetkezet	932	27,5
19.	Mészáros	811	23,9
20.	Orvos	724	21,4
21.	Pék	634	18,7
22.	Szikvízgyártó	629	18,6
23.	Szőlőbirtokos	597	17,6
24.	Csizmadia	536	15,8
25.	Kádár	530	15,6
26.	Gyógyszerész	515	15,2
27.	Vegyeskereskedő és szatócs	500	14,7
28.	Lakatos	484	14,3
29.	Kerékgyártó	483	14,2
30.	Bádogos	479	14,1
31.	Dohánytőzsde	471	13,9
32.	Szűjgyártó	429	12,6
33.	Fakereskedő	377	11,1
34.	Mozgóképszínház	371	10,9
35.	Hentes	356	10,5
36.	Hentes és mészáros	356	10,5
37.	Pénzintézet	310	9,1
38.	Ügyvéd	291	8,6
39.	Mészáros és hentes	282	8,3
40.	Téglagyár	267	7,8
41.	Varrónő	255	7,5
42.	Villanyáram-fejlesztő telep	253	7,4

43.	Kötélgyártó	252	7,4
44.	Szobafestő	252	7,4
45.	Autómobilfuvarozó	250	7,4
46.	Szeszfőzde	247	7,3
47.	Terménykereskedő	245	7,2
48.	Állatorvos	236	6,9
49.	Kéményseprő	225	6,6
50.	Takács	210	6,2
51.	Fényképész	206	6,1
52.	Fuvaros	204	6,0
53.	Kalapos	200	5,9
54.	Gabonakereskedő	188	5,5
55.	Géplakatos	180	5,3
56.	Szálloda	170	5,0
57.	Vaskereskedő	168	4,9
58.	Borkereskedő	165	4,8
59.	Cukrász	164	4,8
60.	Temetkezési vállalat	164	4,8
61.	Rőföskereskedő	163	4,8
62.	Órás	159	4,7
63.	Kárpitos	157	4,6
64.	Kosárfonó	155	4,5
65.	Bőrkereskedő	154	4,5
66.	Marhakereskedő	151	4,4
67.	Borbély és fodrász	149	4,4
68.	Sertéskereskedő	149	4,4
69.	Órás és ékszerész	135	3,9
70.	Baromfikereskedő	134	3,9
71.	Benzinkút	134	3,9
72.	Mérnök	133	3,9
73.	Szűcs	131	3,8
74.	Kir. közjegyző	125	3,6
75.	Darálómalom	124	3,6
76.	Észtergályos	120	3,5
77.	Molnár	119	3,5
78.	Divatárus	116	3,4
79.	Mézeskalácsos	113	3,3
80.	Kőfaragó	112	3,3
81.	Villanyszerelő	105	3,1
82.	Gabona- és terménykereskedő	101	2,9
83.	Tejszövetkezet	100	2,9
84.	Tojáskereskedő	100	2,9

Jóllehet, e megállapítás érvényességét a közelmúltban már Csorba Csaba is kétségbe vonta (Csorba 1984.), a mi országos adatunk is megerősíti ezt a szkepszist. Annak fényében, hogy 1930-ban még nem fenyegette igazán érezhetően a vasverők mesterségét a modernizáció háttérbe szorító hatása, aligha képzelhető, hogy a lényegesen kisebb lélekszámú középkori falvak mindenütt valóban el tudtak tartani egy kovácsot.

Második legelterjedtebb mesterség a cipész volt (70,2%). A települések több mint 70 százalékán üzték ezt a foglalkozást. (Rokonszakmája, a hajdan nagy hírű, ám a divat változásával egyre inkább pozíciót veszítő csizmadia mesterség a rangsorban már csak a 24., az ország településeinek csak a 15,8 százalékán tevékenykedtek.) A cipész mögött jóval lemaradt (58,8 százalékkal) az asztalosipar. Figyelemre méltó, hogy a mintegy 2500 szakmából a legelterjedtebb kb. 3,3%-ot reprezentáló listán belül is milyen nagy eltérések, nagyságrendbeli különbségek érhetők tetten.

A szakmák elterjedtségi ranglistájának élmezőnye láttán már kevésbé meglepő a települések hierarchiájának a tagolódása (3. táblázat).

3. táblázat. A szakmák számának megoszlása 1930-ban

Csoport	Szakmák száma	Az összes szakma százalékában	Települések száma	Települések százaléka
I.	1117	44,7	1	0,03
II.	425	17	1	0,03
III.	281–301	11–12,1	3	0,08
IV.	235–255	9,4–10,2	5	0,15
V.	202–204	8,1–8,2	3	0,09
VI.	175–195	7–7,8	8	0,23
VII.	150–167	6–6,7	7	0,20
VIII.	125–148	5–5,9	13	0,38
IX.	100–124	4–4,96	14	0,41
X.	75–99	3,01–3,97	33	0,96
XI.	50–74	2–2,96	79	2,31
XII.	25–49	1–1,96	375	10,97
XIII.	13–24	0,52–0,96	936	27,37
XIV.	7–12	0,28–0,48	1055	30,86
XV.	3–6	0,12–0,24	424	12,40
XVI.	2	0,08	69	2,02
XVII.	1	0,04	340	9,90
XVIII.	0		53	1,55

Az első kilenc csoportba tartozó 55 település – ahol legalább 100 különböző szakma megtalálható – a település-állománynak összesen csak 1,6 százalékát teszi ki. Az alsó harmad hat csoportjához (ahol 25-nél kevesebb foglalkozás van) a településeknek több mint 84 százaléka, összesen 2877 község tartozik.

Érdemes közelebbről megnézni a legalább 50 szakmának megélhetést nyújtó települések (I–XI. csoport) nagytáji megoszlását (4. táblázat). A beosztásnál Csató Tamást követem, azzal a különbséggel, hogy a fővárost külön kezelem az Alföldtől (vö. Csató é.n.).

4. táblázat. A legalább 50 szakmával rendelkező települések nagytáji megoszlása 1930-ban

Csoport	Települések száma	Főváros	Dunántúl	Észak	Alföld
I.	1	1	-	-	-
II.	1	-	-	-	1
III.	3	-	1	1	1
IV.	5	-	3	-	2
V.	3	-	1	-	2
VI.	8	-	2	1	5
VII.	7	-	2	1	4
VIII.	13	-	4	1	8
IX.	14	-	3	2	9
X.	33	-	14	2	17
XI.	79	-	27	9	43
Össz.:	167	1	57	17	92

A településhierarchia csúcsához – mondhatjuk: a városhálózathoz – tartozó helységek között az alföldi települések dominanciája figyelhető meg. Az állománynak több mint fele (55%) közülük kerül ki. A dunántúli városok teszik ki az egyharmadát, az északi területeket viszont csak 17 település képviseli, ami alig haladja meg az egésznek a 10%-át.

Ha a piramis alját vizsgáljuk, nevezetesen az 1, illetve 2 iparnak helyet adó települések (XVI. és XVII. csoport) táji megoszlását, akkor – ahogy az előre sejthető volt – ugyancsak meglehetősen hű tükrét kapjuk az átlagos település-nagyság regionális sajátosságainak. Mindkét csoport zömét nyugat- és dél-dunántúli, illetve északkelet-magyarországi falvak alkotják. Egy győr-moson-pozsonyi, 12 Vas megyei, 14 zalai, 4 somogyi, 13 baranyai, illetve 8 abaúj-tornai, 7 borsod-gömör-kishonti, 2 zempléni településen kívül 1-1 veszprémi, Fejér megyei és bihari, továbbá 3 szatmár-ugocsa-beregi település rendelkezett két szakmával. A csak egy foglalkozásnak megélhetést nyújtó falvak megoszlása a következő: 7 Sopron megyei, 10 győr-moson-pozsonyi, 45 vasi, 15 veszprémi, 114 zalai, 11 somogyi és 61 baranyai, illetve 10 nógrádi-honti, 13 borsod-gömör-kishonti, 39 abaúj-tornai, 5 zempléni, valamint 4 szatmár-ugocsa-beregi, 1-1 Fejér megyei, hevesi, tolnai, csanád-arad-torontáli és szabolcsi-ungi község tartozott ide.

Mindezek után a továbblépéshez, a városhálózat különböző szintjei feltérképezéséhez szükséges a számokat nevesíteni. A településhierarchia első 167 települése

legfontosabb adatait az *1. sz. melléklet* tartalmazza. Ezek csoportokba rendezése az anyag belső logikája szerint történt.

Mint mindegyik feldolgozásban, esetünkben is toronymagasan kimagaslik a mezőnyből Budapest, ahol 1117 fajta foglalkozást űztek. (Ez az adatbázisban szereplő foglalkozások 44,7 százaléka.) A fővárost az élen Szeged követi (425 szakma, 17%), fölényes különbséggel megelőzve Miskolcot, Debrecen és Sopront. E helyeken az összes szakma 11-12 százaléka, mintegy 300 foglalkozás lelhető fel. Tíz százalék körüli, 235 és 255 közötti professzióválasztékot tud felmutatni a IV. csoportba tartozó Győr, Pécs, Újpest, Szombathely és Makó.

Kaposváron, Baján és Szentesen 202–204 szakma (kb. 8%) élt meg. Hét és nyolc százalék közötti értékkel, vagyis 175–195 szakmával rendelkezett Kecskemét, Székesfehérvár, Hódmezővásárhely, Cegléd, Eger, Pesterzsébet, Nyíregyháza, és Nagykanizsa. A VII. csoportot azon települések alkotják, amelyek az összes foglalkozás 7 százalékánál kevesebb, de 6 százalékánál több szakma művelője tevékenykedett. Ez 150–167 mesterséget jelent. Ide tartozik Jászberény, Esztergom, Kiskunfélegyháza, Békéscsaba, Pápa, Gyöngyös és Szolnok. A következő csoportot 5 és 6 százalékos, 125 és 148 közötti szakma jelenléte jellemzi. Ezek: Vác, Sátoraljaújhely, Veszprém, Zalaegerszeg, Gyula, Szekszárd, Mohács, Kispest, Orosháza, Budafok, Nagykőrös, Kisvárd, és Rákospalota. A IX. csoportban Kiskunhalast, Karcagot, Csongrádot, Balassagyarmatot, Kisújszállást, Kalocsát, Kőszeget, Magyaróvárt, Békést, Hajdúböszörményt, Hajdúnánást, Sárvárt, Salgótarját és Pestszentlőrincet 100 és 124 közötti szakmaválaszték jellemzi. A X. csoport ismérve a 4 százalék alatti és 3 százalék fölötti foglalkozásrészesedés, vagyis 75 és 99 között van e településeken a szakmák száma. A XI., az élmezőny legnépesebb csoportjában két-három százalék közötti a merítés az összes szakmából. Azaz minimum 50, maximum 74 mesterség művelője él meg az e kategóriát alkotó 79 településen.

A település- vagy városhierarchia kutatása terén alkalmazott módszereknek két alaptípusa alakult ki:

- 1) Olyan mutatórendszereket állítanak össze, amelyek számba veszik az egyes központi funkciójú intézmények létét vagy hiányát, ezek mennyiségi jellemzőit, s voltaképpen *leltárt készítenek a városi funkciókról*.
- 2) *Deduktív* módszerrel a városiasodás valamely követelményén mérik le a város hierarchikus szintjét, vagy pedig valamely ágazatban (pl. belkereskedelem) kimutatható hierarchikus tagolódást általánosítják a városi funkciók egészére (*Beluszky 1973b. 462*).

Az általunk követett út az utóbbiba tartozik. Éppen ezért különösen tanulságos, ha eredményünkre rávetítjük a másik módszerrel konstruált városhierarchia *kategóriáit*. A „leltározós” módszer egyik reprezentáns alkalmazója a geográfus Beluszky Pál, aki több időmetszetre – így 1930-ra vonatkoztatva is – elkészítette a városok hierarchiáját (ld. pl. *Beluszky 1999*).

5. táblázat. A városhierarchia 1930-ban a foglalkozásszerkezet differenciáltsága alapján, Beluszky Pál kategóriáival társítva

	Település	Beluszky-kategória
I.	Budapest	
II.	Szeged	I.1. Teljes ért. regionális centrum
III.	Miskolc, Debrecen, Sopron	I.2. Hiányos regionális centrum
IV.	Győr, Pécs, Újpest, Szombathely, Makó	I.3. Részleges regionális centrum
V.	Kaposvár, Baja, Szentes	II.1. Teljes ért. m.székhely sz. város
VI.	Kecskemét, Székesfehérvár, Cegléd, Eger, Pesterzsébet, Hódmezővásárhely, Nyíregyháza, Nagykanizsa	II.2. Hiányos megyeszékhely szintű város
VII.	Jászberény, Esztergom, Kiskunfélegyháza, Békéscsaba, Pápa, Gyöngyös, Szolnok	II.3. Részleges megyeszékhely szintű város
VIII.	Vác, Sátoraljaújhely, Veszprém, Zalaegerszeg, Gyula, Szekszárd, Mohács, Kispest, Orosháza, Budafok, Nagykőrös, Kisvárdá, Rákospalota	III.1. Teljes értékű középváros
IX.	Kiskunhalas, Karcag, Csongrád, Balassagyarmat, Kiszújszállás, Kalocsa, Kőszeg, Magyaróvár, Békés, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Sárvar, Salgótarján, Pestszentlőrinc	III.2. Hiányos középváros
X.	Mezőtúr, Túrkeve, Keszthely, Komárom, Csorna, Paks, Szentendre, Siklós, Marcali, Csepel, Hajdúszoboszló, Bácsalmás, Sárbogárd, Soroksár, Török-szentmiklós, Tóváros, Szarvas, Heves, Büdös-szentmiklós, Kunhegyes, Barcs, Nyírbátor, Jászárszállás, Tapolca, Tótkomlós, Kapuvár, Körmen-d, Celldömölk, Pásztó, Hajdúhadház, Fehérgyarmat, Tolna, Vecsés	III.3. Részleges középváros
XI.	Bonyhád, Dombóvár, Cinkota, Pestújhely, Hajdúdorog, Abaujszántó, Moson, Tamási, Szeghalom, Battonya, Szentgotthárd, Enying, Sáropatak, Berettyóújfalu, Bátaszék, Ercsi, Jászapáti, Felsőgalla, Rákosszentmiklós, Tokaj, Füzesgyarmat, Tiszaföldvár, Kiskunmajsa, Zalaszentgrót, Elek, Mezőcsát, Kistelek, Aszód, Kunszentmiklós, Beled, Dunaföldvár, Sarkad, Putnok, Szécsény, Kiskunlacháza, Szikszó, Komádi, Bicske, Kecel, Balatonfüred, Mezőkovácsháza, Gödöllő, Nagyatád, Szigetvár, Mátészalka, Devecser, Hatvan, Izsák, Sashalom, Hőgyész, Mindszent, Monor, Sümeg, Kiszombor, Lajosmizse, Szabadszállás, Nagykovács, Siófok, Mezőberény, Kaba, Ráckeve, Ujkécske, Csenger, Pécsvarad, Sellye, Apátfalva, Dévaványa, Jászsós-szentgyörgy, Kisbér, Pilisvörösvár, Szerencs, Mágocs, Püspökladány, Tata, Gyömrő, Csurgó, Medgyesegyháza, Poroszló, Kiskőrös	IV.1. Teljes értékű kisváros

Beluszky a városi intézményeket hierarchikus szintjük alapján rangsorolta. Ennek alapját az egyes központi szerepkörű intézményekkel ellátott települések (t_i) és az ország összes településének (T) hányadosa, a „diszperziós érték” képezte ($d = t_i : T$). Ez a mutatószám tette lehetővé a különböző intézmények hierarchikus szintjének az összehasonlítását. A következő lépésként azt vizsgálta meg, hogy az egyes települések milyen mértékben részesednek a különböző hierarchikus szintekbe sorolt intézményekből. Ha egy város valamely hierarchikus szintbe sorolt intézmények legalább 75,1%-ával rendelkezett, akkor e hierarchikus szinten *teljes értékű*, ha 50,1–75%-ával, akkor a *hiányos*, ha 25,1–50%-ával, akkor pedig a *részleges* központok közé sorolta. A hierarchikus szinteket tapasztalati úton határozta meg. Ezek a következők:

- 1) Regionális centrumok (I. rendű központok)
- 2) Megyeszékhely szintű városok (II. rendű központok)
- 3) Középvárosok (III. rendű központok)
- 4) Kisvárosok (IV. rendű központok)
- 5) Elemi központok (V. rendű központok)

Ha összevetjük a városhierarchia felső szintjeinek – a megyeszékhely szintű településekkel bezárólag – az általunk, illetve a Beluszky által megállapított halmazait, a következőket állapíthatjuk meg. Mindkettő 28 várost tartalmaz, s mindkettőből kimagaslik *Budapest*, a székesfőváros. Míg Beluszky 8, addig az adatbázis belső logikája 9 várost sorolt a regionális centrumok közé. Ezek közül 7 azonos, sőt, mindkét besorolás szerint egyértelmű *Szeged* vezető pozíciója, teljes értékű regionális centrum szerepe, valamint *Miskolc* és *Szombathely* fejlettségi szintje. Azonban míg Beluszky *Debrecen*t a teljes értékű regionális centrumok közé sorolta, addig a foglalkozásszerkezet differenciáltsága szerint nálam egy fokozattal lejjebb került. Ugyancsak egy szinttel lentebb (a részleges regionális centrumok közé) soroltam *Győrt* és *Pécs*et, viszont *Sopron* a részleges helyett a hiányos regionális centrumok sorába emelkedett.

Beluszky nem említi az első rendű központok között *Újpest*et és *Makó*t. Az utóbbi nála három szinttel lejjebb, a részleges megyeszékhelyszintű városok közt szerepel, míg az előbbi nem került a rangsora első hatvankilenc helye egyikére se. Makó pozíciója azért is figyelemre méltó, mivel két nagyobb település, Szeged és Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú városok közelében tud 235 fajta mesterség művelőinek megélhetést biztosítani. (Csaknem 50-nel több iparnak, mint amennyi Vásárhelyt találhatók!) Erre nem ad elegendő magyarázatot, hogy a trianoni határmeghúzás után az itt maradt Csanád, Arad és Torontál megyék közigazgatási központja lett. Határmenti helyzete következtében a vonzáskörzete részben elvesztését ez aligha pótolta, mivel e három töredékmegegyének földrajzilag nem a centrumában, hanem a délnyugati szegletében fekszik. Újpest – és a többi, Budapesttel szinte egy tömbben fekvő település: Pesterzsébet, Kispeszt, Budafok, Rákospalota – előkelő helyét a főváros-közelség, a vele való

szimbiózis magyarázza. *Székesfehérvár* Beluszky rangsorához képest két fokozattal lentebb sorolódott, ami minden bizonnyal azt mutatja, hogy a nagy múltú és viszonylag sok központi helyhez kapcsolódó intézménnyel bíró város mintha némi lépéshátrányba került volna néhány feltörekvő, modernizálódó-urbanizálódó településsel szemben.

A másodrendű központok, a megyeszékhely szintű városok száma Beluszky-nál 19, az adatbázis szerint 18. Ezek között 11 a közös, ezen belül 4 (Kaposvár, Nagykanizsa, Esztergom és Békéscsaba) azonos fokra van sorolva. Feltűnő, hogy Beluszky-nál az öt teljes értékű megyeszékhelyszintű városból három (Kecskemét, Eger, Nyíregyháza) egy, egy (Szolnok) pedig két fokozattal lentebb sorolódik az ott-található foglalkozások differenciáltsága alapján. Ezzel szemben az adatbázis rangsora alapján Baja egy, Szentes pedig két fokozattal ugrik előbbre. Baja azon városok közé tartozott, amelyek profitáltak a határváltozásból: kikerülve egy nagyobb centrum befolyása alól, azok leszakadt vonzásterületére rátelepedve dinamikusabb fejlődésnek indultak. (Esetünkben Baja Szabadka árnyékából lépett elő.)

Nem szerepel a Beluszky-féle halmazban Cegléd, Pesterzsébet, Pápa, Gyöngyös, Jászberény és Kiskunfélegyháza, tartalmaz azonban jónéhány, adminisztratív múlttal rendelkező települést, amelyeket viszont a csoportosításunk elve hátrább rangsorol. Néhány példa. (Az első szám a Beluszky-féle rangsor, a második az adatbázisom szerinti hely.) Veszprém 16–31, Szekszárd 17–34, Zalaegerszeg 14–32, Gyula 19–33, Kalocsa 22–47, Balassagyarmat 27–45. Ez nem magyarázható pusztán azzal, hogy ezek lemaradtak néhány dinamikusabban fejlődő város előretörése miatt. Az egyharmadára zsugorodott Magyarországon maradt központok közül sok területet veszített Balassagyarmat, Esztergom, Gyula, Sátoraljaújhely, Sopron, Szeged és Szombathely. Vonzásterületéből viszonylag kisebb területeket csatoltak el Pécestől, Nagykanizsától és Debrecen-től. A területvesztés szinte kivétel nélkül jelentősen visszavetette fejlődésüket. Ezt mutatja az is, hogy noha a határváltozást követően a nagyszámú bevándorló gyarapította e városok lélekszámát, a népességük növekedési üteme mégis elmaradt az országos átlagtól (*Kovács* 1990. 9.).

Ennyiből is látható, hogy bár sok ponton van egyezés és átfedés a két városhierarchia között, felvethető a kérdés: vajon melyik tekinthető pontosabb konstrukciónak? Igaza volna például Lettrich Editnek (*Lettrich* 1965), amikor úgy véli – és ezzel a véleményével nincs egyedül –, hogy mivel a foglalkozási szerkezet alapján kialakított településtípusok nem funkcionális jellegűek, ezért nem alkalmasak a településföldrajzi értelemben vett városok köre vagy hierarchikus rendjének meghatározására? Vagy mégis bátran vállalkozhatunk ilyen irányú vizsgálódásokra, magunkévá téve Mendöl Tibor tételét, miszerint „*a foglalkozási struktúra a kizárólagosan alkalmas mérce a különböző tájak városainak esetleges összehasonlításában*”? (Idézi *Timár* 1987. 88.)

Mielőtt e kérdésekre válaszolnánk, az eredményeinket más kutatásokkal is indokolt összevetni. Mivel megközelítésünk a szakmák egy településen megjelenő

sokféleségét tette meg osztályozó elvnek, s nem bocsátkozott ezen túlmenően a foglalkozások ágazati arányainak az elemzésébe, ezért a kínálkozó lehetőségek közül a települések hierarchiájának bemutatott kétféle rangsorát Csató Tamás magisztrális munkája adataival célszerű egymás mellé helyezni. Csató ugyanis a 19–20. századi belkereskedelem elemzésekor több időmetszetben is (így 1930-ra vonatkozóan is) számításokat végzett, s nemcsak a kereskedelem, de az ipar szempontjából is készített rangsorokat (Csató é.n.). Ennek megállapítása során a következőképpen járt el. Kiszámolta az egyes településeken ezer lakosra mennyi iparos/kereskedő jut (H). Ez jelzi a város, illetve az adott ipar fejlettségét. Kiszámolta továbbá, hogy az ország összes iparosából, kereskedőjéből hány ezrelék jut az adott helysége (O). Ez az ipar, illetve kereskedelem méretét, az általa kifejezett, benne megtestesülő koncentrációt mutatja. E két viszonyszám szorzatával meghatározta és nagyság szerinti sorba rendezte az egyes városok iparának, illetve kereskedelmének a súlyát (6. táblázat).

6. táblázat. A szakmák sokfélesége, a városi funkciók, valamint az ipar, illetve a kereskedelem súlya szerinti rangsorok élmezőnye 1930-ban

	Rangsor a szakmák sokfélesége alapján	Beluszky-féle rangsor	Csató ipar-rangsora (H.O)	Csató kereskedelem-rangsora (H.O)
1.	Budapest	1. Budapest	1. Budapest	1. Budapest
2.	Szeged	2. Szeged	2. Újpest	2. Debrecen
3.	Miskolc	3. Debrecen	3. Pesterzsébet	3. Miskolc
4.	Debrecen	4. Pécs	4. Kispest	4. Pesterzsébet
5.	Sopron	5. Győr	5. Rákospalota	5. Újpest
6.	Győr	6. Miskolc	6. Győr	6. Kispest
7.	Pécs	7. Szombathely	7. Debrecen	7. Szeged
8.	Újpest	8. Székesfehérvár	8. Szeged	8. Győr
9.	Szombathely	9. Sopron	9. Miskolc	9. Pécs
10.	Makó	10. Kaposvár	10. Pécs	10. Szombathely
11.	Kaposvár	11. Kecskemét	11. Budafok	11. Kaposvár
12.	Baja	12. Szolnok	12. Székesfehérvár	12. Rákospalota
13.	Szentes	13. Nyíregyháza	13. Pápa	13. Nyíregyháza
14.	Kecskemét	14. Eger	14. Békéscsaba	14. Nagykanizsa
15.	Székesfehérvár	15. Zalaegerszeg	15. Szombathely	15. Székesfehérvár
16.	Hódmezővásárhely	16. Nagykanizsa	16. Sopron	16. Budafok
17.	Cegléd	17. Veszprém,	17. Kaposvár	17. Békéscsaba
18.	Eger	18. Szekszárd	18. Vác	18. Kecskemét
19.	Pesterzsébet	19. Baja	19. Salgótarján	19. Sopron
20.	Nyíregyháza	20. Gyula	20. Szolnok	20. Makó
21.	Nagykanizsa	21. Sátoraljaújhely	21. Hódmezővásárhely	21. Sátoraljaújhely
22.	Jászberény	22. Esztergom	22. Baja	22. Szolnok
23.	Esztergom	23. Kalocsa	23. Nagykanizsa	23. Baja
24.	Kiskunfélegyháza	24. Szentes	24. Nyíregyháza	24. Hódmezővásárhely
25.	Békéscsaba	25. Hódmezővásárhely	25. Kecskemét	25. Pápa

	Rangsor a szakmák sokfélesége alapján		Beluszky-féle rangsor		Csató ipar-rangsora (H.O)		Csató kereskedelem-rangsora (H.O)
26.	Pápa	26.	Békéscsaba	26.	Eger	26.	Gyöngyös
27.	Gyöngyös	27.	Makó	27.	Gyula	27.	Eger
28.	Szolnok	28.	Balassagyarmat	28.	Magyaróvár	28.	Vác
29.	Vác	29.	Pápa	29.	Szentés	29.	Szentés
30.	Sátoraljaújhely	30.	Kisvárd	30.	Veszprém	30.	Zalaegerszeg
31.	Veszprém	31.	Cegléd	31.	Cegléd	31.	Cegléd
32.	Zalaegerszeg	32.	Kőszeg	32.	Makó	32.	Balassagyarmat
33.	Gyula	33.	Magyaróvár	33.	Sátoraljaújhely	33.	Mohács
34.	Szekszárd	34.	Tata	34.	Gyöngyös	34.	Kiskunfélegyháza
35.	Mohács	35.	Vác	35.	Csongrád	35.	Veszprém
36.	Kispest	36.	Tapolca	36.	Kőszeg	36.	Salgótarján
37.	Orosháza	37.	Keszthely	37.	Esztergom	37.	Nagykőrös
38.	Budafok	38.	Mohács	38.	Mezőtúr	38.	Gyula
39.	Nagykőrös	39.	Salgótarján	39.	Zalaegerszeg	39.	Esztergom
40.	Kisvárd	40.	Hatvan	40.	Kiskunfélegyháza	40.	Jászberény
41.	Rákospalota	41.	Jászberény	41.	Mohács	41.	Kalocsa
42.	Kiskunhalas	42.	Nagykőrös	42.	Jászberény	42.	Karcag
43.	Karcag	43.	Kiskunfélegyháza	43.	Komárom	43.	Szekszárd
44.	Csongrád	44.	Kiskunhalas	44.	Kalocsa	44.	Mezőtúr
45.	Balassagyarmat	45.	Karcag	45.	Balassagyarmat	45.	Kiskunhalas
46.	Kisújszállás	46.	Mezőtúr	46.	Nagykőrös	46.	Hajdúböszörmény
47.	Kalocsa	47.	Szarvas	47.	Szekszárd	47.	Csongrád
48.	Kőszeg	48.	Körmend	48.	Szentendre	48.	Hajdúnánás
49.	Magyaróvár	49.	Cellőmők	49.	Karcag	49.	Hajdúszoboszló
50.	Békés	50.	Csurgó	50.	Hajdúböszörmény	50.	Kőszeg
51.	Hajdúböszörmény	51.	Szigetvár	51.	Kiskunhalas	51.	Kisújszállás
52.	Hajdúnánás	52.	Siklós	52.	Kisújszállás	52.	Magyaróvár
53.	Sárvár	53.	Bonyhád	53.	Hajdúnánás	53.	Szentendre
54.	Salgótarján	54.	Dombóvár	54.	Túrkeve	54.	Komárom
55.	Pestszentlőrinc	55.	Zirc	55.	Hajdúszoboszló	55.	Túrkeve

Összegzés

Ha nem is ellentmondásoktól mentesen, de Csató számításai alapján véve megerősítik megközelítésünk létjogosultságát. Többek között rámutatnak arra, hogy a Beluszky-nál meg sem jelenő fővárosközeli településeknek (Újpest, Pest-erzsébet, Kispest, Rákospalota, Budafok) olyan országos szinten is kimagasló potenciálja van, amelyek mellözése torzítaná a városhálózat kialakítandó képét. Ugyanakkor például Debrecen súlyát Beluszky rangsorához hasonlóan jobban nyomatékossítja. Mindent összevetve úgy vélem, a négy lista együttesen segít hozzá, hogy a településeknek egy árnyalt, több dimenziót is figyelembe vevő hierarchiáját térképezzük fel. Ugyanis kölcsönösen kiegészítik egymás hiányosságait.

Irodalom

- BELUSZKY P. (1973a): Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz 1900–1970. Földrajzi Értesítő 22. 1. pp. 121–142.
- BELUSZKY P. (1973b): A település-osztályozás néhány elvi-módszertani szempontja. Földrajzi Értesítő XXII. évf. 4. füzet. pp. 453–466.
- BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza. Általános rész. (Területi és Települési Kutatások 13.) (Studia Regionum). Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- BELUSZKY P. (szerk.) (2005–2006): Magyarország történeti földrajza I–II. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- CSATÓ T. (é.n.): A belkereskedelem Magyarországon a 19–20. században. Aula, Budapest.
- CSORBA Cs. (1984): A magyarországi kézműipari vasfeldolgozás történetének kutatása. In: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből II. Miskolc. 307–308.
- KOVÁCS Z. (1990): Határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. Földrajzi Közlemények CXIV. (XXXVIII.) 1–2. szám. pp. 3–16.
- LETTRICH E. (1965): Urbanizálódás Magyarországon. Földrajzi Tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ GY. (1954): Falusi kovács a XV–XVI. században. Folia Archaeologia VI. pp. 123–145.
- SZULOVSZKY J. (2000): A gazdasági címtárak forrásértéke. Statisztikai Szemle 78. 7. sz. pp. 536–549.
- SZULOVSZKY J. (2015): A társadalmi munkamegosztás és a településhierarchia szintjei Magyarországon a 19. század utolsó harmadában. Történeti Földrajzi Közlemények 3. évf. 1. sz. pp. 108–131.
- TIMÁR L. (1987): A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon. MTA RKK, Pécs.

1. sz. melléklet. A településhierarchia csúcsa Magyarországon 1930-ban a foglalkozásszerkezet differenciáltsága alapján

Csoport	Sorrend	Település	Jogállás	Megye	Nagytáj	Foglalkozások száma	Az összes foglalkozás százalékában
I.	1.	Budapest	Szfv.	Budapest		1117	44,77
II.	2.	Szeged	Tjv.	Csongrád	A	425	17,03
III.	3.	Miskolc	Tjv.	Borsod, Gömör és Kishont	É	301	12,06
	4.	Debrecen	Tjv.	Hajdú	A	297	11,90
IV.	5.	Sopron	Tjv.	Sopron	D	281	11,26
	6.	Győr	Tjv.	Győr, Moson és Pozsony	D	255	10,22
	7.	Pécs	Tjv.	Baranya	D	251	10,06
	8.	Újpest	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	250	10,02
	9.	Szombathely	Mv.	Vas	D	248	9,94
	10.	Makó	Mv.	Csanád, Arad és Torontál	A	235	9,42
V.	11.	Kaposvár	Mv.	Somogy	D	204	8,18
	12.	Baja	Tjv.	Bács-Bodrog	A	202	8,10
VI.	13.	Szentés	Mv.	Csongrád	A	202	8,10
	14.	Keekemét	Tjv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	195	7,82
	15.	Székesfehérvár	Tjv.	Fejér	D	190	7,62
	16.	Hódmezővásárhely	Tjv.	Csongrád	A	186	7,45
	17.	Cegléd	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	183	7,33
	18.	Eger	Mv.	Heves	É	181	7,25

	19.	Pesterzsébet	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	180	7,21
	20.	Nyíregyháza	Mv.	Szabolcs és Ung	A	179	7,17
	21.	Nagykanizsa	Mv.	Zala	D	175	7,01
VII.	22.	Jászberény	Mv.	Jász-Nagykun-Szolnok	A	167	6,69
	23.	Esztergom	Mv.	Komárom és Esztergom	D	162	6,49
	24.	Kiskunfélegyháza	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	160	6,41
	25.	Békéscsaba	Mv.	Békés	A	155	6,21
	26.	Pápa	Mv.	Veszprém	D	151	6,05
	27.	Gyöngyös	Mv.	Heves	É	150	6,01
	28.	Szolnok	Mv.	Jász-Nagykun-Szolnok	A	150	6,01
VIII.	29.	Vác	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	148	5,93
	30.	Sátoraljaiújhely	Mv.	Zemplén	É	146	5,85
	31.	Veszprém	Mv.	Veszprém	D	140	5,61
	32.	Zalaegerszeg	Mv.	Zala	D	138	5,53
	33.	Gyula	Mv.	Békés	A	137	5,49
	34.	Szekszárd	Mv.	Tolna	D	136	5,45
	35.	Mohács	Mv.	Baranya	D	135	5,41
	36.	Kispest	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	135	5,41
	37.	Orosháza	O	Békés	A	132	5,29
	38.	Budaörs	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	129	5,17
	39.	Nagyörös	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	129	5,17
	40.	Kisvárd	O	Szabolcs és Ung	A	127	5,09
	41.	Rákospalota	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	125	5,01
IX.	42.	Kiskunhalas	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	124	4,97
	43.	Karcag	Mv.	Jász-Nagykun-Szolnok	A	123	4,93
	44.	Csongrád	Mv.	Csongrád	A	120	4,81
	45.	Balassagyarmat	Mv.	Nógrád és Hont	É	120	4,81
	46.	Kisújszállás	O	Jász-Nagykun-Szolnok	A	119	4,77
	47.	Kalocsa	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	116	4,65
	48.	Kőszeg	Mv.	Vas	D	116	4,65
	49.	Magyaróvár	Mv.	Győr, Moson és Pozsony	D	113	4,53
	50.	Békés	O	Békés	A	106	4,25
	51.	Hajduböszörmény	Mv.	Hajdú	A	106	4,25
	52.	Hajdúnánás	Mv.	Hajdú	A	102	4,09
	53.	Sárvár	O	Vas	D	101	4,05
	54.	Salgótarján	Mv.	Nógrád és Hont	É	100	4,01
	55.	Pestszentlőrinc	O	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	100	4,01
X.	56.	Mezőtúr	Mv.	Jász-Nagykun-Szolnok	A	99	3,97
	57.	Turkeve	Mv.	Jász-Nagykun-Szolnok	A	99	3,97
	58.	Keszthely	O	Zala	D	99	3,97
	59.	Komárom	Mv.	Komárom és Esztergom	D	98	3,93
	60.	Csoma	O	Sopron	D	98	3,93
	61.	Paks	O	Tolna	D	98	3,93
	62.	Szentendre	Mv.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	97	3,89
	63.	Siklós	O	Baranya	D	96	3,85
	64.	Marcali	O	Somogy	D	96	3,85
	65.	Csepel	O	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	95	3,81
	66.	Hajduszoboszló	Mv.	Hajdú	A	93	3,73
	67.	Bácsalmás	-	Bács-Bodrog	A	90	3,61
	68.	Sárbogárd	-	Fejér	D	90	3,61
	69.	Soroksár	-	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	87	3,49

	70.	Törökszentmiklós	-	Jász-Nagykun-Szolnok	A	86	3,45
	71.	Tóváros	-	Komárom és Esztergom	D	86	3,45
	72.	Szarvas	-	Békés	A	84	3,37
	73.	Heves	-	Heves	É	84	3,37
	74.	Büdszentmihály	-	Szabolcs és Ung	A	84	3,37
	75.	Kunhegyes		Jász-Nagykun-Szolnok	A	83	3,33
	76.	Barcs		Somogy	D	83	3,33
	77.	Nyírbátor		Szabolcs és Ung	A	83	3,33
	78.	Jászárokszállás		Jász-Nagykun-Szolnok	A	81	3,25
	79.	Tapolca		Zala	D	81	3,25
	80.	Tótkomlós		Békés	A	80	3,21
	81.	Kapuvár		Sopron	D	80	3,21
	82.	Körmend		Vas	D	79	3,17
	83.	Cellőmölk		Vas	D	78	3,13
	84.	Pásztó		Heves	É	77	3,09
	85.	Hajduhadház	Mv.	Hajdú	A	76	3,05
	86.	Fehérgyarmat		Szatmár, Ugocsa és Bereg	A	76	3,05
	87.	Tolna		Tolna	D	76	3,05
	88.	Vecses		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	75	3,01
XI.	89.	Bonyhád		Tolna	D	74	2,97
	90.	Dombóvár		Tolna	D	74	2,97
	91.	Cinkota		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	73	2,93
	92.	Pestújhely		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	72	2,89
	93.	Hajdudorog		Hajdú	A	71	2,85
	94.	Abaujszántó		Abauj-Torna	É	70	2,81
	95.	Moson		Győr, Moson és Pozsony	D	69	2,77
	96.	Tamási		Tolna	D	68	2,73
	97.	Szeghalom		Békés	A	67	2,69
	98.	Battonya		Csanád, Arad és Torontál	A	67	2,69
	99.	Szentgotthárd		Vas	D	67	2,69
	100.	Enying		Veszprém	D	67	2,69
	101.	Sárospatak		Zemplén	D	67	2,69
	102.	Berettyóújfalú		Bihar	A	66	2,65
	103.	Bátaszék		Tolna	D	66	2,65
	104.	Ercsi		Fejér	D	65	2,61
	105.	Jászapáti		Jász-Nagykun-Szolnok	A	65	2,61
	106.	Felsőgalla		Komárom és Esztergom	D	65	2,61
	107.	Rákosszentmihály		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	65	2,61
	108.	Tokaj		Zemplén	É	65	2,61
	109.	Füzesgyarmat		Békés	A	64	2,57
	110.	Tiszaöldvár		Jász-Nagykun-Szolnok	A	64	2,57
	111.	Kiskunmajsa		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	64	2,57
	112.	Zalaszentgrót		Zala	D	64	2,57
	113.	Elek		Csanád, Arad és Torontál	A	63	2,53
	114.	Mezőcsát		Borsod, Gömör és Kishont	É	62	2,48
	115.	Kistelek		Csongrád	A	62	2,48
	116.	Aszód		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	62	2,48
	117.	Kunszentmiklós		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	62	2,48
	118.	Beled		Sopron	D	61	2,44
	119.	Dunaföldvár		Tolna	D	61	2,44
	120.	Sarkad		Bihar	A	60	2,40

121.	Putnok		Borsod, Gömör és Kishont	É	60	2,40
122.	Szécsény		Nógrád és Hont	É	60	2,40
123.	Kiskunlacháza		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	60	2,40
124.	Szikszó		Abauj-Torna	É	59	2,36
125.	Komádi		Bihar	A	59	2,36
126.	Bicske		Fejér	D	59	2,36
127.	Kecel		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	59	2,36
128.	Balatonfüred		Zala	D	59	2,36
129.	Mezőkovácsháza		Csanád, Arad és Torontál	A	58	2,32
130.	Gödöllő		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	58	2,32
131.	Nagyatád		Somogy	D	58	2,32
132.	Szigetvár		Somogy	D	58	2,32
133.	Mátészalka		Szatmár, Ugocsa és Bereg	A	58	2,32
134.	Devecser		Veszprém	D	58	2,32
135.	Hatvan		Heves	É	57	2,28
136.	Izák		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	57	2,28
137.	Sashalom		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	57	2,28
138.	Hőgyész		Tolna	D	57	2,28
139.	Mindszent		Csongrád	A	56	2,24
140.	Monor		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	56	2,24
141.	Sümeg		Zala	D	56	2,24
142.	Kiszombor		Csanád, Arad és Torontál	A	55	2,20
143.	Lajosmizse		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	55	2,20
144.	Szabadszállás		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	55	2,20
145.	Nagykálló		Szabolcs és Ung	A	55	2,20
146.	Siófok		Veszprém	D	55	2,20
147.	Mezőberény		Békés	A	54	2,16
148.	Kaba		Hajdú	A	54	2,16
149.	Ráckeve		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	54	2,16
150.	Ujkécske		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	54	2,16
151.	Csenger		Szatmár, Ugocsa és Bereg	A	54	2,16
152.	Pécsvárad		Baranya	D	53	2,12
153.	Sellye		Baranya	D	53	2,12
154.	Apátfalva		Csanád, Arad és Torontál	A	53	2,12
155.	Dévaványa		Jász-Nagykun-Szolnok	A	53	2,12
156.	Jászsószentgyörgy		Jász-Nagykun-Szolnok	A	53	2,12
157.	Kisbér		Komárom és Esztergom	D	53	2,12
158.	Pilisvörösvár		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	53	2,12
159.	Szerencs		Zemplém	É	53	2,12
160.	Mágocs		Baranya	D	52	2,08
161.	Püspökladány		Hajdú	A	52	2,08
162.	Tata		Komárom és Esztergom	D	52	2,08
163.	Gyömrő		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	52	2,08
164.	Csurgó		Somogy	D	52	2,08
165.	Medgyesegyháza		Csanád, Arad és Torontál	A	51	2,04
166.	Poroszló		Heves	É	50	2,00
167.	Kiskőrös		Pest-Pilis-Solt-Kiskun	A	50	2,00

A TANYARENDSZER PUSZTULÁSÁNAK KORSZAKA¹

A KÜLTERÜLETI NÉPESSÉG SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSA AZ ALFÖLD TELEPÜLÉSHÁLÓZATÁBAN

BECSEI JÓZSEF

Destruction era of the homestead system
Change of outskirts-population's role in the settlement network
of the Great Hungarian Plain

The purpose of my paper is to characterize that period (from the point of view of homestead-settlements), when conditions, which established and kept the homestead-settlement form alive, considerably changed. This period, which can be regarded as a whole era from the point of view of homestead life, contains the second half of the twentieth century. In anachronistic manner, destruction was introduced by the homestead-settlement form's enormous extension and proliferation, which started with the redistribution of land in 1945 and lasted for less than a decade. Thus, the period covered by the paper falls between 1949 and 2000. Now, from historical perspective, we can see the changes of that time, and for judging those, we must put ourselves into that times.

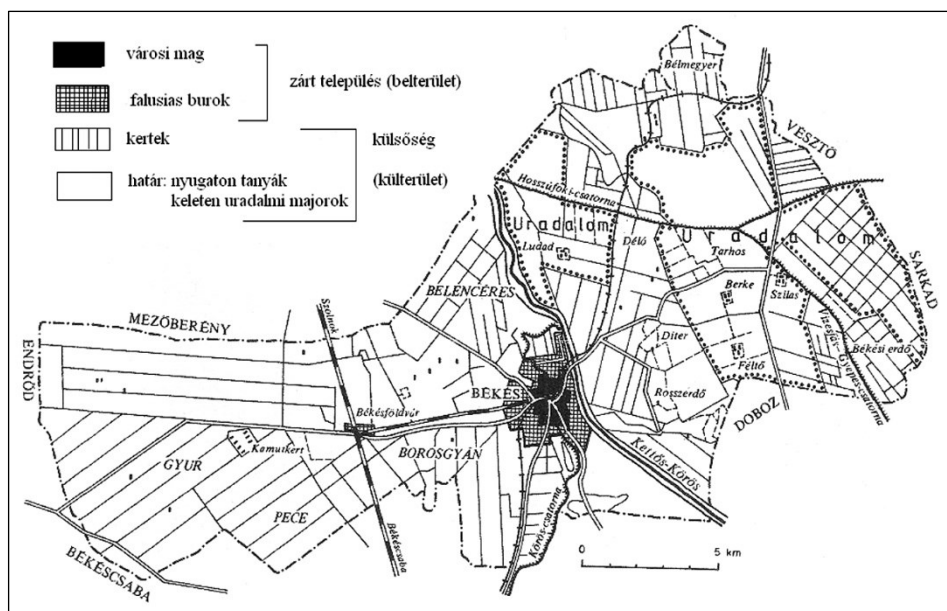
A kiinduló fogalom – a mezőváros

A tanyai településforma elterjedési területe a Nagy Magyar Alföld túlnyomó részére terjedt ki, azon kívülre csak kisebb foltokban húzódott át hazánk más tájaira is. Az Alföld településhálózatának döntő részét a *mezővárosok* adták, amelyek a magyar településhálózat sajátos egyedei voltak. Az alföldi városok életében jelentős szerepet játszott az, hogy azok határában, a külterületeken nagy számú népesség élt tanyákon és más külterületi településformákban. Az alföldi városok közül többnek a tanyasi települési rendjét fel is dolgozták. Így a legelső ilyen jellegű tanulmány 1910-ben Simkó Gyula (Nyíregyháza és tanyáinak települése) tollából született meg, majd az 1960-as évek végén Beluszky Pál (A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata, A nyíregyházi bokortanyák néhány problémája) két tanulmányban is foglalkozott ugyanezen várossal. Kecskemét tanyavilágának kérdéseit (Kecskemét és tanyavilága) Lettrich Edit, Békéscsabáét és Békését Becsei József több dolgozatban is elemezte. Debrecen tanyavilágának a kialakulását Szabó István dolgozta fel 1929-ben. Szegedét Krúdy Mária dolgozta fel, de Szeged tanyarendszeréről több dolgozat is készült, így Erdei Ferenc Város és vidéke című nagy lélegzetű művét kell kiemelnünk. A legkevésbé Szolnok tekinthető feldolgozottnak, bár egy doktori disszertáció (Csapó Tamás:

¹ Prof. dr. Becsei József emeritus professzor Szeged Tudományegyetem Gazdaság- és társadalom-földrajz Tanszék Szeged, Egyetem u. 2.

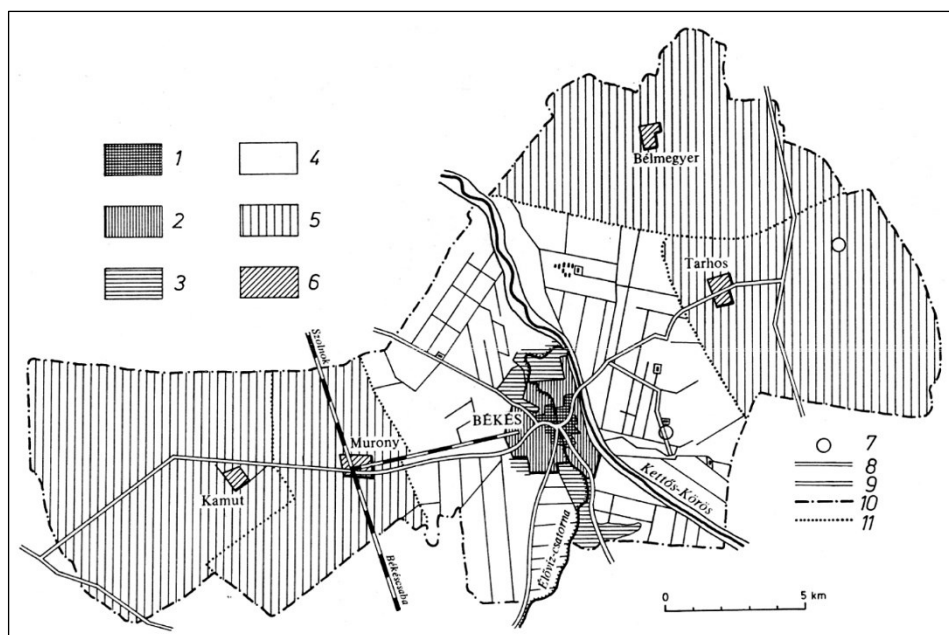
Szolnok településföldrajza) ezt a kérdést is érinti. A hódmezővásárhelyi tanya-világot mindenekelőtt a néprajz (Bálint Sándor, Szeiti Tibor, Nagy Gyula) kutatói vizsgálták. Az említett mélyfúrásokon túl az egész alföldi város és tanyáinak problémáit feldolgozó Erdei Ferenc azon műveit kell kiemelnünk (Futóhomok, Magyar Város, Magyar tanyák), amelyek az egész probléma alapvetését adják, ezek a munkák a szociográfus szemével a magyar tanya-világot fejlődésének csúcspontján mutatják be, és feltárják a magyar tanyák leglényegesebb vonásait. Ezt a csúcspontot a huszadik század utolsó harmadában bekövetkezett változások eredményeként egy nagy mértékű pusztulás korszaka követte. Ennek az időszaknak néhány változását foglalom össze a következőkben.

A mezőváros fogalmát Erdei Ferenc nyomán az alábbiakban foglalhatjuk össze: „...mezőváros az a mezőgazdasági település, amely tanya vagy kertes szervezetű és bizonyos nagyságot elér.” Miután az említett időszakban egyetlen kertes városa volt az országnak, ezért ezt elhanyagolhatjuk, s így „...a mezőváros tehát tanyásváros...” A mezőgazdaság általában nem városfejlesztő tényező, egy vonatkozásban azonban, ha a mezőgazdasági termelés maga nem is válik városi funkcióvá, azonban a mezőgazdák maguk a falusinál sokkal nagyobb területről egy nagy lakóterületre tömörülnek, és annak ellenére, hogy termelésüket a távol eső termőföldeken folytatják, maguk városi lakosok lesznek..., s így a mezőgazdák lakóvárosáról beszélhetünk. Ezek a tanya- östermelő városok nem osztották kétfelé, városra és falusra vidéküket, hanem egyöntetűen városi vidékké emeltek egy egész területet.

1. ábra. Békes 1939-ben (szerk.: Becsei József)

A mezővárosi szervezetben tehát egy települési egységet alkotott a zárt település és a tanyavilág, de csak addig a határig, amíg a tanya nem vált önálló szórvánnyá, hanem a zárt településben élő őstermelők gazdálkodási központja, vagyis addig a határig, amíg a tanya elnevezés azt a lényegét takarja, amely értelemben a tanya és a zárt település nem településhálózati szervezetet alkot, hanem egy települést. A XX. század elejétől kezdődően azonban ez a szervezet különféle okok miatt felbomlásnak indult. Egyrészt a tanyák egyre nagyobb számban váltak önálló szórványtelepüléssé, s így az eredeti mezővárosi szervezet „egytelepülés” szervezete felbomlott településhálózati szervezetté; másrészt a gazdasági és társadalmi változások következtében egyre több városunk jellege változott át őstermelőből ipari, forgalmi, igazgatási stb. jellegűvé. Ezért az alföldi mezővárosokat különböző csoportokba lehetett besorolni: így Szegedet és Debrecent funkciójában átalakult középvárossá nőtt mezővárosnak, Szolnok és Gyula élete alapján közlekedési, ill. igazgatási központtá átalakuló város; Békéscsabát, Nyíregyházát és Szarvast szlovákok lakta tanyaterülete különleges települése alapján lehetett elkülöníteni, de Békéscsaba is és Nyíregyháza is ezen túlmenően egyre inkább elvesztette agrárjellegét és ipari-közlekedési szerepköre nőtt meg. Így minden változás nélküli mezővárosnak 24-et tekinthetünk, és további harminchármat ún. *kismezővárosnak*.

2. ábra. Nagy-Békés mai övezetes tagolódása (1970) (szerk.: Becsei József). Jelmagyarozat: 1 = városi mag, 2 = falusias burok, 3 = zárt kert öv, 4 = belső tanyazóna, 5 = külső tanyazóna, 6 = önállósult községek, 7 = tanyaközpontok, 8 = fontosabb műút, 9 = vasút, 10 = Nagy-Békés határa, 11 = községhatár (szerk.: Becsei József)

A tanyák pusztulásának és átalakulásának néhány sajátossága

Az első változás: a mezőváros átalakult településhálózati szervezetté. A mezőváros két tényező következtében átalakult településhálózati szervezetté. 1945 után, de különösen az 50-es évek elejétől ez a folyamat mindkét irányban, tehát a mezővárosi szervezet és az agrárjelleg tekintetében is, újabb tényezők következtében felgyorsult. Az egyik volt a földosztás, a másik a tanyaterületekből létrehozott önálló települések megvalósítása. A földosztás során számos új földhöz juttatott épített földjén tanyát, de végleges kiköltözéssel, s így elszakadt a zárt településtől. Ez az önállósulás nem volt olyan mértékű, mint a létrehozott új falvak esetében, mert az alapfokú kulturális, egészségügyi, kereskedelmi stb. ellátást továbbra is a zárt település biztosította számukra. Szervezetileg tehát erősebben kapcsolódtak a zárt településhez (anyatelepüléshez), mint a falusiak. Az új faluszervezések viszont már igazgatásilag is felbontották a mezővárosi szervezetet (igaz, kezdetben csak igazgatásilag), mert azt a korábbi mezőváros területén belül településhálózati szervezetté alakította át. Így végső soron az eredetileg egy településegységet alkotó mezőváros hármasságú tagolódnak településhálózati szervezetté alakult át (1. ábra).

A második változás az állandó letelepedésű szórványok arányának megnövekedése. Hazánkban a huszadik század kezdetétől a lakott tanyák különböző típusai váltak uralkodóvá, közülük is egyre jelentősebb arányt képviseltek az állandó letelepedésű szórványok. Erdei F. idézett tanyaismérvei alapján különböző tanya-típusokat különböztetett meg:

1. még nem tanyák,
2. tanyázó helyek,
3. lakott tanyák:
 - a) ideiglenesen lakott,
 - b) állandóan lakott
 - kiscgazda tanya,
 - nagygazda tanya,
 - c) állandó letelepedési szórvány,
4. major (átmenet a csoportos és szórványtelepülés között).

Ezek a tanyák megegyeztek abban, hogy lakó- és munkahelyek, mégpedig őstermelő munkahelyek együttese alkották, de a lakófunkcióval szemben a termelési központ jelleg volt a meghatározó. Továbbá megegyeztek abban is, hogy mind-egyiket a legszorosabb társadalmi szálak fűzték „anyatelepülésükhöz”. Azonosak voltak továbbá abban, hogy mindegyik társadalmi-gazdasági alapja az individuális gazdálkodás volt. Ezen lényegi változást a felszabadulás után megvalósított földreform sem hozott. A földreform ugyanis csupán a földtulajdon arányosabb elosztását teremtette meg, de a földtulajdon magánbirtokosi jellegét széles társadalmi rétegekre terjesztette ki, s így egy hatalmas – eddig soha nem látott – tanyai

építkezés lehetőségeit nyitotta meg. S valóban 1945 után, a földbirtokreformot követően a félpárcellásra került nagybirtokok és nagygazdaterületek benépesültek tanyákkal. Erdei F. a következőket írja: „1949-ben a mezőgazdasági népesség 31%-a élt a külterületi lakott helyeken, és ez együttesen jellemzi az egyéni-családi rendszerű gazdálkodás és a nagyüzemi majoros gazdálkodás kiterjedését. Becslés-szerűen azt mondhatjuk, hogy e 31%-on – tehát az egész mezőgazdaságnak körül-belül egyharmadán – belül, a földreform előtt mintegy fele arányú volt az egyéni-családi üzemen alapuló tanyarendszerű gazdálkodás, míg a másik felét nagyüzemi majoros gazdálkodás tette ki. A földreform után viszont az arány erősen eltolódott a tanyák javára.” Mintegy 75.000 új tanya épült. Az egyenletesebb birtokmegoszlásnak megfelelően azonban bizonyos nivellálódás ment végbe a tanya funkciójának terjedelmében, s uralkodóvá váltak a kisgazda tanyák és mind nagyobb számban születtek meg az állandó letelepedésű szórványok.

1. táblázat. Az Alföld népességének változása (1930–1960)

Név	Összes népesség			Tényleges szaporodás vagy fogyás			
	1930	1949	1960	1930–1949		1949–1960	
				Száma	%	Száma	%
Városok	1 009 809	1 032 517	1 007 038	22 708	2,2	-25 479	-2,5
Községek	2 245 601	2 329 365	2 525 890	83 764	3,7	196 525	8,4
Alföld	3 255 410	3 361 882	3 532 928	106 472	3,3	171 046	5,1

Név	Belterületi népesség			Tényleges szaporodás vagy fogyás			
	1930	1949	1960	1930–1949		1949–1960	
				Száma	%	Száma	%
Városok	666 700	552 460	827 112	-114 240	-17,1	274 652	49,7
Községek	1 611 326	1 701 624	1 932 395	90 298	5,6	230 771	13,6
Alföld	2 278 026	2 254 084	2 759 507	-23 992	-1,1	505 723	22,4

Név	Külterületi népesség			Tényleges szaporodás vagy fogyás			
	1930	1949	1960	1930–1949		1949–1960	
				Száma	%	Száma	%
Városok	343 139	480 057	179 926	136 948	39,9	-300 131	-62,5
Községek	634 275	627 741	593 495	-6 534	-1,0	-34 246	-5,5
Alföld	977 384	1 107 798	773 421	130 414	13,3	-334 377	-30,2

A földosztás következtében megszűnt a parasztságon belüli differenciálódás korábbi széles skálája, nem volt többé zsellér, cseléd, napszámos. Ez új helyzetet teremtett a tanya és lakója között azok esetében, akiknek korábban nem volt földjük és tanyájuk. Nem teremtett azonban újat a tanyasi település korábban meglévő típusaihoz viszonyítva. A most felosztott parcellákra épített tanya ugyanolyan szórványtanya volt, mint a földosztás előtt bárhol az Alföldön. Az viszont igaz,

hogy megszűnt a tanya korábban uralkodó típusai közül a nagygazda tanya. Mindez az életforma szempontjából is több-kevesebb változást eredményezett.

Az 1950-es években a mezőgazdaságban megindult kollektivizálás új átalakulási folyamatot indukált, amelynek első hatása az volt, hogy a nagy mértékű tanyai építkezést megakasztotta és új fejlődési folyamat eredményeként *megindult a tanyavilág pusztulási folyamata*. A huszadik század második felének évtizedeiben azonban a háztáji gazdaságokban rejlő lehetőségek fokozott kihasználása eredményeként lelassult a tanyák megszűnésének a folyamata, sőt a tanyán lakást konzerválta, olykor újak létesítésére ösztönzött. A tanyai élet és gazdálkodás lassuló stabilizálódását az ötvenes években újonnan létesített községek által várt beköltözési ütem sem akasztotta meg. Az említett években tehát a tanyapusztulás folyamatának értékelésénél két ellentétesen ható gazdasági tényezővel kellett számolnunk. Az azonban bizonyos, hogy a tanyai települések léte feszültségeket eredményezett egyrészt a nagyüzem és a háztáji gazdaság között, másrészt a tanyán és a faluban (városban) lakó termelősövetkezeti tagok között.

A harmadik változás a társadalmi kapcsolatok területi vetületének módosulása. A fent megfogalmazott változások jelentős átalakulást eredményeztek a társadalmi kapcsolatok területi vetületében. Ez a probléma különösen két kérdéshez kapcsolódik. Az egyik: a tanyák és a zárt település közötti kapcsolat megváltozása azáltal, hogy mind több az állandó letelepedésű szórvány; a másik: a nagyüzemek megteremtése a mezőgazdaságban. A huszadik század első évtizedeiben a tanyák és a zárt település között közvetlen volt a közlekedés. Szinte minden gazdasági, igazgatási, kulturális stb. vonatkozásban a tanya zárt település reláció érvényesült. E forgalom erőssége időszakosan változott. A zárt település felől a tanyák felé való áramlás csúcspontja a mezőgazdasági munkák csúcspontjával esett egybe, amikor is a tanyán tartózkodók száma megnövekedett. A munkák végeztével fordított irányú áramlás zajlott le. Ettől el kell különítenünk – és céljában is különbözik ettől – a rövidebb periódusú áramlást. E tekintetben a közlekedés erősségével kitűnnek a piaci napok és a vasárnapok.

Közvetlenül a földreformot követő években a közlekedés vonatkozásában annyi változás következett be, hogy a lakótanyák számának növekedése eredményeként lecsökkent a mezőgazdasági munkák idejére eső áramlás terjedelme, de irányai azok maradtak. Ugyanakkor megnövekedett a rövidebb periódusú áramlás terjedelme. Ezzel szemben a nagyüzemi mezőgazdaság megteremtésével *térbeli differenciálódás következett be a lakó- és a munkahelyek között*. A térbeli differenciálódás mértékét teljes egészében a tulajdonformában bekövetkezett átalakulás mértéke szabta meg. Vagyis ahol nagyobb volt a nagyüzemi gazdaságok részesedési aránya, ott fokozottabb a differenciálódás, ahol kisebb, ott a területi elkülönülés is kisebb volt. Tehát az történt, hogy a szövetkezeti (csoport) tulajdonba került üzemi területek tagosításuk után - ennek mértéke rendkívül változó volt – függetlenné váltak a kisüzemi gazdálkodás céljait szolgáló tanyai lakástól, vagyis a munkahelyegységek koncentráltak a nagyüzemben, míg a lakóhelyek

továbbra is mozaikszerűen szétszórva maradiak, továbbra is fenntartva a lakás és a háztáji gazdálkodás méreteitől függően a hozzákapcsolódó gazdasági tevékenység decentralizáltságát. Ennek a fejlődésnek az lett a következménye, hogy az eddigi tanya – zárt település, ill. zárt település-tanya irányú közlekedés új színnel gazdagodott. Így a legfontosabb áramlási irányok, ill. központok a következők lettek: a) a zárt településből a termelőszövetkezeti központba és megfordítva; b) a tanya felől a termelőszövetkezeti központba és megfordítva; c) a tanya felől a zárt település felé és megfordítva. Ebből következett, hogy az új üzemi viszonyoknak megfelelően a mezőgazdasági települések legfontosabb központjaivá az új nagyüzemek és a zárt települések váltak.

A negyedik változás: az individuális gazdálkodás által kialakított egész hagyományrend, életvitel és magatartás határozta meg a tanyához való viszonyulás összes jellemzőit. Tehát a tanyák fejlődésének általános vonala a XIX. század végétől az volt, hogy egyre inkább elszakadt a tanyasi társadalom a mezővárostól, mert a tanyák valódi szórványokká váltak. Így a tanyákon élők, a tanyaiak elvesztették azt a társadalmi szálat, amely révén korábban kapcsolódtak egy nagyobb közösséghez, amelyben, ha alárendelt társadalmi helyzetben is, de mégis otthon érezték magukat, tehát szorosabban együtt élő társadalmi közösség tagjaiként éltek. Többek között ebben is különböztek a majorok lakóitól.

A tanyák egy része a fenti átalakulás ellenére továbbra is megmaradt eredeti kifejlődésében vett tanyának. Erre vonatkozóan a kutatások számszerű eredményeket nem tartalmaznak, magam a békési 1921. évi kataszteri telekkönyv adatai szerint számításokat végeztem, amely szerint a tanyák mintegy 33%-a sorolható az ideiglenesen lakottak közé, 31%-a volt a kiscgazda-tanya, 7-10%-a nagygazda- vagy cselédes tanya és mintegy 25% az állandó letelepedésű szórvány.

A tanyák különböző típusaihoz meghatározott és nagyon is határozott életforma tartozott, amelyet – a tanyán élés minőségén túl – a tanyához tartozó, illetve a tulajdonos birtokát képező földterület határozott meg. Ez egyben megszabta azt a társadalmi rangot is, amelyet a tanyán lakó, vagy a tulajdonos egyáltalán betölthetett. Így széles skálájú rétegződés jött létre a nincstelen cselédétől a gazdag parasztig. A tanyán élők elvileg többféle életforma között választhattak. Egyrészt aközött, hogy tanyatulajdonos-e vagy nem, másrészt, ha tanyatulajdonosok, a tanyán vagy a zárt településben élnek-e?

Így az emelkedés rangsora a következő láncot alkotta: tanyán élő cseléd, szórványtanyán élő tanyai kiscgazda, tanyai nagygazda. Végül, hogy tanyai marad-e, vagy falusi-városivá válik? A tanyán lakás, s így a tanyaiaknak jutó életmód, vagy a zárt település és magasabb életnívó közötti választás lehetősége azonban nem az egyén szabad akaratán múlt, hanem gazdasági tényezők kényszerítő hatása érvényesült. Végső soron a tanyai társadalom is becsatlakozott az egész parasztság nagy egészébe, de életkörülményeiben lényegesen különbözött a faluban, városban élő paraszttól. Egyféle tanyai állapotból, életmódból átkerülni egy másik felébe hazánkban, különösen pedig az Alföldön, erre kevés lehetőség kínálkozott, mert

egyrészt az anyagi megerősödés lehetősége kevés volt, másrészt az ipari fejlettség és fejlődés nem biztosított munkalehetőséget. Ez utóbbi egyben foglalkozásváltoztatást is jelentett volna, s így egyik osztályából a másikba való átkerülés lehetőségét is, tehát végső soron lakás és munkahely-változtatást, új féle munkavégzést, új féle életformát. (A kereső mezőgazdasági népesség száma és aránya 1920. és 1930. között 2,13 millióról (56,7%) 2,03 millióra (60,8%) csökkent, ugyanakkor az ipari népesség száma 720 ezerről 922 ezerre növekedett, de a falusi lakosság aránya 1920 és 1941. között 61,7%-ról, csupán 54,7%-ra csökkent. Mindez nem jelentett olyan változást, amely alapvetően érintette volna a tanyai népességet.)

Az előzőekben mondottak általában érvényesek voltak a magyar parasztságra, így az alföldi tanyák lakóira is. A tanyasiak azonban a parasztságon belül is külön helyzetet foglaltak el, mert ők nem csak parasztok, hanem ezen túl tanyasiak is. Ez pedig mondandónk szempontjából többek között azt jelenti, hogy nem egy zárt közösség tagjai, hanem a legjobb esetben is egy nagyobb közösséghez laza szálon kapcsolódó nagycsalád; legtöbbször azonban – különösen az új tanyaépítők – csak egy generációs családok. Másrészt a tanyasiak túlnyomó többsége korábban is tanyalakó volt, anélkül, hogy saját tanyája lett volna. Továbbá a tanyán élők csak ritkábban és nagyobb küzdelem árán juthattak hozzá mindahhoz a szolgáltatáshoz, ami a közösségben élők számára természetes volt. A tanyai embernek nemcsak a termelése nyugodott individuális alapon, mint bármely falusi vagy városi gazdáé, hanem ő maga volt az egy meghatározott, külön létező és élő személy. Ha tehát a parasztság életformájának általában változnia kellett, akkor a tanyán élő parasztként különösen. A tanyasinak mindenekelőtt individumból közösségivé kellett lennie. A korábban létrejött természetes közösségek mellett az ötvenes években próbálkoztak létrehozni – igaz pusztán gazdasági és szociális megfontolásból – új, mesterséges közösségeket, de ez a kísérlet kudarcot vallott, amint azt az ekkor létrehozott falvak bel- és külterületi népességadatai igazolják.

A korábbi évtizedes élet, valamint a kötődés újféle módja eredményezte azt, hogy a földosztást követő években egy szemléletében és életvitelében, valamint hagyományaiban más paraszti társadalom élt a tanyákon, mint ma. Ez a társadalom a tanya alapítójának, építőjének, családi hagyományai folytatójának tudta magát. A tanyát most már nem mint a kiesettség, a várostól és a civilizált életkörülményektől való megfosztottság eszközként érezte magáénak, hanem mint ősei és a maga harca jussát, az individuális lét biztos alapját és forrását. Továbbá a korábbi kiesettség és magába zártság következtében nem is volt ilyen igénye. Az ősi hagyomány is más módon származott át nemzedékről nemzedékre, továbbá a családok egy része ilyen vagy olyan, különböző kötődések alapján kapcsolódott a faluhoz vagy városhoz. Még 1958-ban is, amikor egyetemi szakdolgozatom készítésekor az orosházi tanyavilágot jártam és felméréseket készítettem, igen sokan arra a kérdésre, hogy beköltöznének-e a városba, azt felelték: nem. De ez a társadalom akkor a maga számára – a paraszti gazdálkodás és társadalom zártságából követ-

kezőleg – a mezőgazdálkodáson kívül más tevékenységet és megélhetési lehetőséget elképzelni is csak nehezen tudott, így a gazdasági biztonság alapvető pillére a tanya és az ott folytatott gazdálkodás volt. Végző soron az individuális gazdálkodás által kialakított egész hagyományrend, életvitel és magatartás határozta meg a tanyaához való viszonyulás összes jellemzőit.

Az ötödik változás: gazdaság és lakóhely ismét külön áll előttünk, csak éppen fordított viszonylatban. A huszadik század utolsó évtizedeiben a gazdasági és társadalmi átalakulás lényeges változásokat hozott a tanya szerepében és az ott élő tanyasiak, vagy még pontosabban az ott lakó emberek életében, szemléletében, kulturáltságában és az ezek által determinált jövőbeni elképzeléseikben, terveikben és vágyaikban.

Az iparosodás következtében új munkafajta kínált új megélhetési lehetőséget. Ahhoz azonban, hogy ezzel a lehetőséggel élni is tudjon a tanyasi parasztság, szükség volt arra is, hogy a korábbi zártság feloldódjék. Ebben segített *a térbeli és közlekedési kapcsolatok új rendje*, amelyben az alapvető áramlási irányok a lakóhely és a munkahely közötti közlekedés.

A szövetkezeti tulajdonba került üzemi területek tagosításuk után függetlenné váltak a kisüzemi gazdálkodás céljait szolgáló tanyai lakástól, vagyis a munkahelyek koncentráltak a nagyüzemekbe, míg a lakóhelyek továbbra is mozaikszerűen szétszóródva maradtak, továbbra is fenntartva, a lakás és a háztáji gazdálkodás méreteitől függően, a hozzákapcsolódó gazdasági tevékenység decentralizáltságát.

Ám napjainkra a tanyán élők foglalkozási szerkezetében is óriási változások mentek végbe, s ez a tanya és a zárt település között egy eddig nem, vagy csak alig ismert kapcsolatot hozott létre. Ugyanis ma a tanya azok számára, akiknek a tanya csak lakóhely, olyan szükségmegoldás, melyet abban a pillanatban feladnak, amint lehetőségük nyílik arra, hogy a zárt településben lakáshoz jussanak. Ma ugyanis a tanya sokak számára csak lakóhely, míg a munkahelye a zárt településben van.

Míg korábban a városban lakóknak volt a tanya a munkahelye, ma a tanyasiak egy részének a munkahelye a városban van. Gazdaság és lakóhely tehát ismét külön áll előttünk, csak éppen fordított viszonylatban. Mivel ez esetben olyan tanyasiakról van szó, akik már nem a mezőgazdálkodásban dolgoznak, ezért a munkahely által kínált és nyújtott életforma és a tanyai lakóhely által biztosított lehetőség kerül egymással ellentmondásba. A fenti helyzetet csak bonyolítja, ha a család maga kétféle foglalkozási összetételű.

A mezőgazdasági nagyüzemekben fokozatosan megjelentek a modern mezőgazdasági gépek, az új termelési és tenyésztési technológiák, s ezek átalakították a mezőgazdálkodást is mint foglalkozást, ezzel együtt magát az embert, sőt magát a paraszti társadalmat is. Hiszen ma már együtt dolgozik a lucernát kaszáló paraszt a kombájnoszal, a lakatossal, az esztergályossal ugyanazon gazdaság ugyanolyan alkalmazottjaként vagy tagjaként. Az üzemen belüli munkamegosztás sokoldalú differenciálódásával együtt azonban végbemegy a mezőgazdaság és az ipar integrálódása is. Mindezek a folyamatok nemcsak gazdaságilag, hanem érzelmileg is felszabadították a tanyán élő

paraszti társadalmat, amely ezután hajlandó volt foglalkozást, munkahelyet, ha kellett és lehetett lakóhelyet is változtatni. Együttesen tehát lényegesen átalakult a tanyasi társadalom struktúrája, foglalkozási szerkezete, a földhöz és a mezőgazdasághoz való viszonya és ezeken keresztül a tanyákhoz való viszonya is. Eközben egy új generáció is felnövekedett a tanyákon, amelynek szemléletét a föld már nem mint a birtoklás tárgya, hanem mint a termelés eszköze alakította. Akik, mivel iskoláik egy részét a városban járták ki, inkább vonzódnak az itteni élethez, az itteni kulturáltabb munkához – még ha fizikai is. A tanyasi élet tradíciója is másként öröklődött át. Sommásan tehát azt mondhatjuk, hogy a korábban tanyán élt zárt paraszti társadalom a tulajdonviszonyok átalakulása és a gazdasági fejlődés eredményeként megmozdult, s ma a mozgás térben és a társadalom különböző osztályai, rétegei között is igen nagy méreteket öltött.

2. táblázat. A külterületi népesség számának alakulása az Alföldön

Év	A külterületi népesség		A fogyás		
	száma	aránya (%)	időpont	nagysága (fő)	aránya (%)
1949	1 107 798	33,0			
1960	771 222	21,5	1949/1960	336 576	30,4
1970	572 367	16,3	1960/1970	198 835	25,8
1980	325 208	8,6	1970/1980	247 179	43,2
1990	206 988	6,4	1980/1990	118 220	36,4
2001	202 415	6,4	1990/2001	4 573	2,2
<i>Összesen</i>	-	-	<i>1949/1990</i>	<i>900 810</i>	<i>81,3</i>

Összegzés

A Tanyai Tanács megalakulásával és az 1950-es években megindult termelőszövetkezeti mozgalommal a tanyapolitikát jellemezte, hogy a nagyüzemi mezőgazdaság megszervezésével a differenciált szövetkezeti formák által meghatározottan-befolyásoltan az alföldi tanyarendszer a hanyatlás, a pusztulás korszakába lépett, amikor többféle differenciálódás ment végbe. Így a külterületi népesség száma alapján jól megállapítható területi differenciálódás következett be: egész térségek váltak külterületi népesség nélkülivé, vagy olyan területekké, ahol az e településekben élők száma már elhanyagolható. Ott viszont, ahol korábban a paraszti társadalom létszáma magasabb volt, jelentős külterületi népesség maradt meg, főleg a Duna-Tisza közti homokháton.

Területi differenciálódás jött létre a külterületi népesség foglalkozási szerkezetében bekövetkezett változások eredményeként is. E vonatkozásban egyrészt meg kell különböztetnünk egymástól az egész Alföld nagyobb régióit, valamint az egyes települések tanyarendszerén belül kialakult övezeteket.

A) Az Alföld nagyobb régiói

- a) agrártérségek, ahol a külterületi népesség létszáma jelentéktelen (Tiszahát, Szamoshat, Szatmári síkság, a Nyírség délkeleti része; a Kis- és Nagy Sárrett, a Hortobágy; a Csanádi-háton és a Békési-hát keleti részein; a Duna völgye; Pest megyében a volt ceglédi és dabasi járás egy része);

- b) agrártérségek, ahol nagyobb létszámú külterületi népesség él (a Kiskunság; Csongrád megye; a Nagykun városok; Gyomaendrőd és környéke)
 - c) a népesség foglalkozásában a szekunder és terciér ágazatok a meghatározóak, de alacsony a külterületi lakosok aránya (a Jászság; Közép-Tisza vidéke; a Nyírség nyugati része, Nyíregyháza és környéke kivételével; a Rétköz; a fővárosi agglomeráció; a volt Csanád megye Makó kivételével);
 - d) jelentős külterületi népességű területek, ahol a nem agrár tevékenység a fő (Hajdúság; a három város; Szeged–Hódmezővásárhely; Kiskunhalas–Jánoshalma; a közép-békési városok; Szarvas és környéke; a Jászság nyugati része).
- B) A települések tanyarendszerén belüli területi differenciálódás mindenképp a nagyobb területtel rendelkező települések határában írható le. A külterület egymástól jól elkülöníthető területekre tagolódik:
- a) az agrárövezet, általában a határ peremterületein maradt meg, vagy azokon a részekben amelyek közlekedési kapcsolata a zárt településsel rosszak;
 - b) egy középső átmeneti zóna, ahol a népesség egy része már nem a mezőgazdaságban dolgozik;
 - c) a belső övezet, amelyben a népesség többsége nem agrártevékenységet folytat. Ebben az övezetben a népesség összetétele a legbonyolultabb, hiszen a *többség* a városban dolgozó fizikai munkás, akiknek egy része korábban a mezőgazdaságban dolgozott, de foglalkozást váltva megtartotta a tanyáját lakásnak és egyben kétlaki életet él. A *másik jellemző csoport* az, amelyik a városban nem tudott lakáshoz jutni, s olcsón tanyát vásárolt, amely lakóhelyül szolgál, de bejár a zárt településbe dolgozni. A *harmadik csoportot* azok alkotják, akik ebben az övezetben a szuburbániát hozták létre, vagyis a zárt településből kiköltöző jobb módúak. S végezetül ebben az övezetben számos olyan *tanya* található, aminek a *tulajdonosa, vagy bérelője a zárt településben lakik, de itt folytat valamilyen gazdasági tevékenységet* (földművelés, virágkertészet, nagyüzemi állattartás stb.)

A városok növekedése, valamint a külterületi népesség foglalkozási átrétegződése következtében, továbbá az általános lakáshiány eredményeként, valamint a belterületi magas telekárak következtében, a külső lakóövezet egyre inkább kiterjeszkedett a külterületre is és elindult egy *szuburbanizációs folyamat*.

Differenciálódás jött létre a külterületi települések között az *infrastrukturális ellátottság* tekintetében is, amely a fenti övezetek szerint alakult ki. Valamennyi külterületi övezet infrastrukturális ellátottsága rosszabb, mint a zárt településé, de jelentős különbségek alakultak ki a belső zóna és az agrár övezet között. A zárt település környezetében jobbak a feltételek, különösen a szuburbánus sávokban. Különbségeket fedezhetünk fel a tanyás vidékek között az szerint is, hogy milyen a *tanyák települési formája*. Eszerint megkülönböztethetjük a *szórt, vagy szinguláris* (Singular) tanyák területeit, amely az egész Alföldre jellemző, a legnagyobb számban így települtek a tanyák. A másik típust a *tanyautcák* (Tanyagasse) képviselik, amelyek elterjedése nem jelentős, főként a szlovákok által létrehozott tanyaterületeken (Szarvas, Békéscsaba, Tótkomlós) találhatóak

meg. *Sortanyák*. Az utakhoz viszonyított helyzetükben azonban már szabályosság jelentkezett. *Út menti tanyák*. A tanyák térbeli elrendeződését szemlélve, találkozunk egy olyan formacsoporttal is, mely két csoportba is besorolható. Sajátos típust alkotnak a *bokortanyák*, amelyek csak Nyíregyháza környékén fordulnak elő. E két utóbbi típus miután zártabb települési rendet valósít meg, ezért az infrastrukturális ellátás jobban megoldható, a tanyai lakos közösségben él, s ekként tart kapcsolatot a zárt településsel.

Amikor a tanyavilág, általában az Alföld külterületi problémáival foglalkozunk, nem elegendő tehát csupán a számszerű, mennyiségileg mérhető folyamatokat mérlegelnünk, hanem arra is szükség van, hogy az ezek mögött rejtőző társadalmi folyamatokkal is számoljunk. A fent vázolt folyamatokon túl, ma az a kérdés merül fel, hogy a földmagántulajdon mennyire élesíti újjá a tanyai települési-gazdálkodási formát.

Irodalom

- BÁRTH J. (1987): A szálláskert. Forrás, 19. évf., 1. sz., Kecskemét. pp. 37–50.
- BECSEI J. (1983): Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 208.
- BECSEI J. (1990): Az alföldi tanyarendszer változása. In: Tóth J. (szerk.): Tér – Idő – Társadalom. Pécs. pp. 342–375.
- BECSEI J. (2003): Az Orosháza-környéki tanyavilág néhány településmorfológiai sajátossága. In: Becsei J.: Tanulmányok a tanyákról. Szeged. pp. 76–82.
- BECSEI J. (1966): A tanyai település néhány kérdéséről (Vita-hozzászólásokkal). Földrajzi Értesítő, XV. évf., 3. sz. pp. 385–406.
- BECSEI J. (1973): Békés az átalakuló agrárváros. Békés. 101 p.
- BECSEI J. (1993): A tanya-fogalom tartalmáról. Földrajzi Értesítő, XLII. évf., 1–4. f., pp. 35–39.
- BECSEI J. (1996): Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 171–197.
- BELUSZKY P. (1968): A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata. Földrajzi Közlemények, 16. 2. pp. 180–201.
- BELUSZKY P. (1968): A nyíregyházi bokortanyák néhány problémája. Szabolcs-Szatmári Szemle, 3. 3. pp. 16–25.
- BELUSZKY P. (2001): A nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 274 p.
- BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 584.
- BENISCH A. (1939): A tanyaközségek kérdése. Magyar Szemle, 7.
- CZETTNER J. (1913): A tanyai település és a tanyai központok. Bp. 98 p.
- CZETTNER J. (1921): A tanyai kérdés. Magyar Gazdák Szemléje 7–8. pp. 112–126.
- CSATÁRI B. (szer.) (1990): Tanakodás a tanyákról. MTA Regionális Kutatások Központja, Kecskemét. 168 p.
- CSATÁRI B. (1980): Szeged járás tanyarendszerének néhány jellegzetessége. Alföldi Tanulmányok, IV. pp. 85–106.
- DÉNES I. Z. (1980): A paraszti polgárosodás modellje. Erdei Ferenc tanyaelfogásának alakulása (1933/1942). In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 313–338.
- ERDEI F. – CSETE L. – MÁRTON J. (1959): A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. 416 p.
- ERDEI F. (1974): Magyar város. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 255 p.
- ERDEI F. (1976): Magyar tanyák. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 271 p.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.

- FRISNYÁK S. (2003): A szlovák telepesek kultúrtája és gazdaságfejlesztő tevékenysége Nyíregyházán (18–19. század). In: Frisnyák S. (szerk.): Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján. Nyíregyháza.
- GESZTELYI NAGY L. (1925): Az Alföld. Kecskemét. 132 p.
- GESZTELYI NAGY L. (1927): A magyar tanyakérdés. Kecskemét. 108 p.
- GESZTELYI NAGY L. (1928): A magyar tanya. Második kiadás. Kalocsa. 288 p.
- GESZTELYI NAGY L. (1929): A magyar Alföld és a tanyavilág. Magyar Gazdák Szemléje 9. pp. 215–222.
- GYÖRFFY I. (1910): A nagykun tanya. Néprajzi Értesítő, 11 p.
- GYÖRFFY I. (1926): Hajdúböszörmény települése. Föld és Ember, VI. évf., Negyedik szám, Bp. pp. 177–210.
- GYÖRFFY I. (1937): A magyar tanya. Földrajzi Közlemények, LXV, 4–5. f., pp. 70–93.
- GYÖRFFY I. (1943): Az Alföld településformái. In: Györffy Gy. (szerk.): Magyar falu magyar ház. Budapest. pp. 91–108.
- HOFER T. (1974): Kísérlet a magyar tanyarendszer összehasonlító vizsgálatára. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. III. Tanyak, Szolnok. pp. 223–237.
- KAÁN K. (1927): A magyar Alföld. Bp. 351 p.
- KAÁN K. (1929): Az Alföld problémája. Bp. 196 p.
- KISS I. (1929): Adalékok a magyar tanyakérdéshez. Csongrád. 88 p.
- KISS I. (1932): A magyar tanyai közigazgatás. Bp. 142 p.
- KRÚDY M. (1931): A szegedi tanyarendszer kialakulása. Atheneum, Budapest. p. 28.
- MÁRKUS I. (1943): Kertek és tanyak Nagykovácsán a XII–XVIII. században. Kecskemét. p. 141.
- MENDÖL T. (1939): Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. Földr. Közl. 58. 3. pp. 217–232.
- MENDÖL T. (1928): Szarvas földrajz. Bp. p. 72.
- MENDÖL T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 567 p.
- MOLNÁR M. (2000): A nagykunági tanyavilág rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági helyzete. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen. 133 p.
- OROSZ I. (1980): A „rideg” tanya. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 170–215.
- PÖLÖSKEI F. – SZABAD GY. (1980): A magyar tanyarendszer múltja. Bp. 449 p.
- PRISTYÁK E. (2003): A bokortanyak morfológiai képének változása – átalakuló tanyaszerkezet. In: Frisnyák S. (szerk.): Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján. Nyíregyháza.
- RÁCZ I. (1980): A tanyarendszer kialakulása. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 97–148.
- ROMÁNY P. (1999): Az agrártársadalom térségi különbségei és a migráció Magyarországon I–II. Budapest, Gazdálkodás, XLIII. évf., 5. sz. pp. 62–73, 6. sz., pp. 53–59.
- ROMÁNY P. (2000): Új agrártársadalom született? Budapest, Gazdálkodás, XLIV. évf., 5. sz. pp. 69–73.
- SIMKÓ GY. (1909): Nyíregyháza és tanyáinak települése. Földrajzi Közlemények, XXXVIII. K., 2. f. pp. 41–114.
- SOLYMOSI L. (1980): A tanyarendszer középkori előzményeinek historiográfiája. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 71–96.
- SZABÓ I. (1929): A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember, IX. évf., Ötödik sz. Bp. pp. 214–244.
- SZABÓ I. (1971): A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 215 p.
- TÁNCZOS S.-NÉ (1992): Tanyabibliográfia. MTA FKI, Budapest. 20 p.
- TIMÁR J. (1990): Kérdőjelek és hiányjelek a tanyakutatásban. Tér és Társadalom, 2. pp. 49–62.
- TÓTH J. (1972): A külterületi (tanyasi) népesség változásának területi különbségei a Dél-Alföldön (1960–1970). Földrajzi Értesítő, 21. évf. pp. 247–258.
- TÓTH J. (1977): Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. Földrajzi Tanulmányok 14. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 142.
- TÓTH J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. Területi és települési kutatások 3. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 200.

ADALÉKOK A RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOKHOZ 6. AZ ERDÉLYRE VONATKOZÓ ROMÁN TERÜLETI IGÉNYEK SZÓBELI ÉS ÍRÁSBELI ELŐTERJESZTÉSE A VERSAILLES-I BÉKEKONFERENCIÁN

GULYÁS LÁSZLÓ

Some details of historical researches of region 6.
The oral and written submission of the Romanian territory claims
concerning Transsylvania at the Versailles peace conference

The author of this paper is working on a longterm project entitled Additives to the regio-historical studies. It shows what role the arguments elaborated by geographers played in setting the Trianon borders at the peace conference in Versailles (1919–1920). It also deals with how these and further arguments re-emerged during the planning and implementation of territorial revisions. Until the fall of 2018, five papers have been published in the frame of the project.

This paper – the sixth in the series – examines the arguments the Romanian delegation used at the Versailles peace conference for the annex of Transylvania to Romania.

1. Bevezetés

Jelen tanulmány szerzője „*Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz*” címmel egy olyan hosszú távú projekten dolgozik, mely bemutatja, hogy földrajztudomány, pontosabban a földrajztudósok által kidolgozott érvek és érvrendszerek milyen szerepet játszottak a trianoni határok megszületésében a versaillesi békekonferencián (1919–1920), továbbá hogyan merültek fel újra ezek az érvek és/vagy további újabb érvek a területi revíziók előkészítése és megvalósulása során. 2018 őszéig öt tanulmány jelent meg ezen projekt keretében.¹

¹ Gulyás László (2015/a): *Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1.* Fiume kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. In. Tamás János – Popp József szerk. (2016): *A kapocs. Baranyi Béla 70.* Debreceni Egyetem. Debrecen. 156-163. old; Gulyás László (2015/b): Gulyás László: *Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 2.* Kárpátalja visszatérésének diplomáciai előkészítése, különös tekintettel Teleki Pál földrajzi/gazdasági érveire. Közép-Európai Közlemények 2016/4. szám 210–219. old; Gulyás László (2016): *Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 3.* Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. Történeti Földrajzi Közlemények. Történeti Földrajzi Közlemények. 2016/3–4. szám 139–149. old; Gulyás László (2018/a): *Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 4.* Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián: a csehszlovák álláspont. Történeti Földrajzi Közlemények. 2018/1. szám 111–119. old; Gulyás László (2018/b): *Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 5.* A magyar állam és az Északkelet-Felvidékért (Kárpátalja) zajló geopolitikai játszma 1918–1919. In. Pénzes János szerk. (2018): *Falu-város-periféria: határon innen és túl.* Didakt Kft Kiadó. Debrecen. 161–166. old.

Jelen tanulmány – a sorozat hatodik tagjaként – bemutatja, hogy a versailles-i békekonferencián a román küldöttség, milyen érveket sorakoztatott fel Erdélynek Romániához történő csatlakoztatása mellett.

2. Az Erdélyre vonatkozó román igények szóbeli előterjesztése a Tízek Tanácsa előtt

2.1. Bratianu beszédének gondolatmenete

A versaillesi békekonferencia ünnepélyes megnyitására 1919. január 18-án került sor Versaillesban. Románia – hasonlóan az SZHSZ Királysághoz és Csehszlovákiához – ún. „speciális érdekeltségű kis államként” korlátozott mértékben vehetett részt a békekonferencia munkájában. Ez azt jelentette, hogy az ezen kategóriába tartozó államok a nemzetközi kérdések – közlekedés, légügy, pénzügyi problémák, etc. – nem vehettek részt. Viszont saját határaik vonatkozásában mind szóban, mind írásban kifejhették területi igényeiket.

Arra vonatkozóan, hogy a dualista magyar állam, mely területeire tart igényt Románia a román békeküldöttség két alkalommal tehetett szóbeli előterjesztést a békekonferencián. Az első alkalomra a Tízek Tanácsa 1919. január 31-ülésein került sor.² Ezen ülés 2. napirendi pontja volt a „bánati kérdés.” E napirendi pont keretei között egyrészt a román küldöttség, másrészt a Bánságra szintén igényt formáló szerb küldöttség mondhatta el érveit. Jelen tanulmányban a Bánság kérdésében kibontakozó román-szerb vetélkedéssel nem foglalkozunk.³

A második alkalomra a Tízek Tanácsa 1919. február 1-jei ülésén került sor.⁴ Az ülést elnöklő Clemenceau a 7. napirendipont indításként felkérte Bratianut – aki miniszterelnökként a román békeküldöttség vezetője volt –, hogy ismertesse a román igényeket.⁵ A felkérésnek eleget téve Bratianu egy hosszú memorandumot olvasott fel. Ezt a felolvasást a Tízek Tanácsának jelenlévő tagjai időnként kérdésekkel szakították meg. A felolvasott szöveg az alábbi részekből állt:

- a) Románia attitűdje a háború alatt⁶
- b) Románia Erdélyre vonatkozó területi igényei⁷
- c) Románia Bukovinára vonatkozó területi igényei⁸
- d) Románia Besszarábiára vonatkozó területi igényei⁹

² A január 31-i ülés teljes jegyzőkönyvét közli Papers to the Foreign Relation of the United States, 1919. The Paris Peace Conference vol. I–XII. Washington 1942–1947. III. kötet 818–834. old. A továbbiakban PPC jelzettel hivatkozunk erre a forrásközlésre.

³ A kérdéskörrel lásd Gulyás László (2018): Küzdelem egy multietnikus régióért, avagy a Bánság felosztásának (1918–1920) problematikája multidiszciplináris megközelítésben. Múltunk 2018/4. szám.

⁴ A február 1-jei ülés teljes jegyzőkönyvét közli PPC III. kötet 835–855. old.

⁵ PPC III. kötet 840. old.

⁶ PPC III. kötet 841–845. old.

⁷ PPC III. kötet 845–847. old.

⁸ PPC III. kötet 847. old.

⁹ PPC III. kötet 847–848. old.

Tanulmányunk témájának megfelelően jelen helyen csak Románia Erdélyre vonatkozó igényeit mutatjuk be. A román területi követeléseinek ismertetését Bratianu az alábbi kijelentéssel kezdte: „*Románia igényei, amint azt a szövetségi egyezmény is elismeri, soha nem voltak imperialista természetűek. Ezen igények csupán népünk nemzeti törekvéseinek kinyilvánítását jelentik, azt a vágyat, hogy a románság ismét egyesüljék mindazon etnikai vidékeken, amelyeket a történelem során benépesített.*”¹⁰

Ezen bevezető mondatok után Erdélyre vonatkozóan az alábbi gondolatmenetet vázolta fel: Erdély központi részén egy hegyvidék emelkedik (ez a Kárpátok – G.L.), mely fokozatosan ereszkedik alá a Duna és a Dnyeszter völgyei felé, míg északon a Galíciai Kárpátok hegylánca határolja. Ennél fogva a terület minden irányból jól meghatározható földrajzi egységet képez. „*Ez volt az a terület, hol a román nemzet létrejött és kifejlődött.*”¹¹ Ezen területet politikai egyesítése – a román állam keretei között – évszázadok óta a románság legfőbb törekvése.

Ezen a ponton Bratianu szükségesnek látta tisztázni, hogy amikor Erdélyről beszél, akkor: „*Erdély fogalmába nem csupán a Bánátot, de mindazon tartományokat is beleértjük, amelyek a Galíciai Kárpátok és a Tisza vonaláig terjednek, azaz a térség egészét, mely a kései magyar királyság részét képezte.*”¹²

Ezen pontosítónak szánt megjegyzés után Bratianu kijelentette, hogy a magyar statisztikák szerint – „*melyek jellegükből adódóan a pontos becslésekhez aligha szolgálhatnak alapul*”¹³ – a terület lakosságának 55%-a román és 23%-a magyar.

Erre a kijelentésre Orlandó – az olasz miniszterelnök – rögtön rákérdezett, az iránt érdeklődött, hogy hány magyar lakik ott pontosan. Bratianu azt válaszolta, hogy a magyar statisztikák szerint 1 millió magyar és 2,5 millió román él Erdélyben, de ebben nincsenek benne a Bánság adatai. Majd rögtön azzal folytatta, hogy a magyar statisztikai adatok – különösen a szaporulatot illetően –, pontatlanok a románokkal kapcsolatban, rendszeresen irreális számadatok szerepelnek. Véleménye szerint, ha a népesség etnikai megoszlásáról pontos becslés készülne, akkor az 72%-nyi (2,9 millió fő) román, és 15%-nyi (687 ezer fő) magyart rögzítene. A román népesség a városi lakosság 23%-át, míg a magyar népesség annak 40%-át adja. Ezzel szemben a román népesség a vidéki lakosság 72%-át, míg a magyar népesség annak csupán 13%-át adja.

Ezekből az adatokból Bratianu az alábbi következtetést vonta le: „*A magyarok főként hivatalnokok és katonák, s etnikai szempontból messze felülreprezentálják azon népcsoportot, amelyhez tartoznak. A magyarok egy, a román lakosság közt élő uralkodó osztályt képeznek... Összességében megállapítható hát, hogy a népesség túlnyomó része román.*”¹⁴ Mindössze egyetlen egy olyan terület van,

¹⁰ PPC III. kötet 848. old.

¹¹ PPC III. kötet 845. old.

¹² PPC III. kötet 846. old.

¹³ PPC III. kötet U.o.

¹⁴ PPC III. kötet U.o.

Debrecen környéke melyre annak ellenére, hogy román falvak is találhatóak ott, a román állam nem tart igényt, azaz a román állam lemond erről a városról.

Ezek után Bratianu így folytatta gondolatmenetét: „*A fegyverszünet kezdetén (valószínűleg a belgrádi katonai konvencióra gondolt – G.L.) a német települések Moldva és Havasalföld határai mentén Romániához csatlakoztak, s ily módon Romániával való egyesülésük a legnagyobb meglepéssel ment végbe. A Szász települések, mitöbb formális egyezségben is megerősítették a román királysághoz való csatlakozásukat.*”¹⁵ Eközben: „*Az erdélyi románság képviselői, mintegy 150.000 ember a térség valamennyi részéből, egy azonnal összehívott nagygyűlésen nemzetgyűléssé nyilvánították magát.*”¹⁶ (Ez utalás volt a 1918. december 1-jei gyulafehérvári nemzetgyűlésre, bár a 150 ezres számot nem értjük, hiszen a gyűlésen 1200 küldött vett részt – G.L.). A román állam a gyulafehérvári nemzetgyűlés három képviselőjüket bevette a bukaresti kormányba.

Beszédének ezen pontján Bratianu lezárta az Erdéllyel kapcsolatos gondolatmenetét, majd felvázolta a Bukovinával és Besszarábiával kapcsolatos román álláspontot (erre itt most nem térünk ki – G.L.). Ennek elhangzása után Lloyd George – aki miniszterelnökként a brit békedelegációt vezette – azt a kérdést tette fel Bratianunak, hogy Erdély, Bukovina és Besszarábia nemzetgyűlései vajon kifejezték-e azon igényüket, hogy visszatérjenek a román állam keretei közé.

Bratianu azt válaszolta hogy: „... *a három tartományban egymástól eltérő alkotmányos előkészületek történtek*”¹⁷ Ezeket az „*előkészületeket*” az alábbi módon ismertette: Erdélyben a román lakosság küldöttei nemzetgyűléssé alakultak, melyhez a szászok is csatlakoztak, míg a magyarok megtagadták az együttműködést. Bukovinában a teljes lakosság – a ruténok kivételével – egy kormányt választott, mely kimondta a Romániával történő egyesülést. Besszarábiában a nemzetgyűlés nyilvánította ki a Romániával való egyesülését. Erdélyben a nemzetgyűlés a teljes egyesülést proklamálta, de átmeneti autonómiát kért.

Ezek után Bratianu azt kérte, hogy az antant ismerje el ezen három tartomány egyesülését Romániával. Erre Lloyd George azt vetette közbe, hogy feltételezi, hogy az egyesülést kimondó döntések meghozatalában a kisebbségek nem vettek részt, pedig fontos lenne, hogy ilyen döntéseket olyan testületek hozzanak meg, melyek az egész lakosságot képviselik. Itt jegyezzük meg, hogy Lloyd George feltételezés jogos volt, jó példa erre a gyulafehérvári határozat, melynek elfogadásában csak román küldöttek vettek részt.

Visszatérve az események menetéhez: Bratianu azt válaszolta: nem érti az angol miniszterelnök felvetését, hiszen Románia azért harcolt, hogy érvényesíthesse akaratát a magyar kisebbség felett. Ha az erdélyi magyarokat arra kérnék, hogy szavazzanak, a Romániával történő egyesülésre aligha volnának hajlandóak. „*Nem hiszi, hogy a jelenlegi helyzetben új választásokat (értsd egy újabb erdélyi nemzetgyűlést*

¹⁵ PPC III. kötet U.o.

¹⁶ PPC III. kötet 847. old.

¹⁷ PPC III. kötet 848. old.

– G.L.) *kellene tartani... úgy gondolja, hogy a lényegi kérdést a háború kimenetele immár eldöntötte, s ezen területek vissza kell, kerüljenek Romániához.*¹⁸

Mint az idézetből látható, Bratianu feleslegesnek ítélte az erdélyi magyar kisebbség véleményét kikérni, illetve a fait accompli-ra hivatkozott. Gyakorlatilag ez a Wilson-féle örendelkezési elv megtagadása volt. Ezt ellensúlyozandó Bratianu azonnal kijelentette, hogy a román állam tiszteletben fogja tartani a kisebbségek jogait, „... számukra a lehető legnagyobb mértékű szabadságot garantálja.”¹⁹

Lloyd George erre azt válaszolta, hogy a végső érv csakis a többség akarata lehet, de figyelni kell arra, hogy a magyar uralom alatti hibák ne ismétlődjenek meg. Bratianu ezzel egyetértett és azt fejtegette, hogy az „*Erdéllyel történő egyesülés okmánya*” (azaz a gyulafehérvári határozat – G.L.) előírja a vallási és politikai szabadság biztosítását minden nemzetiség számára, a szász lakosság pontosan ezért csatlakozott a román államhoz.

Majd az alábbi módon folytatta gondolatmenetét: a román államnak a lehető leghamarabb el kell foglalnia azokat a területeket, melyekre igényt tart, mert „... az Erdélyből érkező hírek ma is igen nyugtalanítóak.”²⁰ Ezért arra kéri a konferenciát, hogy Romániát hatalmazza fel a területek elfoglalására.

Ezen a ponton Bratianu hirtelen áttért a Besszarábia kérdésére. Kijelentette, hogy Ukrajnából bolsevik aknamunka indult Besszarábia felé, és Románia csak akkor tud a bolsevizmus elleni harc védőbástyája maradni, ha megkapja az antant erkölcsi támogatását (azaz az antant hozzájárulásával a román hadsereg elfoglalja a területeket). Gyakorlatilag Bratianu összemosta Erdély román megszállásának kérdését az orosz bolsevizmus elleni fellépés kérdésével.

De Lloyd George nem hagyta, hogy a román miniszterelnök eltérjen az eredeti témától, megkérdezte, hogy milyen csapatok tartják jelenleg Erdélyt megszállva. Bratianu azt válaszolta, hogy a román csapatok csak egy kis részt foglalták el, a terület többi része az anarchia koncaúl van odavetve. Míg a Bánság egy részét a szerbek foglalták el, és ő tegnap (utalás a január 31-i ülésre) már indítványozta, hogy a szerbek vonuljanak ki és helyüket antant csapatok (értsd francia csapatok) foglalják el. Lloyd George azt válaszolta, hogy a Bánság kérdését nem lehet a szerbek távollétében megvitatni (ezen az ülésen csak a románok vettek részt).

Ezután Lloyd George megköszönte Bratianu előterjesztését, majd a román küldöttség távozott a teremből.

2.2. Bratianu beszéde után²¹

Amikor a Tizek Tanácsának tagjai magukra maradtak Lloyd George azt kezdte el fejtegetni, hogy a Bratiánu által felolvasott exposé jól mutatja, hogy a határok kérdését meglehetősen nehéz nyilatkozatok alapján eldönteni. Ezért a

¹⁸ PPC III. kötet 849. old.

¹⁹ U.o.

²⁰ U.o.

²¹ A jegyzőkönyv ezen részét lásd PPC III. kötet 851–855. old.

román területi igények megvizsgálására egy szakértői bizottságot kell kiküldeni, amely áttekinti az érveket – ennek során konzultál az érintett népek (pl. az erdélyi magyarok) képviselőivel – és javaslatot tesz a döntéshozóknak, azaz a Tizek Tanácsának. Wilson elnök ezt azzal egészítette ki, hogy a szakértői bizottság kizárólag csak a területi és faji kérdésekkel foglalkozzék. A politikai kérdések – főképpen a kisebbségvédelem – maradjon a döntéshozók kezében.

Orlando egészen más irányba akarta elvinni a vitát, ezért kijelentette, hogy Olaszország, Nagy-Britannia és Franciaország szerződést kötött Romániával (ez volt az 1916. évi bukaresti titkos szerződés, melyben az antant a román hadbalépés fejében történelmi Magyarországból jelentős területeket ígért Romániának²² – G.L.) és ez ő szerinte érvényes. Erre Clemenceau megjegyezte, hogy mivel Románia különbékét kötött a központi hatalmakkal az antant ezt a szerződést már érvénytelennek nyilvánította.

Ezután Orlando hosszasan fejtegette, hogy nem támogatja egy szakértői bizottság kiküldését. Elsősorban azt kérdőjelezte meg, hogy vannak-e olyan szakértők, akik jártasak román kérdésben, kijelentette, hogy ő maga egyet se tudna említeni. Majd azt mondta: *„S ha netán lennének mégis, a román kérdés mely szakterületén legyenek járatosak? Geográfusok, történészek, stratégiai avagy etnográfiai szakemberek legyenek? A kérdés nagyon bonyolult és összetett... a csak saját szakterületüket ismerő szakértőknek a kérdés végső megoldásában nem sok hasznát látnák.”*²³

Az olasz küldöttség másik tagja, Sonnino ehhez egy kiegészítést tett. Mivel véleményünk szerint mondatai rendkívül fontosak, hozzászólását teljes terjedelmében idézzük: *„Sonnino úr azt válaszolta, hogy a román követelések esetében a kisebbségek (magyarok, ukránok, bolsevikok) képviselőivel is konzultálni kellene, ezeknek nincsen Párizsban képviselete. A maga részéről nem látja be, miért ne tanácskozhatnák meg előbb a kérdést a nagyhatalmak képviselői saját szakértőikkel, s azután az érintett országok küldötteivel, akik a lehető legszakoszerűbb információkkal szolgálhatnak.”*²⁴

Ezen a ponton Wilson elnök kijelentette, hogy Lloyd George javaslatának azon pontját, mely szerint a szakértőknek konzultálnia kell a kisebbségek képviselőivel el kell hagyni. Viszont támogatta magának a szakértői bizottság kiküldését. Közölte, hogy *„... amióta Amerika belépett a háborúba egy tudósokból álló testület segítkezik mellette, amely folyamatosan tanulmányozza az olyan problémákat, mint a faji kérdés, a történelmi előzmények, avagy a gazdasági és kereskedelmi viszonyok...”*²⁵ Majd arra hívta fel a figyelmet, hogy a román és a szerb küldöttség tagjai olyan *„ügyvédek”*, akik a saját államuk érdekeik vezetnek.

²² Szövegét lásd Sztáray Zoltán: Románia szerződése az antanthatalmakkal. Új Látóhatár 1980/1. szám 1–15. old.

²³ PPC III. kötet 854. old.

²⁴ U.o.

²⁵ U.o.

Ezért a „... rájuk vonatkozó tényeket sem ugyanúgy találják” Mindezek miatt ő hajlandó egy tényeken alapuló rendezést támogatni, ez pedig csak szakértői vélemény alapján lehetséges. Saját véleménye kialakításához ki fogja kérni szakértői csapata álláspontját „... ám jobb szeretné ha azt a francia, bit és olasz szakértők álláspontjával egyeztetni lehetne.”²⁶

Ezek után Clemenceau megkérdezte Orlandót, hogy továbbra is ellenzi-e egy szakértői bizottság kiküldését. Orlandó azt felelte, hogy amennyiben ez nem jelent precedenst elfogadja a bizottság felállítására tett brit javaslatot.

Ennek megfelelően az ülés végén az a döntés született, hogy a Bratianu által beterjesztett területi igények vizsgálatára egy szakértői bizottság kerül kiküldésre. Ez a „Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága” nevet kapta. Paritásos alapon került összeállításra, a négy nagyhatalmat kettő-kettő küldött képviselte, így a személyi összetétel az alábbiak szerint alakult: Jules Laroche, Louis Aubert (Franciaország), Sir Eyre Crowe és Alexandre W. A. Leeper (Brit Birodalom), Dr Clive Day és Charles Seymour (USA), gróf Vanutelli Rey és Giacomo de Martino (Olaszország).

3. Az Erdélyre vonatkozó román igények írásbeli előterjesztése

A „Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága” első ülésére 1919. február 8-án került sor.²⁷ Mivel a bizottság hatáskörébe tartozott a Bánság kérdése is erre az ülésre mind a román küldöttség, mind a szerb küldöttség egy-egy írásbeli memorandumot nyújtott be.

A román memorandum²⁸ első része ismertette az összes román határvonal (Bukovina, Besszarábia Erdély, Bánság) meghúzására vonatkozó konkrét területi követeléseket. A második részben Erdély kérdését, míg a harmadik részben a Bánság kérdését mutatta be nagy részletességgel. Tanulmányunk témájának megfelelően jelen helyen csak a memorandum második részét – azaz Erdélyre vonatkozó román érvelést – mutatjuk be.

A memorandum gondolatmenete az alábbi volt: a román nép történelmi fejlődése a Dunától északra a Duna, a Fekete-tenger, a Dnyeszter, a Galíciai-Kárpátok és a Tisza által közbezárt területen ment végbe. Az Erdélyi-medencét övező hegyvonulatokra – azaz a Kárpátokra – támaszkodott a román nép. Itt jegyezzük meg, hogy ez a kijelentés a román geopolitikai gondolkodás egyik axiómája volt.

Románia területi igényei megfogalmazása során a lehető legnagyobb mértékben törekszik az etnikai elv alkalmazására. Bár Magyarországgal szemben nem kérte a Tisza teljes vonalát, „... hanem megelegetett Tisza-Szamos összefolyásától a Tisza–Maros összefolyásáig terjedő Debrecentől a két Körös találkozásától keletre húzódó vonallal, noha attól nyugatra is található még román népcsoportok.”²⁹

²⁶ PPC III. kötet 855. old.

²⁷ Az ülés jegyzőkönyvét közli Ormos Mária – Ádám Magda (1999): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Akadémiai Kiadó. Budapest. 95–97. old.

²⁸ A román memorandumot közli „Francia diplomáciai iratok...” 97–104. old.

²⁹ „Francia diplomáciai iratok...” 100. old.

A hosszú időn át tartó magyar uralom megbontotta a Tisza vonaláig terjedő román tömböt. Oda egy millió magyart vittek be, és ennek következtében vált magyar politikai és művelődési központtá Debrecen. A tulajdonképpeni Erdély 15 vármegyéből áll, de ehhez hozzá kell még számítani a határos 7 vármegyét, amely egészen vagy csak részben román lakosságúak. Ez így összesen 85 ezer km²-t tesz ki. A terület etnikai megoszlása a magyar statisztikák szerint az alábbi:

Nemzet	Fő	%
román	2.505.958	54,0
magyarok	1.092.719	23,6
székelyek	450.000	9,7
németek (szászok)	276.335	5,9
zsidók	187.987	4,0
szlávok	73.416	1,6
egyéb	55.838	1,2
összesen	4.462.253	100,0

A fenti statisztikai adatok ismertetése után a memorandum kijelentette, hogy: „A románok még e statisztika szerint is abszolút többséget alkotnak a Románia által követelt területek egészén.” Majd ehhez azonnal hozzáfűzte, hogy: „Am a hivatalos magyar statisztika minden kétséget kizáróan szándékosan meghamisított adatok alapján készült, ezért kiigazítása szükséges. Vitathatatlan érvényű kiigazítások eredményeképpen a románok lélekszáma legalább 2 millió 900 ezerre, avagy 62,5%-ra emelkedik, a magyaroké pedig – nem számítva a székelyeket – 700 ezerre, vagyis 15%-ra csökken.”³⁰ Ezt az adatsort a memorandum további adatokkal egészítette ki az alábbiak szerint:

- A román lakosság túlnyomó része falusi lakosság: 95%-a él vidéken, és csupán 5%-uk él városokban
- A magyarok aránya vidéken 13%, míg a városokban 40%.

Az adatokhoz a memorandum még hozzáfűzte, hogy a magyarok nagy része hivatalnok. Ezután a memorandum az alábbi rövid gondolatmenettel külön kitért a székelyekre és a szászokra: a székelyek a magyarok rokonai, számuk 450 ezer, egy nagy tömbben élnek a ritkán lakott hegyvidéken. Minden oldalról kizárólag román lakosság veszi körbe őket, „mind társadalmi, mind gazdasági létük szorosan kapcsolódik a románok életéhez, s attól nagymértékben függ.”³¹ Ezzel szemben a szászok – akik betelepült németek – nem rendelkeznek összefüggő etnikai területtel, hanem Erdély különböző vidékein szétszórta élnek.

³⁰ U.o.

³¹ „Francia diplomáciai iratok...” 101. old.

Ezen etnikai kép felvázolása után a memorandum kijelentette, hogy: „Erdélyben, valamint a szomszédos területeken a románok adják az ősi, mondhatni autochton elemet.” A magyarok, a székelyek és a németek csak utólag települtek be. De ez sem tudta megváltoztatni a terület román jellegét. Mindössze annyit eredménnyel jártak, hogy gátolták a román nép fejlődését, lehetetlenné tették, hogy nemzeti és politikai jogait gyakorolják. Az erdélyi románok sohasem ismerték el a rájuk erőszakolt magyar uralmat. „1914-ben igen nagy számban tagadták meg a szolgálatot a magyar hadseregben, és Romániába szökve egész légiókat állítottak ki.”³²

Amikor 1918 őszén az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlott – folytatta gondolatmenetet a memorandum – a románok Erdélyben és a Bánságban minden megyéjében küldötteket választottak, akik 1918. december 1-jén Gyulafehérvárott „... impozáns nemzetgyűlésen követelték Erdély és a magyarországi román területek, valamint a Bánság végérvényes csatlakozását Romániához.”³³

Ez az egyesülés oly módon valósul meg, hogy a békekötésig Erdély autonómiát élvez, amely lehetőséget ad az új helyzetből adódó kérdések rendezésére. Ezen kijelentés alátámasztásául a memorandum azt is hangsúlyozta, hogy az erdélyi románok három miniszteri posztot kaptak a bukaresti kormányban.

A memorandum külön kihangsúlyozta, hogy: „Az egyesülési okmány a kisebbségeknek a lehető legszélesebb politikai, vallási és kulturális jogokat biztosítja. Mindeme garanciák alapján a szászok 1919. január 8-án megtartott medgyesi gyűlésükön, szabályos módon csatlakoztak az egyesülési okmányhoz.”³⁴

A memorandum az alábbi mondattal zárult: „Románia nem kételkedik abban, hogy a konferencia jóváhagyja a népakarat ilyen határozott megnyilvánulása által szentesített egyesülési okmányt.”³⁵

4. Konklúziók

Az Erdélyre vonatkozó román igények szóbeli (1919. január 31.) és írásbeli (1919. február 8.) előterjesztéséből látható, hogy a román küldöttség egy több rétegből álló érvrendszert dolgozott ki és mutatott be a békekonferencia döntéshozóinak. Az érvrendszer három legfontosabb rétege az alábbi volt:

- **Etnikai érvek**

Annak hangoztatása, hogy a statisztikai adatok alapján a románság többséget alkot Erdélyben. Külön kihangsúlyozzák, hogy a magyar statisztikai adatok a románság kárára erősen torzítanak, de még ennek ellenére is a románság többségben van a területen.

³² U.o.

³³ U.o.

³⁴ U.o.

³⁵ U.o.

- ***Az önrendelkezés érve***

Erdély – és a Bánság – egyesülését Romániával az erdélyi és bánsági megyékben megválasztott küldöttek mondták ki 1918. december 1-jén Gyulafehérvárott.

- ***Ígéret a kisebbségi jogok vonatkozásában***

A gyulafehérvári határozat a kisebbségeknek a lehető legszélesebb politikai, vallási és kulturális jogokat biztosítja.

A fenti három réteg mellett további érvek is megjelentek kisebb terjedelemben a román anyagban. Történelmi érvként egyrészt azt hangoztatták, hogy a románok őshonosak Erdélyben, a magyarok, a székelyek (két külön kategóriaként kezelték őket) és szászok csak betelepültek a régióba. Másrészt a magyar állam kegyetlenül elnyomta a románokat, nem engedte, hogy jogaikat gyakorolják.

Földrajzi érvként mind a szóbeli előterjesztésben, mind a memorandumban megjelent a román geopolitikai iskola egyik alaptétele, mely szerint a Kárpátok a román állam gerince (a román földrajztudósok gyakran használták ebben az összefüggésben a „gerincoszlop” kifejezést), annak természetes központja. A tétel Alexandru Papiu Ilarian – a román geopolitikai gondolkodás az első jelentős képviselője (1827–1877) – fogalmazta meg 1860-ban írt munkájában.³⁶ A román földrajztudósok következő generációja – Simion Mehedinti (1869–1962, George Valsân (1885–1935), Vintila Mihailescu (1890–1978) – ezt a gondolatot tovább bővítette,³⁷ az alábbi módon: Nagy-Románia területe a hegyek, a völgyek és síkságok hármásából épül fel, melyeket a folyók kötnek össze. Emiatt a terület – és az ott élő román nép – a történelem folyamán folyamatosan kereste az egyesülés valamilyen formáját. A román állam természetes határai a Duna, a Fekete-tenger, a Dnyeszter és a Tisza.

Itt jegyezzük meg, hogy a magyar politikai földrajz két ponton élesen eltérő álláspontot fogalmazott meg ezekben a kérdésekben.³⁸ Egyrészt úgy vélték, hogy a Kárpátok képezik Erdély – és a magyar állam – természetes határait. Erről Rónai András így írt: „*A földrajzi Erdélynek pompás határai vannak. Keleten és Délen a Kárpátok 1500-2000 m magas összefüggő fala, nyugaton a Bihar-hegység terjedelmes tömbje.*”³⁹ Másrészt a magyar földrajztudósok Nagy-Romániát centrifugális országnak tekintették, mivel országrészei más és más irányba néznek, és közepén a ritkán lakott Kárpátok húzódik.⁴⁰

³⁶ Tevékenységéről és nézeteiről lásd Tóth Sándor (2013): A román földrajzi gondolat. Geopolitika, biztonság, földrajzoktatás. Zrínyi Kiadó. Budapest. 40–42. old.

³⁷ Munkásságukról, nézeteikről lásd Tóth (2013) 48–74. old.

³⁸ Erről bővebben lásd Teleki könyvét, Teleki Pál (1941): Erdély helyzete Magyarországon és Európában. Athenaeum. Budapest.

³⁹ Rónai András (1989): Térképezett történelem. Magvető Kiadó. Budapest. 204. old.

⁴⁰ Fodor Ferenc (1941): Erdélyi államhatárok. In. Temesy Győző szerk. (1941): Földrajzi zsebkönyvek 1941. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 27–35. old.

Befejezésképpen szólnunk kell a román érvek további sorsáról, hatásáról: a szóban és írásban előterjesztett román érveket a „Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága” 1919 februári és márciusi ülésein megtárgyalta és mérlegelte. Egy részüket elfogadta (elsősorban az etnikai érveket), míg más részüket (pl. történelmi érveket) nem vette figyelembe.⁴¹ Ráadásul a viták során újabb érvek, úgymint közlekedési (vasúti és vízi), gazdasági, katonai-stratégiai is felmerültek. Ezek megvitatása során született meg a bizottság magyar-román határra vonatkozó javaslata 1919. április 6-án.⁴² Azt mindenféleképpen rögzítenünk kell, hogy a román delegáció érvei a trianoni magyar-román határ megszületése során elhangozhattak, a bizottsági munka során mérlegelték őket, így befolyásolták a trianoni magyar-román határ vonalának alakulását.

Irodalom

Források

- PPC: Papers to the Foreign Relation of the United States, 1919. The Paris Peace Conference vol. I–XII. Washington 1942–1947. III. kötet.
- ORMOS M. – ÁDÁM M. (1999): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZTÁRAY Z. (1980): Románia szerződése az antanthatalmakkal. Új Látóhatár 1980/1. szám 1–15. old.

Feldolgozások

- ARDAY L. (1990): Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- FODOR F. (1941): Erdélyi államhatárok. In: Temesy Gy. (szerk.) (1941): Földrajzi zsebkönyvek 1941. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. 27–35. old.
- GULYÁS L. (2016): Román és szerb földrajzi érvek küzdelme a versaillesi békekonferencián. In: Síkos T. – Tinner T. (szerk.): Tájak régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 111–120. old.
- GULYÁS L. (2018): Küzdelem egy multietnikus régióért, avagy a Bánság felosztásának (1918–1920) problematikája multidiszciplináris megközelítésben. Múltunk 2018/4. szám.
- RÓNAI A. (1989): Térképezett történelem. Magvető Kiadó, Budapest.
- TÓTH S. (2013): A román földrajzi gondolat. Geopolitika, biztonság, földrajzoktatás. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- TELEKI P. (1941): Erdély helyzete Magyarországon és Európában. Athenaeum, Budapest.

⁴¹ Bővebben lásd Gulyás László (2016): Román és szerb földrajzi érvek küzdelme a versaillesi békekonferencián. In: Síkos Tamás – Tinner Tibor szerk.: Tájak régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára. Dialóg Campus Kiadó. Budapest. 111–120. old.

⁴² Arday Lajos (1990): Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 175. old.

Az „Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz” sorozatban eddig megjelent tanulmányok

- GULYÁS L. (2015/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1. Fiume kérdése a versailles-i békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. In: Tamás J. – Popp J. (szerk.) (2016): A kapocs. Baranyi Béla 70. Debreceni Egyetem, Debrecen. 156–163. old.
- GULYÁS L. (2015/b): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 2. Kárpátalja visszatéréseinek diplomáciai előkészítése, különös tekintettel Teleki Pál földrajzi/gazdasági érveire. Közép-Európai Közlemények 2016/4. szám. 210–219. old.
- GULYÁS L. (2016): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 3. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. Történeti Földrajzi Közlemények. 2016/3–4. szám 139–149. old.
- GULYÁS L. (2018/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 4. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián: a csehszlovák álláspont. Történeti Földrajzi Közlemények. 2018/1. szám. 111–119. old.
- GULYÁS L. (2018/b): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 5. A magyar állam és az Északkelet-Felvidékért (Kárpátalja) zajló geopolitikai játszma 1918–1919. In: Péntes J. (szerk.) (2018): Falu-város-periféria: határon innen és túl. Didakt Kft. Kiadó, Debrecen. 161–166. old.

A BELGRÁDI KATONAI KONVENCIÓ

KÓKAI SÁNDOR

The Belgrade military convention

Researchers' – historians', war historians', geographers' and geopoliticians' – opinions are still differing considering the convention's importance and the seriousness of its consequences. In the course of the treatment of this subject, there is an unevadable question of whether our country reached the tragedy of Trianon by walking on a kind of involuntary path, that is to say what kind of reasons, processes lead to the seemingly unexpected, shocking trauma. The Belgrade military convention is the beginning step of the Hungarian nation's dismemberment at the end of the Great War, being integrated into the process of the Austro-Hungarian Monarchy's falling apart. The Central European explosion's detonating fuse was the Belgrade military convention, which proved to be disastrous not only for the historical Hungary but also for the southern periphery of Central Europe. In this southern periphery, the flow of spiritual and material culture has changed. In the previous millennium the Balkan ethnic groups received modernization impulses on this course, and the influence of the European cultures also prevailed.

I. Bevezetés

A tanulmány megjelenések időpontjában már túl leszünk a belgrádi katonai konvenció aláírásának (1918. november 13.) századik évfordulóján. *Az első világháború végén aláírt belgrádi katonai konvenció időpontja és tartalma – a Trianon-trauma árnyékában – nem rögzült fontos mérföldkőként a magyar köztudatban, azaz gyakran megfélekedünk a történelmi Magyarország és a magyar nemzet 20. századi szétdarabolásának e kezdő lépéséről.*

A kutatók – történészek, hadtörténészek, geográfusok és geopolitikusok – véleménye mind a mai napig megoszlik a konvenció jelentőségének és következményeinek súlyosságát tekintve. A kutatók egyik csoportja (pl. Rubint D. 1922, Szende Z. 1933, Lukachich G. é.n., Gulyás L. 2012/a, 2012/b stb.) arra az álláspontra helyezkedik, hogy a Károlyi kormány a konvenció aláírásával szentesítette és írásbeli hozzájárulását adta az ország déli területeinek megszállásához, azaz a történelmi Magyarország területi integritásáról mondott le, a kormány nemzetközi legitimitásának elismeréséért cserébe. Azaz Trianonért Károlyi és köre a felelős, mert a belgrádi katonai konvenció aláírásával lehetőséget teremtett arra, hogy a megszállással kialakított „status quo” hivatkozási alappá válhatott Trianonban az utódállamok részéről.

A kutatók másik csoportja (pl. Farkas M. 1945, Böhm V. 1923, Juhász Nagy S. 1969 stb.) pedig azt hangoztatja, hogy Trianonért a dualista magyar politikai elit felelős, még akkor is, ha beteljesült az, ami korábbi szabadságharcaink és forradalmaink több évszázados vezérgondolata volt: létrejött a független Magyarország. A korabeli sajtó vezércikkei jól érzékeltetik a közhangulatot: „Kossuth álma valóra

vált”; „*Felszabadultunk a Habsburgoktól*”; „*Éljen a köztársaság*” stb. – hirdették a magyar újságok 1918 novemberében.

E nézőpontok megismertetése, a mellettük és ellenük felsorakoztatott érvrendszerek bemutatása nem e tanulmány írójának feladata, mindazok ellenére, hogy Trianon évfordulókhöz közeledve egyre több monográfia és tanulmány értékeli és átértékeli, olykor árnyalja a korábbi kategorikusan elkülönülő álláspontokat (pl. *Raffay E.* 1985, 1990, *Romsics I.* 2005, 2015, *Gulyás L.* 2013 stb.). Jelezve azt is, hogy az 1918. október végi és novemberi események (pl. őszirózsás forradalom, nemzeti tanácsok megalakulása, belgrádi katonai konvenció stb.) értelmezése immár száz éve megosztja a magyar nemzetet. *Az mindenesetre tény, hogy a Habsburg-ház trónfosztását követő időszak kudarc történetként rögzült Magyarországon. Az országvesztés feletti gyász és a hozzá kapcsolódó bűnbak-keresés pedig napjainkig része a politikai harcnak is.*

A téma tárgyalásakor megkerülhetetlen az a kérdés is, hogy valamiféle kényszerpályán mozogva jutott-e el országunk Trianon tragédiájához, azaz miféle okok, folyamatok vezettek a váratlanul tűnő, megrendítő traumához. *A kérdés korrekt megválaszolása, a Trianoni-Magyarország létrejöttéhez vezető lépések megítélésében sincs össznézeti konszenzus, e tekintetben a bal- és jobboldali hagyományértelmezések között nincs középút.* Mindezek ellenére múltunk reális értelmezésének egyik elemeként ismernünk kell a belgrádi katonai konvenciót, s annak előzményeit és következményeit is. Az is tény azonban, hogy pártállástól függetlenül *száz éve kialakult egy össznézeti minimum: mindenki a magyar nemzet egysége mellett állt ki, elutasítva a nemzet megcsonkítását.*

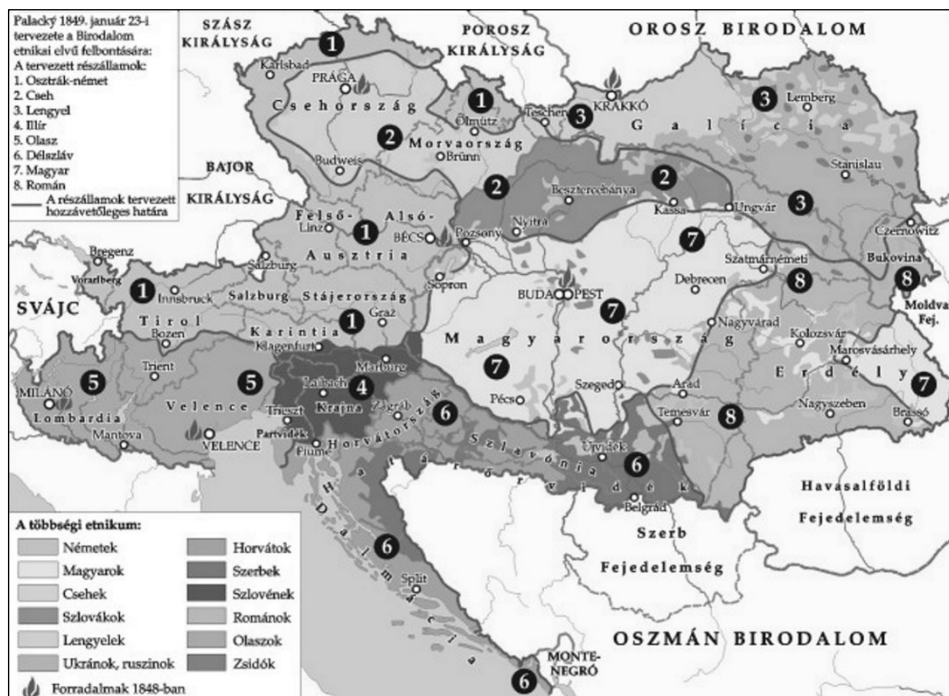
II. A belgrádi katonai konvenció előzményei

A történelmi Magyarország területi integritását – a hosszú 19. század során – számos kihívás érte. E tekintetben elegendő két olyan elemet megemlíteni, amelyek tartósan hatottak, s az idő előrehaladtával egyre aktívabban formálták a közgondolkodást is.

- Az egyik, a bécsi udvari körök folyamatosan visszatérő geostratégiai törekvései (II. József „kerületi reformjától” a kiegyezésen át a „trialista Monarchiáig”), amelyek kétségtelenül arra irányultak, hogy: *Magyarországot is be kell tagolni a Habsburg-államtérbe.*
- A másik, az Osztrák–Magyar Monarchia határain belül és kívül élő nemzetiségek geopolitikai törekvései, amelyek arra irányultak, hogy ország-világgal hangsúlyozottabban tudassák: e régióban nekik is létjogosultságuk van. Pontosabban arra, hogy ennek egy részében – akár a Habsburg-államtér területi integritásának megszüntetésével is –, az autonómia különböző stációitól a szomszédos országokhoz történő csatlakozásokig, az önálló nemzetállamukat megeremtsék: *azaz modern értelemben vett szuverenitást érjenek el.*

Azt, hogy ez utóbbi problémakör okozhatja „de facto” a történelmi Magyarország tragédiáját is, a magyar politikai elit felismerte. Azonban ennek a „de jure”

megvalósult mértéke – a nemzetiségek törekvéseinek ismeretében (1–3. ábra) is – még a legpesszimistább várakozásokat is felülmúlta. Nem véletlenül adódik a kérdés: *Meg lehetett volna akadályozni mind ezt?*

1. ábra. František Palacký konföderációtervezete (1849)

2. ábra. A tervezett felső-magyarországi szlovák terület (1861, szlovák javaslat)

3. ábra. A Monarchia föderalizálásának tervezete (Aurel Popovici)

Az álláspontok e tekintetben ismertek, az erőszakosabb asszimilációtól a nagyvonalúbb nemzetiségi politikáig (pl. a realitásokra alapozott, korrekt nemzetiségi autonóm területek létrehozása stb.) bezárólag. *A kiegyezéssel helyreálló történelmi Magyarország területi integritásába – amelyért évszázados küzdelmet folytattunk – a horvát–magyar kiegyezésen túlmenően más engedmény „nem fért bele”.* Mindazok ellenére, hogy mind korábban (4. ábra), mind később tervekben és elképzelésekben nem volt hiány. Ezek megítélése és az esetlegesen elhamarkodott állásfoglalás előtt azonban érdemes elgondolkodni *az elmúlt száz év* (a szórványban élők asszimilációja sikeresebb, a tömbben élő nemzetiségek asszimilációja sikertelenebb az európai országokban), illetve *az elmúlt kétszáz év* (a modernkori Európában az a tendencia figyelhető meg, hogy minden népcsoport igyekszik előbb kulturális, majd területi autonómiát, végül önálló nemzetállamot létrehozni) *alatt bekövetkezett európai geopolitikai változások eredményeit* illetően.

Természetesen az is tény, hogy a győztes pozíciójában az 1–4. ábrán feltüntetett korábbi elképzelések gyorsan revideálódtak, s idejét múlttá váltak. *A későbbi utódállamok megérezték és minden eszközzel kihasználták azt a történelmi pillanatot, amit az első világháború fegyverszüneti megállapodásai és az elhúzódo békekonferencia résztvevőinek érdekellentétei együttesen teremtettek.* Az egyes nemzetállamok

kialakításához szükséges területi követelések esetén a magyar nemzet megcsonkításai az antant hatalmakat már az első világháború alatt sem érdekelték (erre jó példa az 1916. évi titkos bukaresti egyezmény a románokkal), melynek első ténylegesen megvalósuló lépése a Nagy Háború végén, a belgrádi katonai konvenció volt. *Mit is tartalmazott konkrétan a belgrádi katonai konvenció?*

4. ábra. Kossuth Lajos Dunai-államok konföderációtervezete (1851, 1859)

III. A belgrádi katonai konvenció tartalma

A belgrádi katonai konvenciót – amely két példányban készült – 1918. november 13-án 23 óra 15 perckor írta alá Belgrádban Misics vajda, szerb vezérkari főnök, Henrys Poul francia tábornok, a Francia Keleti Hadsereg parancsnoka és Linder Béla magyar honvédelmi miniszter, vezérkari főnök.

A 18 pontból álló megállapodás szó szerint az alábbi:

- I. A magyar kormány csapatait a Nagy-Szamos felső folyása – Beszterce – Maros(falu) – a Maros vonala a Tiszával való összefolyásáig – Szabadka – Baja – Pécs (e városokban nem tartózkodnak magyar egységek) – a Dráva folyása Szlavónia–Horvátország határáig vonaltól északra vonja vissza (5. ábra). A kiűrités nyolc napon belül hajtandó végre. A kiűritett

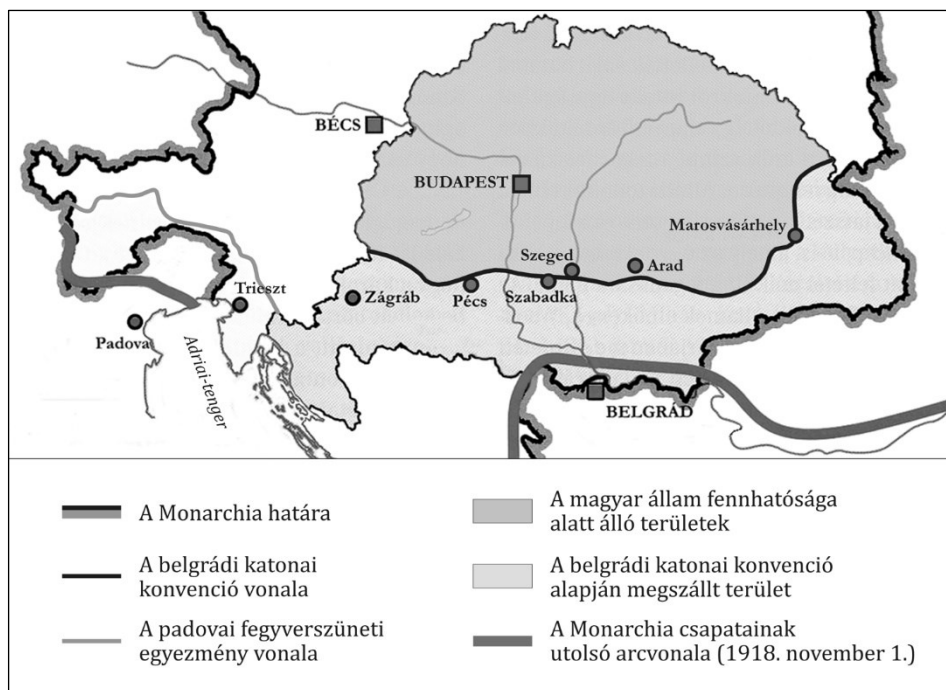
területet a szövetségesek teljes joggal megszállják, a szövetséges hadseregek főparancsnoka által meghatározandó feltételeknek megfelelően. A polgári közigazgatás e területen a jelenlegi kormány kezében marad. A kiürített területen kizárólag a rend fönntartásához elengedhetetlenül szükséges rendőri és csendőri alakulatok maradhatnak, valamint azok, amelyek a vasútvonalak biztonságára felügyelnek.

- II. A magyar hadsereg – a szárazföldi csapatok és a haditengerészet is – leszerelése, a belső rend fönntartásához szükséges hat gyalogos és két lovas hadosztály, valamint az I. szakaszban említett rendőri erők kivételével.
- III. A szövetségesek megszállási joga minden helysére, illetve minden stratégiai pontra, melyeknek folyamatos meghatározása a szövetséges hadseregek főparancsnokának jogkörébe tartozik. A szövetséges csapatok szabad átvonulásának és állomásozásának joga Magyarország egész területén. A szövetségesek állandó joga az állam, illetve a Magyarországon lakó magánszemélyek tulajdonát képező közúti, vasúti jármű-, illetve hajópark egészének katonai célú igénybevételére. Hasonlóképpen az ígás- és málhás állatokra.
- IV. A megszállt terület (*lásd I. szakasz*) vasúti forgalmát rendszeren lebonyolító személyzet és vasúti anyag helyben maradnak: ezen fölül tartalékként a szövetséges csapatok szükségleteire, valamint a szerbiai vasúti anyagban a háború következtében keletkezett hiány pótlására egy hónapon belül a főparancsnok részére átadandó 2000 szabványos nyomtávú vasúti kocsi és 100 mozdony, illetve 600 keskeny nyomtávú vasúti kocsi és 50 mozdony. E vasúti anyag részben Ausztriára terhelhető. A számok hozzávetőlegesek.
- V. A megszállt terület hajóforgalmát rendszeren lebonyolító személyzet és hajózási felszerelés helyben maradnak. Ezen fölül hat monitor azonnali hatállyal a szövetségesek részére Belgrádban átadandó. A dunai flottilla fönntmaradó részét lefegyverzés céljából a főparancsnok által a későbbiek folyamán meghatározandó dunai kikötőkben kell összevonni. A szövetséges hadseregek szükségleteire, valamint a szerbiai hajózási felszerelésben a háború következtében keletkezett hiány pótlására e flottillából a lehető legrövidebb időn belül tíz személyszállító hajó, tíz vontató és hatvan uszály átadandó. A számok hozzávetőlegesek.
- VI. Két héten belül a főparancsnok rendelkezésére bocsátandó egy, a szükséges felszereléssel ellátott, háromezer fős vasúti alakulat a szerbiai vasútvonalak javítására. A számok hozzávetőlegesek.
- VII. Két héten belül a főparancsnok rendelkezésére bocsátandók a szükséges felszereléssel ellátott távírász-alakulatok a szerbiai telefon- és távíróforgalom helyreállítására.
- VIII. Egy hónapon belül a főparancsnok rendelkezésére bocsátandó 25 000 ló és az általa meghatározandó, szükség szerinti szállítóeszköz. A számok hozzávetőlegesek.

- IX. A fegyverek és a hadianyag összegyűjtése a főparancsnok által meghatározandó pontokon. Ezen anyag egy része a főparancsnok rendelkezésére álló egységek föllállítására céljára lesz igénybe véve.
- X. A szövetséges hadifoglyok és polgári internáltak azonnali szabadon bocsátása, majd összegyűjtésük bevonulási pontokra alkalmas pontokon, ahonnan hazaszállításuk a főparancsnok által meghatározandó kilépési pontokon és időben történik. A magyar hadifoglyok átmenetileg fogságban maradnak.
- XI. A német csapatok magyarországi átvonulására és állomásozására 15 nap áll rendelkezésre a Diaz tábornokkal kötött padovai fegyverszünet érvénybe lépésének napjától (november 4. 15 óra) számítva. Németországgal postai és távíróforgalom csak a szövetségesek katonai ellenőrzése mellett bonyolítható. A magyar kormány kötelezettséget vállal mindenemű katonai távírókapcsolat megakadályozására Németországgal.
- XII. Magyarország segíti a szövetséges megszálló csapatok ellátását. A rekvirálások – amennyiben nem önkényesek – engedélyezendők, a térítés folyó áron történik.
- XIII. Az összes dunai és fekete-tengeri osztrák–magyar aknatelepítés helyét kérelem nélkül közölni kell a főparancsnokkal. Ezen felül a magyar kormány kötelezi magát a magyar határon túl, Ausztria területén a Dunába dobott, valamint a saját vizein jelenleg található összes úszó akna kifogására.
- XIV. A magyar posta-, rádiószolgálat, a telefon-, távíró- és vasúti forgalom a szövetségesek felügyelete alá kerül.
- XV. Az ellátással megbízott miniszter mellé a szövetséges érdekek érvényesítésére felügyelő szövetséges képviselő lesz kirendelve.
- XVI. Magyarország köteles mindennemű kapcsolatot megszakítani Németországgal, valamint köteles megtiltani mindennemű csapat- és hadianyagszállítást, a főparancsnok külön engedélyével a romániai német csapatok részére történő szállítások kivételével.
- XVII. A szövetségesek a belügyeket illetően nem avatkoznak be a magyar államigazgatás munkájába.
- XVIII. A szövetségesek és Magyarország között az ellenségeskedés megszűnt.

Az 1918. november 13-án aláírt belgrádi egyezmény értelmében a rendfenntartáshoz nélkülözhetetlen erők kivételével *Magyarországnak le kellett szereznie hadseregét.* Rekvirálási és átvonulási jogot kellett biztosítani az antant csapatok számára, és a szerb háborús károk enyhítésére többek között élelmiszert, lovakat és munkaerőt kellett azonnal rendelkezésre bocsátania. Fontos szabályozása még a szerződésnek, hogy az antant jogosítványt nyert Magyarország stratégiai pontjainak megszállására függetlenül attól, hogy azok a demarkációs vonalon belül vagy kívül fekszenek. *Jogi értelemben a belgrádi egyezmény csakis kiegészítő része lehetett volna a padovai fegyverszüneti szerződésnek, és kizárólag a fegyverszüneti állapot időpontjára és részleteinek szabályozására kellett volna*

korlátozódnia. Az ilyen értelemben vett szerződés megkötését azonban egyik fél sem szorgalmazta. Hosszas alkudozás után a Drávánál és a Pécs–Baja–Szabadka–Maros–Beszterce szakaszon állapította meg a demarkációs vonalat, az északi határon viszont semmilyen rendelkezést nem léptetett életbe. Egyúttal pedig a magyar közigazgatás és belpolitika sértetlenségét ígérte, tehát úgy tűnt, hogy az ország többi része (pl. Felvidék, Kárpátalja, Észak-Erdély stb.) magyar fennhatóság alatt várja majd a béketárgyalások eredményét. A szerb, cseh és román területi igények ismeretében joggal merül fel a kérdés: Volt-e mindennek realitása, s ha igen akkor meddig? A kérdés megválaszolásához látnunk kell, hogy a korabeli szereplők hogyan értelmezték a belgrádi katonai konvenció tartalmát.

5. ábra. A Monarchia helyzete a katonai összeomláskor (1918. november)

IV. A padovai fegyverszünet és a belgrádi katonai konvenció értelmezése és következményei

Mindenekelőtt fontos megjegyezni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiával kötött fegyverszünetnek komoly előzményei voltak, melyek közül az 1918. október 15-i francia tervezet a legismertebb. E tervezet azzal számolt, hogy a Monarchiával három fronton (olasz, balkáni, román) kell fegyverszünetet kötni, s kizárólag katonai jellegűeket, amelyek biztosíthatják Németország délkeletről történő megtámadását, illetve a Szovjet-Oroszország felé történő katonai felvonulást

(intervenciót). Az 1918. október 15-i fegyverszüneti tervezet, *az olasz fronton az 1915-ben Londonban az olaszoknak ígért területek vonalát, a balkáni fronton a Szerémség kiürítését tartalmazza. A román front kijelölt pontjai Magyarország keleti felében nagyon tanulságosak. A vezérkar Temesvárt, Nagyváradot és Nagybányát jelölte ilyen pontokként.* E helységek által lezárt területet kellett volna a román–francia hadsereg számára kiüríteni, a felsorolt helységekkel együtt (Ormos M. 1979. 23. oldal).

Közismert, hogy Guillaumat tábornok – a balkáni fronton Franchet D'Espérey elődje – új fegyverszüneti tervezetet dolgozott ki. *Az október 28-i dátummal ellátott irat többek között öt hídfőt kívánt létesíteni Magyarország sakkban tartása végett a Duna bal partján (Palánka, Újvidék, Pancsova, Kubin, Bázias), s követelte a német csapatok 15 nap alatt történő kivonását.* A Balkánon a megtámadott államok: Szerbia, Albánia és Montenegró kiürítését kívánta (Ormos M. 1979. 24. oldal).

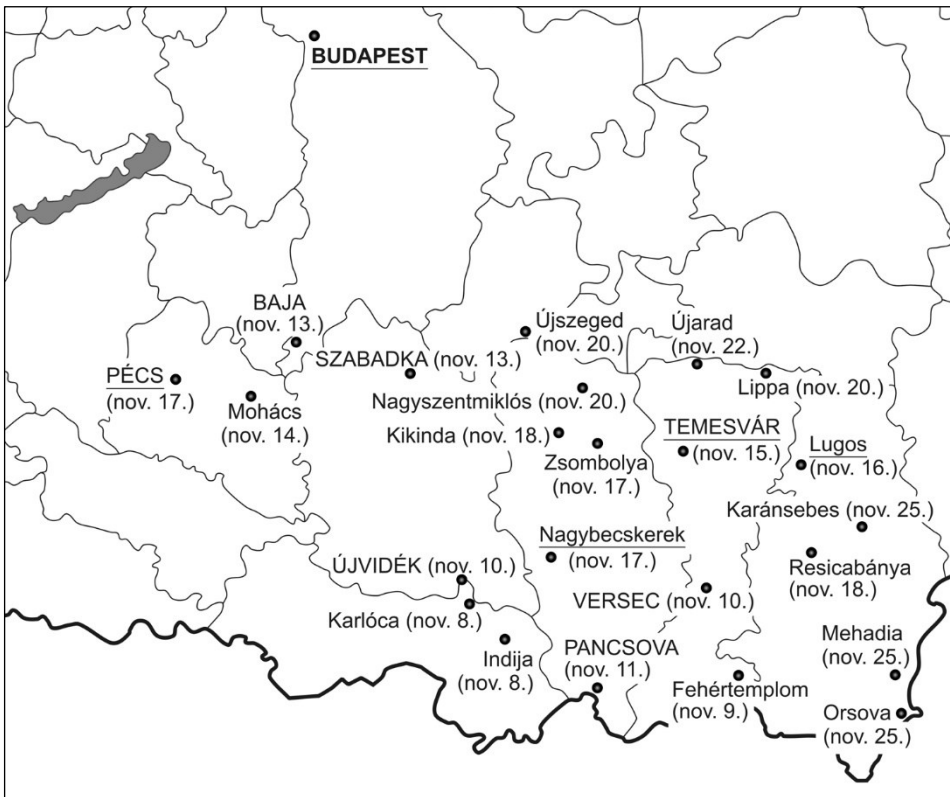
A végleges álláspontra 1918. október 31-én alakult ki, mely szerint demarkációs vonalat kizárólag az olasz fronton jelöltek ki, s az aláíratandó szöveget csak Diaz tábornoknak küldték meg, amelyről a magyar kormányt november másodikán Weber osztrák tábornok értesítette. A padovai fegyverszünet megkötéséhez a magyar kormány – igaz csak fenntartásokkal – 1918. november 4-én hozzájárulását adta. Többé nem volt szó arról, hogy a balkáni fronton a Keleti Szövetséges Hadseregek főparancsnoka egy másik fegyverszünetet kötne vagy köthetne (Ormos M. 1979. 24. oldal). Clemenceau azonban mégis megadta az engedélyt 1918. november hatodikán, s azt november kilencedikén ismételten megerősítette Franchet D'Espérey-nek, hogy tárgyalhat a Károlyi kormány megbízottjaival, de csak olyan kérdésekben, amelyek a padovai fegyverszüneti szerződés határozatainak Magyarországra való gyakorlati alkalmazására vonatkoztak: „...*Felkérem, hogy gróf Károlyival csak katonai kérdéstről tárgyaljon, minden más kérdés kizárásával. Ez véglegesen irányadó....*” – Clemenceau távirata Franchet d'Esperey-nek 1918. november 9-én.

A magyar történelem elmúlt száz évének egyik legtöbbet vitatott dokumentuma a belgrádi katonai konvenció. Már az elnevezésében sincs konszenzus, pedig egyértelmű: fegyverszünet már létezett (Padovában) ez csak azt kiegészítő katonai egyezmény, tartalmának értelmezése pedig az aláírás pillanatától vitatott. A vita tárgyát az képezi, hogy a belgrádi katonai konvenció leírta az addigi magyar határon belül húzódó demarkációs vonalat, amelyre a fegyveres erőket vissza kell vonni, holott a padovai egyezmény illet nem tartalmazott (Ormos M. 1983). Pontosabban a padovai fegyverszüneti szerződés pontjai között szerepel a fegyverek letétele az összes fronton, a szövetséges csapatok szabad mozgásának biztosítása, a dunai flottilla átadása stb. *A szerződésben kizárólag az olasz frontszakasz vonatkozásában állapítottak meg demarkációs vonalat.*

Miért is kötöttünk a padovai egyezménynél kedvezőtlenebb katonai konvenciót Belgrádban? A kérdés megválaszolásához egyrészt meg kell vizsgálnunk az 1918. november 3. és az 1918. november 13. közötti állapotokat:

1. Tény, hogy a padovai fegyverszünet megkötésekor (1918. nov. 3. 15 óra) a történelmi *Magyarország területén semmilyen idegen katonai erő nem volt még jelen.*
2. Azonban olyan katonai erő sem volt, amely mindezt megakadályozhatta volna, hiszen Konopiczky altábornagynak, a balkáni Kövess-hadsereg-csoport vezérkari főnökének visszaemlékezése szerint Linder Béla magyar hadügyminiszter már *1918. november 1-én délután öt órakor* maga juttatta el telefonon *a magyar kormány azonnali fegyverletételi parancsát* a nevezett parancsnokságnak. Mindez a hadsereg felbomlásának felgyorsulását eredményezte, a háború viszonylag rendezett körülmények között történő befejezését azonban nem szolgálta.
3. *1918. november 4-én Károlyi Mihály érintkezésbe lépett az antant balkáni főparancsnokságával*, Franchet d'Esperey tábornokkal, és tudatta vele, hogy a tárgyalások érdekében bizottságot fog küldeni Belgrádba.
4. *Az amerikai kormány 1918. november 5-én nyilatkozatban kimondta Románia szövetséges státusának elismerését, követeléseinek jogosságát és megígérte e követelések támogatását* (Ormos M. 1979. 23. oldal).
5. *Németország még nem kért fegyverszünetet*, erre csak 1918. november 7-én került sor, aláírására pedig 1918. november 11-én a franciaországi Compiègne közelében található erdőben álló vasúti kocsiban, az antanthatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország), ill. a Német Birodalom képviselői között. Az egyezmény aláírásával a „tizenegyedik hónap tizenegyedik napjának tizenegyedik órájában” beszüntették a harci cselekményeket a nyugati fronton is. *A németeket a fegyverszüneten és a hadsereg visszavonásán túlmenően felszólították a breszt-litovszki béke és bukaresti béke felmondására, amelyeket korábban a központi hatalmak kötöttek a legyőzött Oroszországgal és Romániával.*
6. *A fenti tény nem zavarta Romániát: 1918. november 9-én ismét hadat üzent Németországnak, s támadást intézett az erdélyi szorosakat védő német–magyar haderő ellen.*
7. Az 1918. október 28-án Prágában kikiáltott *Cseh–szlovák Köztársaság katonai alakulatai 1918. november 5-én léptek a történelmi Magyarország területére* (a Trencsén–Vágújhely–Zsolna–Ruttka–Turócszentmárton vonalat szállták meg). 1918. november 6-án több helyen is katonai összejutkozések a Vág völgyében a szlovák területre érkező cseh és a magyar alakulatok között. Ennek egyik előzménye, hogy *a Szlovák Nemzeti Tanács 1918. október 30-án nyilatkozatban csatlakozott a Cseh–szlovák Köztársasághoz.* A másik előzménye – amiről Károlyi hivatalosan nem tudhatott –, hogy *1918. november 4-én Eduard Beneš meghívást kap a szövetségesek párizsi fegyverszüneti tárgyalásaira.*

8. 1918. november 11-én Ausztriában kikiáltják a köztársaságot.
9. Az 1918. október 27-én, Aradon megalakult Román Nemzeti Tanács november 9-ei ülésén döntő lépésre szánta el magát, s ultimátumot intézett a magyar kormányhoz. Ebben kifejezte, hogy: „...az események rohamos fejlődése folytán azon meggyőződésre jutottunk, hogy a népek önrendelkezési jogának értelmében, valamint a nemzetünknek és a vele egy területen élő kisebbségek érdekében, a közrend, vagyon- és személybiztonság megóvása céljából most át kell vennünk Magyarországnak és Erdélynek románok által lakott vidékei fölött a teljes kormányzó hatalmat...”. Az ultimátum 1918 november 12-ig szóló határidőt szabott a magyar kormány válaszára, s Jászi Oszkár minden kísérlete ellenére az aradi tárgyalások (1918. november 13–14.) eredménytelenül végződtek.
10. A belgrádi tárgyalások végeztével (1918. november 7.) a szerb–francia haderő előrenyomulása nem állt le (a történelmi Magyarország déli határát november ötödikén lépték át), s akadálytalanul vonultak be a Szerémségbe, a Bácskába, a Bánságba és Baranyába (6. ábra).

6. ábra. A szerb-francia haderő előrenyomulása
(szerkesztette a szerző, rajzolta Bancsi Péter)

A korabeli táviratok és visszaemlékezések egy-egy részlete a tekintetben is világosan fogalmazott, hogy ki mit értett a belgrádi katonai konvenció tartalma alatt. Nem érdektelen ezek közül néhány szó szerinti idézése.

A magyar álláspont közismert, a belgrádi katonai konvenciót csak a Károlyi kormány vette komolyan, talán túlzottan is. E vonatkozásban elegendő Károlyi Mihály és Jászi Oszkár visszaemlékezéseibe belelapozni:

„...Legsürgősebb feladatunk ezért (a szerb-francia hadsereg betörése miatt) az volt, hogy érintkezésbe lépjünk Franchet d'Esperey-vel és megállítsuk a parancsnoksága alatt álló 47 hadosztályt, amely Budapest felé akart vonulni. A tábornok miután legyőzte Bulgáriát, most arra készült, hogy Magyarországon át Berlin felé törjön, ahelyett, hogy délkeleti irányban. Konstantinápoly ellen masírozzon, amint azt Versailles-ban eredetileg elhatározták. Mindenáron meg kellett akadályoznunk, hogy ez a hadsereg átlépje a határt és behatoljon az országba. Ezért úgy határoztunk, haladéktalanul delegációt küldünk Belgrádba, Franchet d'Esperey tábornokhoz. Tekintettel a helyzet súlyosságára, a delegációt én magam vezettem...” (Részlet Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül c. könyvéből)

„Ha ezeket az alapvető pontokat becsületesen betartják, és a határkérdéseket csakugyan a béketárgyalásokra bízzák, micsoda kitűnő szerződés lett volna ez!”

Milyen álláspontok alakultak ki 1918. november 13. után?

„...Románia – azon tanácsoknak köszönhetően, amelyeket az Ön országunk iránt érzett barátsága juttatott el hozzánk a francia követ és Antonescu Úr közvetítésével, továbbá a Berthelot tábornok képviselte francia parancsnokság föllépésének eredményeképpen – újra elfoglalhatta helyét azok oldalán, akikhez legnehezebb érzelmei és legértékesebb törekvései kötik. Ebben a román nép jövőjére nézve döntő órában gondolataink érthető megindultsággal szállnak Önök és dicsőséges Franciaországunk felé...” – Brătianu román miniszterelnök távirata Clemenceau francia miniszterelnöknek, hadügyminiszternek 1918. november 17-én.

„... Másrésztől jelezte, tájékoztatni kellene Franchet d'Esperey tábornokot arról, hogy – ellentétben a Belgrádban november 13-án aláírt egyezménynek a magyar kormány által adott értelmezésével – a szlovák területek nem tartozhatnak azok közé, amelyek közigazgatása továbbra is magyar kézben marad. Tekintve, hogy az új cseh-szlovák állam határai vita tárgyát képezik Prága és Buda-Pesth között, hálás lennék, ha ismertetné a szövetséges kormányok véleményét a kérdésben. Várom válaszáat, hogy utasítást adhassak Franchet d'Esperey tábornoknak.” – Clemenceau francia miniszterelnök és hadügyminiszter távirata Pichon francia külügyminiszternek 1918. november 20-án.

„...Magyarország, amelyre oly nagy rész hárul a háborús felelősségből, most, amikor látja a veszélyt, hogy az igazság szerint vállalnia kell a következményeket, mindent megtesz, hogy ez alól kivonja magát. A magyar államférfiak taktikája abból áll, hogy úgy tesznek, mintha minden érdekközösséget megtagadnának az

előző kormányzattal, és minden ürügyet fölhasználnak arra, hogy úgy állítsák be magukat, mint akik a szövetségesek jóindulatát élvezik.”

Példának okáért miután Franchet d'Esperey tábornok egyezményt kötött gróf Károlyi megbízottaival (a belgrádi katonai egyezményre utal), egyszerűen azért, hogy kiegészítse az általános fegyverszüneti magállapotást, amelynek egyetlen pontja sem vonatkozott a keleti frontra, gr. Károlyi az egyezményt a magyar kormánnyal megkötött külön fegyverszünetként igyekezett fölűntetni, amely szentesíti annak hatalmát a Habsburgok idején Magyarországhoz tartozó terület egésze fölött. Azon nyomban magyar csapatokat menesztett Szlovákiába, amelyek kifosztották és zaklatták a lakosságot, elkergették a hatóságokat, amelyeket a prágai kormány állított föl azt követően, hogy a magyar hivatalos szervek a cseh–szlovák függetlenség kikiáltásakor önként távoztak.

A francia kormány utasította Franchet d'Esperey tábornokot, szólítsa föl a magyar kormányzatot csapatai haladéktalan visszavonására a cseh–szlovák területekről, amelynek kormányát elismertük és szövetségesünknek tekintjük.

A magyar hadügyminisztérium – folytatva taktikáját – a diplomáciai kapcsolatok újrafölvételének engedélyezését kérte Franchet d'Esperey tábornoktól azzal az ürüggyel, hogy védelmet kell nyújtania állampolgárainak; továbbá arra hivatkozott, hogy a szövetségesek és Németország között létrejött fegyverszünet, valamint Németország demokratikus átalakulása lehetővé teszi a kérés teljesítését.

Franchet d'Esperey tábornoknak meghagytuk, hogy minden efféle lépést utasítson vissza, a magyar álkormányt valójában, mint egyszerű helyi hatóságot kezelje, és csak olyan mértékben tartson fenn vele kapcsolatot, amilyen mértékben azt a katonai helyzet szükségessé teszi.

Egyébként a berni francia követ azt jelentette, hogy Bély-Schwimmer Róza asszonyt a magyar népkormány svájci követévé nevezték ki.

„Gróf Károlyi részéről némi arcátlanságra vall, hogy ily módon igyekszik a demokratikusnál is demokratikusabb lepel mögé rejteni a magyar kormány valódi törekvését, amely kizárólag a nem magyar nemzetiségek szolgasorsba vetettségének fönntartására irányul. Szükségtelen föl hívni a szövetséges kormányok figyelmét a magyar kormány és Franchet d'Esperey között történt incidensekre. Adott esetben ön a fönnebbi információkat fölhasználva kellőképpen meg tudja világítani az ügyet. Ezek az információk, valamint a Bély-Schwimmer Róza asszonyra vonatkozó értesülések – melyeket azonnal fölhasználhat – alapul szolgálnak azon tárgyalásokhoz, melyeket kívánságom szerint folytat majd a kormánnyal, amelyhez önt akkreditáltuk. **Az eszmecserék célja, hogy bizalmatlanságot keltsen az illető kormánynál a magyarok és különösen gróf Károlyi hítségő és alattomos politikája iránt.**” – Pichon francia külügyminiszter távirata a londoni, a berni, a brüsszeli, a római és a washingtoni francia nagyköveteknek 1918. november 29-én.

„...Emlékeztetek arra, hogy ez a magyar kormány nemzetközi szempontból egyáltalán nem létezik, és a vele fönálló kapcsolatainkat csupán egy helyi

hatalommal való ténybeli kapcsolatnak tekinthetjük. Következésképpen célszerű lenne emlékeztetni Franchet d'Esperey tábornokot, hogy a magyar hatóságok minden közleményét, amelynek tárgya nem kizárólag az általános fegyverszüneti egyezmény és a Franchet d'Esperey által kötött fegyverszünet előírásainak alkalmazása, semmisnek kell tekintenie. Az utóbbi fegyverszünetet pedig a helyi hatóságokkal katonai szempontból létrejött, ténybeli szabályozásként kezelje.

Nem lehetünk eléggé elővigyázatosak a magyar kormány részéről folyamatosan megnyilvánuló kísérletekkel szemben, amelyeknek egyetlen célja, hogy megpróbálja félrevezetni az egyes államokat a Szövetségesekkel fennálló valódi kapcsolatait illetően, azért, hogy elhitesse: ez utóbbiak elismerik a kormányt, és ezt arra használja föl, hogy kihúzza magát a felelősség alól, amely Magyarországot a jelenlegi háborúban terheli, és elnyomja a magyar igában tartott nemzeteket...” – Pichon francia külügyminiszter távirata Clemenceau francia miniszterelnöknek és hadügyminiszternek 1918. november 29-én.

A Károlyi kormány abban a tudatban is írhatta alá a katonai konvenciót, hogy mindez nem több mint ideiglenes megszállás, ugyanis kezdetben hittek abban, hogy igazságos béke fog születni (Gulyás L. – Szávai F. 2018). Mielőtt pálcát törnének felettük, esetleg naivitásnak gondolnánk mindezt, tudnunk kell, hogy akkoriban szinte minden magyar politikus ebben bízott. Nem tudhatták azt, amit a béketárgyalásokat a brit pénzügyminiszter tanácsadójaként közlemlől követő – később világhírű – angol közgazdász (John Maynard Keynes) 1919-ben megjelent könyvében leírt, megdöbbenve a győztesek mérhetetlen önzésén: „...fel sem rémlett előttük az éhező és felbomló Európa képe...A békeszerződés nem tartalmaz semmiféle rendelkezést Európa gazdasági újjáépítésére, semmit, ami a legyőzött központi hatalmakat jó szomszédokká tenné, semmit, ami helyreállítaná Oroszországot. De nem mozdítja elő semmiféle formában a szövetségesek közötti gazdasági szolidaritást szolgáló megegyezést sem...”.

Mindezek ellenére a belgrádi katonai konvenció az első hivatalos kapcsolatfelvétel volt az antanthatalmak és a Károlyi-kormány között. Az egyezményt viszont a franciák alig két héttel később már „ejtették”, igaz akkorra a körülmények is alaposan megváltoztak. Amint láttuk Károlyi és kormánya ekkorra már felelős lett mindenért. 1918. november 29-én ugyanis Pichon francia külügyminiszter közölte Georges Clemenceau miniszterelnökkel, hogy a nemzetközi jog szempontjából nem létező magyar kormánnyal kötött szerződést semmisnek, pontosabban egy helyi hatósággal kötött lokális kontraktusnak kell tekinteni.

V. Összegzés

Közismert, hogy a 19. századi európai geopolitikusok úgy tekintettek a Balkán-félszigetre, mint „Európa puszkaporos hordójára”. Ez a „puszkaporos hordó” a balkán-háborúk (1912, 1913) során felrobbant, megszüntetve „Európa beteg emberének” (Török Birodalom) európai geostratégiai prioritásait. *A közép-európai robbanás* – a balkáni népek nemzetállam építésére irányuló törekvéseinek

továbbgyűrűző hatásaként is – számunkra súlyosabb következménnyel járt, *nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia európai geostratégiai jelentősége szűnt meg, hanem a Monarchia felbomlott és a történelmi Magyarországot is maga alá temették romjai.*

A közép-európai robbanás gyújtózsínörja a belgrádi katonai konvenció volt, amely végletesnek bizonyult nem csak a történelmi Magyarország, hanem Közép-Európa déli periferiája számára is. *Megváltozott e déli periferián a szellemi és anyagi kultúra áramlási iránya,* a korábbi évezredben a balkáni népcsoportok e pályán modernizációs impulzusokat kaptak és a mindenkori európai kultúrkör hatása is érvényesült.

Az elmúlt száz évben azonban *országok (pl. Horvátország, Szlovénia stb.) és a történelmi Magyarország déli részei (pl. Bácska, Bánság, Erdély stb.) szakadtak ki a közép-európai kultúrkörből és „balkanizálódtak”.* E folyamat a magyar államtér megcsonkításával, a Belgrádban 1918. november 13-án megkötött katonai egyezményvel kezdődött, a határok strukturális-politikai változását azonban a nemzetközi politikai stratégiai döntések is okozták.

A Trianonban ránk kényszerített békediktátum óta a világban elfoglalt helyünket elsőként meghatározó geopolitikai realitás, hogy a Kárpát-medence annak ellenére is a magyarok hazája, hogy földrajzi határait immár száz éve nem tölti ki szinte tökéletes egységként Magyarország, mint állam, azaz Magyarország hét szomszédos állammal osztozik a magyarok hazáján.

Irodalom

- BÖHM V. (1923): Két forradalom tüzeiben. München.
- GULYÁS L. (2012/a): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged.
- GULYÁS L. (2012/b): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.
- GULYÁS L. (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged.
- GULYÁS L. – SZÁVAI F. (2018): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. pp. 46–51.
- FARKAS M. (1969): Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. Budapest.
- JUHÁSZ NAGY S. (1945): A magyar októberi forradalom története. Budapest.
- KEMÉNY G. G.: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1892. I. kötet. Bp., 1952. pp. 27–31.
- KEMÉNY G. G.: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1914–1916. VII. kötet. Bp., 1999.
- KATONAI EGYEZMÉNY A SZÖVETSÉGES HADSEREGEK ÉS A MAGYAR KORMÁNY KÖZÖTT, irat FDD száma: 33, iratszám: 9, irat típusa: Szám nélkül, keltezési hely: Belgrád, keltezési idő: 1918. november 13. Levéltári jelzet: AG.20N528 c/106. d/3.
- KÁROLYI M. (1977): Hit, illúziók nélkül. Magvető Kiadó, Bp., Tények és tanúk sorozat.

- KEYNES, J. M. (1919): A béke gazdasági következményei. <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/keynes/pdf%26filename%3Dpeace3.pdf>, 142 p. (a letöltés időpontja: 2018. szeptember 23.)
- LUKACHICH G. (é.n.): Magyarország megcsonkításának okai. Budapest.
- ORMOS M. (1979): A belgrádi katonai konvencióról. *Történelmi Szemle*. 1979. pp. 12–39.
- ORMOS M. (1983): Padovától Trianonig (1918–1920). Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- ORMOS M. – ÁDÁM M. (1999): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RAFFAY E. (1987): Erdély 1918–1919-ben. Magvető Kiadó, Budapest.
- RAFFAY E. (1990): Trianon titkai. Budapest.
- ROMSICS I. (2005): A trianoni békeszerződés. Osiris, Budapest.
- ROMSICS I. (2015): A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. In.: *Rubicon*. XXV. évf. (2015/1. sz.).
- RUBINT D. (1922): Az összeomlás 1918. Globus Nyomda, Budapest.
- SZENDE Z. (1933): A magyar katasztrófa 1918/19. Budapest.
- SUBAJ. (2018): Délvidék megszállása és a déli demarkációs vonal kialakulása. pp. 170–176. *VIKEK*.

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG HADSZÍNTÉRLEÍRÁSA 1923-BÓL¹

SUBA JÁNOS

Battlefield description of the Hungarian Royal Army in 1923

The Hungarian Army reacting to the new military geographical situations after the Trianon Peace published the military geographical description of the 'possible' battlefields in 1923. It actually meant the territory of the historical Hungary. The country, which had gained its independence, was surrounded by hostile countries, who were just waiting for the opportunity to attack it. Consequently, the Hungarian officers needed a guide from which they could get to know and study the territory, geography and military potential of the hostile states. Therefore they feature the military geographical review of the battlefield and the description of the transportation system, the roads and rivers; thus every kind of information (data of the capacity of the area) that is required to supply (calculate) the army. To study the battlefields they used maps printed with different contents and short written summaries completed with drafts and charts. What could not be depicted graphically was expressed in written form.

Bevezetés

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Levéltárnak anyagai között, az országos katonai hatóságok fondfőcsoportban található a m. kir. Honvéd Vezérkar² Főnöke levéltári anyaga. Az anyag éves bontásban osztályonként, azon belül sorozatonként van rendezve. Ez nagyobb témakörök szerinti felosztást jelent. Az iratanyag csomójegyzék alapján kutatható, amely megmutatja, hogy melyik osztály anyaga melyik dobozban található. Az I. osztály³ 1934. évi anyagai

¹ A dolgozat „A leíró katonaföldrajz művelése a magyar királyi honvédségben” című tanulmány része.

² A Fővezérség jogutódaként felállított M.kir. Honvédség Vezérkarának Főnöke feladata lett a hadsereg, valamint a hadsereg mellett az egyéb fegyveres alakulatok háborús igénybevételre való előkészítése személyi, anyagi és szervezeti vonatkozásban és az ehhez szükséges anyagi eszközöknek a HM-től való igénylése. A Vezérkar Főnökét illette a mozgósított csapatok feletti parancsnoklási jog. A VKF irányítása alatt álló osztályok dolgozták ki a hadműveleti terveket, a honvédség hadi-alkalmazásához szükséges irányelveket, a haditechnikára vonatkozó iránykövetelményeket – ennek alapján állást foglaltak minden alapvető vagy elvi jelentőségű honvédelmi kérdésben. Ezek az osztályok tartották nyilván az ellenséges és a baráti államok katonai és politikai viszonyait, valamint Magyarország belső helyzetét, a honvédség háborús alkalmazásához szükséges hadianyag mennyiségét és minőségét, gondoskodtak a mozgósított csapatok szállításáról, hírösszekötötéséről és az ország védelmét szolgáló erődítési munkálatokról. (S/J)

³ VKF 1. osztálya (1920–1921, HM VI-1.osztály, 1922–1945, VKF 1. osztály) foglalkozott a Honvédség fejlesztésének, ütközésszerűségének biztosításával, háborúra való előkészítésével, hadműveleti és karhatalmi alkalmazásával kapcsolatos elvi ügyekkel. Feladata volt még: Hozzászólás a Honvédség költségvetéséhez és a rendkívüli hitelkeret felhasználásához, a béke- és hadi-hadrenddel, a mozgósítással és az országmozgósítással kapcsolatos elvi kérdések; a Honvédség

közül utoljára vannak a számnélküli iratok, amelyeket nem tudtak beazonosítani, illetve más számokhoz kapcsolni. Így a VKF 1934. évi anyagai között található a m. kir. Honvédség ideiglenes hadművelési segédlete 1923-ból. A cím tulajdonképpen a „lehetséges” hadművelési területek (a szomszédos államok) országleírását takarja. 1934. évnél vélhetően azért van, mert e segédlet egyik alkotóeleme az Északi hadszíntér útleírásánál az 1934. évi útleírás (mint II. kiadás); be van téve az irategyüttesbe, és így került archiválásra. Valószínűsíthető, hogy előterjesztették jóváhagyásra és így maradhatott az osztály iratanyagában.

Terjedelmi korlátok miatt az 1923. évi ideiglenes hadművelési Segédletnek csak az I. részét (az Északi hadszíntér) ismertetjük.

1. Ideiglenes hadművelési Segédlet 1923⁴

A Segédlet, mint a címe is hangsúlyozza, ideiglenes. Ez egyrészt arra utal, hogy rendszeresítése (akkor) még nem történt meg, leginkább azonban arra, hogy magán viseli az ideiglenesség összes jegyét mind külalakjában, mind tartalmában. Ez valószínűleg az időhiánynak tudható be. Külalakjában nem könyv, vagyis összefűzése nem történt meg, úgy maradt, ahogy a Térképészeti Intézet házi nyomdájából kikerült. Az íveket külön borítólappal közé tették, és bélyegzővel számozták be a fejezeteket. Így nem csoda, hogy levéltári iratnak is lehet minősíteni. „Titkos” felirattal van ellátva, a papírok mérete: 21,5x34 cm.

Tartalmában is észrevehető az időhiány: a szerkesztési elvek következetlensége, a megfogalmazások pontatlansága, a földrajzi nevek eltérő használata. Különböző: német, magyar, lengyel, és egyéb nyelven fordulnak elő a nevek, éppen amilyen forrásművet, térképet használtak. Látszik, hogy a készítői (összeállítói) a „szakmát” akkor tanulták, a Térképészeti Intézet Országleíró osztálya⁵ a rendelkezésre álló erőforrások: emberek, technika, pénz és információ tekintetében mindent megtett azért, hogy a követelményeknek megfelelő és színvonalas művet alkosson. A mű ismertetésnél megtartottuk a Segédlet által használt és írt neveket.

fegyverzetét, felszerelését érintő hadiipari és hadianyag-gazdálkodási ügyek elvi irányítása; a Honvédség hadművelési alkalmazásának alapját jelentő csapat- és haderőn kívüli kiképzés irányelveinek kiadása; a Honvédséghez bevezetendő új felszerelési cikkek, fegyverekre vonatkozó iránykövetelmények kidolgozása. Ezen felül közreműködés a VKF hatáskörébe tartozó minden elvi ügyben; a hadművelési tervek kidolgozása; a hadművelési ügyek; a saját és az ellenséges helyzet nyilvántartása, helyzetjelentések készítése és az alárendelt tájékoztatása; Haditapasztalatok gyűjtése és kiértékelése. Fond – és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok Sorozatszerkesztő: dr. Szijj Jolán. Bp. 1997. 68–69.p.

⁴ Hadtörténelmi Levéltár. Vezérkar Főnöke iratai. 157. doboz.

⁵ Suba János: A Térképészeti Intézet Országleíró osztályának működése 1919–1945. In: Történelmi Földrajzi Közlemények 2017. 5. évf. I.sz. 131–142.p.

1.1. A Segédlet felépítése

A Segédlet felépítése hadszínterek szerint történt. Az 1923-as segédletben a hadszínterek felosztása és megnevezése földrajzilag történt meg. Három hadszínteret különböztettek meg: az Északi, a Keleti, és Déli és Nyugati hadszínteret, ez utóbbit összevonva együtt tárgyalták.

A hadszínterek tanulmányozására a különböző tartalommal felülnyomott térképeket és rövid írásbeli összefoglalókat vázlatokkal, táblázatokkal használtak, csak azt írták le, amit nem tudtak grafikusan kifejezni. A leírás hat részből áll:

1. Térképek a hadszíntér tanulmányozásához (ezek az 1:200000 méretarányú hadművelési térkép színes felülnyomott változatai).
2. A hadszíntér katonaföldrajzi méltatása (szöveges).
3. Mellékletek a katonaföldrajzi méltatáshoz (térképek, vázlatok, táblázatok).
4. Közlekedési viszonyok jellemzése (leírása): útleírás, iparvasutak, sodronykötélpályák.
5. Folyamleírás (szöveges).
6. Hadtápségédlet: Minden olyan információ (adatok a terület eltartó képességéről), ami a hadsereg ellátásához, a harácsolás végrehajtásához (kiszámításához) kell.

2. Térképek a hadszíntér tanulmányozásához

2.1. Jelkulcs

Külön jelkulcsot mellékeltek a Hadművelési segédlet 1:200 000 méretarányú hadművelési térképéhez. A jelkulcs felosztása vasutak, utak, hidak, terepfedezet, növényzet, vízrajz, határok, és erődítések szerint történt. A jelkulcs hat szín szerint van felosztva: fekete, piros, kék, lila, világosbarna, ezen belül pedig jelkulcsi elemeként csoportosítva.

Fekete színnel a vasutak négyes felosztásban: 1) kettős vágányú, 2) egy vágányú, 3) keskeny (ipari) vasút, 4) közúti vasút. Itt jelölték a sodronykötélpályát is. A fekete színnél szerepel a sziklás talaj jelölése.

Piros színnel a közúti hálózat hét felosztásban, kimondottan katonai szempontok alapján szerepel: 1) Nehéz tüzérséggel és nehéz autókkal mindenkor járható út. 2) Középnéhez tüzérséggel és középnéhez autókkal mindenkor járható út. 3) Tábori tüzérséggel mindenkor járható út. 4) Országos járművekkel – fogatolt jármű = lovas kocsis – járható út, melyen a tábori tüzérség csak előzetes javítások és kibővítések után közlekedhet. 5) Csak igen könnyen megrakott országos járművekkel, (hegyekben teherrel csak lefelé) továbbá hegyi vagy szétszedett tábori tüzérséggel járható út. 6) Járművekkel nem használható út. 7) Javítást igénylő, elhanyagolt állapotban lévő útrészlet, mely az út használhatóságát hátráltatja. Itt jelölték a „Meredély, melynél több erő beavatkozás szükséges” is piros színnel.

Az átkelőhelyek szintén piros színnel három felosztásban szerepelnek: 1) hidak melyeknek részletes ismertetése az illető folyó leírásánál, avagy, ha nem jelentősebb vízi akadályon vezet keresztül, az útvonal leírásánál megtalálható. 2) Bűrű, részletes leírása a folyó leírásánál megtalálható. 3) Az út minőségének meg nem felelő műtárgy, melynél elővigyázat szükséges, használat előtt javítás vagy megerősítés szükséges. Ezen kívül szerepel az út száma, amely alatt az útvonal részletes leírása az „Útleírásban” megtalálható. Ugyancsak piros színnel ábrázolták az elkarstosodott területet.

A kilátópontok hármas tagolásban jelentek meg: Minden irányban (körkilátó) kedvező kilátópont, két irányvonal közti területre, illetve, vonal irányában kedvező kilátópont.

Zöld színnel történt a növényzet ábrázolása: Fa jelleggel jelölték a lombos és a tűlevelű erdőt, zöld vékony vonalkázással a sűrű aljfás erdőt, melyben a mozgás a gyalogság számára is nagyon nehéz. A szórványosan előforduló fanemeket is jelölték, az első fa jelleg az uralgó fa jele volt. Vegyes erdőnél az első fanem volt az uralgó jelölés. Az uralgó fanemtől eltérő, de összefüggő és elhatárolható erdő-részletet vékony szaggatott vonallal jelölték.

Kék színnel történt az ivóvíz és minőségének jelölése: Nyomtatott nagy kék betűs megírással jelölték a vízben szegény területeket, „Vízben szegény terület” megnevezéssel. Vastag folytonos kék vonallal húzták alá azon települések nevét, ahol a rendesnél több kúttal rendelkezett a település és környéke. Szaggatott kék vonallal húzták alá azon települések nevét, amik kevés, gyérvízű kúttal rendelkeztek. Az egészségre káros vizeket külön jelölték a községeknél, illetve a kutaknál és a forrásoknál.

A vízrajz jelölésénél hat jelkulcsi elemet használtak: ahol a folyó szegélye sötétkék a kitöltés zöldes színű volt. 1) Gázolható folyó. 2) Át nem gázolható folyó, az átkelést megnehezítő partalakulással. 3) Nagyobb akadályt képező folyó, melyen átkelés csak hídon, tutajon, vagy kompon lehetséges. 4) Árterület. 5) Mindig járhatatlan mocsár. 6) Hajózható – szabályozott – fő folyam ág.

Az átkelést megkönnyítő adatok négy formában kerültek megírásra. Megírták a folyóknál a szélesség/mélység és sebesség adatokat méterben, közepes víz-állásnál. Kék nyíllal jelölték a kedvező átkelési helyet és irányt, a mellette lévő kék szám közepes vízállásnál jelzi az átkeléshez szükséges hadihíd hosszát méterekben. Jelölték a gázlókat és a kompátkelés helyét.

Halványlila színnel történt a határok jelölése. A trianoni határt vastag, a megye határ közép vastag sávval, a szomszédos országok közigazgatási belső határát (Csehszlovákiánál a Zsupánság) körökkel jelölték. Külön jelölték a trianoni határon innen, az utódállamoknak odaítélt szigeteket is.

Barna színnel jelölték a tábori erődítési elemeket, ezek katonai egyezményes jelek voltak: tüzérségi állás, géppuskaállás. Vastag folyamatos barna vonallal jelölték azon védelmi vonalakat, amelyet a szomszédos államok 1919–20-ban akkor tábori erődítésszerűen kiépítettek, azóta felhagyva álltak, részben bedőlve

voltak. Közép vastag szaggatott barna színnel Külön jelölték a tervbe vett védelmi vonalakat, melyet legfeljebb egyes részeiben építettek ki. A drótkadályoknál az egyes és a többsoros drótkadályt jelölték.

A fontosabb talajfelszíni formákat is ábrázolták, felsorolásuk a színeknél történt. (Így a sziklás talajt fekete színnel, „meredély, melynél több erő beavatkozás szükséges” szintén feketével és az elkarsztosodott területet piros színnel.)

2.2. A térképek

A térképek Közép-Európa általános térképe 1:200000 (Generalkarte von Mitteleuropa) szelvényei. Maga a térképmű 282 szelvényből állt, eredetileg a Monarchia haditérképének készült 1887–1913 között. Erre a célra azonban nem teljesen felelt meg, mivel kis méretaránya miatt a harcvezetésére csak részben volt alkalmas. A térkép az utak és a települések részletes és jól áttekinthető képét nyújtotta, ám domborzatrajza csak a felszín jellegét adta vissza. A négyszínű szelvények mérete 38x56 cm, és 8450 km² területet ábrázolnak. A történeti Magyarország területét 61, a trianonit 23 szelvény fedi le. A térkép a topográfiai viszonyokról nyújtott jó áttekinthetése miatt továbbra is sokoldalú, tudományos és gyakorlati használhatóságot biztosított.

A kétszázszázteret térkép (Generalkarte) szelvényeinek fedőterülete 2 oszlopban, illetve 4 sorban elhelyezkedő 8 darab hetvenötzteres szelvény fedőterületét öleli fel. A kétszázszázteret szelvények kiterjedése szélességi és hosszúsági értelemben egyaránt 1-1 fok, azaz a szelvény területe egy foknégyzet, és a szelvény neve ennek megfelelően foktérképszelvény. A szelvény megjelölésére ezek a fokértékek szolgálnak, elől a meridián, utána a szélességi kör fokértéke szerepel.

E térképműveket helyesbített tartalommal, a Nagy Háború után már magyar névrajzzal újramomták. A térképek színesek: a névrajz fekete, a csíkozott domborzatábrázolás barna, a víz kék, az erdő zöld, s ez a szín egyszerű árnyalásával a domborzat plasztikáját is fokozza.⁶

A segédlethez tartozó csomagban 9 db térképszelvény található, amelyek a jelkulcsban ismertetett elemekkel vannak felülnyomva.

Az Északi hadszínteret lefedő 1:200000 méretarányú térképszelvények fedőterülete

	szám	név	helyesbítés éve		szám	név	helyesbítés éve
1	35°48°	Pozsony	1920.VI.23	6	38°49°	Lőcse	1914 -ig
2	36°48°	Komárom	1918.I.15	7	39°49°	Kassa	1914.VI.20
3	37°48°	Bp., Losonc	1917.II.26.	8	40°48	Munkács	1917.III.2.
4	38°48°	Miskolc	1915.IV.18.	9	41°48°	Szatmár-Németi	1915.VI.19.
5	39°48°	Debreczen	1918.II.19				

⁶ A térképekre lásd: Suba János: A Honvédség térképei IN: „...És Újfént hadiüdők! (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939–1945 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2005. 328–332 p.

3. Katonaföldrajzi méltatás

A sokszorosított szöveg borítóban, 3 ív terjedelemben 21,5x34 cm méretű papíron található. Az északi határszakasz hármas felosztásban szerepel (a tartalomjegyzékben felsorolt cím nem azonos a fejezetcímekkel).

(3.1) I. A dunai határszakasz – Pozsonytól-Budapestig (14 oldal)

(3.2.) II. A nyílt határszakasz – Az Ipoly torkolatától-Sátoraljaújhelyig (17 oldal)

(3.3.) III. A tiszai határszakasz Sátoraljaújhelytől Máramarosszigetig (14 oldal)

A leírások tartalmi felépítése, tagolása a következő: I. Terep-, talaj, elhelyezési és ellátási viszonyok, II. Vizek; III. Útviszonyok; IV. Vasútvonalak; V. Összeköttetési viszonyok; VI. Éghajlat, VII. Egészségügyi viszonyok, VIII. Ivóvíz.

(3.1) Az *I. rész. A dunai határszakasz* katonaföldrajzi méltatása (Ehhez a 35°48' Pozsony, 36°48' Komárom, 37°48' Budapest-Losonc szelvények tanulmányozása kell.) A szöveges értékelés 14 oldalas. A szöveg felépítése hármas tagozódású: az A.) fejezet a jobb partot, a B.) fejezet a völgyet és a C.) fejezet a bal partot írja le. A jobb-, és bal part további felosztása már ismert.

(3.2.) A *II. rész az Ipoly torkolatától-Sátoraljaújhelyig terjedő nyílt határszakasz* katonaföldrajzi méltatása. A terület lehatárolása: a Budapestet – Miskolcon – át Sátoraljaújhellyel összekötő vasút és műúttól északra, mert ez választó vonalat képez, amelytől délkeletre a hadműveletekre kedvező és segélyforrásokban gazdag Nagy Magyar Alföld, északnyugaton pedig a hadműveletek szempontjából változó értékű felső magyarországi hegyvidék terül el. (Ehhez a 36°48' Komárom, 37°48' Budapest-Losonc, 38°48' Miskolc, 39°48' Debrecen, 38°49' Lőcse, 39°49' Kassa szelvények kelljenek.)

Első részben (A.) a felső magyarországi hegyvidék azon területeit írják le, melyet nyugaton a Garam alsó folyása és a Duna, keleten pedig a Tarcal–Hernád völgye határol. Ezen területen a fővonulatában a nyugat–keleti illetőleg északkeleti irányú, hadműveleti akadályt képező hegyvonulatok jellemzése történik meg: 1. Börzsöny hegység, Naszály, Mátra, Bükk, 2. Magyar Érc-hegység, 3. Fátra és Alacsony Táttra, 4. a Kárpátok fővonulata (Magas Tátrával), 5. Ipoly völgy és mellékterepe, 6. Rima- Sajó völgye, 7. Garam felső folyásának völgye és a 8. Hernád, Poprád, Vág völgyek vonulata a fő közlekedési vonalaikkal és a részben hadműveletekre alkalmas mellékterepeikkel. A második részben (B.) a Tarca- Hernád völgy vonulatától keletre eső területeket az Ipoly és Ondava- Bodrog völgy vonaláig ismerteti. A harmadik részben (C.) a Nagy Magyar Alföld (Duna-Tisza köze) leírása történik meg. Következő fejezetek vannak még: II. Vizek, III. útviszonyok, IV. vasutak, V. összeköttetések, VI. Éghajlat és egy rövid összefoglalás.

(3.3.) A *III. fejezet a Tisza menti határszakasz* katonaföldrajzi méltatása 14 oldalon. Ez határszakasz Sátoraljaújhelytől Máramarosszigetig terjed. Ehhez 8 darab térkép: 39°48' Debrecen, 38°48' Miskolc, 40°48' Munkács, 41°48' Szatmárnémeti, 41° 48' Máramarossziget, 38°49' Lőcse, 39°49' Kassa, 40° 49' Ungvár

és 41°49' Stryj⁷ (Turka), tanulmányozása szükséges. Az I. részben a Terep-, talaj, elhelyezés-, és ellátás. A terület lehatárolása az két részre: az A.) részben a Nagy Magyar Alföldre, ezen belül az Alföldet öt részben (Tisza balpartja, Nyírség, Szatmári síkság, Tisza völgye, Tisza jobb parti síkság) tárgyalja.

A B.) rész az Északkeleti hegyvidéket tárgyalja. Ezen belül két részre, a Keleti Beszkidekre és az Erdős Kárpátokra tagolták. Ez után a szokásos fejezetek: II. vizek, III útviszonyok, IV. vasutak. V. összeköttetések, VI. éghajlat, melyek a rövid összefoglalás előtt kiegészülnek a VII. egészségügyi viszonyok és a VIII. lakosság fejezetekkel.

3.4. Mellékletek a Katonaföldrajzi méltatáshoz

Ebben különböző térképeket, térképvázatokat, táblázatokat, grafikai ábrázolásokat találunk, amelyek a jobb megértést segítik elő.

(4.1.) Az *I. melléklet a néprajzi térkép*. A Dunai államok néprajzi térképe, amelyet Györffy István tervezett. Méretaránya 1:2200000, mérete 59x33,5 cm. 16 színnel jelöli a népeket a lakatlan területen kívül. Alul táblázatban a régi államok (történelmi Magyarország, Románia, Szerbia) és az új országok nemzetiségi megoszlásait, népsűrűséget és Nagy-Magyarország feldarabolásainak adatait találjuk.⁸ A térkép a M. Kir. Állami Térképészet kiadása, évszám nélkül.

(4.2.) A *II. melléklet* a katonai méltatáshoz egy táblázat *Népesség, nemzetiség és vallás* szerinti megoszlása Csehszlovákiának az 1921. évről.⁹ Táblázatos formában mutatja be az új állam országrészeinek 7 nemzetiség (cseh, szlovák, német, magyar, ruszin, lengyel, zsidó, egyéb, külföldi) és 6 vallás (római-, görög katolikus, görög keleti, ágostai evangélikus, evangélikus református, egyéb protestáns, zsidó, felekezet nélküli) szerinti adatait és százalékos megoszlását. Érdekessége, hogy a városok (területek székhelyei) közül Brünn (Brno) nemzetiségi adatai hiányoznak.

(4.3.) A *III. melléklet a Terület nagysága és a művelési ágak*. a táblázatok közül az egyik 30 (csehszlovák megszállás alá került és mai magyar) megyére lebontva mutatja be a művelési ágak szerinti %-os megoszlást az 1894 évi kataszteri adatok alapján. A másik táblázat Csehszlovákia 5 ország részére lebontva sorolja fel az adatokat.

(4.4.) A *IV melléklet a Pozsonyi hídfő erődítése* címet viseli. Ez 1:25000 méretarányú, 32x40 cm nagyságú fekete térkép vázlat, benne pirossal 8 db katonai egyezményes jel: gyalogsági-, géppuska-, lövegállás, 3 illetve 6 soros drótakadály, fényszórók, robbantásra előkészített helyek. A hídfő erődítései 1920-ban a királypuccs idején készültek. 1923-ig úgy voltak, nem nyúltak hozzá. A magyar

⁷ Később a szelvényszám megnevezése Turka lett.

⁸ Ez a térkép a Hadtörténeti Térképtár B. II.c. 106. jelzet alatt van bevételezve.

⁹ A táblázat jelzete 10800/HM.VI.2.a.-1923 szám, 5. melléklet.

felderítés szerint karbantartásuk hiányos, csak a kiélesedett politikai viszonyok idején szállják meg és végeznek minimális karbantartást.

(4.5) Az *V. melléklet* (Észak /cseh/) Komárom erődítési munkálatait ábrázolja 1: 25 000 méretarányban. 4 db katonai egyezményes jel: gyalogsági-, géppuska-, lövegállás, dróttakadály (nem tudjuk, meg hogy hány soros), farkasvermek és a telefonvonalak vannak pirossal jelölve. A város vázlata 26x21 cm nagyságú, amelyben a katonailag fontos objektumokat: raktárakat, telefonközpontot, víztornyot, postát, autógarázst jelölték be. Megjegyzésként szerepel, hogy „*a műszaki munkálatok futólagos tábori erődítményszerűek és a királypucss idején készültek. Karbantartva nincsenek, csak időközönként, midőn feszültebb politikai viszonyok idején részben megszállják az állásokat. A régi várban és az erődökben kaszárnyák, felszerelési, élelmezési és tüzérségi raktárak vannak.*”

(4.6). A *VI. Keresztmetszetek* (terepjellegek a katonaföldrajzi méltatáshoz) című melléklet kettő darab 94x62 cm papírlap mindkét oldalán 13 darab keresztmetszetben mutatja be az északi hadszíntér terepjellegeit. A metszetek a kettő-százazres térképek alapján készültek, a magasság torzítása ötszörös. A következő keresztmetszetek kerültek ábrázolásra:

- I. Nagyigmánd – Budapest.
- II. Tatabánya – Süttő – Dunán át északnak.
- III. Érsekújvár – Rétság (Váctól északra).
- IV. Balassagyarmat – Putnok (Sajó völgyben).
- V. Balassagyarmat – Vlára hágó.
- VI. Szered (Vág völgy) – Landshut (Morvavölgy).
- VII. Csap – Turjaremete – Turka, a Vihorláton és az Erdős Kárpátokon át.
- VIII. Ipoly völgytől – Mátrán – Bükkön át a Sajó völgyig.
- IX. A Magyar Érchegység hosszmetsete a déli lejtő mentén, Újbányától (Garam völgy) – Rozsnyóig.
- X. Az alacsony Tátra és a Gömöri – Szepes érchegység metsete a Nagy Fát-rától–Kassáig.
- XI. a Rimavölgyből – a Magyar Érchegységen – Alacsony és a Magas Tátrán át Neumarki medencéig (Nowy Targi medence).
- XII. Csorba – Eperjes – Homonna, a Szepesi, Eperjesi- és a Varannó-Homon-nai medencén át.
- XIII. A Pelsőci fennsíktól – Sátoraljaújhelyig.

(4.7) A *VII. melléklet a talajviszonyok térképe*.¹⁰ Ez a térkép 100x108 cm nagyságú. A nyomdai előállítás miatt kettő darabban van és nem ragasztották össze, a nyugati rész 39x100, a keleti rész 78x100 cm nagyságú. Címe: Dunai Közép-Európa talajviszonyai. Vázlatos ábrázolásban a főbb talajnemek (leírások és helyi ismeretek alapján ábrázolja). Kiadás éve 1926, kiadta a M. Kir. Állami Térképező

¹⁰ A Hadtörténet Térképtárban ez a térkép B.II.b.19 jelzet alatt található.

Intézet. Méretaránya 1:750000, jelmagyarázata a Bonne féle 1:750000 méretarányú Közép-Európa térképek jelmagyarázatával megegyezik. A színmagyarázat 10 talajtípust különít el.

3.5. Útleírás

Az útleírás három részből áll. Az útszámok és a kettőszázézes térképek alapján írja le és jellemzi az utakat. (5.1) Az első részben 13 oldalon 1–43.sz. utakat írja le, amelyek a 36°48° Komárom, 37°48° Budapest-Losonc szelvényeiken található. (5.2.) A második részben 13 oldalon a 44–136. számú utakat írja le, amelyek a 38°48° Miskolc, 39°48° Debrecen, 39°49° Kassa és 40°48° Munkács szelvények fedőterületén található. (5.3.) A harmadik részben a 401–451. számú utak leírása található 10 oldalon, a 37°48° Budapest-Losonc, 36°48° Komárom és a 35°48° Pozsony szelvényeken. A leírás mellett nem található korabeli térkép. viszont a dobozban az 1934 évi Útleírás II. bővített kiadás található. Így a régi útleírás érvénytelen.

3.6. Iparvasutak és sodronykötélpályák

A négy oldalas táblázatban a leírt területen található vasutak megnevezése, nyomtávja, üzemmódja (ló, gőz, benzin, villany), mozdonyok és kocsik száma, egy kocsi teherbírása, a vasútvonal hossza és a megjegyzés rovat alapján jellemzi a felsorolt 48 vasútvonalat. Azzal a megjegyzéssel, hogy a hiányzó adatok utólag pótoltnak. Itt szerepel a terület egyetlen drótkötélpályája (a Mónosbél–Egrecsehi kőszénbánya Rt. villamos üzemű drótkötélpályája) 11,03 km hosszúságban.

3.7. Folyamleírás

A folyamleírás két nagy részből áll: I. A Duna Dévénytől Budapestig és e szakasz baloldali mellékfolyói. II. A Tisza eredetétől Szolnokig és mindkét oldal mellékfolyói.

(7.1.) I. *A Duna Dévénytől Budapestig* és e szakasz baloldali mellékfolyói leírás, 51 oldal terjedelmű. A folyókat elsősorban (I.) mint akadályokat és (II.) szállítási vonalakat írja le, utána veszi sorra a mellékfolyókat (III.).

A Duna, mint (I.) akadály: 1. medre, 2. víztömege, 3. átjárók, 4. völgyképződés, átkelési viszonyok alapján jellemzi, utána, mint (II.) szállítási vonal és (III.) a mellékfolyók ismertetése történik meg. Így a Duna bal parti mellékfolyói: Dudvág és Feketevíz, a Vág, Árva, Nyitra, Zsitva (Tormás–Zsitva csatorna), Garam, Ipoly jellemzése történik meg az előbb ismertetett szempontok alapján. A folyók tanulmányozásához három (35°48° Pozsony, 36°48° Komárom, 37°48° Budapest-Losonc) térképet írnak elő.

(7.2.) A II. A Tisza eredetétől Szolnokig és mellékfolyói leírás 62 oldalas. Ezen folyók a 38°48' Miskolc, 39°48' Debrecen, 40°48' Munkács, 41°48' Szatmárnémeti, 42°48' Máramarossziget, 38°49' Lőcse, 39°49' Kassa, és 40°49' Ungvár szelvények fedőterületén találhatóak. Ugyanazok a szempontok (I.) mint akadály, (II.) szállítási vonal, és a (III.) mellékfolyók. Itt a baloldali: Fehér Tisza, Vissó, Iza, Batár- Túr patak, Szamos, Ecsedi-láp főcsatornáit kerülnek sorra, míg a jobb oldalon: Tarac, Talabor, Nagyág, Borsova Latorca és a Bodrog, /ennek mellékfolyói: Laborc, Ondava/, Tapoly, Sajó és mellékfolyói: Bódva, Hernád /Tarca, Rima/, Eger és Zagyva ismertetése történik meg.

3.8. Hadtápségédlet

Ez a legsokoldalúbb a tájékoztató adatok közül, hét mellékletet tartalmaz.

(8.1.) I. melléklet Az általános részben hangsúlyozták, hogy a hadtápségédletek összeállításánál a beosztás alapja a volt magyar megyék és járások voltak. A községek adatait egyrészt területi okokból mellőzték, másrészt a termelési adatok évenként erősen ingadoznak.

A ségedlet kimutatásait egységesíteni nem tudták a rendelkezésre álló források különbözősége és megbízhatósága miatt. Ezért tüntették fel a források évét és eredetét. Áttekinthetőbb – az új határviszonyokhoz alkalmazkodó kimutatások összeállítását a régi és az új politikai határok beosztásának különbözősége akadályozta; illetve még nem konszolidálódtak az új közigazgatási beosztások ahhoz, hogy teljesen megbízható adatok álljanak rendelkezésre.

A források különbözősége szembeűnő: a régi magyar országos statisztikai adatok egységesek és megbízhatók, a csonka-magyarországi statisztikai adatok hiányosak és még feldolgozás alatt vannak, a régi magyar adatok nyomán készült cseh adatok részben hiányosak, részben más célokra szolgálnak ezért meghamisították, a cseh adatok hiányosak és az egész Csehszlovákiára kiterjedően általános számokkal operálnak, a régi katonai adatok a múlt század 90-es éveiből származnak. Ezek figyelembevételével a ségedletek összeállításához a rendelkezésre álló legújabb és legmegbízhatóbb adatokat vették alapul. Csehszlovák adatokat csak ott vették fel, ahol újjak és megbízhatók voltak. A régi katonai adatokat ott vették figyelembe, ahol azok természetűknél fogva nem változtak, illetve pótolhatatlanok voltak. Ezeknél a megközelítőleges változásokat feltűntették.

Külön kiemelték, hogy a hadműveletek folyamán a szolgáltatásokat (harácsolások) nem községekre, hanem területekre – legcélszerűbb a járásokra, vagy megyékre – kell kivetni, melyhez a ségedletek adatai szolgálhatnak alapul. Hangsúlyozták, hogy a ségedletek adatai sohasem tekinthetők végleges és pontos számoknak, csupán általános tájékoztatásul szolgálnak.

(8.2.) A II. melléklet Csehszlovákia politikai beosztása, 1:300000 mértarányú, egyszínű (fekete) vázlaton, 31x18 cm nagyságban. Feltűntették rajta a régi

magyar megye határokat. Külön lapon sorolták fel 54 fontosabb magyar város új csehszlovák megnevezését.

(8.3.) A *III. melléklet* Csehszlovákia katonai beosztása 1923-ban, 1:300000 mértarányú vázlaton, 36x24 cm nagyságban. Pirossal vannak jelölve a hadosztály körletek, a hadkiegészítő körletek határai, számaik és székhelyeik.

(8.4.) A *IV. melléklet* a népesség, terület, házak táblázata, amely 8 oldalon sorolja fel vármegyék szerint járásonként és városokként a lakosság számát, a terület nagyságát és a lakóházak számát, részletezve a kőből, téglából épülteket, illetve a zsúptetővel ellátottak számát.

(8.5.) Az *V. melléklet* az állatállomány: ló, szarvasmarha, juh, sertés szerinti megoszlását a vármegyék szerint járásonként és városokként 8 oldalon részletezi. Az adatok az 1917. évi magyar statisztikai adatokból valók.

(8.6.) A *VI. melléklet* a mezőgazdasági termékek statisztikája 4 oldalon. Vármegyék és törvényhatósági jogú városok szerint sorolja fel a búza, rozs, árpa, zab, tengeri, burgonya és a dohány termelés nagyságát métermázsában;¹¹ a bor mennyiségét hektoliterben¹² adja meg az 1915. évi statisztikai adatok alapján. A széna átlagos hozamát az 1896. évi katonai adatok alapján métermázsában tünteti fel. Az erőterület nagyságát és ezen belül a túlevelűek megoszlását az 1915. évi magyar és az 1920. évi cseh adatok alapján közli.

(8.7.) A *VII. melléklet* az ipari termékek és a bányatermékek táblázatait takarja. Az ipari termékek táblázatban 21 darab „katonailag” fontos termékeket gyártó gyárak, gépeinek száma, a termelt éves mennyiség van felsorolva. Ezek a textilgyártás (textil, gyapjú, vászon, juta, fonal, selyem), bőripar, lábbeli gyártás, élelmiszer (szesz, sör, cukor, cukorfinomítás) gyártás, üveg, papír, gyufagyártás, kőolajfinomítás, robbanószer gyártás, vagon- autó, vas és gépgyártás kategória szerepel.

A bányatermékek táblázatban 1920. évi adatok vannak megadva az arany, ezüst, réz, vas, ólom, horgany, ón, antimon, cinóber¹³, nyersolaj, só, kőszén és barnaszén éves termelésére egész Csehszlovákiában, illetve a volt magyar területeken.

(8.8.) A *VIII. melléklet* az egészségügyi táblázat, amely a magyar területeken törvényhatóságokként (vármegyéként és /cseh/Komárom városában) sorolja fel a diplomás orvosok, gyógyszerészek valamint a kórházak és a kórházi ágyak számát, az 1914. évi magyar és az 1920. évi csehszlovák statisztika alapján.

(8.9.) A *IX. melléklet* a fogatolt járművek (parasztszekerek) 8 oldalas táblázata, amelyben vármegyék szerint járásonként és városokként sorolja fel a fogatok számát (ló, ökör, és egyéb megosztásban) az 1895. évi statisztika szerint. Kiemelték, hogy ezek az adatok csak tájékoztató jellegűek, a legtöbb esetben szerintük 20-25%-kal több jármű lesz található a területen. Érdekesség, hogy megadták az 1 km²-re eső járművek számát is.

¹¹ Súlymérték 100 kg.

¹² Térfogat mérték = 100 liter

¹³ A cinóber szín festék ásványa a cinnabarit, higanyszulfid.

Azért is tartottuk fontosnak az országleírás – még ha terjedelmi korlátok miatt csak egy részének – ismertetését, mert ennek alapján készült el Somogyi Endre m. kir. vezérkari őrnagy Magyarország és a környező államok katonai földrajza (1 térképpel és 127 ábrával) című könyve, amely először 1928-ban jelent meg és nem csak tankönyvként, hanem kézikönyvként is használták a honvédtisztek generációi.

Forrás

Hadtörténelmi Levéltár. Vezérkar Főnöke iratai. 157. doboz.

Irodalom

SUBA (2005): A Honvédség térképei In: „... És Újfént hadiidők! (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939–1945 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Budapest 2005. pp. 328–332

SUBA (2017): A Térképészeti Intézet Országleíró osztályának működése 1919–1945. In: Történeti Földrajzi Közlemények 2017. 5. évf. I.sz. pp. 131–142.

SZIJJ (szerk.) (1997): Fond – és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Sorozatszerkesztő: dr. Szijj Jolán, Bp. 1997. pp. 68–69.

Térképek

Hadtörténelmi Térképtár B.II.c. 106.

Hadtörténelmi Térképtár B.II.b.19.

A REGIONÁLIS KUTATÁSOK TÖRTÉNETI ALKALMAZHATÓSÁGÁNAK PROBLÉMÁI – A GISTÓRIA LEHETŐSÉGEI MAGYARORSZÁGON

DEMETER GÁBOR

The problems of regional approach in historical research – the possibilities in GISStory in Hungary

This study concentrates on the problems of the application of geographical (regional) approach in historical research. Historians usually refrain from analyzing territorial patterns partly because of the lack of computer knowledge, partly because of the dominance of vertical structures and sociological approach in research. On the other hand, geographers skilled in GIS, multivariate statistics and database handling focus on present processes and predictions and refrain from investigation of the past, although in some cases (like examining the process and stages of peripherization) the knowledge on past would be necessary to find efficient instruments in order to overcome the obstacles. The lack of knowledge on historical causes may result in extra costs and mistargeted objectives, hindering the success of modern development planning. This study enumerates on the one hand how history can help solve questions like this with the aid of GIS-techniques and regional approach, on the other hand it offers applications, which may generate income instead of costs: the involvement of GISStory in tourism may be one of these. The article summarizes the recent efforts of Hungarian GISStoryans and compares it with the income-generating western trends.

Jelen tanulmány a címben felvetett problémakör csupán egyes részeire kíván reflektálni. Nem lesz szó a módszertani nehézségekről (csak érintőlegesen): a koherens adatbázis építésének problémáiról, az adathiányról, a hozzáférés korlátairól, a matematikai statisztikai módszerektől (a kvantitatív-komparatív szemlélet-től) való távolságtartástól, a jelenlegi történészképzés metodológiai hiányosságairól (a számítógépes alkalmazások és így a GIS alulreprezentáltságáról) és a mindenkori politikai viszonyok erős behatásáról. A regionális kutatások történeti alkalmazhatóságának problémáit elsősorban a régió fogalmának eltérő interpretációin és a legutóbbi munkákban¹ megjelenő régió-értelmezéseken és történet-szemléleten keresztül igyekszünk megvilágítani.

A régió-fogalom problematikája nemcsak a régió léptékbeli megközelítésének differenciáltságában rejlik: legalább ennyire gondot okoz, hogy a különböző tudományterületek is eltérő régiófogalommal operálnak, de az is, hogy még egy

¹ Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.) 2018: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Budapest–Debrecen, MTA BTK TTI, 338.

tudományon (mint pl. a földrajz) belül is számos értelmezési lehetősége van a régió fogalmának.

A társadalomföldrajz például megkülönböztet formális-hasonlósági, fejlettségi, funkcionális stb. régiókat (Győri R. 2007, Beluszky P. 1982, 2000), melyek jellege, definíciója eltér – így szükségszerű, hogy területi képük sem feltétlenül azonos. Szintén nem szükségszerű, hogy ezek határai egybeessenek a természetföldrajzban használt régiók határaival, noha a történeti fejlődésben erre főként a preindusztriális társadalmakban van példa (amikor az emberi gazdasági tevékenység még nem szakad el a főként agrártevékenységek által hasznosított közvetlen környezetétől). A természetföldrajzi lehatárolás ráadásul maga is változik (Dövényi Z. szerk. 2010), s bizonyos korokban nem természetföldrajzi – néprajzi, társadalomföldrajzi – tényezőket is figyelembe vesz, erre különösen jó példa a két világháború közötti Princz Gyula és Teleki Pál-féle, vagy Fodor Ferenc-féle elképzelés. Ez mind nehezíti a földrajzi régiófogalom történeti adaptációját, mint erre Timár Lajos is rámutatott (Timár L. 1993). A különféle történeti kísérletek fennakadtak a különböző értelmezések és az időtlenség problémáján. Tudniillik a történelem időben (is) vizsgálódik, a régiók élete viszont véges, s nem szükségszerűen felel meg a történeti korszakhatároknak, illetve eltérő korszakokban eltérő típusú régiók jelennek meg, melyek között a viszonyrendszer nem evidens. Ugyanígy problémát okoz a történészek körében a földrajz által a jelenlegi helyzet leírására használt régiók időbeli visszavetítése.

Nézzük meg ezek után a problémát részletesebben. A földrajz által *formális*, (*hasonlósági*) *régiókként* ismert régiókat – a hasonló társadalmi-gazdasági-demográfiai adottságú (relatív homogén)² területeket (lehatárolásukra a földrajzban a klaszteranalízist, ellenőrzésére diszkriminancia-analízist szoktak használni) – a történeti demográfiában Faragó Tamás (Faragó T. 1984) „történeti tájnak” nevezte el. Lehatárolásukhoz ő az indikátorok egymásra vetítésének módszerét alkalmazta.³ A „történeti táj” nem állandó képződmény, és interpretációja sem egységes. Az ekként azonosított entitások *időben és kiterjedésben is mutathatnak jelentős dinamikát* (akár el is tűnhetnek): a „történeti táj” korszecifikus jelenség.⁴

Az ipari forradalom korában a kapcsolatok intenzívvé válásával, a tájak és közösségek kapcsolatrendszerének átalakulásával, mutatóik változásával és belső

² Hogy ez mit jelent, megint komoly módszertani vitákra ad lehetőséget, ami viszont áttételesen rombolja e régiófogalom történettudomány számára való felhasználhatóságát, részben a nem egyértelmű mivolta, részben a történész számára bonyolult módszertan miatt.

³ Módszertanilag fontos megjegyzés, hogy a hasonló adottságaik révén kirajzolódó térképi foltok akkor tekinthetők valóban létező entitásoknak, ha ezt az utólagos kontroll is megerősítette. A Faragó-féle fedetési módszer előnye, hogy nem kell foglalkozni a változók normáeloszlásának problematikájával, melynek sok „hasznos” változó áldozatul eshet egy klaszteranalízis, vagy faktoranalízis igénylő vizsgálatnál – viszont nem képes azonosítani a független változókat ezen módszerek nélkül.

⁴ Azaz, a jelenben létező (geográfiai) régiólehatárolások nem szükségszerűen visszavetíthetők a múltba és interpretálhatók történeti régiókként, és fordítva: a történeti régió létezésének kora is korlátos.

differenciálódásával ráadásul felmerült a régiófogalom újraértelmezésének szükségessége.⁵ A homogenitás (vitatható) kritériumát egy komplexebb (kooperáción, egymásrautaltságon és vonzaskörzeten alapuló) funkcionális megközelítés váltja fel,⁶ s az így lehatárolható régiók nem estek egybe az előző koncepció által kirajzoltakkal.⁷ Tóth Tibor ugyan megkísérelte összebékíteni történeti tájkonceptiójában⁸ a két szemléletet, de ez sem volt ellentmondásmentes.⁹ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a funkcionális régió, éppen azért, mert eltérő jellegű területek kapcsolatán alapszik, fejlettség tekintetében sem egységes, tehát *fejlettségi régióként* (ez ui. egy harmadik nézőpont) rá tekinteni nem lehet. A formális régiók ugyan jobban megfelelnek a fejlettségi régióknak relatív homogenitásuk miatt, de mégsem esnek egybe: az (állapotot kifejező) *fejlettség* ugyanis komplex minősítő kritérium (és persze nem keverendő össze a dinamikus jellegű *fejlődéssel*), emiatt azonos fejlettséget mutathatnak olyan területek is, melyek egyedi indikátoraikat tekintve egyébként különböznek (pl. más-más mutatóik gyengék vagy erősek), azaz eltérő formális-hasonlósági régió részei, miközben viszont azonos fejlettségi régióba tartoznak. (Ugyanígy, a látszólag hasonló jelenséget mutató térrészek között is jelentős differencia lehet a kiváltó okok tekintetében – lásd erre példaként a törvénytelen születések arányának területi képe kapcsán megfogalmazott multikauzalitást – *Demeter G.*, 2017.)

⁵ Beluszky Pál rámutatott, hogy a Cserhát települései hiába hasonlók demográfiai és gazdasági mutatóik alapján, valójában gazdasági kapcsolataik gyengébbek, mint rájuk nem hasonlító, környékbeli településekkel mérhető kapcsolatok intenzitása. *Így a terület hiába tekinthető régiónak formális szempontból, funkcionálisan nem az, mert más területek vonzaskörzetébe esve még fragmentálódik is.* (Beluszky P., 1982: 302 és 322.)

⁶ Mely szükségszerűen feltételezte a (modernizációs) centrumok létét. Beluszky Pál szerint a magyar regionális szerkezetet magyszerű centrumok és széles, de gyakran mozaikos, többes vagy bizonytalan kötődésű átmeneti jellegű határvonal jellemzik a két világháború között.

⁷ Ráadásul, mint a kapitalizálódás folyamatának kezdetét regionális szempontból (Moson megye) vizsgáló Horváth Gergely Krisztián felismeri (2013), az egyes gazdasági-demográfiai-társadalmi-ökológiai-kulturális jelenségek és tevékenységi formák eltérő területi kiterjedést érhetnek el, és nem mindig töltik ki a „predefiniált” régiót vagy épp túlnyúlnak a határain. Így az lehet merőben „történeti konstrukció” is. Horváth a komplex szemléletű régiótörténeti megközelítést példakénti módon alkalmazva új irányt nyit a hazai történetírásban, mikor szakít Faragó valójában mikroszintű holisztikus vizsgálódási módszerével (a fenti ötös felosztás Faragótól származik) és problémaközpontúvá teszi a regionális történeti kutatást, nem ragaszkodva a konkrét „térlehatároláshoz”.

⁸ A történeti táj „hosszú távon is változatlan terület-ökonómiai szociális egység, melyet döntően a gazdaság más egységeitől elkülönítő funkcionális rendszer jellemez, s ehhez a társadalmi foglalkoztatás speciális rendszere is kapcsolódott” (Tóth T., 1980: 240.)

⁹ A (funkcionális) régió belüli diverzitás/differencia sokszor nagyobb (különösen az ipari forradalom után), mint a régiók közötti: „az ipari forradalom elpusztította Anglia regionális geográfiáját”. Langton idézi: Timár L., 1993: 18. Ebből következik viszont, hogy a funkcionálisan hasonló szerepű entitások akár mozaikszerűek, pontszerű elterjedtséggel jellemezhetők is lehetnek, tényleges területi összekapcsolódás nélkül – enélkül viszont nem felelnek meg a régió földrajzi értelemben vett fogalmának. A langtoni idézet rámutat arra, hogy az ipari forradalom egy idő után (a történelmi tapasztalatok alapján is) homogenizálja a térségeket (rímelve Williamson elképzelésével).

Mindemellett pedig az általunk régió elnevezéssel illetett területi entitás maga is több hierarchiaszinten is megjelenik (léteznek transznacionális makrorégiók, de országrészekben belüli mikroregionális differenciák is), emellett méretük még azonos hierarchiaszinten is változatos lehet. Továbbá, az itt említett régiótípusok (akár méret szerinti hierarchikus, akár minősítő kritériumok szerinti tipizálásról van szó) nem szükségszerűen esnek egybe a természetföldrajzi beosztással, közigazgatási vagy statisztikai egységekkel sem. Ez maga is bonyolíthatja a történeti vizsgálatokat.

Mint Timár Lajos találóan összefoglalta: a történettudományban a társadalomtörténeti és gazdaságtörténeti kutatások régiófogalma (is) eltér. *Az előző számára inkább a formális régiófogalom, az utóbbi számára a funkcionális régiófogalom felel meg inkább.* Nem tud azonban mit kezdeni a regionális kutatás a régiókon belüli inhomogenitás jelenségével (belső egyenlőtlenségek, város-vidék dichotómia), melyek döntő része a városok kiemelkedésének, a városfejlődés rurálistól (és egymásétól is) eltérő jellegének és ütemének köszönhető. A várostörténészek számára evidens, hogy a város vagy pontszerű jelenségeként (önállóan), vagy funkcionális regionális keretek között értelmezhető.

Kérdés persze, hogy a fenti problémákat ennyire explicit módon kevésbé megfogalmazó történetírás hogyan viszonyul azokhoz a tudományterületekhez, melyek a térbeliséget vizsgálják. A regionális szemléletű gondolkodás az angolszász történetírásban már az 1980-as évektől jelen volt, felismerve, hogy „*a nemzeti osztálystruktúra (mint megközelítés) elfedheti az egyébként jelentős földrajzi differenciákat*” (Urry J. 1983: 123). Másként megfogalmazva a szociológiai (vertikális) szemlélet nem ad feltétlenül ekvivalens eredményt a horizontális (regionális) vizsgálattal. Ugyanez a probléma a helyzetleíráshoz használt statisztikai paraméterekkel: az országos átlag egyáltalán nem jellemzi jobban az ország sajátosságait, mint pl. a szórás, mely ugyancsak a teljes halmaz jellegzetességeinek egy másik aspektusára világít rá.¹⁰

Ugyanakkor – akárcsak Magyarországon – a geográfusok regionális irányú vizsgálatainak (fogalmainak és módszereinek) recepciója, adaptációja sokáig még a regionális történettudomány kifermálására törekvő történészek (Sydney Pollard) körében is gyenge maradt (Timár L. 1993:16). A történeti demográfiai munkák és a társadalomtörténet a 80-as évek kritikusai szerint kifejezetten mellőzte a területi különbségek elemzését. Ennek oka *csak* részben a régiófogalom bizonytalansága (az értelmezések sokfélesége) vagy a nacionalizmus és etatizmus centrikus történelemszemlélet (mely nyugaton egyébként sem meghatározó e korban). Ide kapcsolódik a léptékválasztás (és az ezzel járó generalizálás) problémája (a régió, mint hierarchikus fogalom diverzitása) és ehhez

¹⁰ Országos átlagérték alapján magyarázni országon belüli regionális jelenségeket (pl. pártviszályokat), hibás következtetéshez vezet. (E két paraméter hányadosa adja tulajdonképpen a belső egyenlőtlenségek méréséhez használt mutatók alapját).

kapcsolódóan a „homogenitás”¹¹ (formális régiók, történeti tájakra irányuló vizsgálatok esetében); az időbeli összehasonlíthatóság már említett problémája (a régió nem feltétlenül stabil képződmény); részben pedig maga a regionális megközelítések kritikája-meghaladása (ami az előbbieken túl a mozaikosság jelenségének és a belső egyenlőtlenségek problematikáját foglalja magában).¹² Ezt tetézte még a regionális kutatások szerepének-feladatának átértékelődése a történettudományban. Ennek eredeti célja ugyanis a szintetizáló – de adathiánnyal küzdő, így az általánosítás hibájába eső – országtörténettel foglalkozó történészek és a szintézisre alkalmatlannak tartott,¹³ de jó forrásismerettel bíró helytörténészek közötti információáramlási hézag kitöltése volt, s ez eleve eltért a geográfiában betöltött szerepkörétől, tovább nehezítve a módszertani adaptációt. Ezt a törekvést a történészek azonban vagy feladták, vagy a szükséges adatbázisok előállításával befejezettnek tekintették.

Ráadásul, miközben – újabb fordulattal – regionális kutatásokat megalapozó teóriák (pl. Williamson-hipotézis) relevanciája megkérdőjeleződött a geográfiában, ez a történettudományban még nem csapódott le. Pedig a koncepció sorsa nem irreleváns történeti szempontokból sem. A Williamson-hipotézis szerint *a területi (jövedelem)egyenlőtlenségek a kapitalista gazdaságfejlődés beindultával eleinte nőnek*, de később, a kapitalizmus érett fázisában konvergencia következik be (Williamson, J. G. 1965). E modell érvényessége esetén, ha 1910-ben *Magyarországon nagy differenciákat mérünk*,¹⁴ akkor az nem feltétlenül a hibás kormánypolitika számlájára írható, hanem az bizonyítja, hogy az ország kapitalista gazdaságfejlődés elején tart. E fázis természetes velejárója, hogy a fejlődés még csak a gócpontokban érzékelhető (Beluszky Pál fejlődésmozaikkal ilyen típusú fejlődéssel számol), ezek kisugárzó hatása korlátozott, emiatt pedig nagyok a belső egyenlőtlenségek. Ez a modell tulajdonképpen kényelmesen megmagyarázná a szituációt a felelősség kérdésének feszegetése nélkül, „természetes”

¹¹ Területegységek homogenitásvizsgálatához a klaszteranalízis helyett az ezen alapuló „pókháló-térképet” ajánlom. Ennek lényege, hogy nem a foltok, hanem a tér 2-3-4 ... n klaszterre bontása során keletkező határvonalakat kel különböző vastagsággal jelölve térképre vinni (a legvastagabb a 2 klaszteres bontásnál keletkező törésvonal, a többi egyre vékonyabb). Ezt követően ki lehet számolni a területegységre jutó vonalsűrűséget (négyzettrácsos rasztert alkalmazva) és végül az így kapott értékeket foltterképen ábrázolva a terület mozaikosságát-fragmentáltságát jelző sűrűségterképhez jutunk.

¹² Az angolok korán megfogalmazták kritikájukat, miszerint a régiókon belül mérhető különbségek sokszor nagyobbak, mint a régiók közöttiek (különösen az ipari forradalom után), s ez esetben régióról beszélni értelmetlen: mozaikosságról, vagy pontszerű góccokról lehet csupán, s nem homogén térrészekről. Azaz, a nagy homogenitású formális régiókat felváltják a vonzáskörzet alapú lehatárolással képzett funkcionális régiók, melyek lényege a munkamegosztásból fakadó heterogenitás. A két régió fogalmilag, de gyakran területileg sem fedi egymást.

¹³ A degradáló kifejezéseket a két tábor találta ki.

¹⁴ Márpedig azt mértünk: 4. ábra (Demeter G. és Szulovszky J. szerk. 2018).

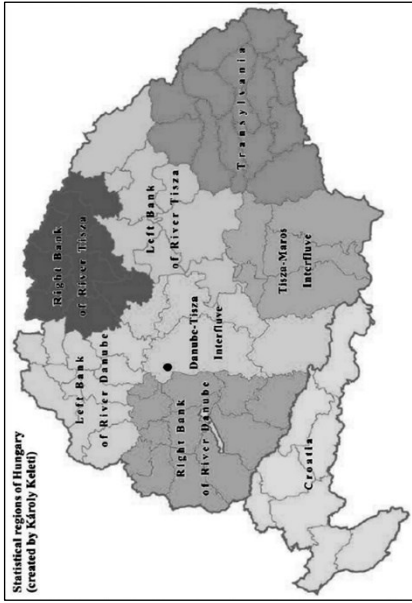
jelenségként (általános törvényszerűségként)¹⁵ taglalva a területi fejlettség eltéréseit. Csakhogy Gyuris Ferenc szerint (*Gyuris F.* 2014) Williamson műve a növekedés kommunista kritikáira adott válaszok sorába illeszkedik (Rostow ideológus, Hirschman teoretikus elképzeléseire és Kuznets számításaira alapozva), a történeti kérdések vizsgálata számára másodlagos, hiszen célja egy általános érvényű és optimista prognózis felállítása a jövő számára.¹⁶ (Azt viszont ő sem állította – bármi is a felelős a különbségek létéért, növekedéséért –, hogy a különbségek állami beavatkozás nélkül is törvényszerűen eliminálódnak. Az állami politikának tehát van felelőssége).

Összefoglalva: a történészek részben módszertani kétségeik (egyértelmű lehatárolás) és képzettségük hiányosságai (GIS, többváltozós statisztika, adatbázis-építés)¹⁷ miatt húzódoznak a regionális elemzések alkalmazásától (kivétel minden generációban akad: Katus Lászlót követte pl. *Nagy M.* 2003, majd *Szilágyi Zs.* 2018a, b), a kutatások területisége helyett pedig a szociológiai eredetű vertikális szemlélet (pl. társadalmi struktúrák) dominál – részben a földrajztudomány (1900–1945 közötti politikai szerepvállalását követő) diszkreditációja miatt. A regionális kutatási módszert alkalmazó földrajzosok viszont a regionális elemzések történeti kérdések elemzésében való felhasználásától ózdkodnak, s elsősorban a jelen problémáira és a prognózisra (területi tervezésre) fókuszálnak, főként a történeti kutatások során jelentkező problémák – pl. összevethető indikátorhalmaz kialakítása, vizsgálati terület – miatt (*Pénzes J.* 2014), noha a periferizálódás nem érthető meg a történeti gyökerek vizsgálata nélkül, ezzel az alkalmazott felzárkóztatási politika hatékonyságát rontva (*Győri R. és Mikle Gy.* 2017, valamint *Beluszky Pál* az üdítő kivételek a regionális differenciák trendjeinek vizsgálatát illetően).

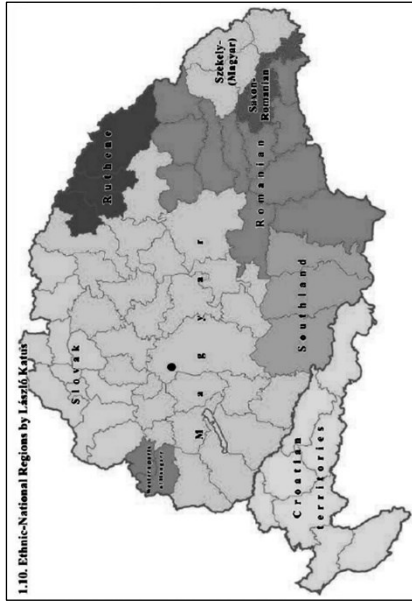
¹⁵ A szociologizáló-kvantitatív történetírás célja ilyen törvényszerűségek (nem egyedi, embertől független) jelenségek feltárása Herbert Spencer és Auguste Comte óta. A kvalitatív történetírás viszont elutasítja ennek realitását.

¹⁶ Rostow „take off” elmélete – félve a harmadik világban a szovjet befolyás növekedésétől, tehát részben propagandisztikus célok által vezérelve – azt hangsúlyozza, hogy a növekedésnek csak egyféle módja lehetséges, ennek szakaszai nem ugorhatók át, az egyetlen lehetőség a többiek utolérésére a gyorsaság, ezért a legfejlettebbet kell utánozni (az USA-t, nem a Szovjetuniót). Hirschman hatása abban jelentkezik, hogy Williamson is elutasította a szabad piac generálta konvergencia törvényszerűségét a regionális egyenlőtlenségek kezelése terén, szerinte szükséges az állami beavatkozás a különbségek csökkenéséhez. Kuznets pedig a preindusztriális és indusztriális kor közötti átmenet történeti vizsgálata révén járult hozzá Williamson modelljéhez, leszögezvén, hogy a kisebb jövedelmű országokban kisebb az egyenlőtlenség, mint az átlagos jövedelműek között (ez lett Williamson kiindulási pontja – ő azt tette hozzá, hogy a különbség a fejlődés növekedésével csökkenni fog, így reagálva az ellentétes tendenciát jósló balos állításokra). Reprodukálva (Maddison újabb adataira támaszkodva) Williamson vizsgálatát, Gyuris (*Gyuris F.* 2014: 162–178) több ponton falszifikálta azt.

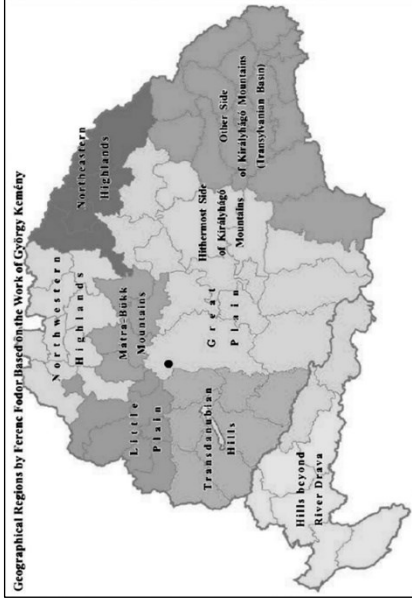
¹⁷ Annak ellenére, hogy a GIS-történetírás Németsországban jóval divatosabb és közérdekű, sőt gazdaságilag hasznos applikációkat is előállít a történeti (pl. várostörténet) kutatások új dimenzióba helyezése mellett, a történész képzésből továbbra is hiányzik a GIS (ezzel szemben viszont a Darmstadti Műszaki Egyetemen van történeti tanszék, melynek célja a területi tervezés, sőt városépítéssel segítése).

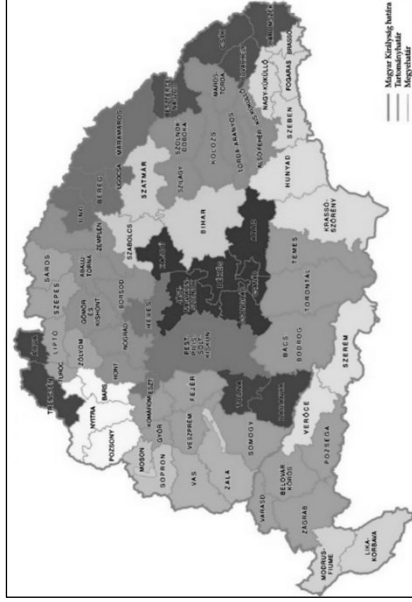
I.a) Keleti Károly (KSH) statisztikai régiói

I.c) Etnikai alapon definiált régiók Katus László

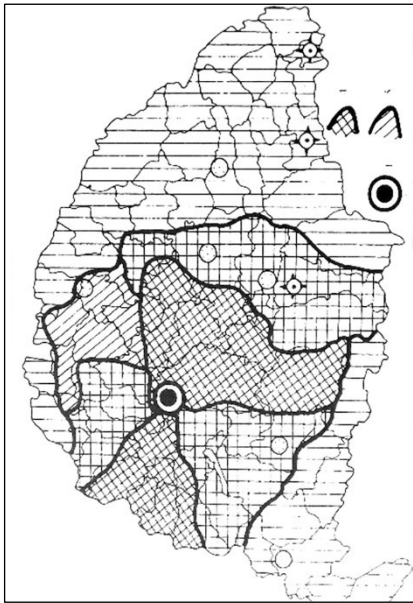

I.b) Fodor Ferenc felosztása Kemény György alapján

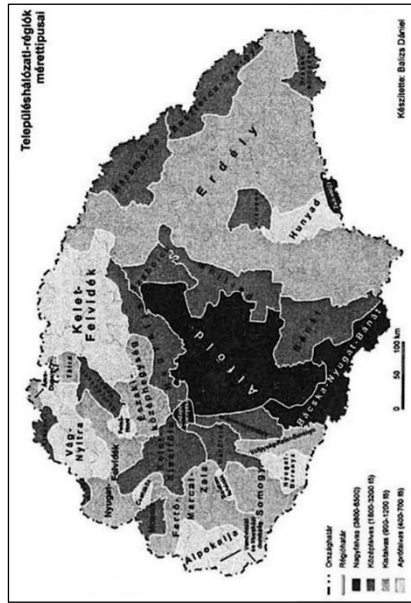

I.d) A mezőgazdaság regionális szerkezete (Nagy M. 2003)

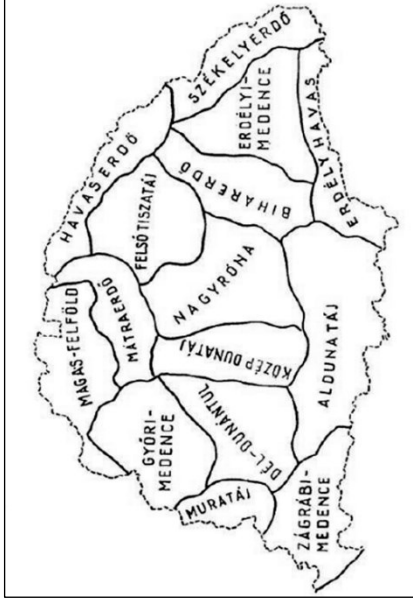
I. ábra (a–d). A történeti Magyarország különbözőféle regionális felosztásai (– vö. 4. ábra)

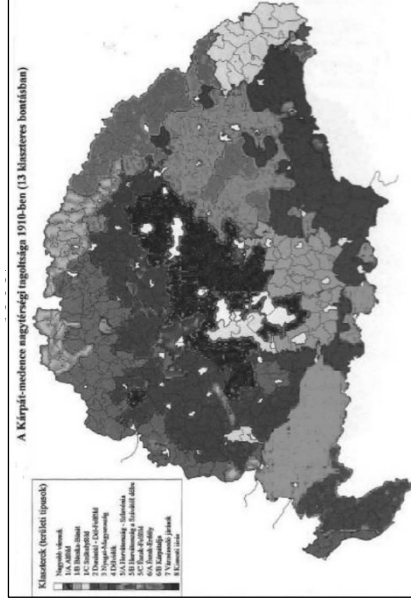
I.e) Beluszky Pál (2008) modernizációs övezetei

I.g) A Bajmócy-Balázs-féle településhálózati régiók

I.f) Magyarország természetföldrajzi tájai (Prinz Gy.)

I.h) Györi R. klaszteranalízissel elkül. hasonlóság régiói (2007, 13 csoport)

I. ábra (e-h). A történeti Magyarország különböző regionális felosztásai (– vö. 4. ábra)

Teszik mindez annak ellenére, hogy kísérletek korábban is voltak a területiség és időbeliség, a történelem és a földrajz összekapcsolására. A történelem és földrajz közös platformra hozása a geográfiában először Reclus nevéhez köthető („*a történelem múltbeli földrajz, a földrajz jelenkori történelem*”) a 19. század végén (igaz, az ő definíciója erősen szűkítő interpretációja a két tudománynak). A történészek között a regionális kutatás Anthony Giddens és az „*új történeti földrajz*” révén nyert jogcímet (a történészek nem kizárólagosan az idődimenzió specialistái, miként a földrajzosok sem egyedüli specialistái a térnek és az idődimenzió specialistái nem kizárólag történészek). (Giddens, A. 1986: 355). A két diszciplína közös platformra hozása (egyben a korábbi álláspontok kritikai vizsgálata – kiállják-e a történeti nézetek más módszerek próbáját) volt a távlati célja a GISa Hungarorum kutatócsoport munkájának is, melynek eredménye a „*Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon*” c. kötet. Az 1897-es orosz népszámlálás területi jellegzetességeit boncolgató – a történelmi folyamatokat a GIS és a regionális elemzések módszerével vizsgáló – cikk (Demeter G. 2018) pedig arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja, a politikailag diszkreditált és nem is kellőképpen tudományosnak tekintett történelem és földrajz „házassága” jobb magyarázatot ad-e a jelenkori politikai válságok területi mintázatára, mint a „tudományosabb”, felkapottabb és inkább jelenkori problémákkal foglalkozó politológia és szociológia. Az újabban a szociológiában-politológiában is teret nyerő, de a geográfiában is meggyökeresedő terminus technikusok, mint a „path dependency” és a „phantom borders” vagy a „frozen conflicts” pedig egyértelműen történelmi ihletettségűek – mivel implicit módon az időbeliségre utalnak – még akkor is, ha ezt eufemizmusból vagy pozícióféltésből nem is mondják ki. Ha pedig a GIS segítségével a „kedvtelésnek tartott” történeti földrajz és a „lokális relevanciával bíró” regionális szemléletű történettudomány aktuálpolitikai hasznot hajtó tudománnyá válhat, akkor – lévén ez amúgy is központi elvárás – célszerű a benne rejlő potenciált kiaknázni. (Az ELTE már 2007-ben konferenciát rendezett a „*Történelem nyomai az új térszerkezetben*” címmel).¹⁸

2. ábra. A stuttgarti városatlasz-fejlesztés

¹⁸ Erre rímel A történelem lenyomatai a mai térszerkezetben – belső törésvonalak az európai poszt-szovjet térségben c. Tér és társadalom cikk (Demeter G., 2018).

A Nyugaton GIS-tóriának nevezett új diszciplína már elfogadott és más okok folytán is a „hasznos” (= pénztermelő) tudományágak közé sorolatik. Egy 2018-as darmstadti konferencián (a Technische Universität szervezésében) a fókuszba térinformatikai városatlások kerültek, melyek turisztikai és építészeti szempontból is fogyasztóképes keresletet generálnak.¹⁹ Ilyen pl. a stuttgarti is.²⁰ A koncepció lényege, hogy a meglévő történeti várostérképeket (ezek a levéltárakban vagy a Hungaricana²¹ vagy a Mapire²² segítségével nálunk is elérhetők) georeferálják és feltöltik egy vektorizált open street map-re (OSM) vagy a Google Earthre, majd hozzálinkelik a hozzáférhető adatokat (fotók, képeslapok – ez szintén elérhető nálunk a Hungaricana oldalán többek között) és történeti adatokat (pl. századelős névjegyzékek, cégcímterek, 1870-es népszámlálás adatai stb.) és az egészet egy webfelületre (mobiltelefonos applikációként is éppen a turisták miatt) telepítik. Az egyes történeti rétegek ki- bekapcsolhatók, miközben a turista nézi, hogy a mai plaza alatt egy középkori cserzőműhely, vagy indián temető volt, s részletes történeti adatokhoz fér hozzá. Darmstadban egészen konkrétan több millió eurós többletkiadást okozott egy konferenciaközpont és mélygarázs építése a közelmúltban, mert a helyszínen vették észre, hogy azt a középkori városfal bástyája fölé tervezték (Darmstadtot 1944-ben lebombázták, s a romokat elplanírozták). Pedig a torony az 1840-es várostérképen még látszik, de azt a főépítész nem vette a kezébe, mert a levéltárban volt a dokumentum, az pedig „kiesik” a mentális térképből... Hasonlóan újszerű megközelítésben hoz történeti kérdéseket az edinburghi MESH-projekt,²³ mely szintén a város GIS alapú térképezésének és a történeti adatoknak a kombinációján alapszik (pl. azok a lakosok akik a rabszolgaság eltörlése idején kárpótlást kaptak, lettek a fő vasúti részvényesek a környéken, ami a politika és az egyes társadalmi rétegek közötti összefonódásra újabb példa. Magyarországon a hasonló koncepciójú enciklopedikus és turisztikai jellegű projektek mellett a speciális várostörténeti kutatásokban is nagy potenciál rejtőzik (az 1930-as évek iskolásainak szociális-egészségügyi felmérései, a fogházi nyilvántartások alapján kivitelezhető bűnözésföldrajzi vizsgálatok,²⁴ az 1870-es népszámlálás és az 1865-ös kataszteri felvételezés integrálása, ott ahol a népszámlálási ívek rendelkezésre állnak, stb.).²⁵

¹⁹ Az itt elhangzott előadásokhoz és a GIS-projektek linkjéhez lásd: <https://tu-darmstadt.maps.arcgis.com/apps/View/index.html?appid=0ed9d4c286cf4f36ab4a2071582569ef&extent=-25.9130,39.0629,30.3369,57.7166>

²⁰ <https://www.stadtlexikon-stuttgart.de/dts/> – (bal oldalon a kis térképre kattintva georeferált rétegeket lehet beolvasítani, a +/- jellel nagyítani, a pontszerű jelek képeslapokat, fényképeket, festményeket jelentenek)

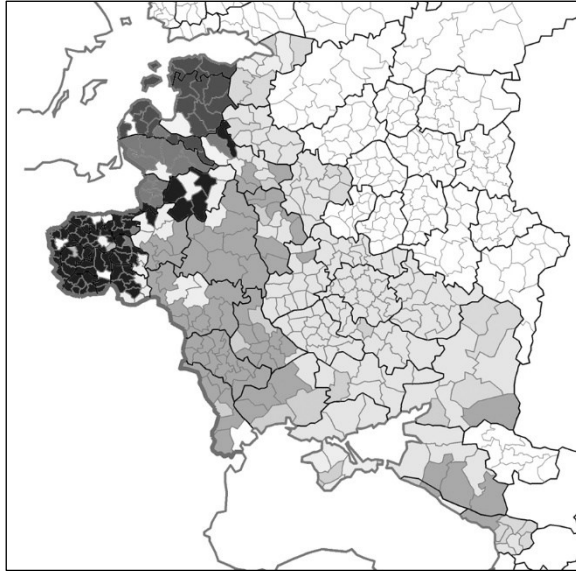
²¹ www.hungaricana.hu

²² www.mapire.eu

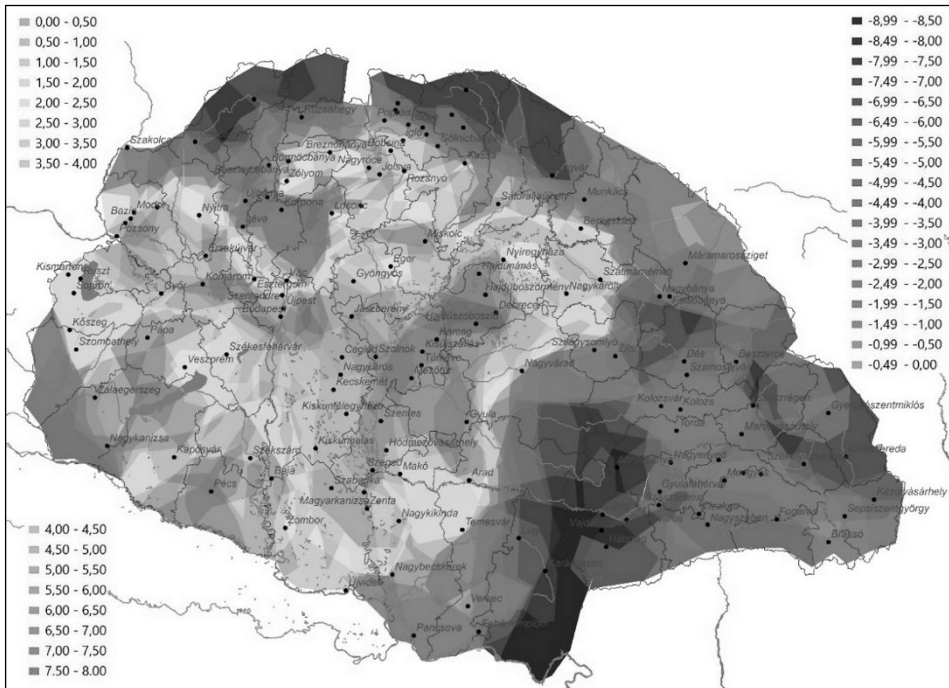
²³ Mapping Edinburgh's Social History. <https://mappingedinburgh.org/tools/>

²⁴ Káli R. és Magyarosi Á., 2016.

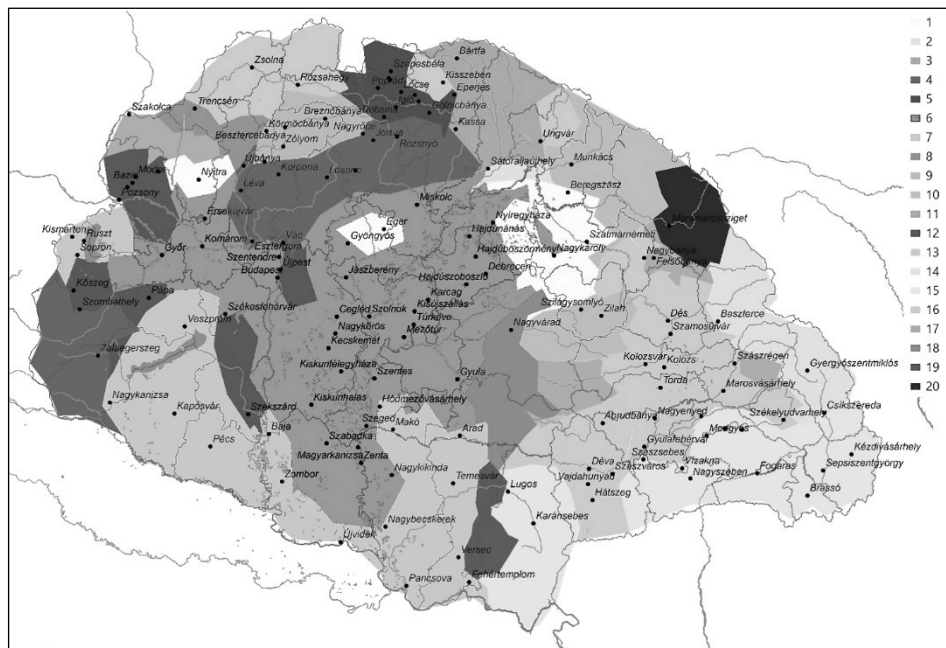
²⁵ Demeter G. és Bagdi R., 2016.

3. ábra. Az 1897-es orosz népszámlálás adataiból klaszterezéssel képzett formális (hasonlósági) régiók – és kapcsolatuk az 1772-es és 1815-ös történelmi határokkal

4.a ábra. Magyarország aggregált fejlettségi térképe 12 változó alapján (Demeter G. és Szulovszky J. szerk. 2018)

4.b ábra. Formális (hasonlósági) régiók Magyarországon 27 indikátor alapján 20 klaszter esetén 1910-ben (Demeter G. és Szulovszky J. szerk. 2018)

Irodalom

- BAJMÓCY P. – BALIZS D. (2014): Magyarország településhálózati régiói a 20. század elején. Településföldrajzi tanulmányok 3 (1), 18–35.
- BELUSZKY P. (1982): Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája – avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek? Földrajzi Értesítő (1982/2–3.)
- BELUSZKY P. (2000): Egy felsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. (Szerk. Dövényi Z.), MTA FKI, Budapest. 299–326.
- BELUSZKY P. (2008): A Kárpát-medence országrészeinek (régióinak?) rövid jellemzése. Magyarország történeti földrajza. II. kötet. (Szerk.: Beluszky P.) Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 325–411.
- DEMETER G. (2017): Történeti kérdések földrajzi szemszögből: Mi az, amit másképp lát egy földrajzos? (A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai) Történeti földrajzi Közlemények 5 (3–4). 22–37.
- DEMETER G. (2018): A történelem nyomai a mai térszerkezetben – belső törésvonalak az európai posztsovjet térségben. Tér és társadalom 32 (4) megjelenés alatt, közlésre elfogadva.
- DEMETER G. – BAGDI R. (2016): A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben. (A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban). Debrecen–Budapest.

- DEMETER G. – SZULOVSKY J. (szerk.) (2018): Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. MTA BTK TTI – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest–Debrecen. 338.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- FARAGÓ T. (1984): Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. Történeti Statisztikai Tanulmányok 5. Budapest. 1–34.
- GIDDENS, A. (1986): *Critical Notes: Social Science, History and Geography. The Constitution of Society.* Cambridge.
- GYÖRI R. (2007): Dunántúl – valóság vagy fikció? A történeti földrajz bizonyítékai. *Limes* 3, 7–22.
- GYÖRI R. – MIKLE GY. (2017): A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és társadalom* 31 (3), 144–164.
- GYURIS, F. (2014): *The Political Discourse of Spatial Disparities: Geographical Inequalities Between Science and Propaganda.* Springer.
- HORVÁTH G. K. (2013): Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. században. Balassi, Budapest.
- KÁLI R. – MAGYAROSI Á. (2016): Kutatócsoport alapítása a Debreceni Királyi Törvényszéki Fogház iratanyagának hasznosításához (1933–1944). *Új Nézőpont* (3–4), 5–27.
- NAGY M. (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Gondolat, Bp.
- PÉNZES J. (2014): Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Didakt Kft., Debrecen.
- PRINZ GY. – CHOLNOKY J. – TELEKI P. – BARTUCZ L. (1938): *Magyar földrajz I–IV.* Budapest.
- SZILÁGYI ZS. (2018a): A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. (Szerk.: Demeter G. – Szulovszky J.) Budapest–Debrecen, MTA BTK TTI, – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 47–85.
- SZILÁGYI ZS. (2018b): Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. (Szerk.: Demeter G. – Szulovszky J.) Budapest–Debrecen, MTA BTK TTI – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 255–334.
- TIMÁR L. (1993): Vidéki városiak. Debrecen társadalmá 1920–1944. Magvető, Budapest.
- TÓTH T. (1980): A történeti tájak kérdéséhez. Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. (Szerk.: Tóth T.). MTA DTI, Pécs.
- URRY, J. (1983): Some notes on realism and the analysis of space. *International Journal of Urban and Regional Research* 7.
- WILLIAMSON, J. G. (1965): Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. *Economic Development and Cultural Change* 4, 3–84.

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ A TÖRTÉNÉSZHALLGATÓK PHD KÉPZÉSÉBEN

BERÉNYI ISTVÁN

Historical geography in the historian students' PhD-course

The purpose of this paper is to present the human-space relation as understood by the students and the spatial contexts of the economic and social-historical processes, moreover the effects of these on each other. The new European regional thinking allows leading the historical knowledge to the social practice, and thus the historical research results are also able to become a resource for social action. Historical geography, based on the above considerations, was incorporated into the program of the PPKE Historical Doctoral School. In the 1980s conferences held by German historians a separate section dealt with the "Space and History" relationship, indicating that the spatial consequences of social action are present in our decisions. This time I would like to focus on some theoretical and methodological experiences.

Bevezetés

Az oktatási program célja, hogy az alapképzésben megszerzett ismeretek alapján kiválasztott kutatási témákban a hallgatók felismerjék és értelmezzék az ember tér viszonyát, a gazdasági és társadalomtörténeti folyamatok térbeli összefüggéseit, s azok egymásra gyakorolt hatásait. E kapcsolatrendszer történeti változásával ugyanis jelentős regionális különbségek alakulnak ki, ami egészében visszahat az ember és tér viszonyára, az ott élő társadalom gondolkodására és a jövőjét érintő cselekvésére.

A téma felvetését az indokolta, hogy az Európa Tanács 1993.évi deklarációja kinyilvánította a történetileg kialakult kulturális régiók, s azon belül a kultúrtájak (falusi és városi) védelmét, az ott kialakult gazdasági-társadalmi struktúra megőrzését, ami a szubszidiaritás alapja. Az új európai regionális gondolkodás tehát lehetővé teszi a történettudományi ismereteknek a társadalmi gyakorlat irányába történő elvezetését, s ezzel a történeti kutatási eredmények is a társadalmi cselekvés erőforrásává válhatnak. Erre az elvi nyilatkozatra épült az új európai regionális tervezés (EUREK, 1997).

A történeti földrajz a fenti megfontolások alapján beépült a PPKE Történettudományi Doktori Iskolájának programjába (2001), a hallgatókkal végzett közös munka eredményeit és további lehetőségeit az elmúlt években próbáltuk írásban is összegezni (*Berényi I.* 2001, 2004, 2011, 2014, 2016) azzal a céllal, hogy a hallgatók figyelme az adott téma kutatásában a tér és idő összekapcsolhatóságára is irányuljon. A német történészeknek az 1980-as években megtartott konferenciáin külön szekció foglalkozott a „Tér és történelem” összefüggésével, jelezvén, hogy a társadalmi cselekvés térbeli konzekvenciái jelen vannak a döntéseinkben.

Az alábbiakban a történészekkel együtt töltött oktatás-kutatás éveire szeretnék újra visszatekinteni, ami talán megerősíti az olvasót abban, hogy a földrajzi (tér) és a történelmi (idő) dimenzió összekapcsolható egy-egy kutatási témában. Ez alkalommal néhány elméleti és módszertani tapasztalatra szeretnék kitérni, ami azzal is jár, hogy a korábbi írásokra is kénytelen vagyok utalni, amiért az olvasó szíves elnézését kérem.

Elméleti megfontolások

A beszélgetések során W. Moewes (1980) „*az ember térbeli létezésének öt aspektusából*” indultunk ki: 1. Fiziológiai/biológiai változás: az életkorral, az egészségi állapottal, a foglalkozással stb. összefüggő térhasználat, ami elválaszt-hatatlan az adott időszak társadalmi-gazdasági állapotától. 2. Ehhez szorosan kapcsolódik az ember pszichológiai viszonya a „*megélt-térhez*”: a megismerés, érzékenység, gondolkodás révén kialakult lokális és regionális identitással. A szerző szerint a felsorolt két tényező fontos szerepet játszik abban, hogy az ember milyen feladatot vállal, tud vállalni (3.) a társadalmi és gazdasági térben (társadalmi szervezetek, termelési rendszerek). Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk az ember és tér viszonyát ismernünk kell a fenti három „*térbeli létezés*” (4.) időbeli (fejlődés, lefolyás, ritmus) és (5.) térbeli dimenzióját (közelség, távolság, területi életkörülmények különbözősége).

A történettudományi gondolkodás az ember térbeli létezésének és cselekvésének irányait és intenzitását stb. az adott társadalom fejlődési időszakának törvényszerűségeire, ok-okozati összefüggőségeire vezeti vissza.

A. H. Maslow (1954) szerint az ember mindenkor társadalmi szerepének és így térbeli magatartásának megítélésben is háttérben marad a velünk született pszichoszociális szükségletek kényszere.

A szerző szerint: „... ez a belső természet nem tűnik belsőleg meghatározott módon, elsődleges vagy szükségszerűen gonosznak. Az alapszükségletek (a lét-fenntartás, a biztonság és veszélymentesség, a valahova tartozás és a szeretet, a tisztelet és önbecsülés, valamint az önmegvalósítás szükségletei) az alapvető emberi érzések és az alapvető emberi képességek vagy semlegesnek, premorálisnak, vagy egyenesen „jónak” tűnnek” (Maslow 1954. pp. 62-62). Minden ezzel ellentétes magatartás /rombolás, kegyetlenség rosszindulat stb. nem belülről fakad, hanem „*belső szükségleteink, érzelmeink és képességeink frusztrációja ellen adott ellenséges reakciók*”.

A szerző megjegyzi, ez a velünk született belső szükségletet „*még ha megtagadják is, a felszín alatt megmarad és mindig megvalósulásra tör*”. Az ember ugyanis arra törekszik, hogy a szükségletek és a tér relevanciája megvalósuljon, ennek van individuális és csoportspecifikus összefüggése. Valójában ez a regionális tudat kialakulásának társadalompszichológiai alapja és ezen alapul a szubszidiaritásra épülő térszerveződés lehetősége, mindez történelmi folyamat

eredménye. Ebben a megközelítésben a történeti földrajzi térelemzés célja a kulturtáj (tér) átalakulásában (idő) megnyilvánuló társadalmi cselekvés értelmezése, milyen mértékben van jelen a szükségletek és a tér relevanciája.

A „*történetietlen*”, a szubjektív emberi cselekvés lehetőségétől is eltekintő térkutatásnak is van hagyománya, amire J. Habermas (1994) is utal, amikor hivatkozik Ritter tanulmányára „*a polgári társadalom, mint a szükségletek rendszere egyedül az önfenntartás és a szükségletkielégítés természetes területén nyugszik*” és „*eloldozódik a történeti hagyományoktól*”. Ezzel kapcsolatban Habermas megjegyzi: „*A technikai tudás minden újabb előrelépése, amely ellenőrizetlenül betör az életgyakorlat régi formáiba, kiélezi a túlfeszített racionalitás eredményei és a lerohant hagyományok közti konfliktust: ez azután úgy jelenik meg, mint a technikai-tudományos civilizációnak egyáltalán a történelemtől való megszabadulása*”.

Az ET említett deklarációja (1993) éppen azt célozza, hogy a globális gazdasági folyamatok ne „*ellenőrizetlenül*” formálják át a tér (igazgatás, település stb.) és tájszerkezetet, mert az adott társadalom története, kontinuitása benne van a tájban is, tehát részben „*empirische Realitat*” formájában is jelen van a ma megélt térben.

A globális gazdasági-társadalmi folyamatokban is értelmezhető az ember Maslow által említett, fentiekben idézett „*pszichoszociális*” szükségletei kielégítésének kényszere, de az már csoportspecifikus társadalmi tevékenységként jelenik meg, ami persze nem biztos, hogy megfelel minden individuum elvárásának, a szükségletek kielégítése térben és időben egyre differenciáltabbá válik.

A PhD beszélgetések során tehát az volt az elméleti célkitűzés, hogy a hallgatók saját kutatási témájukban ismerjék fel az ember és tér öt aspektusa és a pszichoszociális szükségletek kielégítését célzó társadalmi tevékenységek közötti kapcsolat lehetséges elemeit. Nyilvánvaló volt, hogy ez nem minden választott kutatási téma esetében volt lehetséges. A záró előadások során pedig összegeztük, hogy a kutatási témák történelmi időszakaiban mi volt a jellemző az ember és tér kapcsolatára.

A két problémakör felvetése és összekapcsolása első olvasásra túl bonyolultnak, elvontnak tűnik és felvethető, hogy ez a megközelítés túl távol van mind a klasszikus történeti földrajzi, mind a történettudományi kutatástól, gondolkodástól. A meglepő az volt, hogy a hallgatók különleges érdeklődéssel fogadták a témát és igen termékeny viták alakultak ki, a félévet lezáró dolgozatok és előadások beépültek a választott kutatási témáikba, esetenként publikálásra is kerültek. Mindez azt jelzi, hogy az interdiszciplináris témák felvetése gazdagíthatja a szűkebb, konkrét kutatási témák tartalmát.

Néhány módszertani megjegyzés

Jager, H. (1969) szerint a történeti földrajz az általános vagy a regionális földrajz részdiszciplinájának tekinthető a kutatási módszerek szempontjából. Ugyanakkor eltér az általános vagy regionális földrajztól abban, hogy a

jelenségek múltjával foglalkozik, ezért a történeti földrajz szoros kapcsolatban van a gazdaság-, társadalom- és jogtörténettel, a történettudománnyal általában, a régészettel és a történeti néprajzzal.

A történész hallgatók a Jager által felsorolt módszereket: folyamatlemző, redukzív, tipológia, komparatív és funkcionális (Berényi I. 2004) csak részben alkalmazhatták kutatási témáikban, mert a felsorolt módszerek elsősorban az empirikus tér elemzésében, értelmezésében hasznosak.

A „*régió-történeti műhely*”-ben viszont általánosabban kellett értelmeznünk az ember és tér, tér és idő kölcsönkapcsolatát, mivel történész, régész, eszmetörténész stb. hallgatók vettek részt a kurzuson.

A hallgatók többsége kutatási témájukhoz kapcsolódóan az ember térbeli létezésének öt aspektusa közül (Moewes 1980) főként a gazdasági és társadalmi, valamint a pszichológiai szempontot választották és a jelenség elemzésében az esetek többségében a folyamatlemző vagy a funkcionális módszert alkalmazták. Az alábbiakban az elmúlt években készült tanulmányokra térünk ki, amelyekben felismerhetőek a fent említett kutatási irányok és módszerek.

Az ember és tér viszonyának multidimenzióális értelmezése az alábbi esettanulmányokban nagyon szemléletes és azt látszik igazolni, hogy a kutatási témák interdiszciplináris megközelítése gazdagabbá teszi a szűkebben kijelölt kutatási témát. Az alábbiakban a szerzők anyagából azokat a résztartalmakat, összefüggéseket emeljük ki, amelyek a fentieket igazolni látszanak:

1. A gazdasági-társadalmi funkcionális tér kialakulását Godena A. (2017) a Győri Magyar Vagon- és Gépgyár 1896–1914 közötti története alapján mutatja be. A tanulmányban jelen van a folyamatlemzés azzal, hogy számba veszi a gyáralapítások idejét: ecetgyár (1818), gazdasági gépgyár, gőzmalom (1845), olajgyár (1851), gyufagyár (1852), gőzfűrésztelep (1856) stb., amelyek általában 20-30 főt foglalkoztatnak. Ebben az időszakban az iparfejlődés és a városi polgárság számának emelkedése lokális-kistérségi, de részben már egy regionális központtá válás lehetőségét is jelzi. Különösen az 1855-ben átadott Bruck–Győr vasútvonal, majd az Újszöny (1856), Szombathely (1871), Sopron–Ebenfurt (1876) és végül a fővárost elérő vonal megnyitása egyértelművé tette Győr regionális központtá válását. A szerző szerint a gyors iparfejlődést elősegítette a bőséges mennyiségű víz és a tatai, ajkai, soproni szénbányák közelsége és elérhetősége, valamint a tőkeerős városi polgárság jelenléte. A kiegyezést követően a Magyar Waggon- és Gépgyár Rt (1896) megalakulásáig további 27 üzem, ezt követően 1910-ig további 15 ipari telephely épült ki.

A Godena ezzel egy merkantilista típusú városfejlődés folyamatát mutatja be, aminek „eredménye” a Győri Magyar Vagon- és Gépgyár kiépülése is és amelynek történetét végül is történettudományi szempontból elemzi. Ugyanakkor az üzem és a többi ipari tevékenység már messze túlmutat egy „városi ipari” szerepkörön. Szakál Gy. szerint „*modellváltó várossá*” válik Győr az

1867–1918 közötti iparfejlődéssel és régió központtá vált, a gazdasági szervezetek kiépülése társadalmi térformáló erőként jelent meg.

Moewes bevezetőben említett öt aspektusa közül a 3. a társadalmi és gazdasági szervezetek és termelési rendszerek térbeli szerkezetét Godena a tőkés termelési rendszer kiépüléséből vezeti le Győr esetében. A lokális (győri) és regionális társadalom magatartásának átalakulását az oktatási-képzési rendszer módosulása is jelezi. A pszichoszociális szükségletek között megjelent az önmegvalósítás kényszere. Ugyanis a Vagongyár 1896 márciusában kezdeményezte a szakképzés elindítását, amiről a Győri Hírlap 1897 decemberében adott hírt és jelezte, hogy a győri kereskedelmi és iparkamara városi Szakiskola alapításáról döntött. Végül is a város közgyűlése 1898 februárjában hagyta jóvá a kezdeményezést, amit a Szeszgyár és a Vagongyár anyagilag is támogatott.

A szerző a Szakiskola 1903–1929 közötti beiratkozási naplói alapján mérte fel a város iparának munkaerő vonzásterületét. A szakiskolába jelentkezők városon kívüli születési helye alapján készített térképek szerint a vasútvonalak mentén fekvő Nyugat-Dunántúl települései a meghatározó kibocsájtók az első világháborúig. Ezt követően jelennek meg Nagyszombat, Nyitra, Érsekújvár, Dunaszerdahely stb. munkavállalói, sőt a Dél-Alföldről Szeged, Nagylak, Temesvár is a térképre került. Esetünkben a győri szakiskolába jelentkezők időbeli változása (1903–1929) és területi hovatartozása, mint indikátor visszatükrözi a gazdaság és társadalmi térszerveződés lokális és regionális folyamatát, a funkcionális tér kialakulását és Trianon hatását.

Győr vázolt iparfejlődése, különösen a Vagongyár kiépülése és munkaerő vonzása felgyorsította a lokális társadalom polgárosodását is, például 1898-ban megalakult a Magyar Vagon- és Gépgyár Egyetértés Dal-és Társasköre, aminek alosztályaként kezdte meg működését a Magyar Vagon-és Gépgyár Egyetértés Torna Osztálya (1904), azaz a közismertté vált Győri ETO. Mindebben már az önértékelés, a hajlam és a készségek érvényesítési szándéka jelent meg az individuumban és a csoportban.

2. A történeti demográfiai kutatásokban is érzékelhető MOEWES térszemléletének alkalmazása. Ennek igazolására talán az alábbi példa alkalmas:

Harrach G. (2012) *„Demográfiai mutatók területi sajátosságai a Magyar Királyságban a 20. század elején”* címmel készült doktori értekezésében *„az etnikumok és a felekezetek szerepe a házasodás és a termékenység alakulása”* alapján értelmezi a régió népesedésének folyamatát. Ezt azzal indokolja, hogy a nyugat-európai demográfiai magatartásformát a kora középkortól a keresztény tanítás határozta meg De Moor – van Zanden (2005) szerint: *„a termékenység-összehasonlító vizsgálatok során a viszonyítási alapként szolgáló maximális gyermekszámot egy sajátos etnikai és vallási közösséghez a kanadai hutterita népességhez kötik”*, idézi Harrach a szerzőt és megjegyzi, hogy e két szegmens népesedésre gyakorolt hatását a történeti demográfia még nem dolgozta fel meggyőzően, de két a komponens a férjezettség és a házasság termékenység területi-történeti változása jelzi a lehetséges összefüggést.

A szerző által választott téma feldolgozásában felismerhető Moewes ember és tér viszonyára vonatkozó modellje, ugyanis a tanulmány az alábbi szerkezetet követi:

1. Társadalomtörténeti szempont (össztlakosság, etnikum, felekezetek), ami szoros kapcsolatban van az adott csoport pszichológiai magatartásával is.
2. A férjezettség és a házasság termékenysége, mint az általános termékenység két fő komponense függ az adott csoport gondolkodásától, a szándékolt és valós cselekvés külső tényezőitől.
3. Erre utal a fenti komponensek „földrajzi-közigazgatási” eloszlása, „jórészt falvakban élő vármegyei népesség és a törvényhatósági jogú városok” urbanizált társadalmának eltérő demográfiai magatartása.
4. Végül a fentieket a szerző idődimenzióba (1890–1910 és 1910–1930) helyezi és értelmezi a regionális különbségeket.

A szerző végül az alábbiakban összegzi a kutatás eredményét:

1. Az általános termékenység 1910–1930 között országosan (a mai országterületen) mintegy 40%-kal csökkent. Az egyes komponensek dinamikája szerint pedig:
2. a férjezettség 1910–1920 között a vármegyékben lényeges, a városokban kisebb mértékben csökkent. A háborús veszteség főként a falusi férfitársadalmat érintette.
3. A házasság termékenysége 1910–1920 között szükségszerűen csökkent.
4. 1920–1930 között a férjezettség ismét nőtt, de csak a városokban a Trianon utáni gazdasági fellendülés és bevándorlás következtében.
5. A házasság termékenysége erőteljes zuhanása következett be 1920–1930 között: háborús veszteség, kivándorlás, belső munkaerő vándorlás (ld. *Harrach G.* 2012. 162. o.).

Egy korábbi tanulmányban (*Berényi I.* 2016) részletesen foglalkoztam Moewes ember és tér viszonyának értelmezésével a PhD hallgatók írásbeli reakcióival összefüggésben. *Riba A. L.* (2015) filozófia-történész hallgató dolgozatában írta „*Einstein óta azonban tudjuk, hogy az idő és a tér egy, vagyis nem létezik önálló tér és idő. A tér idő létezik*”. Ezzel kapcsolatban jegyeztem meg, hogy Moewes tér- és idődimenziója az ember és tér változó viszonyára vonatkozik, amely a természeti-gazdasági-társadalmi tér és idő folyamatában értelmezhető. Ugyanakkor mindhárom térstruktúrának „önálló” idődimenziója van. Az ember, az emberi csoportok szándékolt és tényleges cselekvése pedig időben változik a gazdasági-társadalmi térszerkezet formálódásában. Erre példa a fenti történeti demográfiai disszertáció állítása is, hogy az 1867 utáni gazdasági fellendülés, foglalkozásszerkezet-váltás, urbanizáció és persze a világháborús veszteség stb. konzekvenciája az általános termékenység 1910–1930 közötti drasztikus csökkenése. A felsoroltak társadalmi konzekvenciája, az emberi magatartásra gyakorolt hatása késve jelenik meg a „*megélt térben*” (erre utal *Maslow, A. H.* (1954)), amikor az

ember pszichoszociális szükségletei közé sorolja a „*valahova tartozás szeretet-szükségletét*” (társas élet, család, szomszédság, hajlam és készség), aminek hiányát az urbanizáció, foglalkozásváltás, vándorlás stb. előidézi, felgyorsítja. Mindennek lehet és van etnikai, felekezeti stb. összefüggése is.

A fenti két disszertáció lezárt kutatási eredményt foglal össze, amit a szerzők eredményesen védtek meg. Mindkét témában jelen van a gazdasági-társadalmi tér történeti folyamat elemzése.

3. A korábbi publikációkban a PhD hallgatók folyamatban lévő kutatási részeredményeire hivatkoztam, amelyekben már jelen volt az ember és tér viszonyának sajátos értelmezése. Erre adnék egy újabb példát:

Takáts M. Bendegúz (2012) Érd régészeti lelőhelyeinek történeti földrajzi összefüggését összegezte Magyarország Régészeti Topográfiája 7. (1986) és Kubassek J. Érd földrajza (2002) alapján. A szerző tanulmánya végül is a településszerkezet történeti kialakulására koncentrálnak úgy, hogy a lelőhelyek morfológiai helyzete alapján következtetni lehet az adott népcsoport életterére:

- a) Őskőkori nyíltszíni települést tárt fel Gábori-Csánk Vera az érdi fennsíkon a Fundoklia-völgy keleti oldalában (moustiéri kultúra), amely a fővölgyben és két kisebb mellékvölgy találkozásában található. Gábori-Csánk megállapítása szerint nem átmeneti tanyahely volt, hanem egy visszatérő embercsoport vadásztelepe. Maslow elméletéből kiindulva mindez a biztonság és a környezet megértéséből következett és alakult ki a természeti adottságokon alapuló természetes „élettér”.
- b) Ezzel szemben az Érd és Százhalombatta határában lévő 122 halom Rómer Flóris (1876) feltárása szerint és az összehasonlító kronológia alapján bizonyítottan kori vaskori, az un. hallstatti kultúra területe volt. Az itt élő népesség már hasznosította és átalakította a környezetet, a térhasználat már magán viseli a gazdálkodás, a közösség önfenntartásának és közösségi kultúrájának nyomait.

Természetesen a Szerző a folyamat elemző módszernek megfelelően végig tekinti Érd településszerkezetének alakulását, bizonyos település részek történeti kontinuitását. Ez esetben csupán szembeállítottuk a két korszak népességének eltérő szükségletét a térrel szemben. Az individuum és csoport szükséglet-kielégítés kényszere minden időben jelen van, de az a természeti tér, a gazdasági-társadalmi fejlettség függvényében teljesülhet.

Néhány összegző megjegyzés

A fent idézett kutatási eredményekben az előadások, beszélgetések során felmerült elméleti kérdések visszatükröződését értékeltük. A hallgatók szakirányának és kutatási témájának megfelelően adódott lehetőség a tér és idő összefüggésének értelmezésére.

Esetenként érezhető volt, hogy a választott témában erőltetetten jelent meg a térbeliség leírása, azaz a hallgatóban a „megfelelés” kényszere lépett elő, ezért előre

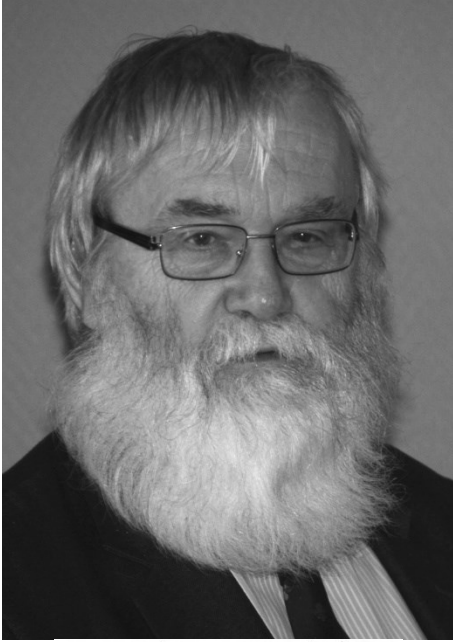
jeleztük, hogy mely témákban van reális esély a társadalmi cselekvés térbeli értelmezésére is. Ha a kutatási témában nem volt felismerhető és értelmezhető a társadalmi folyamatok térbelisége, akkor a hallgató a saját környezetében felismert térbeli történések elemzését adta.

Az ókor- és eszmetörténet, a politika és hadtörténet, valamint az egyháztörténet témáiban készült és készülő disszertációkban már természetes van jelen a társadalmi tér hatásának értelmezése. Viszont a Felvidékről, Kárpátaljáról és Erdélyből érkezett doktoranduszok témáiban kimutatható a történeti események, jelenségek hazaitól eltérő társadalomtörténeti értelmezése, amiben nyilván az eltérő oktatási rendszer, de még inkább a régiók Trianon utáni társadalomtörténete a meghatározó. Talán egyszer még ezekre is kitérhetünk.

Irodalom

- BERÉNYI I. (2001): A kultúráj és régió mint kulturális örökség. In: J. Újvári Zs. (szerk.): Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. PPKE BTK, Piliscsaba. pp. 639–651.
- BERÉNYI I. (2004): A történeti földrajz diszciplináris kérdései. In: Ötvös I. (szerk.): Variációk. PPKE BTK, Piliscsaba. pp. 631–652.
- BERÉNYI I. (2011): Kiemelések a „Régiótörténeti műhely” kutatási eredményeiből. In: Fröhlich I. (szerk.): Tízéves a Történettudományi Doktori Iskola. Khronosz. PPKE BTK, Piliscsaba. pp. 113–123.
- BERÉNYI I. (2014): Megjegyzések a történeti földrajz új témáihoz. In: Gál A. – Kókai S. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus 80. születésnapjára. Nyíregyháza–Szerencs.
- BERÉNYI I. (2016): Tájak, régiók, települések térben és időben. In: Sikos T.T. – Tiner T. (szerk.): Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. pp. 31–36.
- DE MOOR, T. – ZANDEN, J. L. VAN (2005): The European Marriage Pattern and labour market in the North Sea region in the late medieval and early modern period. Kézirat 20p.
- GODENA A. (2017): A Győri Vagon- és Gépgyár oktatási vonzaskörzete és szekezetváltásai (1896–1914). Doktori (PhD) értekezés. PPKE BTK, Piliscsaba. 355 p.
- HABERMAS, J. (1994): A társadalomtudományok logikája. Atlantisz K., Budapest. 345 p.
- HARRACH G. (2012): Demográfiai mutatók területi sajátosságai a Magyar Királyságban a 20. század elején. Doktori (PhD) értekezés. PPKE BTK, Piliscsaba. 172 p.
- JAGER, J. (1973): Historische Geographie. Das geographische Seminar. G. Westermann Vlg., Braunschweig. 119 p.
- MASLOW, A. (2003): A lét pszichológiája felé. Emberközpontú Pszichológia Könyvsorozat I. Ursus Libris Bt., Akadémiai Nyomda, Martonvásár. 376 p.
- MOEWES, W. (1980): Grundfragen der Lebensraumgestaltung. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 873p.
- RIBA A. L. (2015): Tér és idő(?) a politikai döntéshozatalban. Kézirat. PPKE BTK, Történettudományi Doktori Iskola, Budapest. 12 p.

DÖVÉNYI ZOLTÁN PROFESSZOR ÚRNAK! KEDVES ZOLI, KEDVES BARÁTOM!

Dövényi Zoltán

Van valami múlhatatlan a tiszta emberi kapcsolatokban, amelyet nem tesz hűvössé az önzés vagy a rivalizálás és nem silányítja el a hatalmi gőg. Ilyen gondolatok foglalkoztattak bennünket – Marit és engem – az elmúlt napokban és Rád gondolva felidéződött a múlt, a közös múltunk számos szép emléke.

A mi ismeretségünk a Te életéveid kétharmadát, kb. 45 évet ölel át és ez idő alatt számtalan ponton, többféleképpen összekapcsolódott az életünk. A sors hol közelített, hol távolított egymástól bennünket, de ezt a távolodást csak feladatban és térben éltük át, hiszen minden új találkozásunk alkalmával ugyanúgy, ugyanott folytatjuk, mintha most váltunk volna el.

Az ilyen őszinte emberi kapcsolatok kincset érnek és csak kevés van belőle. Ennek a receptje, a titok az

emberek habitusában, személyiségében rejlik. A Te titkod a széleskörű általános és szakmai műveltséged, az igényességed, a szigorú stabil értékrended. Mindezen kívül a Te különleges titkod, az egyedülálló intellektuális humorodban van, ami mindig magával ragad bennünket!

Te művelt invenciózus ember vagy, akivel dicsőség bármi fontosat együtt csinálni, alkotni. Hogy csak két kedves emléket idézzek fel: egyrészt a Lettrich Edit emlékkötetet, másrészt azokat az időket, amikor együtt dolgoztunk, és a Földrajztudományi Kutatóintézetben a közvetlen főnököm voltál (ekkor delente jókat kocsmaztunk).

Személyes kapcsolatunk életem számos fontos eseményében való részvétellegdel gazdagodott. Például az én hetvenedikemen Te is jelen voltál. Fájdalmasan élem meg azt, hogy én nem tudok jelen lenni a tiszteletedre rendezett ünnepségen, mert közben „félíg-meddig” megvakultam, nem látok olvasni, írni, nem látok vezetni, stb.

Dövényi Professzor a Magyar Geográfus Társadalom egyik kiváló és érdemes tagja, amit alkotásaival, vezető személyiségével, nagy és mély tudásával, magas szintű szellemiségével vívott ki magának. A kortárs geográfiát művelők között a legnagyobb erkölcsi magaslatra, (piedesztálra) kerültél. Személyedet, tudományos és oktatói munkásságodat tisztelet és nagyrabecsülés övezi. Munkásságod minden szegmense egységet alkot. E tekintetben is mintát adtál és értékeket közvetítettél. Most életed jeles és nagy évfordulójához közeledsz (hihetetlen!), hogy ez év november 30-án már a hetvenedik születésnapodat ünnepelheted.

Magam és a családom minden tagja azt kívánjuk Neked, hogy a következő évtizedekben is maradjon meg az alkotó kedved és az új generációknak is legyen módja hallgatni lenyűgöző előadásaidat, ami bennünket mindig örömmel töltött el. Hetvenedik születésnapodon – a tanítványok, a kollégák és a geográfus szakma művelői nevében is – további sok sikert, boldogságot és jó egészséget kívánok. Élj boldogan, jó egészségben és még sokáig tudd őrizni életed mottóját: ERÉNNYEL ÉS PÉLDÁVAL.

Virtute et exemplo

Sok szeretettel gratulálok: Becsei József

A „NEM KÖNNYŰ MESTERSÉG” TÜKRE DÖVÉNYI ZOLTÁN TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MŰVEINEK TUDOMÁNYMETRIÁJÁRÓL

SIPOS ANNA MAGDOLNA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Reflection on a “not easy profession”

On the science metrics of works of historical geography by Zoltán Dövényi

Zoltán Dövényi, one of the internationally recognized representatives of Hungarian geography, has reached a significant milestone in his career. His official retirement provides a great opportunity to assess and present his work and achievements in the field of historical geography. Reviewing the works the professor has published, it becomes clear that his interest in the field of historical geography has been prominent throughout his career. His increasing interest in and commitment to historical geography is evident in his academic development. While Zoltán Dövényi started his career as a social geographer and studied issues of current geographical topics, his interest in historical geography can be traced back to his early works. As a result of the special history of Hungarian geography, his works on historical geography were mostly categorized under various branches of social geography until the political changes of 1989. From then on, over the past three decades his works have been classified as those of the discipline of historical geography. In addition, Zoltán Dövényi deserves undisputed credit for institutionalizing Hungarian historical geography, as well as for establishing the discipline's journal: *Történeti Földrajzi Közlemények (Bulletin of Historical Geography)*. The establishment of the periodical has provided him with a new platform for his publications. Moreover, he is also fascinated by issues of the history of science. The present study provides an overview of Zoltán Dövényi's career in historical geography, while it also demonstrates his works as a geographer and of historical geography using the methodology of science metrics. (*Keywords: Professor Zoltán Dövényi, PhD; historical geography; social geography; science metrics; author profile*)

1. Bevezetés

A magyar történeti földrajz elmúlt három évtizedes fejlődésének jellemzője a korábbi tetszhalotti állapotából történő feltámadása, újjá szerveződése és rohamos kiteljesedése. Másik fontos tudománytörténeti jegye, hogy az ebben az időszakban keletkezett impozáns méretű szakirodalmi termésének zöme különböző Festschrift-kötetekben jelent meg, ami mutatja a tudományterületet művelő, nem túl népes szakmai közösség belső kohézióját. A szakmai együvé tartozás tudatából eredő tisztelet két irányú. Egyrészt kifejezi a történeti földrajzos hivatáshoz, mesterséghez fűződő, tudatosan vállalt kötődést, másrészt bizonyítja a szakterületen dolgozó geográfusok munkájának, teljesítményének kölcsönös elismerését.

Így egy-egy életút nevesebb állomása – a publikálás lehetőségén túl – alkalmat nyújt arra, hogy áttekintsük kollégáink eddigi szakmai, tudományos tevékenységét. Ebben az évben és a jelen lapszámban a hetven éves Dövényi Zoltán professzor urat köszöntjük. Írásunkban az ő eddigi történeti földrajzi, közel sem lezárt munkásságáról nyújtunk képet.

Dolgozatunkban két kérdéskörrel foglalkozunk. Egyfelől azt vizsgáljuk, hogy Dövényi Zoltán történeti földrajzi művei milyen jellegű tudományos teljesítményről tanúskodnak, másfelől pedig a tudománymetria egzakt módszereivel mutatjuk be, hogy eddigi tudományos pályája során miként jelenik meg a történeti földrajz. Az utóbbi célkitűzés megvalósításához – elengedhetetlen feltételként – szükséges, hogy az eddigi életmű egészéről is szót ejtsünk. A vállalt feladat nem egyszerű. Nem lehet az, mert – ahogyan maga Dövényi Zoltán fogalmazta meg Beluszky Pál köszöntésekor – történeti geográfusnak lenni egyszerre követeli meg a tér és az idő látását, tehát: „...*Nem könnyű mesterség...*” (Dövényi Z. 2016a). És nem lehet egyszerű feladat amiatt sem, mert azon túl, hogy nem befejezett életművel van dolgunk, jóllehet az életpálya egyenes vonalú fejlődést mutat (Tiner T. 2008), de az érintett, feldolgozott tudományos problémák szerteágazóak. S még csak azt sem mondhatjuk, hogy kizárólag megmaradnának a társadalomföldrajz keretein belül. Közismert – és erről a laudált publikációs listája ékesen tanúskodik –, hogy Dövényi Zoltán főleg pályájának kezdetén erősen vonzódott a természetföldrajzi kérdésekhez is. Ez az érdeklődés egész eddigi életén kísérte, és a napjainkban született történeti földrajzi alkotásaiban is tetten érhető. Hangsúlyozzuk, hogy egy olyan alkotói pályáról kell szólnunk, amelynek csak egyik részét adja a történeti földrajz, jóllehet kronológiai sorrendben haladva egyre erősebb irányultságot tükröz. Az értékelést nehezíti, hogy Dövényi Zoltán pályakezdése – a múlt század hetvenes éveinek elején – egybe esett az egyetemes történeti földrajz megújulásával. Helmut Jäger alapműve 1969-ben jelent meg, s Dövényi Zoltán első, a témába vágó írása – egyetemi tanulmányai befejezésének évében (Tiner T. 2008) – 1973-ban a Földrajzi Értesítőben publikált recenzió volt; egy gazdaságtörténeti műről.

Mindemellett Dövényi Zoltán történeti földrajzi munkásságának analízisét – határozottan nyomozásszerű – érdekfeszítő feladattá teszi, hogy olyan korban kezdett foglalkozni a térbeli folyamatok historikumával, amikor hazánkban a kultúr- és tudománypolitika nem kedvelte a történeti földrajzot. Az ezzel foglalkozó munkáinak egy része ilyen-olyan helytörténeti vonatkozású címet kapott, s így alkotásainak sorából nem egyszerű szakmai feladat kihüvelyezni a múlt földrajzi állapotait taglaló írásokat.

A fentiekben elmondottak meghatározzák a dolgozatunkban követendő alábbi metódusokat. Dövényi Zoltán alkotásainak számbavételekor a Magyar Tudományos Művek Tárában – a 2017. évvel bezárólag – található adatokra támaszkodtunk. Ebből – először pusztán a cím alapján szűrve – választottuk ki azt az 51 tételt, amely egyértelműen történeti földrajzi tematikát takar, takarhat, vagy

ilyen vonatkozású. Ez adja a vizsgálandó alkotások halmazát. Az egyértelmű értékeléshez áttekintettük a történeti földrajz fejlődésének főbb tendenciáit az elmúlt fél évszázadban – itt elsősorban a magyar nyelven publikált tételekre támaszkodtunk –, majd ezt követte a történeti földrajzi életmű tartalmi összefoglalása, később pedig tudományometriai módszerekkel történő feldolgozása. E munkafolyamat során – fenntartva a vizsgálandó halmaz meghatározásakor elkövetett hibák lehetőségét – az alábbi eredményre jutottunk.

2. A történeti földrajz fejlődési tendenciáiról

A földrajztudomány szellemisége és gondolkodásmódja soha sem statikus, a permanens változás állapotában van. Ahogyan módosul az emberiség viszonyulása a földfelszínhez kötődő kapcsolatahoz, úgy formálódik geográfiai eszmeisége, és akként alakul tudományos szemléletmódja is (*Teleki P.* 1996). Az újabb és újabb tudományos koncepciók sorából tevődik össze tudomány- és kultúrtörténete, melynek legfontosabb iskolái – főleg a történeti földrajz esetében – a német területeken alakultak ki. A geográfia történetében – a modern földrajztudomány 19. század eleji megszületése óta – kimutatható német dominancia csak a múlt század második felétől látszik megtörni (*Haggett, P.* 2006). A laudált eddigi életművén végigtekintve is egyértelműen kimutatható a német geográfia hatása, ami történeti földrajzi alkotásait tekintve két tényezőre vezethető vissza. Egyfelől fontos szerepet játszik ennek a hatásnak az érvényesülésében, hogy Dövényi Zoltán kutatói munkájának egyáltalán nem elhanyagolható részét Németországban végezte. Másfelől pedig fontos faktor, hogy az egyetemes történeti földrajzi kutatások élén napjainkban is a német iskola játszik úttörő szerepet. Korunk egyik meghatározó történeti földrajzosa, Winfried Schenk (2011) a közelmúltban publikált elméleti összefoglalójában exponálta a Németországon kívüli egyéb kutatóműhelyek munkáját, és soraiból egyértelműen kiolvasható: az Amerikai Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Japánban, Svájcban, Hollandiában – hogy csak a legfontosabbakat említsük – folytatott történeti földrajzi kutatások közös tudományos projektek szellemiségükben, a vizsgált kérdések körében, még ha nem is mindig tudatosan, a német irányvonalhoz igazodnak. Mindezt összevetve, úgy véljük, dolgozatunk témája szempontjából a német történeti földrajz utóbbi fél évszázadban lezajlott fejlődését célszerű alapul venni. A főbb tendenciák bemutatását elsősorban Klaus Fehn (1987) tudománytörténeti alaptanulmánya, valamint a már említett Winfried Schenk (2009) általános összefoglalója alapján tesszük meg. Az előbbi, nagy szakértelemmel, széles szakirodalmi bázisra támaszkodó feldolgozás a múlt század nyolcvanas éveinek végéig nyújt átfogó képet, míg az utóbbi a napjainkban uralkodó tendenciákat is összegzi.

A második világháborút követő évtizedekben a történeti földrajz tudománytörténetének legfontosabb fejleménye fokozatos integrálódása volt a geográfia egészébe. Az azt megelőző bő fél évszázadban a történeti földrajz nehezen találta

helyét a tudományok rendszerében, és még Alfréd Hettner (1927) is bizonyos fokú távolságtartással kezelte nagy elméleti összefoglalójában. Sem a természeti, sem a társadalomföldrajz (antropogeográfia) körébe nem tudta besorolni: ezektől elkülönítve tárgyalta. Amennyiben helyesen értelmezzük az általa leírtakat, akkor a történeti földrajzot a geográfia számára túlságosan történelmi, a történelem számára pedig túlságosan geográfiai tekinthette. Ő még láthatóan nehezen tudott mit kezdeni azzal a jelenséggel, amit korunk történeti földrajzairól Dövényi Zoltán fogalmazott meg: „...*Mert könnyű a geográfusnak, aki körülnéz, hogy lássa a teret. És könnyű a történésznek is, aki visszanéz, hogy lássa az időt. És mit kell csinálnia a történeti földrajzosnak? Úgy kell körülnéznie, hogy egyúttal visszafelé is néz, mert csak így látja egyszerre a teret és az időt...*” (Dövényi Z. 2016a, p. 1).

Mai szemmel nézve úgy tűnik, hogy Hettnernek és kortársainak a legfőbb problémája abban állt a történeti földrajzzal kapcsolatban, hogy nehezen találták meg, pontosabban fogalmazva nem tudták egyértelműen definiálni: milyen arány legyen a geográfia, valamint a történelmi szemlélet és tartalom között. Napjainkban már tudjuk, hogy ennek megeléjezése nehéz, talán nem is lehetséges ex cathedra pontos mértéket megjelölni. Hiszen ez az arány egy sok ismeretlenes egyenlet eredményeként születik meg, gyakorta annak függvényében, milyen jelenség, folyamat történeti földrajzát írjuk. A második világháborút megelőzően, amikor a történeti geográfia mint önálló tudomány mindössze fél évszázados múltra tekinthetett vissza – németországi megszületését Klaus Fehn (1987) 1885-re datálta –, a kortársaknak két fajta tapasztalatuk lehetett vele kapcsolatban. A szakirodalom alapján azt látták, létezik egy leíró jellegű, valamint egy természetföldrajzi alapon nyugvó, ahogyan akkoriban mondták, oknyomozó történeti földrajz. Mindkét irányzatban jelentős művek születtek. Közös elemük, amit a már említett Alfred Hettner (1927) egyértelműen megfogalmazott: „...*a tudományos geográfia számára nem az egyetlen pillanat a fontos, hanem az idő teljessége ...*” (Hettner, A. 1927. p. 220). Amennyiben e geográfiai alaptétel felől közelítünk a fent említett két szemléletmódhoz, akkor azt látjuk: pusztán a megvalósítás módjában van különbség. Az eltérést a geográfiai és a földrajzi elem közötti arány határozza meg. A leíró jellegű történeti földrajz emblematisz alaplájában Konrad Kretschmer (1904) a történeti földrajzot a földfelszín olyan tudományának értelmezte, amely az ember kultúrtájának világát (Kulturwelt des Menschen) az előbbihez fűződő kapcsolatában tárgyalja, a történelmi fejlődés során. Vizsgálja a népek – tájan értelmezett – kultúrájának függését az általuk lakott vidék természeti viszonyaitól, valamint azt, hogy a népek miként valósítják meg politikai és gazdasági uralmukat földjük felett, és mennyiben képesek uralni a természeti környezetnek a kultúrájukra gyakorolt hatását. Az oknyomozó történeti földrajz egyik első, jelentős vállalkozásában Hugo Hassinger (1931) látszólag nem jut sokkal messzebb, mint Kretschmer (1904), amennyiben szerinte a történeti földrajz az elmúlt korok kultúráját írja le és magyarázza földrajzi szempontból. Annyiban azonban meghaladja a leíró szemléletű történeti földrajzot, amennyiben hangsúlyozza:

„...*Nem a történelmi magyarázat a cél, hanem a tájmagyarázat a jelen és a múlt felől...*” (Hassinger, H. 1931. p. 6). Ehhez pedig hozzáfűzi, hogy a földrajzi te-
rekre célszerű fókuszálni, és ezzel kapcsolatban azoknak a társadalmi mozgá-
sokat előidéző hatásaira. Hassinger és Kretschmer felfogásában egyaránt jelen
van a modern földrajz alapkérdése – a természet és az ember kapcsolata – ám a
vizsgálat megvalósításának módszere, eo ipso a végeredmény is eltérő lesz.
Ebben nyilván szerepet játszhat a két mű keletkezése között eltelt évtizedekben
megvalósult tudományos fejlődés is, ám – úgy véljük – a két szemléletmód között
inkább a funkcionalitásbeli eltérés lehet a fontos.

A leíró történelmi földrajz elsősorban adatokat közöl, folyamatokat ismertet, és
a társadalom, valamint a geográfiai környezet kapcsolatát – mondhatnánk –
mellékesen kezeli. Ám ettől még nem válik feltétlenül elmaradottá, retrográddá.
Kretschmer történelmi földrajza az adattár benyomását kelti, mindemellett nagyon
markáns benne a múlt politikai földrajzi állapotainak feldolgozása. Jóllehet
tudományosan fejlettebb fokon, de ugyanezt figyelhetjük meg Otto Maull (1956)
politikai földrajzán is. Ez egy olyan földrajzi alapú világtörténet, amely néhány
elméleti fejezetet követően a politikai terek történetét ismerteti. Maull ugyan e
késői művének keletkezésekor a már említett oknyomozó földrajzi szemlélet
általánossá vált, ám ez a monografikus méretű szintézisnek a konkrét államok
fejlődéstörténetére vonatkozó fejezetein kevésbé érthető tetten. Maull éppen úgy
leírt, mind elődje, Kretschmer, bár ismertetései – a mai olvasó számára – sokkal
modernebbnek tűnnek. Miután politikai földrajzi folyamatokat dolgozott fel,
vagyis történelmi földrajzi hosszsmetszetet nyújtott, míg Kretschmer a keresztmet-
szeti képek alkotásának módszerével dolgozott, így történelmi politikai földrajza
nem lehetett adattár jellegű.

Ezzel szemben Hassinger (1931) oknyomozó történelmi geográfiája azt a be-
nyomást kelti, hogy mélyebb földrajzi tartalma van. Az emberiség, valamint az
egyres vidékek és kevésbé az államterek történetét következetesen a természeti
viszonyokhoz, a földfelszínhez köti. Így csak hosszsmetszeti képeket nyújthat.
Az általa leírt geográfiai képletek mindig dinamikusak lesznek, ami – egyebek
mellét – arra vezethető vissza, hogy az ember és környezete kapcsolatát dialek-
tikus egységben szemléli, és sikerül a vidékek és politikai földrajzi képződmé-
nyeik szimbiózisának megragadása. Mindettől Hassinger alapművét az olvasó
azzal a megelégedett tudattal teheti le: ez inkább földrajzi, mint történelmi munka.

Ha a fentiekben azt írjuk, hogy a történelmi földrajzban döntő a történelmi és a
geográfiai elemek közötti arány, akkor a leíró és az oknyomozó szellemiségű
irányzatokról – a fentiek tükrében – azt mondhatjuk: a leíró jellegű történelmi
földrajzban mindig a történelmi, míg az oknyomozó esetében a geográfiai elem a
domináns. Ezzel azonban nem állítjuk azt is, hogy bármelyik irányzat is maga-
sabb rendű lenne. Pusztán megállapítjuk: a maga helyén és súlyával mindkettő
hasznos lehet, feltéve, hogy kellő mélységű tudományossággal művelik őket.
Napjaink tudományos kutatásaiban mindkettőre szükség van.

Amint láttuk, a második világháború előtti évtizedekben már kialakult a történeti földrajz szellemisége, és a nagy változás – a szakirodalom tanúsága szerint – két téren figyelhető meg. Egyfelől a történeti földrajz fokozatosan megtalálta tudományrendszeri helyét – a geográfia önálló tudományterületként és a történetírás segédtudományaként –, másfelől a vizsgált kérdések súlypontja jelentősen áthelyeződött. Míg 1945 előtt nagyon markáns volt a politikai földrajzi terekre irányuló kutatások vonulata, amiben a kor politikai földrajzának és geopolitikájának előretörése játszhatott szerepet, addig az elmúlt bő fél évszázadban a történelmi táj kutatás és rokon témái kerültek előtérbe. Ezt tükrözi a történeti földrajznak – a korábbtól eltérően – sokkal általánosabb felfogása is. A német történeti földrajz 1945 után egy rövid időre – több kortárs szerint – visszasüllyedt a történelemtudomány segédtudományává (Fehn, K. 1987). És ezen az állapotán csak a múlt század hatvanas és hetvenes éveinek fordulóján történt jelentős változás. Első kiadásában 1969-ben jelent meg Helmut Jägernek a történeti földrajz elméleti kérdéseivel foglalkozó műve, amelyben azt a Föld egyes térségeinek átfogó, a múlt meghatározott időpontjaira irányuló kutatások összességeiként értelmezte. Meghatározásának fontos kitétele volt, hogy a modern történeti földrajz mindig analitikus és feltáró jellegű. Jäger (1969) szerint a történeti földrajz a múlt teljes geográfiáját jelenti, vagyis: „...*konceptióját tekintve éppen úgy a tájak és a vidékek/az országok kutatására irányul, mint a jelen vonatkozású földrajz, csak éppen azzal a különbséggel, hogy vizsgálódásának előterében a földfelszínnek nem a mai, hanem a korábbi jelenségei állanak...*” (Jäger, H. 1969. p. 7).

A történeti földrajz ilyen történi kitégítása bizonyos fokig Hettner (1927) felfogásához állott közel, Jäger tudatosan vette ezt át, miközben egy pontosítást fűzött hozzá: „...*a történeti földrajz keretében a természetföldrajzi részterületeknél csak azokat a jelenségeket veszik figyelembe, amelyek az embert illetően fontosak...*” (Jäger, H. 1969. p. 7). Ez az értelmezés önmagában a történeti földrajz történelmi oldalát tolhatta volna az előtérbe, ha Jäger nem elevenített volna fel néhány, még a századforduló időszakából származó terminus technicumot, legfőképpen a historische Landschaftskunde-t (történeti vidékismeret). A századfordulón már megjelenő táj kutatást állította ezzel a történeti földrajz homlokterébe, ami együtt járt a történelmi és a geográfiai oldal egyensúlyba hozatalával. A történeti földrajzban a korábbi időszakhoz képest kevesebb figyelem jutott és jut a politikumra, és a nyolcvanas évek közepére kikristályosodott a tudományterület új arculata. Ennek megfelelően bővült és konkrét megfogalmazást nyert kutatási területeinek halmaza is, amelyet 1985-ben Klaus Fehn öntött formába, és a már említett 1987. évi tanulmányában is publikált. A történeti földrajz feladatrendszerét egyrészt a távoli múltbeli állapotokra vonatkozó – elsősorban keresztmetszeti képek alkotására irányuló – kutatásokban látta. Másodsorban a múlt térbeli elemeinek és térbeli releváns földrajzi folyamatok, valamint ezeknek az idő folyamán bekövetkezett változásainak vizsgálatát tűzte ki célul. Harmadrészt a történeti földrajz feladataként határozta meg a jelenlegi struktúrák és folyamatok

szerves értelmezését, amelyhez negyedrészt, szorosan kapcsolódik a tér- és időmodellek kidolgozása, valamint a jelenben végzendő térbeli tervezésben való részvétel. Az utóbbi – mai divatos kifejezéssel élve – a nemzeti emlékezetpolitika gyakorlatába nyúló feladatként értelmezhető.

A történeti földrajz előbb említett feladatsorozatja tudományterületünket végleg kiszabadította addigi elszigeteltségéből, és olyan szakmává emelte, amely a mai geográfia gyakorlatias feladataiban is részt vehet. Ennek egyébként legjobb példája az a falvak történeti földrajzával foglalkozó tudományos konferencia volt, amelyet 2018 nyarán Budapesten tartottak, és amely egy nagy, a mai rurális térségek biztonságával foglalkozó projekt egyik alapelemét alkotta.

A történeti földrajznak az utolsó három évtizedben történt további változását jelenti, hogy miközben felfogása továbbra is igazodik a Helmut Jäger által lefedett premisszákhöz és princípiumokhoz, aközben jelentősen árnyaltabbá vált meghatározása. Winfried Schenk (2009) mintegy évtizeddel ezelőtti megfogalmazása szerint: „...*A történeti földrajz alatt olyan történelmi tértudományt értünk, amely az emberi tevékenységek térben releváns folyamataival és az ezekből eredő térbeli struktúrákkal foglalkozik a múlt egy tetszőleges korszakát illetően...*” (Schenk, W. 2009. p. 216). Napjaink történeti földrajza – mondja Schenk (2009) – a fontos gazdasági, társadalmi, politikai, demográfiai és természeti folyamatok mennyiségének és milyenségének a térbeli különbözőségben történő megragadását, leírását és értelmezését feltételezi. Ugyanakkor magába foglalja a múltbeli tájak állapotának rekonstruálását, miközben figyelmet szentel a tér- és időbeli differenciáltság szabályszerűségeire is. Summa summarum mondhatjuk azt is, hogy a történeti földrajz jelentősen finomodott a közelmúltban, ami a szerves táj kutatást és az alkalmazott történeti földrajzot állította a tudományterület homlokterébe.

A genetikus (vagy szerves) táj kutatás a jelenlegi térbeli struktúrák és folyamatok múltból eredeztető értelmezését jelenti. Lényegéből és belső logikájából eredően addig a pontig nyúlik vissza a történelemben, amikor még léteztek a jelenig ható faktorok. A genetikus táj kutatás középpontjában a tájformáló ember áll, akit igyekszünk környezetében megragadva ábrázolni. Mint ilyen, e központi kérdés szorosan kapcsolódik az alkalmazott történeti földrajzhoz, amely a kutatási eredmények átvitelével foglalkozik a jelenlegi tájtervezésbe és a környezetfejlesztésbe. Ezzel kapcsolatban Winfried Schenk (2009) kiemeli, hogy amennyiben a tájbéli történeti örökség fenntartása és továbbfejlesztése kerül a középpontba, akkor a kultúrtáj gondozásáról beszélhetünk. A történeti földrajz árnyaltabbá válásával együtt jár geográfiai oldalának további erősödése. Ez kifejezésre jut abban is, hogy a modern, a mai történeti földrajz vált a geográfiának azzá a tudományterületévé, amely eleven kapcsolatot teremt a múlt, a jelen és a jövő között. Hiszen miközben fő vizsgálódása a múlt geográfiai állapotaira irányul, aközben – éppen a táj máig nyúló történeti folyamataival, valamint a gyakorlatias célkitűzései miatt – a jelenre vonatkozó földrajzi kutatásokat is segíti, miközben eredményeit a jövőre irányuló tájtervezés- és szervezés is hasznosítja. Így végleg

eldőlt a tudománytörténeti folyamatokból örökölt kérdés: mennyiben geográfiai és mennyiben történelmi jellegű tudományterületünk. A mérleg nyelve a geográfiai oldal felé mutat.

3. „Nem könnyű mesterség” szakszerűen

A második világháborút követő szovjet-orosz katonai megszállás, majd a baloldali hatalomátvétel éles cezúrát jelentett – egyebek mellett – a magyar földrajz-tudományban is azon belül a hazai történelmi földrajzban is. Fodor Ferenc erről írta az 1948-ban keletkezett, de csak 2006-ban publikált tudománytörténeti szintézisében: „...*Ami 1944 óta történt, az már nem tudománytörténet, az már politika és tudományunk derékba törése, majd elhantolása. Erről ma még nem szólhat a tudománytörténet, de egykor kétségtelenül szólania kell és szólni fog...*” (Fodor F. 2006. p. 285). Az 1945 utáni évtizedek – valójában bő hetven év – magyar földrajztudományának története még nem született meg, de annyi bizonyosnak tűnik, hogy Fodor Ferenc joggal beszélt a derékba törésről, és az elhantolásban is lehetett – még ha nem is teljes – némi igazsága. Amit akkor elhantoltak, az a korábbi geográfia szellemisége volt, maga a tudomány azonban megmaradt. Ami a későbbi évtizedekben geográfia volt, az már teljesen új szellemiségű, csonkább földrajztudomány lett, főleg a társadalomföldrajz tekintetében. Az utóbbi esetében a magyarországi szocializmus időszakában a gazdaságföldrajz vált dominánssá, miközben olyan – korábban sikeresen művelt – szakterületek, mint a politikai földrajz vagy a történelmi geográfia évtizedekre eltűntek tudományunkból. E törés különösen a történelmi földrajzot érintette, miután ez a politikai földrajznál jóval később, csak a múlt század húszas-harmincas éveiben fejlődött jelentős mértékben és öltött modern formát hazánkban, jóllehet szakirodalmi termése korábban sem volt elhanyagolható. A cezúra megakadályozta, hogy kibontakozzék virágkora, és az elhallgattatás éppen az ehhez vezető fejlődési szakaszában érte: „...*a magyar történelmi földrajz nem annyira gazdag és nem annyira fejlett módszerében, mint inkább sokirányú és sokágú, s minden téren van már valamelyes teljesítménye...*” (Fodor F. 2006. p. 359).

Miként már említettük, az újjászületésre egészen a múlt század nyolcvanas éveig kellett várni, amikor – legfőképpen – Frisnyák Sándor állhatatos tudományos és szervezői munkájának köszönhetően kezdett éledezni a magyar történelmi földrajz (Frisnyák S. – Kókai S. 2015). Ebben a tudománytörténeti folyamatban fontos állomásnak tartjuk Frisnyák Sándor 1983-ban megjelent tudományelméleti tanulmányát, amelyben – részben igazodva a német iskolához – egyfelől a történelmi földrajz kettős jellegét is szóba hozva annak fogalmát az alábbiakban adta meg: „...*A történelmi földrajz két, tartalmában és módszerében eltérő fokozata a topográfiai rekonstrukció és az önálló történelmi földrajz. A historikusok művelte történelmi földrajz a jelenségek és folyamatok térbeli regisztrálása. Az önálló – geográfusok kutatáseredményein alapuló – történelmi földrajz egy kisebb-nagyobb régió (a német*

és általában a nyugat-európai földrajzban a kultúrtáj) múltbéli állapotának, változásainak magyarázó leírása...” (Frisnyák S. 1983. p. 350). A fentiek szerint megfogalmazott történeti földrajz szellemisége már a Nyugaton művelt tudományterület felé orientálódik, még ha ekkoriban és egy évtizeddel később a történész szakma másként is határozta meg annak lényegét, és idegenkedett tőle (Kristó Gy. 1986; Bak B. 1998).

A fentiekből, valamint abból eredően, hogy Dövényi Zoltán történeti földrajzi munkássága már 1973-ban elkezdődött, és a tudományterület politikai, ideológiai béklyóitól csak 1989-ben szabadult meg végképp, a vizsgált szakmai tevékenységet két részre célszerű osztani, a választóvonal 1989–1990-re esik. Fialat kutatóként első, történeti földrajzi vonatkozású írásai egy geográfiai folyóiratban, a Földrajzi Értesítőben jelentek meg: recenzióként (Dövényi Z. 1973, 1974, 1975). E rövid írásokat mai szemmel olvasva nagyon feltűnő, hogy akkoriban mit kerestek gazdaságtörténeti szakmunkák méltatásai a magyar geográfia hivatalosan vezető periodikájában. Erre az egyik recenzióban Dövényi Zoltán (1974) maga adta meg a választ: „...a gazdaságföldrajz művelői munkájuk során a történet-tudomány egyes eredményeit is hasznosítani tudják. ...a földrajzos kutatók egyik fontos feladata, hogy segítséget nyújtsanak a gazdasági tervezés számára, a jövő elképzeléseihez viszont szükséges a múlt ismerete is...” (Dövényi Z. 1974. p. 358). Ezen a ponton lehet tetten érni, hogy ügyes fogalmazással miként lehetett – jobb híján élük ezzel a megfogalmazással – mintegy becsempészni a kor földrajztudományába a történeti földrajz leglényegesebb elemét, a múlt földrajzi állapotainak ismeretrendszerét. Dövényi Zoltán (1989, 1998) a rendszerváltás után sem lett hűtlen a recenzió műfajához, amelyet adott esetben a társadalomkritikai kiszólásokra is felhasznált. Így kerülhetett be egy újabb Berend T. Iván- és Ránki György-kötet kapcsán írt ismertetőjébe az alábbi megállapítás: „...Korunkban sem lehet sikeres az az ország, ahol az oktatásra és tudományra fordított eszközöket kidobott pénznek tekintik, s a gazdasági nehézségekre ezen összegek megkurtításával reagálnak...” (Dövényi Z. 1989. p. 186–187).

Visszatérve a hetvenes évek eleji állapotokra, Dövényi Zoltán történeti földrajzi munkássága – mai szemmel nézve – helytörténeti jellegű, és a textusokat olvasva nagymértékben „álcázottnak” tűnik. Nincs ismeretünk arról, hiszen ezt csak a laudált tudná egyértelműen megmondani, hogy a címük szerint helytörténeti írások valójában tudatosan kapták-e a későbbi korok olvasóit meg-megtévesztő terminus technicusokat. Az viszont egyértelmű, hogy a békéscsabai évek alatt történeti földrajzi írásai tartalmukban geográfiaiak – az illusztrációkról nem is beszélve –, miközben erős helytörténeti vonatkozásaik is vannak. Ekkoriban foglalkozott a helytörténeti és a honismereti mozgalom helyzetével is (Dövényi Z. 1984). S ha már a helytörténetnél tartunk, érdemes megjegyeznünk, hogy Dövényi Zoltán (1990) egyetlen történeti tanulmánya – jöllehet a város elhagyása

után keletkezett –, szintén Békéscsabához kötődik: az első világháborús bordélyházak körüli huzavonáról szól. (A tanulmány egyébként Dövényi Zoltán név alatt jelent meg.)

A békéscsabai években közölt dolgozatai és könyvfejezetei erősen kötődnek Dövényi Zoltánnak – részben Tóth Józseffel közös – a vonzáskörzetek témakörében folytatott kutatásaihoz. Ezeknek egyfajta elméleti igazolását a vonzáskörzetek kutatási módszertanáról írott tanulmányában olvashatjuk. Az Alföldi Tanulmányok 1977. évi kötetében publikált írásában ugyanazt, a történeti földrajzi kérdések fontosságának sajátos argumentációját találjuk meg, mint a már említett recenziók esetében: „...*a vonzáskörzet-kutatások eredményei is egyre inkább hasznosíthatók a gyakorlat számára. A területi szerkezet azonban nemcsak gazdasági és társadalmi, hanem történelmi kategória is, ezért a vonzáskörzet-kutatás a gyakorlat (gazdasági körzetesítés, településhálózat-fejlesztés, a közigazgatás átalakítása, stb.) számára a jelenleginél jóval nagyobb segítséget nyújthat, ha a vonzáskörzetek kialakulásával, történeti változásával is foglalkozik...*” (Dövényi Z. 1977).

Dövényi Zoltán településtörténeti munkái a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben témájukat tekintve főleg a társadalmi migrációhoz és a mobilitáshoz, a települési funkciókhoz, az infrastrukturális fejlődéshez és fejlesztéshez kötődtek (Dövényi Z. 1976, 1977a, 1980, 1982; Dövényi Z. – Tóth J. 1978, 1986). Az ekkor keletkezett írások közül a legfontosabbiknak, egyben Dövényi Zoltán eddigi történeti földrajzi munkássága jelentős alkotásának számunkra az 1980-ban publikált, A közép-békési településeggyüttes kialakulásának és történeti változásának fő tendenciái című tanulmánya tűnik. Ebben a szerző Békés középső területeinek fejlődéséről nyújtott szabatos, szakszerű hosszmetzeti történeti földrajzi képet. A dolgozat elsősorban módszertani szempontból érdemel figyelmet, mert miközben – az ekkoriban keletkezett egyéb írásaihoz hasonlóan – formailag itt sem beszél történeti geográfáról, aközben – még ha kevésbé feltűnően is – foglalkozik annak néhány elméleti kategóriájával. Először – a téma jellegéből eredően – tisztáznia kellett, hogy vizsgálata meddig nyúlik vissza az időben. Ezt a tanulmány elején negyed évezredben határozza meg: „...*Mindenképpen szükséges tehát – legalább az elmúlt 250 éves időszakban – a legfontosabb gazdasági és társadalmi folyamatok alapos vizsgálata, illetve ezek hatásának és érvényesülésének feltárása...*” (Dövényi Z. 1980. p. 195). Az időpontok tekintetében a tanulmány későbbi részében – mintha ellentmondana magának – az alábbiakat írja: „...*Végezetül szükséges arról is szólni, hogy a régiók történeti fejlődésének kutatása során időben meddig kell és érdemes visszamenni. Kétségtelen, hogy ezek kialakulása a tőkés termelési mód uralomra jutásához kötődik, a gyökerek azonban mélyebbre nyúlnak, s a kezdeti fejlemények megismerése is lényeges lehet. Ennek megfelelően a kutatás időintervalluma mindig a konkrét szituációtól függ...*” (Dövényi Z. 1980. p. 198). Az ellentmondás a 250 éves távlat és a még távolabbi múlt között a hazai történeti földrajz tudománytörténetének ismeretében teljesen érthető. Egy olyan korban, amikor hazánkban még csak éppen

bontogatta szárnyait a történeti földrajz – Frisnyák Sándor (1983) tanulmányának irodalomjegyzéke 1978-ig nyúlik vissza –, és így az egész geográfia a jelenre és a jövőt meghatározó praktikumra irányult, nagyon óvatosan kellett bánni az időkeretekkel. Ahogyan Dövényi Zoltán kezelte ezeket, abban benne rejlik a ketősség: a hazai geográfia általános felfogása csak 250 évet engedhetett meg, míg a német történeti földrajz ennél jóval nagyobb távlatokban gondolkodott. A keleti blokk úgynevezett szocialista földrajztudományában a történetiség nem volt kedvelt téma, jóllehet néhány helyen eltúrték még a történeti földrajzot is. A geográfia hivatalosan a jövőre ható térszervezésre és a gazdaság működtetésére fókuszált. Ezt fogalmazta meg Stanislaw Leszczycki (1973) a Nemzetközi Földrajzi Unió 1972. évi, Montrealban tartott kongresszusán.

A valóságban azonban e hivatalos célkitűzéseket – még ha tagadni nem is – bizonyos fokig meg lehetett kerülni. Dövényi Zoltán Közép-Békésről írott tanulmánya bizonyíthatja ezt. Az objektív és a szubjektív folyamatok kölcsönhatásának felmérése, valamint annak kijelentése: „...Magyarországon az ilyen jellegű regionális kutatásoknak alig van múltja...” (Dövényi Z. 1980. p. 195) az aspiránsi idejét töltő fiatal kutatóból kellő tudományos bátorságot követelhetett. A tanulmányban a központi (centrális) helyek alapján határozta meg a régió értelmezését, amelyben a mai olvasó már a német tudományos hatást vélheti felfedezni. Miközben a dolgozatban módszertani szempontból a természeti környezet változását, a gazdasági élet alakulását a régió területén, a társadalmi folyamatok formálódását, valamint az infrastruktúra fejlődését dolgozta egyetlen történeti földrajzi képpé, aközben kategorizálnia kellett a régió fogalmát is. Ekkor írta: „...egy meghatározott térségben a települések között olyan sajátos gazdasági, társadalmi kapcsolatok és viszonyok alakultak ki, amik alapján a terület egyértelműen elkülönül a környező vidékektől. Ebben a megközelítésben a régió nem más, mint a települések meghatározott köre, s a közöttük levő intenzív kapcsolatok összessége...” (Dövényi Z. 1980. p. 197). Nincsenek kellően alapos tudománytörténeti ismereteink ahhoz, hogy egyértelműen véleményt mondhassunk arról, a régióknak e felfogása mennyiben volt modern, előremutató saját korában. Személyes tapasztalataink szerint, melyeket a magyar történeti földrajz berkeiben az elmúlt évtizedben folytatott csendes, békés hangú, szinte észrevétlen polémia kapcsán szereztünk a régió értelmezéséről, úgy véljük: a Közép-Békéssel foglalkozó tanulmány úttörő munka lehetett.

A rendszerváltást követően nyíltan megújuló és intézményesülő történeti földrajz munkájába Dövényi Zoltán is bekapcsolódott. Ez az időszak egyébként az egyre több elfoglaltsággal járó egyetemi oktatói pályafutása kiteljesedésének kezdete is volt. Tudományszervezői tevékenysége – maradványunk témájánál – egyik nagy sikere lehetett, hogy 2014 tavaszán megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Földrajzi Albizottsága, amely még szervezése és szerveződése hónapjaiban megindította folyóiratát, a Történeti Földrajzi Közleményeket (Nagy M. M. 2015; Kókai S. 2016). A tudományszervezés mellett a

doktorandusz hallgatókkal folytatott közös munka is átszivárgott eredményeivel történeti földrajzunkba. E téren elsősorban a György-Dávid Anitával (2014 a, b), valamint a Szalai Gáborral (2012) publikált írásokat érdemes kiemelni. Mindhárom a történeti demográfia és a történeti településföldrajz témáját érinti. Különösen a Pálmajorral foglalkozó – a történeti földrajz szempontjából hosszsmetszeti képnek nagyon rövid időszakot feldolgozó –, valamint a dél-dunántúli rurális térség etnikai viszonyait felbolygató lakosságcsere következményeit vizsgáló munkák mutatják: a laudált tudományos munkássága nem nélkülözi a társadalmi problémák és feszültségek iránti érzékenységet.

A történeti demográfiai, valamint a településföldrajzi kutatások Dövényi Zoltán eddigi pályafutása során szorosan összekapcsolódtak a társadalmi migráció, valamint a magyarországi rendszerváltáskor hirtelen megjelent kérdéskör, a munkanélküliség jelenségével. Tudományos akadémiai disszertációját (2001a) az utóbbi témából írta, a németországi és a magyarországi folyamatok összevetésével, s az szerkezetében, felépítésében és tartalmában – szakmai véleményünk szerint – az ágazati történeti földrajz tudományrendszeri kategóriájába tartozik. Dövényi Zoltán ezt ily módon ugyan nem írta le értekezésében, de a dolgozat bevezető oldalain található alábbi sorok igazolhatják álláspontunkat: „...*A munkaerőpiac fontosabb elemei közül a foglalkoztatottság és a munkanélküliség összehasonlító vizsgálata áll az értekezés középpontjában. Így elsősorban annak nyomkövetése a cél, hogy az egyes történelmi időszakokban hogyan tagozódott be a társadalom a munka világába a két vizsgált országban...*” (Dövényi Z. 2001a. p. 3).

A többi migrációval foglalkozó történeti földrajzi tanulmánya egyrészt a 18. századi folyamatokat, másrészt a 18–20. századi processzusokat tárgyalja (Dövényi Z. 1996a, 2001b, 2016b). Ezeknek két fontos, akár az egész eddigi életmű szempontjából kiemelendő eredményének tartjuk egyfelől az 1918–1988 közötti időszak határon átnyúló kényszermigrációinak összegzését, népességföldrajzi következményeik bemutatását, másfelől pedig a Budapest nagyvárossá alakulásával kapcsolatos néhány tévképzet felszámolását. Legfőképpen annak bizonyítását, hogy a város és az agglomeráció kialakulásában nemcsak a népességkoncentráció, hanem a dekoncentráció is fontos szerepet játszott.

Dövényi Zoltán publikációs listája arról tanúskodik, hogy a békéscsabai téma, az alföldi problémakör és a helytörténet a magyarországi rendszerváltást követően sem hagyta nyugodni (Dövényi Z. 1992, 1996b, 2016c, 2007). Ezek sorában ismét megtaláljuk Békéscsaba történeti földrajzát, valamint Zsadány mellett az alföldi fejlődési út boncolgatását. Az alföldi út régi, időről időre visszatérő tematikája a magyar társadalomtudományoknak: történészek, geográfusok, néprajzosok, szociológusok – hogy csak a legjellemzőbb szakmák művelőit említsük – generációinak adott és ad kutatási feladatot. E sorba illik a kismezővárosok kérdésköre, amelyet Erdei Ferenc vetett fel, s úgy tűnik a részletes kibontás évtizedekkel később Dövényi Zoltánra (1992) hárult. A korrekt történeti földrajzi hosszsmetszeti kép keletkezésének indítéka teljesen hétköznapi: „...*Ezzel a településcsoporttal – legjobb*

tudomásunk szerint – érdemben is elkülönítve eddig még nem foglalkoztak hazai geográfusaink. A jelen összeállítás sem lép fel egy teljes körű elemzés igényével, mindössze azt kívánja bemutatni, hogy ezek a települések honnan, hová és milyen úton jutottak el...” (Dövényi Z. 1992. pp. 29–30). A vállalt célkitűzést a szerző teljesítette, és úgy véljük, ezzel jelentősen gazdagította úgy az Alföldre, mint annak történeti földrajzára vonatkozó szakirodalmat. A későbbi kutatások egyik lehetséges irányát jelölte ki.

Az ezredfordulón és az azóta eltelt immár közel két évtizedben Dövényi Zoltán tudományos érdeklődése, a társadalomföldrajz egyéb, általa művelt ágai mellett, egyre inkább a történeti földrajz és annak rokon tudományterületei felé fordult. Ennek köszönhető a zempléni táj tehetségföldrajzi feldolgozásához kötődő tanulmánya (Dövényi Z. 2016d). Ez egyben – nyilván nem tudatosan – határozottan bizonyítja, hogy a történeti földrajz, a tehetséggeográfia és a tudománytörténet, bármennyire is tagadják ezt néhányan, nagyon sok közös ponton találkozik. A felerősödött történeti földrajzi érdeklődés másik bizonyítéka a kultúrtáj kérdésével kapcsolatos munkája (Dövényi Z. 2006): a kultúrtáj és a népesedés viszonyáról szóló dolgozata. A rövid, még a tíz nyomtatott oldal terjedelmet sem elérő szöveg tartalma a közeljövő magyar társadalmáért aggódó geográfus nézeteit tartalmazza. Jóllehet kevésbé történeti földrajzi tartalmú textusról van szó, mégis érdemes idéznünk belőle az alábbi néhány sort: „...Az ország népessége immár negyed évszázada folyamatosan csökken, a fogyatkozás fő területei éppen a vidéki térségek. Mivel a népességfogyás megállíthatatlannak tűnik, csak idő kérdése, hogy mikor jelennek meg azok a falusi térségek, ahol a népességszám olyan alacsony szintre csökken, hogy már nem lesz képes a kultúrtáj fenntartására. A különböző népesedési mutatókat nézve ez az ország több térségében is reális veszélynek tűnik...” (Dövényi Z. 2006. p. 48). Az itt megfogalmazott geográfusi aggodalmakon túl e tanulmány a magyar történeti földrajz számára is figyelemfelkeltő: módszertanában is érdemes. Egyfelől négy szempontból – népsűrűség, vándorlás, korszerkezet, képzettség – vizsgálódva 149 kistérségre vetíti ki a problémát (nyolc térképi ábrázolással) mutatja ki a tájfenntartás kockázatát. Másfelől – még közvetett történeti földrajzi tartalma mellett is – a modern történeti geográfia Schenk és Fehn kapcsán már említett alkalmazott területére lép, amennyiben a kultúrtáj rekonstrukciójáról szól. Ugyanakkor érvel a mai magyar geográfiában sokszor mellőzött terminus technicus, a kultúrtáj rehabilitációja mellett. Tegyük hozzá, ebben az esetben a szakmai kategória melletti kiállás nem pusztán a jól bevált kifejezés újbóli alkalmazását sürgetheti, hanem azt a szellemiséget is óvja, amely a kultúrtájhoz és kutatásához szükséges.

Dövényi Zoltán történeti földrajzi munkái az ezredforduló óta egyre határozottabban öltének természeti földrajzi kontúrokat, ugyan e vonulat sohasem hiányzott az eddigi munkásságából. Az utóbbi időszak két jelentős dolgozata a víz és az ember kapcsolatáról (Dövényi Z. 2008, 2011) fontos tudományos

munkának tekinthető, pontosabban fogalmazva egy lényeges történeti földrajzi tanulmány kísérő publikációinak. A Földrajzi Értesítő lapjain 2005-ben a Felső-Tiszavidék árvizeit taglaló tanulmányról van szó (*Dövényi Z. 2005*). Az OTKA keretében készült dolgozat a 2001. évi árvízig megy el, és érintőlegesen foglalkozik az azt követő helyreállítások nyomán keletkezett lokális társadalmi feszültségekkel is. A közlemény mind módszertani, mind tartalmi szempontból példa értékű. Amennyiben a konkrét témáját kellene megfogalmaznunk, akkor ez a települések és az árvizek kapcsolata lehetne. Precíz keresztmetszeti képekből összerótt hosszmetzeti képet kapunk 1780-tól napjainkig. A tanulmány legnagyobb értékének – a metodikán túl – azt tartjuk, hogy szinte teljes egyensúlyban van a történelmi és a földrajzi oldala, miközben ez utóbbi – már témájából eredően is – természetföldrajzi megközelítést igényel. Ugyanezt a tudatosan kiszámított középértéket figyelhetjük meg a Tambora kitörésének Kárpát-medencei hatásairól, valamint a 19. század eleji Csurgóról írott tanulmányokban is (*Dövényi Z. 2009, 2015*). Logikájukat tekintve egységes szellemiségű munkákról van szó: keresztmetszeti kép és képek, vagy magukban, vagy egymás mellé sorakoztatva, s a logikai rend – vérbeli geográfushoz méltóan – a természetföldrajz felől halad a társadalomföldrajz felé.

Amennyiben egymás mellé helyezzük az elmúlt fél évszázad történeti földrajzának fejlődési tendenciáit, valamint Dövényi Zoltán történeti földrajzi munkásságát, akkor egyértelmű az egybeesés. Ami komoly eltérés lehet, az a pályamű 1989 előtti – önmagában véve is érdekes – időszaka, amikor oly módon jelentek meg történeti geográfiai művei, hogy egyikben sem található meg a történeti földrajz kifejezése. (Ekkora szakirodalmi termésnél ez sem elhanyagolható teljesítmény.) A megjelent írások mennyiségéhez képest témáiban teljesen normális, minden szélsőséges kilengéstől mentes szóródást mutató művek sorával találkozunk. Már a kezdeti időszaktól ugyanaz a megfontolt hangvétel, a szabatos fogalmazás és legfőképpen szakszerűség, a szakma iránti elkötelezettség jellemzi ezeket az alkotásokat, amelyek tételes végigolvasása jó szellemi élmény.

4. Dövényi Zoltán szerzői profilja publikációi és citációi tükrében

4.1. A szerzői profil készítésének módszertani kérdései

A tudományos kutatásokkal foglalkozók életútjában csak igen kevés esetben történik meg, hogy valaki a legszűkebb kutatási témájával tudjon egész pályafutása során foglalkozni. Ennek okát egyrészt a szakterületek összekapcsolódásaiban, átfedéseiben, inter- és multi-, valamint transzdiszciplináris összefüggéseiben, az úgynevezett határ- és rokontudományok mellőzhetetlenségében kell keresnünk. Ezekon túl közrejátszik még a kutatói érdeklődés határainak megvonhatatlansága, harmadrészt pedig azoknak a kutatási projekteknek a megvalósítása, amelyek gyakran nem az adott terület belső összefüggésrendszeréből, hanem valamiféle

külső, vagy intézményi befolyás, ösztönzés, ha úgy tetszik, megrendelés nyomán jelentkezik. Mert kutatói szabadság ide, kutatói szabadság oda, akik elég hosszú ideje folytatnak tudományos kutatást, azok pontosan tudják, hogy az utóbbi ok bizony gyakran felülírja, felülírhatja eredeti elszántságunkat. Ezekben az esetekben gyakorta el kell távolodnunk kedvenc kutatási témánk magterületétől, és olyan tematikákkal kell foglalkoznunk, amelyeknek addig sokszor csupán közelebbi, távolabbi szemlélői voltunk. Nem áll szándékunkban pozitív vagy negatív módon értékelni ezeket a kisebb-nagyobb kitérőket, hiszen pro és kontra lehetne ellenük és mellettük érvelni, de úgy gondoljuk, hogy az innovatív elme az ily módon végzett kutatási eredményekből is gazdagodni tud, sőt képes azokat felhasználni a szűkebb kutatási területének művelésében, gazdagításában.

Nem tudjuk, csupán véljük, és az eddig közel 350 tételes és mintegy 46 évet felölelő publikációs jegyzéke révén bizonyítottan látjuk, hogy Dövényi professzor úr életében is bőségesen lehettek olyan esetek, amikor nem kedvenc kutatási témájával foglalkozott, hanem ahhoz szorosabban, vagy tágabban kapcsolódó tematikákat kényszerült vizsgálni. Az ezekhez a tárgykörökhöz kapcsolódó publikációk ugyanolyan értékes elemei a teljes életműnek, mint a szűkebb kutatási területeken végzett munka eredményeként készült dolgozatok. Éppen ezért amikor alább tudományometriai módszerekkel megrajzoljuk Dövényi professzor úr szerzői profilját, akkor azt a teljes publikációs és citációs teljesítménye alapján végezzük el. A publikációs jegyzék igazolja, hogy szerzőnk kedvenc témái ugyan a kutatói életút során módosultak, változtak, de mindvégig jelen van a történeti földrajz, a geográfia tudománytörténete, továbbá a társadalomföldrajz szerteágazó területei iránti elkötelezettség.

A szerzői profilok összeállítása a tudománymetria módszertanában az újabb keletű eljárások közé tartozik. Kialakulásában jelentős szerepet játszott az egyéni tudományos teljesítményt, a szerzői életutat fókuszba állító szemléletmód erősödése, valamint a web közösségi alkalmazási lehetőségeit megnyitó technológia megjelenése, majd a tudományos közéletben is rohamos gyorsaságú terjedése. Ma már se szeri, se száma az ilyen jellegű kezdeményezéseknek, szükségességüket és életképességüket éppen számosságuk igazolja (*Sipos A. M. – Nagy M. M. – Bikádi K. 2018*). A tudósokról megrajzolt profil többféle funkciót tölt be a kutatók életében és a tudományos közéletben, továbbá a releváns szakirodalom felderítésében, hozzáférésében. Ezek közül két funkciót kell kiemelnünk: az egyik a publikációk nyilvántartása és megjelentetése, a másik pedig a citációk adatainak reprezentálása. E két fundamentális funkcióra épülnek a szerzőkre vonatkozó további indikátorok, amelyeknek az elmúlt mintegy évtized alatt számos ága-boga, típusa, altípusa jelent meg. Ezek kiválóan alkalmasak arra, hogy a hagyományosan a publikációk, plusz a hivatkozások alapján bemutatott szerzőkről jóval árnyaltabb képet, finomabb rajzolatokat mutassanak. Mindezekon túl növeli a szerzők új eredményeinek felfedezhetőségét, megtalálását, az egyén mellett előtérbe helyezi az intézményeket, a kapcsolati mutatók hálózata alapján pedig más szerzők,

társ szerzők is könnyebben a látóterünkbe kerülnek. A szerzői profilok további hozadékát jelentik, hogy azokban megtalálhatók a publikációk bibliográfiai adatai, és gyakran az írások teljes szövege is letölthető. A kutatói profilok általában használnak a szerző tudományos tevékenységére és annak hatására vonatkozó értékelési metódusokat is. Ezek túllépnek a hagyományos, a bibliometriai adatokra alapozott mutatókon, és – döntően az alternatív metrikák módszereinek használatával – jóval teljesebb és komplexebb képet adnak a szerző kimutatható tudományos hatásairól (*Hajnal Ward J. – Bejarano, W. – Dudás A. 2014*).

A világot átfogó, nemzetközi kezdeményezéseken túl, a hazai tudományos teljesítményeket nyilvántartó Magyar Tudományos Művek Tára (a továbbiakban MTMT) is szerzői profil fókuszú. Erre az elvre alapozva, különböző szűrési, szelekciós technikák használatával képes egyéb szolgáltatásokat, a közleményekre és a citációkra, továbbá az azoknak publicitást adó forrásokra vonatkozó információkat is nyújtani. Az adatbázis szerzői központúsága eleve kínálta, hogy írásunk során az MTMT-t használjuk, ám ezen kívül más érvek is szóltak alkalmazása mellett. Ilyenek voltak többek között, hogy Magyarországon az MTMT a különböző tudományos minősítési rendszerek hiteles forrása, hogy az egy-egy szerzőre vonatkozó teljesítmény ennél az adatbázisnál – több gyermekbetegséget leszámítva – a legteljesebb, és nem utolsósorban az, hogy a Dövényi professzor úrra vonatkozó MTMT-adatokat előzetesen elemezve azt láttuk, hogy viszonylag teljes és naprakész a publikációs és hivatkozási lista (*MTMT adatbázis 2018*).

A módszertani kérdések taglalásánál szólnunk kell arról is, hogy a szerzői profil részletezőbb megrajzolásánál rendre beleütköztünk az MTMT olyan jellemző korlátjaiba, amelyeket az adatbázis kereső felületének fejlesztésével és a már rögzített adatok felhasználásával meg lehetne szüntetni. Így az elkészült szerzői profil döntő részének számadatait csupán manuális módszerekkel tudtuk összegyűjteni, és voltak olyan szempontok is, amiket hasznos lett volna megrajzolni, de a többezres nagyságrendű adathalmaz további manuális szűrésére nem állt módunkban vállalkozni. Ilyenek voltak többek között a Dövényi Zoltán nemzetközi kapcsolatainak bemutatása, a szerzőnkre leggyakrabban hivatkozók felsorakoztatása, vagyis annak kimutatása, hogy – a tudományometriai indikátorok szerint – kiknek munkásságát termékenyítették meg a legjellemzőbben a professzor úr írásai, továbbá a szerzőnkre vonatkozó hivatkozások forrásainak bemutatása, a citációk eloszlásának vizsgálata. E szempontok kényszerű mellőzése ellenére is úgy véljük, hogy szerzőnkről sikerült árnyalt szerző profilt megrajzolnunk, megengedve azt, hogy a még több aspektusból történő elemzés további differenciáló sajátosságokat, részletezőbb elemzést mutathatna be.

A szerzői profil megrajzolásához az MTMT-ben rögzített, 1972 és 2017, vagyis az írásunk keletkezésének időpontjában úgynevezett lezárt év publikációs és hivatkozási adatait használtuk fel. Adataink és elemzésünk fontos összetevőjét képezi, hogy esetenként eltértünk az MTMT módszereitől, besorolási kategóriáitól. Ennek okát abban kell keresni, hogy több esetben sem értettünk egyet az

MTMT kategorizálásával, például az évkönyveket mi periodikaként soroltuk be. A hivatkozásokat összesítetten kezeltük: az egyébként is elenyésző mennyiségű és még inkább elenyésző arányú, úgynevezett önhivatkozásokat – a közel 1500 hivatkozó tételből mindössze 20, alig több, mint egy százaléknyi került a nem független hivatkozások kategóriájába – együtt kezeltük a független citációkkal. Szintén az elenyésző mennyiségű függő hivatkozás, továbbá a véleményünk szerint az MTMT-ben indokolatlanul ebbe a kategóriába sorolt társszerzői hivatkozásokat is az összesített citációk között elemezzük. Nem voltunk arra sem tekintettel, mert véleményünk szerint tudományos szempontból semmi sem indokolja, hogy kiadványokban, vagy disszertációkban, illetve egyéb típusú dokumentumokban hivatkoztak-e szerzőnkre.

4.2. A szerzői profil

Mindezek után természetes, hogy szerzőnk, Dövényi professzor úr szerzői profiljának megrajzolásában használtuk a két hagyományos, a bázist jelentő indikátort, a publikációk, továbbá a hivatkozások számát. Az MTMT nyilvánartása szerint Dövényi Zoltánnak 1972 és 2017 között összesen 314 publikációja jelent meg, és szintén ebben az időintervallumban 1457 hivatkozás történt közleményeire. Dolgozatunkban a megszokott, összesített adatokon túl ezekben az esetekben is mélyebb elemzéseket végeztünk. Részletesen taglaljuk, hogy milyen típusú dokumentumok adtak helyet közleményeinek, valamint azt is, hogy a reá történő hivatkozások folyóiratokban, monografikus kiadványokban, tanulmánykötetekben, jelentek-e meg, illetve külön gyűjtöttük az általa szerkesztett köteteket is. Mind a publikációk, mind pedig a hivatkozások számát idővonalon is ábrázoltuk. Számba vettük azt is, hogy szerzőnk mely folyóiratokban publikált, és melyek voltak ezek közül a leginkább és legkevésbé használtak. A teljes eddigi életműre jellemző, hogy Dövényi professzor úr szívesen írt társszerzőkkel, azok bemutatása szintén fontos részét képezi a szerzői profilnak, így ezek bemutatására is vállalkozunk. A szerzői profil fontos elemét képezi, hogy egy tudós – szűkebb kutatási területén belül – milyen tartalmi, tematikai kérdésekkel foglalkozott legszívesebben, leggyakrabban, és melyek voltak azok a tárgykörök, amelyekkel foglalkozott ugyan, de jóval kisebb, esetenként elenyésző mértékben. Tekintettel magának a földrajzi diszciplínának az összetettségére, itt elegendő tér nyílik arra, hogy egy szerző nagyon széles tematikai spektrumot tudjon bejárni, mint ahogyan ezt majd professzor úrnál is tapasztaljuk.

4.2.1. A publikációk száma, évenkénti megoszlása és az azoknak helyet adó kiadványok típusai

Dövényi Zoltán publikációs tevékenységét globálisan értékelve azt mondhatjuk, hogy egyértelműen termékeny, de nem grafomán szerzőt láthatunk. 46 év alatt közel 350 közlemény azt jelenti, hogy átlagosan mintegy 7 munkája jelent

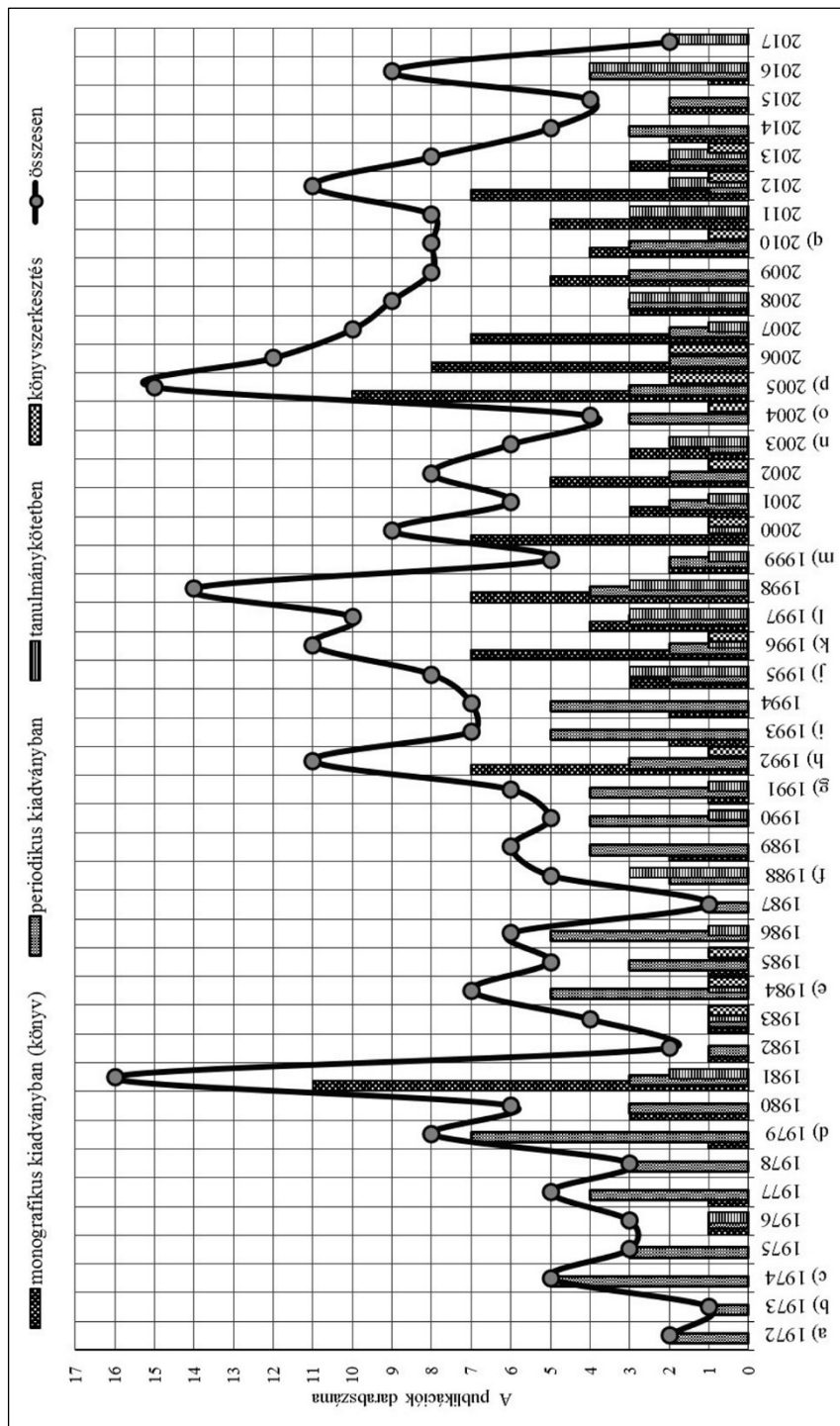
meg évente, és ezt a magunk részéről teljesíthető, reális adatnak tartjuk. A tudományos életút fordulói, folyamatai és bizonyára a magánéletéhez kötődő események, továbbá más tényezők függvényében ez az átlag meglehetősen nagy szóródást mutat: vannak évek, amikor az átlagosnak több mint duplája és vannak olyanok is, amikor annak csupán töredéke jelenik meg. A publikációk mennyiségének lineáris tendenciája az mutatja, hogy szerzőnk kezdeti munkálkodásának számokban kifejezhető éves publikációs termése napjainkra mintegy megkét-szereződött. Ám ami a feltűnő, hogy irreális magasságokra egyetlen évben és összességében sem tört. Napjainkban, amikor a tudományometriai eredmények számszerű hajhászása gyakran túlzott, esetenként nemtelen eszközökkel elért, irreális publikációs teljesítményeket is mutat, feltétlenül ki kell emelnünk szerzőnk érzékelhető mérsékletességét, visszafogottságát (*Ioannidis, J. P. A. – Klavans, R. – Boyack, K. W.* 2018).

Az *1. diagramon* nem csupán egy egyszerű idővonalat ábrázoltunk, hanem azoknál az éveknél, amelyekben szerzőnk tudományos életútjának általunk fontosnak tartott eseményei, folyamatai zajlottak, történtek, ott azokat is jelöltük az idővonalon. Ezzel a vizsgálattal azt szerettük volna megnézni, hogy a tudományos életút jelentősebb eseményei, folyamatai hatással voltak-e, és amennyiben igen, úgy milyenekkel a publikációs tevékenységre. A diagram ábrázolása is azt mutatja, hogy a teljes eddigi életút során – a számszerűsíthető eredmények tekintetében – elsősorban a hallei aspirantúra, az akadémiai doktori cím megszerzése, továbbá a különböző németországi ösztöndíjak, tartózkodások – azok közül is döntően a négy éves Humboldt ösztöndíj –, valamint az egyetemi tanári kinevezés hatott igen termékenyítően annak mennyiségére. A Humboldt ösztöndíj más szempontból is igen hasznosnak bizonyult: ez alatt, illetve ezt követően jelentősen megnőtt szerzőnk idegen nyelvű publikációinak és külföldi megjelenésének száma, intenzíven emelkedett a külföldi, főként német társzerzőkkel közösen írt dolgozatok mennyisége. A szerzőnk által készített publikációk általánosságban négy kategóriába sorolhatók: monografikus kiadványok (könyvek), periodikus kiadványok, tanulmánykötetek és az általa szerkesztett könyvek. Ezek megoszlását elemezve azt láthatjuk, hogy a monografikus kiadványokban történő publikálás Dövényi professzor úr életében mindvégig igen jellemző, mondhatni domináns. Ezek között megjelennek önálló, továbbá társszerzős munkák is. Ez a publikációs fórum általános tendenciáitól eltér: jó néhány évtizede már, hogy az időszaki kiadványokban megjelent publikációk teszik ki a szerzők munkáinak zömét, míg a monografikus kiadványok a háttérbe szorulnak. Az 1990-es évek második felében és az utolsó évtizedben – a monografikus jellegű munkák megmaradása mellett – nagyobb teret kaptak a szerzői életműben – az úgynevezett Festschrift- és a konferenciakötetek népszerűvé válása miatt – a tanulmánykötetekben történő megjelenések, majd a periodikákban történő közlések is. Az utóbbi tendencia a Történeti Földrajzi Közlemények című folyóirat megjelenésének is köszönhető. A magunk részéről igen fontos tudományos eredménynek tartjuk a

tudományos kiadványok szerkesztésében végzett érdemi munkát, ezért – ebben az esetben is eltérve az MTMT kategorizálásától – a Dövényi Zoltán által szerkesztett kiadványok számszerű számbavételét is a publikációs tevékenység részeként mutatjuk be. Ezen a téren azt látjuk, hogy 1983-tól kezdve csaknem minden évben jutott szerzőnkre egy-két szerkesztendő kötet is.

1. táblázat. Dövényi Zoltán eddigi tudományos életútjának legfontosabb eseményei kronológiai sorrendben

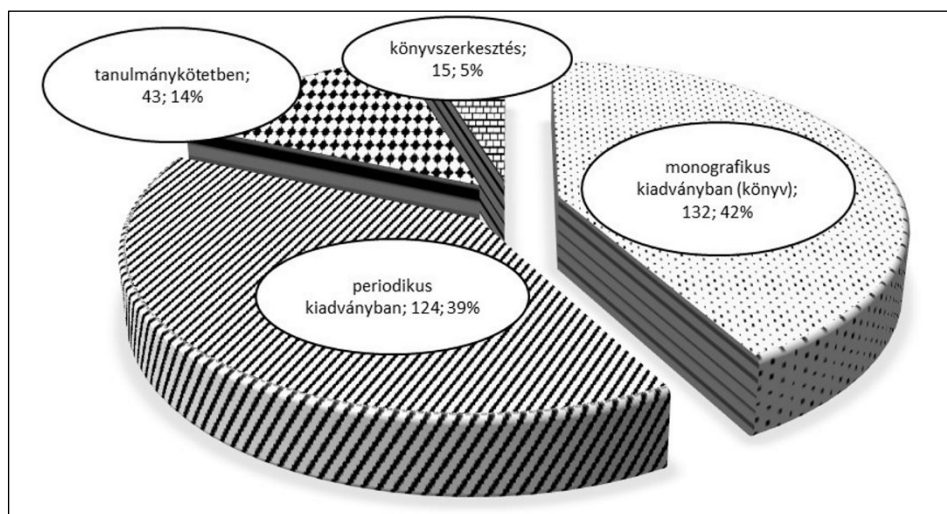
A használt jel	Év	A kutatói életút eseménye	A kutatói életút eseményének helyszíne
a)	1972	az első publikációk megjelenése	Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem
b)	1973	1. a történelem–földrajz szakos diploma megszerzése	Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem
		2. munkába állás	Békéscsaba, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Csoportja
c)	1974	az egyetemi doktori fokozat megszerzése	Szeged, József Attila Tudományegyetem
d)	1979	kandidátusi aspirantúra kezdete	Halle, Martin Luther Egyetem
e)	1984	1. a kandidátusi fokozat megszerzése	Halle, Martin Luther Egyetem
		2. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Osztályának tudományos főmunkatársa	Budapest, Magyar Tudományos Akadémia
f)	1988	Humboldt-ösztöndíj kezdete	München, Ludwig-Maximilian Egyetem
g)	1991	címzetes egyetemi docens stallum megszerzése	Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem
h)	1992	egyetemi oktató	Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem
i)	1993	németországi ösztöndíj	Heidelberg, Karl Ruprecht Egyetem Földrajzi Intézete
j)	1995	habilitáció	Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem
k)	1996	Humboldt-ösztöndíj, vendégkutató	Lipcse, Institut für Länderkunde
l)	1997	MTA Földrajztudományi Kutatóintézet tudományos igazgatóhelyettes	Budapest, Magyar Tudományos Akadémia
m)	1999	egyetemi tanári kinevezés	Pécs, Pécsi Tudományegyetem
n)	2003	az akadémiai doktori cím megszerzése	Budapest, Magyar Tudományos Akadémia
o)	2004	PTE Földrajzi Intézetének tudományos igazgatóhelyettese	Pécs, Pécsi Tudományegyetem
p)	2005	1. PTE Földrajzi Intézetének igazgatója	Pécs, Pécsi Tudományegyetem
		2. MTA Földtudományi Komplex Tudományos Bizottság Elnöke	Budapest, Magyar Tudományos Akadémia
q)	2010	a Földtudományok Doktori Iskola vezetője	Pécs, Pécsi Tudományegyetem

1. diagram. Dövényi Zoltán publikációs tevékenységének kiadványtípusonkénti megoszlása 1972 és 2017 között (évenként csoportosítva és a tudományos életű fontosabb állomásainak feltüntetésével)

Dövényi Zoltán tudományometriai adatsorainak részletes elemzéséhez Excel programot és annak diagramszerkesztő lehetőségét használtuk fel. A rendszer korlátjai, továbbá a vizsgált évek sokasága miatt az idősoros bemutatások esetében nem állt módunkban az időtengelyen szöveges változatban feltüntetni a tudományos életút eddigi legfontosabb állomásait, az szétfeszítette volna az Excel lehetőségeit. Ezért más eszközhöz, indikátor alkalmazásához nyúltunk. A szerzői életút eddigi, általunk legfontosabbnak tartott állomásait betűjelekkel helyettesítettük, azok kerültek a diagramon az adott évek elé. Jelentésüket jelmagyarázatban oldottuk fel. Ezt a módszert minden olyan esetben alkalmazzuk, amikor éves bontásban ábrázoljuk a különböző tudományometriai mutatókat. A jelmagyarázatot a jobb áttekinthetőség érdekében táblázatban közöljük (1. táblázat).

Az előzőkben az eddigi szerzői életút tudományos produktumait elsősorban kronológiai szempontból vizsgáltuk. A 2. diagram a kumulált, összesített adatokat reprezentálja. Ez lényegében megerősíti az előzőkben leírtakat: szerzőnk írásai döntően monografikus kiadványokban jelentek meg, ennél valamivel kisebb arányú a periodikákban közzétett munkák mennyisége. Ezekhez képest jóval kevesebb a tanulmánykötetekben történő megjelenés, továbbá a könyvek szerkesztése révén végzett mennyiség.

2. diagram. Dövényi Zoltán publikációs tevékenységének kiadványtípusonkénti megoszlása 1972 és 2017 között (összesített adatok)

4.2.2. A szerzőre történő hivatkozások száma, évenkénti megoszlása és az azoknak helyet adó kiadványok típusai

A Dövényi Zoltánra történő hivatkozások mennyisége imponáló, nagyságrendileg megközelíti a másfél ezret (1457). Szerzőnk eddigi közleményei közül összesen 150 publikáció ért el különböző nagyságrendű – 1 és 336 között mozgó –

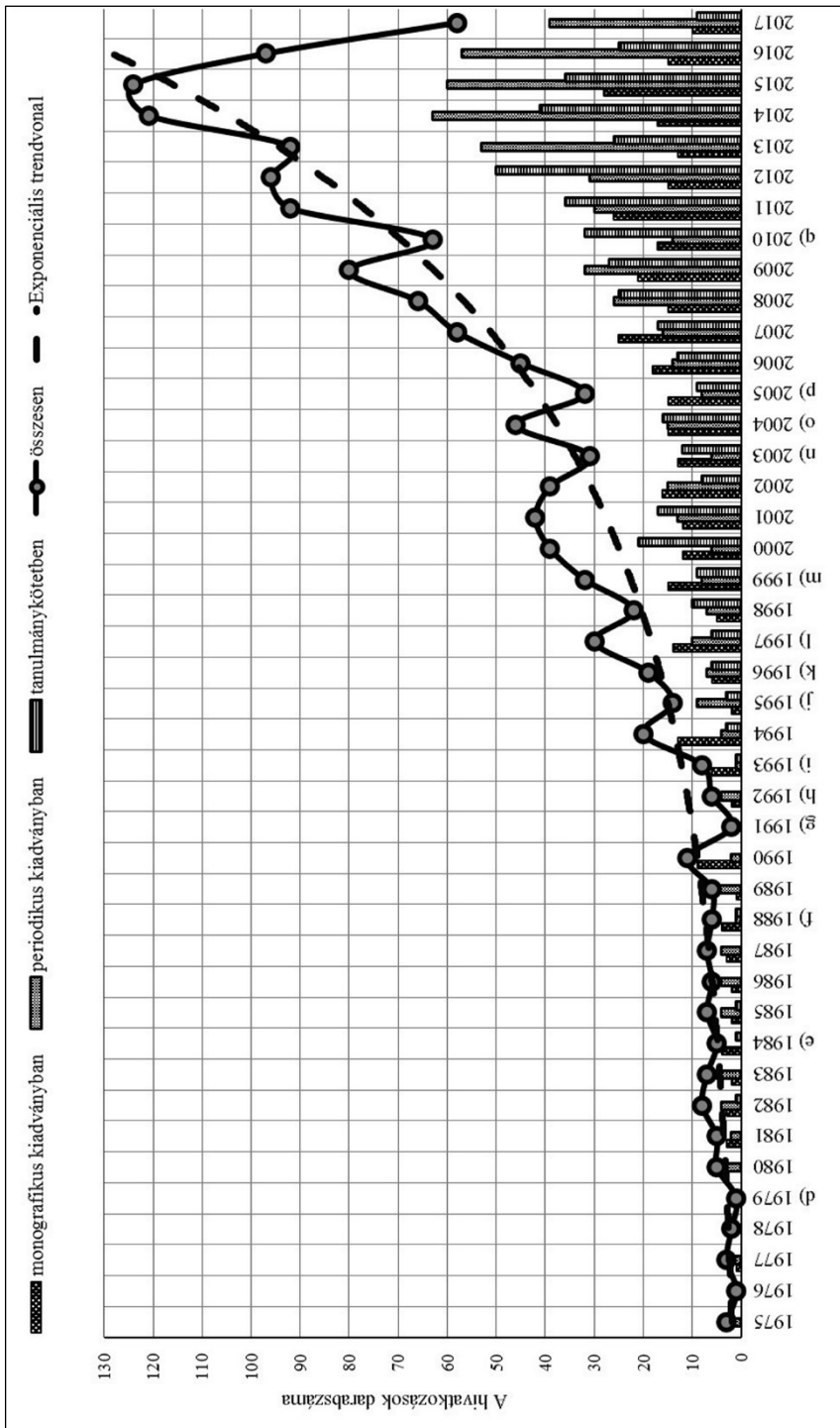
hivatkozást. Különösen tiszteletreméltó ez a teljesítmény, ha figyelembe vesszük, hogy – szerzőnk személyes közlése szerint – ő maga soha nem élt a citációk „felturbózásával” kapcsolatban manapság igen gyakran alkalmazott ráhatás, befolyásolás eszközeivel, jóllehet státusza, stallumai alapján ezt megtehetette volna, mint ahogyan a hozzá hasonló funkciókat betöltők közül többen meg is teszik. A vizsgálat tárgyköréből következik, hogy a citációk később, esetenként több éves késéssel jelennek meg, mint maguk a publikációk. Ezek a tünetek figyelhetők meg szerzőnk esetében is. Az életmű eddigi eredményeit e szempontból vizsgálva azt láthatjuk, hogy a teljes publikációs ciklus első húsz évében mérsekelt számban ugyan, de citáltak a közlemények. Ebben a két évtizedben a hivatkozások száma tíz körül mozog, és lényeges áttörést majd csak az 1990-es években tapasztalhatunk, amikor a citációk mennyisége évről évre mind dinamikusabban emelkedik. 2007-ben már meghaladja a félszázat, majd 2011 és 2013 között száz körül mozog, míg végül 2014-ben és 2015-ben eléri eddigi csúcását. A hivatkozások növekedése csaknem teljesen szabályos exponenciális görbét rajzol, – ez tudományometriai általános tendencia – bár annál valamivel laposabb a növekedés íve. Ez lényegében azt igazolja, hogy a citációk szaporodása – az esetenként kiugró növekedések, eseti csökkenések ellenére is – egyenletes eloszlású. Amennyiben a tudományos szakmai életút fontosabb állomásaival vetjük össze az adatokat, úgy azt látjuk, hogy a hivatkozások számának dinamikus növekedése az egyetemi tanári kinevezéssel, az akadémiai doktori cím megszerzésével, a PTE Földrajzi Intézete igazgatóhelyettesi, majd igazgatói posztjának elnyerésével, továbbá az MTA Földtudományi Komplex Tudományos Bizottság elnöki posztjára történő megválasztással, és a PTE Földtudományok Doktori Iskola vezetői megbízásának elnyerésével mutatnak párhuzamot. Tendenciájában összefügghet azzal is, hogy a hivatkozások jelentősebb gyarapodásának ciklusát szerzőnk élénk publikációs tevékenysége előzte meg.

Érdekesnek tartottuk azt is megvizsgálni, hogy melyek azok a közlemények, amelyek a legtöbb hivatkozást érték el. Ezért ebből a szempontból a „top 10” kategóriába eső publikációk adatait táblázatba szerkesztve, az idézetek csökkenő mennyisége alapján tesszük közzé (2. táblázat).

A számok azt mutatják, hogy szerzőnk eddigi életművében a magyarországi kistájak katasztere, a szuburbanizáció, továbbá a migráció, valamint a településrendszerrel, annak struktúrájával kapcsolatos kérdések és egy, a közelmúltban megjelent nagymonográfia, A Kárpát-medence földrajza című kötet voltak a hivatkozások mennyiségének szempontjából a legnépszerűbb vállalkozások.

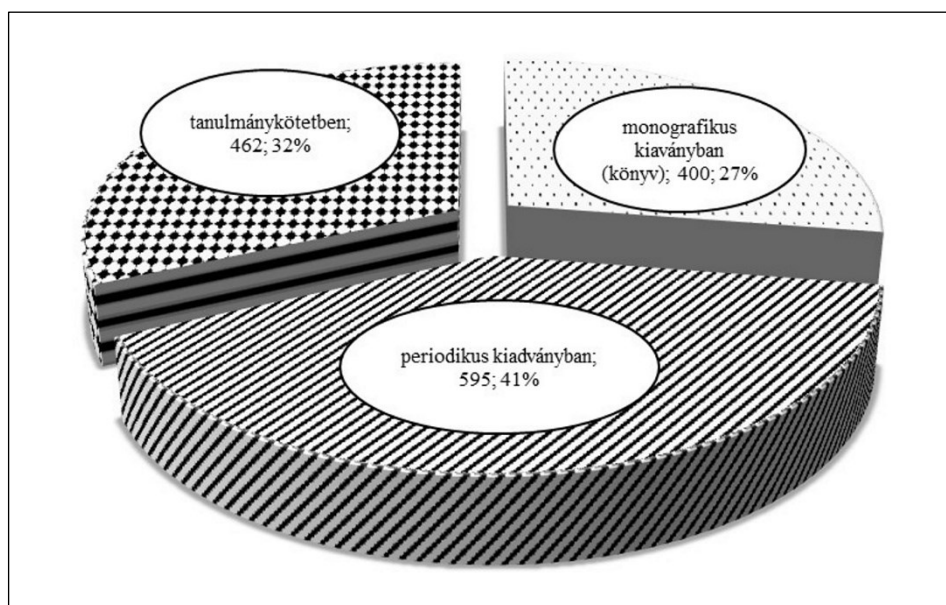
2. táblázat. A hivatkozások mennyisége alapján a „top 10” közlemény adatai

Ssz.	Szerző(k)	Cím	Impresszum adatok	A hivatkozások száma
1.	Dövényi Zoltán (szerk.)	Magyarország kistájainak katasztere	Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010. 876 p.	336
2.	Dövényi Zoltán – Kovács Zoltán	A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén	FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ, 1999. 48. 1–2. pp. 33–57.	133
3.	Dövényi Zoltán – Kok, Herman – Kovács Zoltán	A szuburbanizáció, a lokális társadalom és a helyi önkormányzati politika összefüggései a budapesti agglomerációban	In: Illés S., Tóth P. P. (szerk.): Migráció I–II.: tanulmánygyűjtemény. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, 1998. pp. 229–237.	38
4.	Berényi István – Dövényi Zoltán	Historische und aktuelle Entwicklungen des ungarischen Siedlungsnetzes	In: Mayr, A., Grimm, F. D. (szerk.): Städte und Städtesysteme in Mittel- und Südosteuropa: Tschechische Republik, Slowakei, Ungarn, Rumänien. 244 p. Leipzig: Institut für Länderkunde, 1996. pp. 104–171. (Beiträge zur Regionalen Geographie; 39.)	38
5.	Dövényi Zoltán	Településrendszer	In: Perczel György (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003. pp. 519–562.	35
6.	Dövényi Zoltán	A belföldi vándor-mozgalom strukturális és területi sajátosságai Magyarországon	DEMOGRÁFIA, 2007. 50. 4. pp. 335–359.	34
7.	Dövényi Zoltán (szerk.)	A Kárpát-medence földrajza	Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012. 1351 p.	33
8.	Dövényi Zoltán – Vukovich Gabriella	Hungary and international migration	In: Fassmann, H., Münz, R. (szerk.): European migration in the late twentieth century. 287 p. Aldershot: Edward Elgar Publishing, 1994. pp. 187–205.	31
9.	Dövényi Zoltán	A vonzásokörzetek történeti kialakulásának és változásának vizsgálati lehetőségeiről	ALFÖLDI TANULMÁNYOK 1. 1977. 1. pp. 132–142.	30
10.	Dövényi Zoltán	Adalékok a Magyarországon élő „idegenek” területi megoszlásához	In: Sik E., Tóth J. (szerk.): Migráció és politika. 246 p. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, 1997. pp. 97–105. (MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve; 1996.)	29

3. diagram. Dövényi Zoltán közleményeire történő hivatkozások kiadványtípusonkénti megoszlása 1975 és 2017 között (évenként csoportosítva és a tudományos életű fontosabb állomásainak feltüntetésével)

A kronológiai szempontokon túl fontosnak tartottuk, hogy a hivatkozások összességéről külön is szölgünk. Annak tükrében, hogy Dövényi Zoltán közleményjegyzéke szerint a leggyakrabban monografikus jellegű kiadványokban publikált, megvizsgáltuk, hogy munkáinak citációi milyen típusú kiadványokban jelentek meg. A 4. diagramon ezt ábrázoltuk. Annak adatai, arányai azt mutatják, hogy a szerzőnk írásaira történő hivatkozások – eltérően Dövényi professzor úr publikációs szokásaitól – elsősorban periodikus kiadványokban, másodsorban tanulmánykötetben és legkisebb arányban monografikus munkákban jelentek meg. Ezek az arányok szinkronban vannak napjaink publikációs tendenciájával, azzal, hogy a legkedveltebb közlési fórumot manapság az időszakos kiadványok, a folyóiratok jelentik.

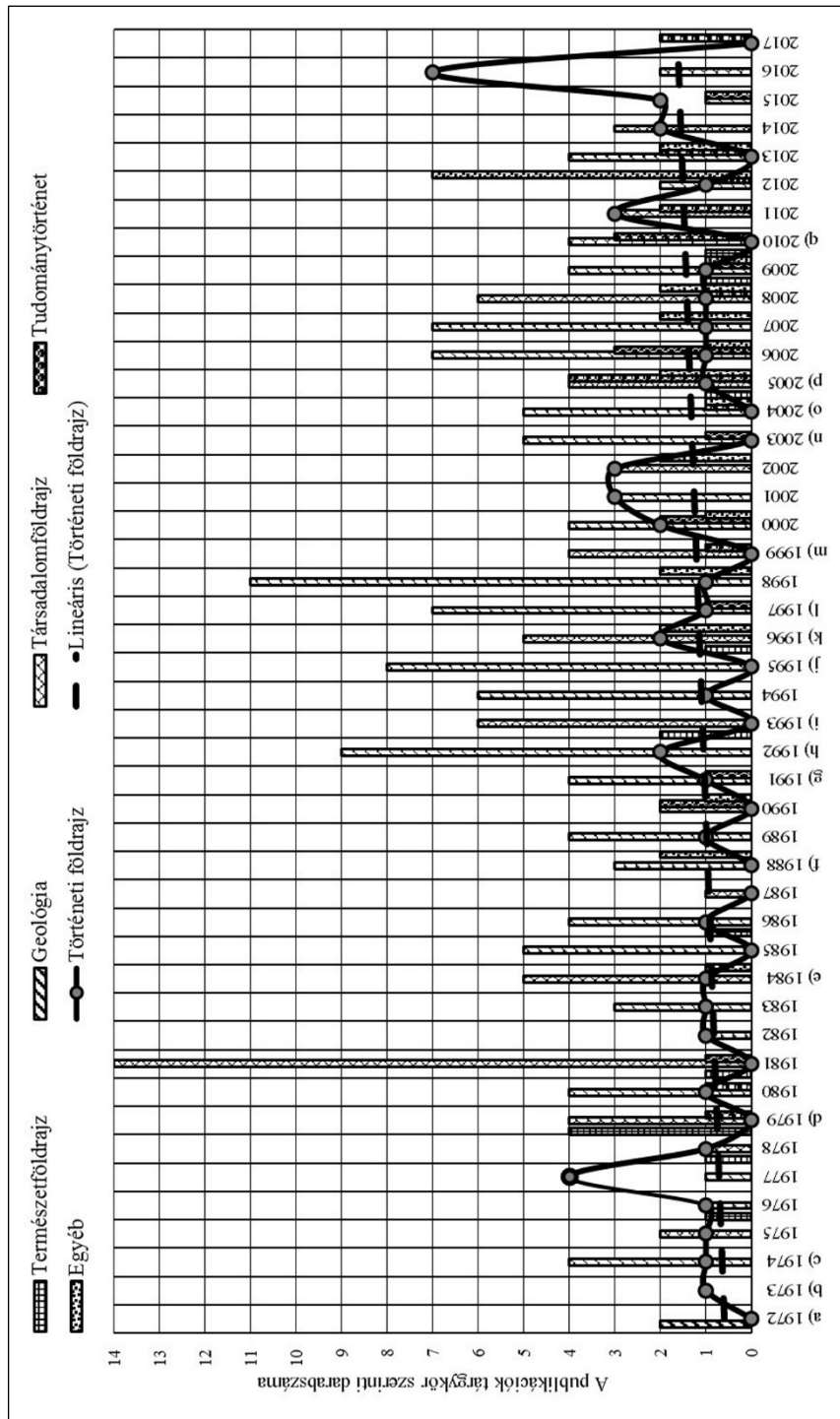
4. diagram. Dövényi Zoltán publikációi hivatkozásainak kiadványtípusonkénti megoszlása (összesített adatok)

4.2.3. A publikációk tárgykör szerinti megoszlása

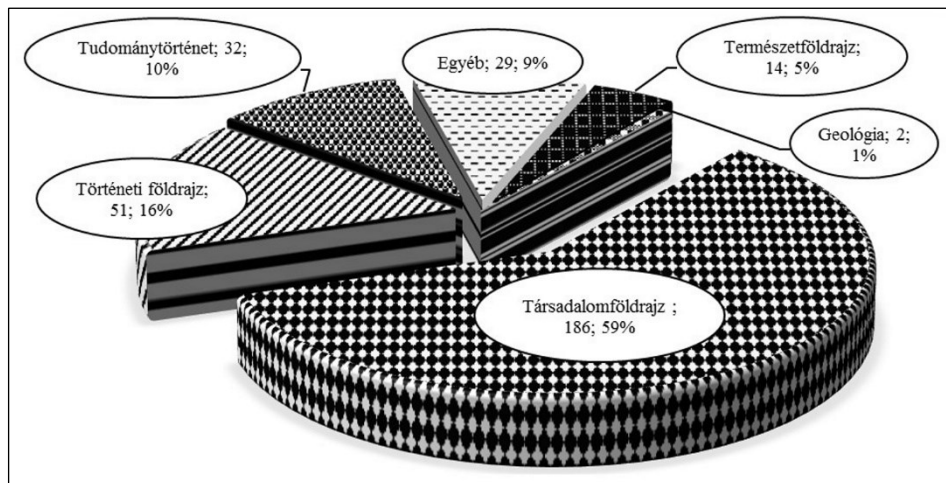
Vizsgált szerzőnk publikációit tárgykörük szempontjából hat részre csoportosítottuk. Az általunk használt szűkebb tárgykörök nem követik a tudományrendszertani felosztást; praktikus szempontok mentén képeztünk a teljes publikációs mennyiségből különböző halmazokat, így például kiemeltük a társadalomföldrajz kategóriájából a történeti földrajzzal, továbbá a geográfia tudománytörténetével kapcsolatos írásokat. E tárgykörök között kiemelten kezeltük a történeti földrajzi kategóriát, mert írásunknak legfőbb célja, hogy Dövényi Zoltán

eddig történeti földrajzi munkásságát mutassuk be, ám a tudományometriai elemzés megkívánja, hogy azt a teljes publikációs halmazba építve értékeljük. Az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy szerzőnk publikációinak témáját a társadalomföldrajzi kérdések taglalása uralja. Ehhez képest elenyésző mennyiséget jelentenek a természetföldrajzi, továbbá a történeti földrajzi, valamint a tudománytörténeti tematikák és az egyéb kategóriába sorolt írások halmaza. Visszatérve a történeti földrajzi kategória további elemzésére, azt láthatjuk, hogy miközben maga a vizsgálati tárgykör lényegesen kisebb területet fed le, mint a társadalomföldrajzi kategória, ehhez képest egyáltalán nem elhanyagolható mennyiségű közlemény született abban: 51 írást számoltunk össze. E tárgykör művelésével kapcsolatos írások rendre jelen vannak a publikációs halmazban, ami azt jelenti, hogy szerzőnk folyamatosan foglalkozott ezzel a tematikával. Ugyanakkor az is jól látható, hogy a történeti földrajzi tematikájú írások mennyisége évről évre sokat változik: vannak évek, amikor egyáltalán nem jelenik meg ilyen tartalom, míg más években nagyszámúak ezek a közlemények. A szerző eddigi életművében a történeti földrajzi tárgykörrel történő foglalkozás folyamatosan emelkedő tendenciát mutat. Azt is láthatjuk, hogy a publikációs életút mintegy felében – a kiugró 1977. évet kivéve – évente egy-két ilyen tartalmú írás jelent meg, majd a második ciklusban, különösen 2010-től évente több ilyen dolgozat is napvilágot látott. 2017-ben az eddigi legtöbb történeti földrajzi írását közölte szerzőnk. Szeretnénk arra is ráirányítani a figyelmet, hogy az adatok tanúsága szerint Dövényi professzor úr publikációs tematikája az ezredforduló tájától kezdve egyre színesebb, több pólusú lett, a korábbi csaknem kizárólagos társadalomföldrajzi tematika jól érzékelhetően visszább szorult, ám továbbra is meghatározó mennyiséget jelentett, és mellette egyre több történeti földrajzzal, a földrajztudomány történetével, valamint egyéb kérdésekkel foglalkozó írása került ki a nyomdákba.

Amennyiben a kronológiai vonaltól függetlenül, a teljes publikációs termés kumulált értékeit, arányait vizsgáljuk, úgy egyrésztől megerősödnek az évenkénti adatok főbb tendenciái, másrésztől viszont finomabb összefüggéseket is láthatunk. A társadalomföldrajzi tematika az összesített adatokban is domináns, de ebben az esetben már az is látható, hogy a történeti földrajzi tartalmú munkák szerzőnk életében a második legfontosabb csoportot alkotják, jóval megelőzve a többi kategóriát. Mindezek együttesen azt mutatják, hogy Dövényi professzor úr tudományos munkálkodása erőteljesen a történeti földrajzi témákra is irányul. S hogy ez mennyiben tudatos, avagy nem, arra a tudománymetria módszereivel, alkalmazásával nem lehet választ adni. Ezt csak szerzőnk tudná megmondani.

5. diagram. Dövényi Zoltán publikációinak tárgykör szerinti felosztása 1972 és 2017 között (évenként csoportosítva és a tudományos életű fontosabb állomásainak feltüntetésével)

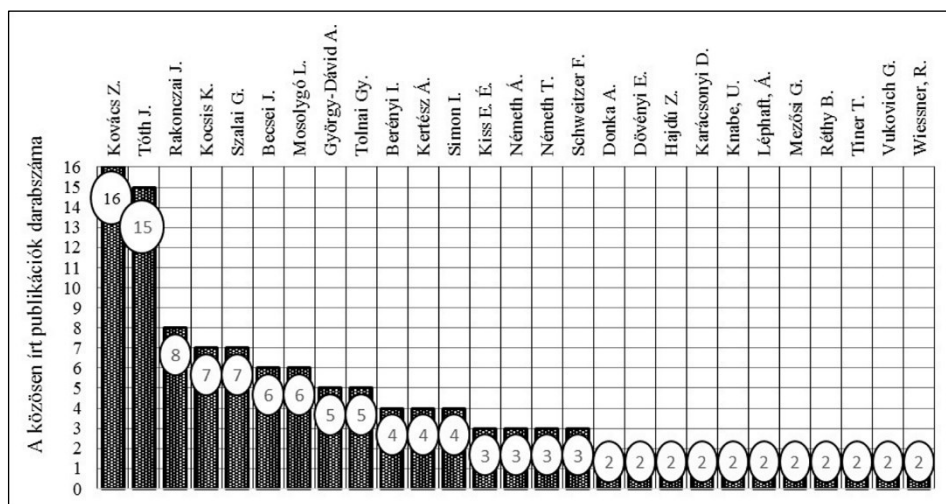
6. diagram. Dövényi Zoltán publikációinak tematikus megoszlása (összesített adatok)

4.2.4. A publikációkban szereplő társszerzők

A szerzői profilok bemutatásának fontos részét képezi, hogy egy-egy szerző kivel, kikkel működött együtt társszerzőként. A szerzők közötti kooperáció egyrészről sokat segít a használóknak a releváns szakirodalom feltérképezésében, a témában publikálók felderítésében és nem utolsósorban a kooperáció a tudományos tevékenység olyan, esetlegesen rejtett szakmai, tudományos kapcsolatokra is rámutat, amelyek más eszközökkel nem deríthetők fel. A szakirodalmi tájékoztatásban ezt a módszert hívják az egyik úgynevezett kerülőutas módszernek, amikor a témával foglalkozó személyek felől közelítünk a releváns szakirodalom felderítéséhez. Ezért tartottuk fontosnak, hogy Dövényi Zoltán esetében is végezzünk hasonló elemzést.

Szemügyre véve szerzőnk publikációs partnerlistáját, azt látjuk, hogy összesen 187 közleménye, vagyis munkáinak mintegy 60 százaléka jelent meg társszerzős kiadványként, és eközben összesen 93 szerzővel, sok kollégájával működött együtt. A társszerzős közlemények többségében Dövényi professzor úr neve szerepel az első helyen. Ám annak ellenére, hogy magas értéket mutat a társszerzők, valamint az azokkal közösen írt publikációk száma, mégis azt látjuk, hogy közöttük nem sokan vannak olyanok, akikkel a közös munka egész életen át tartana. A 93 társszerzőből mindössze 27 (29%) azoknak a száma, akikkel egynél több publikációt közölt szerzőnk. A többi írás esetében a publikációk szerzősége szempontjából mindössze egyetlen munka erejéig történt együttműködés. Úgy véljük, hogy az egy-egy publikációra történő szövetkezés ugyan nem elhanyagolható része egy kutató életművének, de nem is meghatározó eleme, ezért a 7. diagramon mellőztük az ő nevük feltüntetését, és csak azokat használtuk, akik legalább két esetben voltak társszerzői Dövényi Zoltán közleményeinek.

Az ábrázolás nyomán azt láthatjuk, hogy két szerzővel, Kovács Zoltánnal és Tóth Józseffel rendre jelentek meg a közös írások, a publikációs együttműködésük egész kutatói életútjukra jellemző. Végigtekintve Dövényi Zoltán eddigi kutatói munkásságán, azt látjuk, hogy mindkét szerzővel valóban egy életen át tartó szakmai kapcsolat fűzi össze, kutatási témáik hasonlóak, illetve közel állnak egymáshoz. Ezt követi öt olyan szerző, akikkel többször, de nem rendszeresen írtak együtt, majd kilenc olyan szerző, akikkel eseti jellegű a kooperáció, végül tizenegy olyan munkatárs neve, akikkel két esetben közölt közös írást szerzőnk. A neveket végignézve azt láthatjuk, hogy a laudált mind a geográfia legnevesebb személyiségeivel, mind pedig a tudományos életútjuk kezdetén álló PhD-hallgatókkal együttműködött, közölt írásokat. A társszerzők között kiemelkedően magas arányú a magyaroké, mellettük mindössze két német szerző neve tűnik fel. Ám a diagramon nem szereplő társszerzők között jelentős számban találunk további német szerzőket, ukrán, horvát, szlovák és más nemzetek kutatóit is, ami igazolja, hogy szerzőnk széles nemzetközi kapcsolati hálóval rendelkezik.

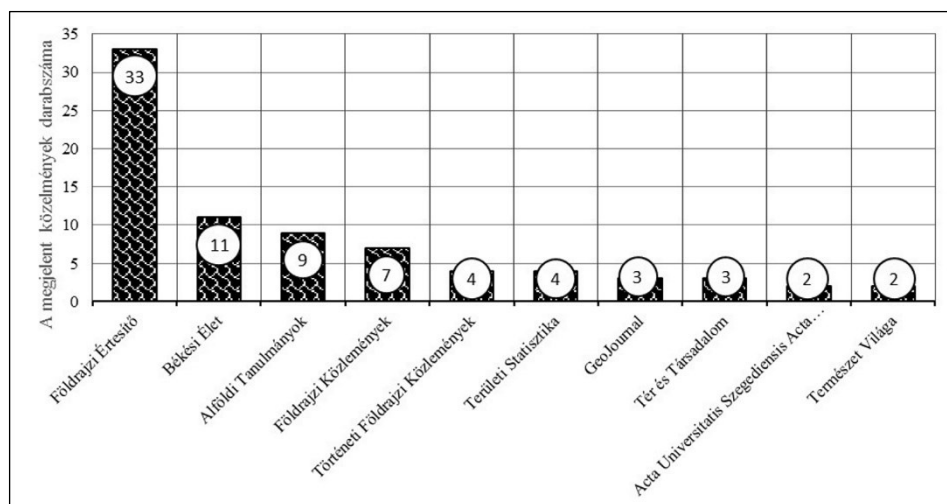

7. diagram. A Dövényi Zoltánnal legjellemzőbben együttműködők neve és a közösen készített publikációk mennyisége

4.2.5. A publikációknak helyet adó szaklapok

Közismert, hogy egy szerző rangjának megítélésében nem csupán a közlemények mennyisége, hanem az is döntő szerepet játszik, hogy milyen rangja, minősítése van azoknak a folyóiratoknak, amelyekben publikál. Ennek megfelelően vizsgáltuk azt is, hogy Dövényi Zoltán tanulmányai legjellemzőbben mely szaklapokban jelentek meg. Ebben az esetben sem tudjuk bemutatni mind a 41 félé szaklapot, amelyekben szerzőnk írásai megjelentek, ezért itt is csak azokat

vettük számba, és ábráztuk a 8. diagramon, ahol egy alkalomnál többször publikált. Ez összesen tíz féle periodika, amelyek között megtalálhatók nemzetközi és országos, továbbá regionális jelentőségű kiadványok is. Kvalitásaikat tekintve a Hollandiában közreadott Geo Journal a Scimago Journal & Country Rank a Geography, Planning and Development kategóriában évek óta a Quartiles1, illetve a Quartiles2 besorolásokat kapta, vagyis a legmagasabb minősítésekkel rendelkező folyóiratok közé tartozik (Scimago Journal & Country Rank 2018). Ennél alacsonyabb presztízzsel rendelkezik, de mind az Earth and Planetary Sciences (miscellaneous), mind pedig Geography, Planning and Development kategóriákban nyilvántartott és minősített hazai kiadású folyóiratunk, a Hungarian Geographical Bulletin (Földrajzi Értesítő) az utóbbi években a Quartiles2 és a Quartiles3 besorolásokat kapta (Scimago Journal & Country Rank 2018). Az utóbbi szerzőnk kedvenc publikálási fórumát jelenti, eddig összesen 33 közleménye jelent meg itt. A diagramon fel nem tüntetett, egy-egy közleménynek helyet adó további 31 szaklap között megtaláljuk a természetföldrajzi, a történelmi, a demográfiai, a munkaügyi, a statisztikai, az urbanisztikai, a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó, többnyire magas presztízsű periodikákat a világ különböző országaiból.

8. diagram. Dövényi Zoltán publikációinak legnagyobb számban helyet adó szakmai periodikák

5. Összegzés

Dövényi Zoltán történelmi földrajzi munkássága egy tekintélyes, még messze nem lezárt tudományos életmű szerves része. A mintegy 350 tételből álló publikációs listán belül – amely 46 kutatással töltött évet jelent – az 51 direkt és

indirekt történeti földrajzi alkotás az eddigi tudományos tevékenységen belül a tudományterület iránti folyamatos, intenzív érdeklődést tükröz. A publikációk alapján megállapítható, hogy tartalmukban és módszertanukban egyfelől érzékeltetik a magyar történeti földrajz mindenkori helyzetét a hazai tudományos életben, másfelől szoros kapcsolatot mutatnak a történeti földrajz egyetemes fejlődési tendenciáival. A történeti földrajzi írások – főleg az 1990-es évek óta – a nagy hagyományokkal rendelkező német történeti geográfia módszertani irányzatába illeszkednek. Az értékelő munka alapján elmondható, hogy Dövényi Zoltán – jóllehet domináns kutatási területe a társadalomföldrajz, és azon belül is főként a népesedésföldrajz – a történeti földrajz terén is kiemelkedő, a tudományterület fejlődését meghatározó munkát végzett, amelyet, reményeink szerint, tovább folytat majd. Erre egy sajátos biztosíték lehet, hogy tanítványai között vannak történeti földrajzi kérdésekkel foglalkozók, vezetésével már születtek doktori értekezések, továbbá – és ez tudományometriai indikátorokkal igazolható –, hogy tudományos érdeklődésének középpontjába az elmúlt években a történeti földrajz került. Munkásságának egyik nagy sikere, hogy kutatásaival, módszertanilag példaértékű tanulóival, tudományos témavezetői tevékenységével és nem utolsósorban tudományos szervezői fáradozásaival a mai magyar történeti földrajz egyik iskola-teremtő személyisége.

Irodalom

- BAK B. (1998): Történeti földrajz. In: Bertényi I. (szerk.): A történelem segédtudományai. Pannonica-Osiris, Budapest. pp. 77–97.
- DÖVÉNYI Z. (1973): Berend T. Iván – Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Földrajzi Értesítő 22. 4. p. 511.
- DÖVÉNYI Z. (1974): Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945–1968. Földrajzi Értesítő 23. 3. p. 358.
- DÖVÉNYI Z. (1975): Ciepielewski, J. – Kostrowica, I. – Landau, Z. – Tomaszewski J.: A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században. Földrajzi Értesítő 24. 1. p. 64.
- DÖVÉNYI Z. (1976): Békéscsaba gazdasági és településfejlődésének korszakai. In: Tóth J. (szerk.): Békéscsaba fölrajza. Békéscsaba Város Tanácsa, Békéscsaba. pp. 107–164.
- DÖVÉNYI Z. (1977): A vonzáskörzetek történeti kialakulásának vizsgálati lehetőségeiről. In: Becsei J. et al. (szerk.): Alföldi Tanulmányok 1977. I. kötet. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Csoportja, Békéscsaba. pp. 132–142.
- DÖVÉNYI Z. (1977a): Békéscsaba igazgatási szerepkörének történeti alakulása. Békési Élet 12. 2. pp. 179–187.
- DÖVÉNYI Z. (1980): A közép-békési településeggyüttes kialakulásának és történeti változásának fő tendenciái. In: Becsei J. et al. (szerk.): Alföldi tanulmányok 1980. IV. kötet. Békéscsaba Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, Békéscsaba. pp. 195–216.
- DÖVÉNYI Z. (1982): Cegléd infrastrukturális fejlődése. In: Ikvai N. (szerk.): Cegléd története. Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre. pp. 463–484.
- DÖVÉNYI Z. (1984): A helytörténeti-honismereti mozgalom helyzete és eredményei Hajdúböszörményben. Békési Élet 19. 3. pp. 364–366.

- DÖVÉNYI Z. (1989): Berend T. Iván – Ránki György: Európa gazdasága a 19. században. Földrajzi Értesítő 38. 1–2. pp. 186–187.
- DÖVÉNYI [DÉVÉNYI] Z. (1990): Bordélyházalapítási „küzdelmek” Békéscsabán az I. világháború éveiben. Békési Élet 25. 4. pp. 514–515.
- DÖVÉNYI Z. (1992): A kismezővárosok történeti útja. In: Becsei J. (szerk.): Az alföldi tanyarendszer változásai és várható fejlődése téma. 2. kiadvány. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. pp. 29–61.
- DÖVÉNYI Z. (1996a): Trianon, határmódosítások, vasfüggöny: etnikai migrációk, 1918–1988. História 18. 3. pp. 15–18.
- DÖVÉNYI Z. (1996b): A modernizáció kezdetei az Alföldön: esettanulmány Békéscsabáról. In: Uő (szerk.): Tér–gazdaság–társadalom: huszonzét tanulmány Berényi Istvának. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 375–392.
- DÖVÉNYI Z. (1998): Fata Márta (Hrg.): Die Schwäbische Türkei. Földrajzi Értesítő 47. 4. pp. 596–597.
- DÖVÉNYI Z. (2001a): A foglalkoztatottság és a munkanélküliség történeti és földrajzi aspektusai Magyarországon: MTA doktori értekezés, kézirat. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 164 p.
- DÖVÉNYI Z. (2001b): A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. In: Faragó T. – Őri P. (szerk.): Történeti demográfiai évkönyv 2001. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Bp. pp. 251–262.
- DÖVÉNYI Z. (2005): Az árvizek település- és településhálózat formáló hatása a Felső-Tisza-vidéken. Földrajzi Értesítő 54. 1–2. pp. 85–109.
- DÖVÉNYI Z. (2006): Adalékok a kultúrtáj és a népesedés kapcsolatához Magyarországon. In: Kiss É. (szerk.): A népeségtől a természeti erőforrásokig: tiszteletkötet Rétvári László 70. születésnapjára. Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Sopron. pp. 47–54.
- DÖVÉNYI Z. (2007): Békéscsaba forgalmi szerepköre kialakulásának történeti aspektusai. In: Süli-Zakar I. (szerk.): Tanár Úrnak tisztelettel! 56 tanulmány Dr. Korompai Gábor 70. születésnapjára. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, Debrecen. pp. 103–108.
- DÖVÉNYI Z. (2008): Víz és település Magyarországon. In: Orosz Z. – Fazekas I. (szerk.): Települési környezet. A 2007. november 8–10-én a Debreceni Egyetem Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszéke szervezésében megrendezett Települési Környezet Konferencia előadásai. Debreceni Egyetem és Nemzeti Könyvtár Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. pp. 249–253.
- DÖVÉNYI Z. (2009): Csurgó Csokonai korában. In: Gál A. – Hanusz Á. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet - szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs. pp. 91–105.
- DÖVÉNYI Z. (2011): Az árvíz és a táji identitás néhány összefüggése a Beregi-síkon. In: Kókai S. (szerk.): Geográfiai folyamatok térben és időben: tanulmánykötet dr. Hanusz Árpád 65. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. pp. 179–184.
- DÖVÉNYI Z. (2015): Vulkánkitörés és éhínség: megjegyzések a Tambora 1815-ös kitörésének következményeihez a Kárpát-medencében. Történeti Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 80–89.

- DÖVÉNYI Z. (2016a): A geográfia historikuma és a história geográfikuma. Történeti Földrajzi Közlemények 4. 3–4. pp. 1–2.
- DÖVÉNYI Z. (2016b): A migráció szerepe Magyarország 18. századi népességnövekedésében. Történeti Földrajzi Közlemények 4. 3–4. pp. 47–53.
- DÖVÉNYI Z. (2016c): Adalékok Zsadány történeti földrajzához. Acta Climatologica et Chorologica. Tomus 50/B. pp. 37–46.
- DÖVÉNYI Z. (2016d): Adalékok a zempléni táj tehetségtérképéhez, különös tekintettel a geográfiára. In: Kókai S. (szerk.): A változó világ XXI. századi kihívásai: tanulmánykötet professzor dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. pp. 179–185.
- DÖVÉNYI Z. – GYÖRGY-DÁVID A. (2014a): A vallási viszonyok sajátosságai Belső-Somogyban a kései feudalizmus időszakában. In: Óri P. (szerk.): Szám- és (betű)vetés – tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 177–189.
- DÖVÉNYI Z. – GYÖRGY-DÁVID A. (2014b): Uradalmi pusztából cigány/roma falu: Pálmajor. In: Gál A. – Kókai S. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium – Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza–Szerencs. pp. 63–71.
- DÖVÉNYI Z. – TÓTH J. (1978): Adalékok az Alföld I. világháború előtti népmozgásához, különös tekintettel Békés megyére. Békési Élet 12. 1. pp. 53–64.
- DÖVÉNYI Z. – TÓTH J. (1986): A mobilitás és a migráció főbb tendenciái a Viharsarokban a dualizmus korában. In: Szabó F. (szerk.): Agrárszocializmus Magyarországon: az 1981. május 5–6-án Orosházán tartott tudományos ülészak előadásai és hozzászólásai. Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, Békéscsaba–Oroszháza. pp. 42–58.
- FEHN, K. (1987): Historische Geographie. In: Hauptmeyer, C-H. (szerk.): Landesgeschichte heute. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen. pp. 55–76.
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. Földrajzi Közlemények 107. 3–4. pp. 350–357.
- FRISNYÁK S. – KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989–2014). In: Papp N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989–2014), Mediterán és Balkán Fórum 4. különszám. IDResearch Kft/Publikon Kiadó, Pécs. pp. 9–23.
- HAGGETT, P. (2006): Geográfia: globális szintézis. Typotex, Budapest. XVI + 842 p.
- HAJNAL WARD J. – BEJARANO, W. – DUDÁS A. (2014): Tudományos szelfi: szerzői profilok az interneten. Könyvtári Figyelő 60. 3. pp. 290–304.
- HASSINGER, H. (1931): Geographische Grundlagen der Geschichte. Herder & Co. G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau. XII + 331 p. + 7 t.
- HETTNER, A. (1927): Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Ferdinand Hirt in Breslau. 463 p.
- IOANNIDIS, J. P. A. – KLAVANS, R. – BOYACK, K. W. (2018): Thousands of scientists publish a paper every five days. Nature 561. 7722. pp. 167–169. <https://www.nature.com/magazine-assets/d41586-018-06185-8/d41586-018-06185-8.pdf> (a letöltés időpontja: 2018. 10. 20.).

- JÄGER, H. (1969): *Historische Geographie*. Georg Westermann Verlag, Braunschweig. 119 p.
- KÓKAI S. (2016): Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. *Történeti Földrajzi Közlemények* 4. 1. pp. 184–188.
- KRETSCHMER, K. (1904): *Historische Geographie von Mitteleuropa*. Oldenbourg, München–Berlin. VII + 650 p.
- KRISTÓ GY. (1986): Történeti földrajz. In: Kállay I. (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. pp. 296–305.
- LESZCZYCKI, S. (1973): A földrajztudományok fejlődési perspektívája. *Földrajzi Értesítő* 22. 1. pp. 1–8.
- MAGYAR TUDOMÁNYOS MŰVEK TÁRA 2018. <https://vm.mtmt.hu/www/index.php#> (a letöltés időpontja: 2018. 09. 13.).
- MAULL, O. (1956): *Politische Geographie*. Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 mell.
- NAGY M. M. (2015): Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Földrajzi Albizottsága. *Földrajzi Közlemények* 139. 4. pp. 335–336.
- SCHENK, W. (2009): *Historische Geographie*. In: Uő. – Schliephake, K. (szerk.): *Allgemeine Anthropogeographie*. Klett-Perthes Verlag, Gotha–Stuttgart. pp. 216–264.
- SCHENK, W. (2011): *Historische Geographie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. IX + 134 p.
- SCIMAGO JOURNAL & COUNTRY RANK 2018. <https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=28772&tip=sid&clean=0> (a letöltés időpontja: 2018. 10. 26.).
- SIPOS A. M. – NAGY M. M. – BIKÁDI K. (2018): Tudománymetriai tendenciák a 21. században. *Orvosi Könyvtárak* 15. 1. pp. 45–79.
- SZALAI G. – DÖVÉNYI Z. (2012): Etnikai csoportok együttesének sajátosságai a Dél-Dunántúl falusi térségeiben. In: Kupa L. (szerk.): *Együttélés és együttműködés: interetnikus kooperáció Közép-Európában, tanulmányok*. Virágmandula Kft., Pécs. pp. 123–134.
- TELEKI P. (1996): *A földrajzi gondolat története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 193 p.
- TINER T. (2008): Dövényi Zoltán 60 éves. *Földrajzi Értesítő* 57. 3–4. pp. 433–434.

DR. TAMÁS EDIT LAUDÁCIÓJA, 2018. BALASSA IVÁN EMLÉKÉREM¹

BODÓ SÁNDOR²

Dr. Tamás Edit múzeumigazgató kollégánk Sárospatakon született. Ide kötik középiskolai tanulmányai is, majd a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett történelem–földrajz szakos középiskolai tanári diplomát. 1992–95 között TMB ösztöndíjas volt, doktori dolgozatát „*Nyelvhatárterületek változása a történelmi Magyarország északkeleti részén*” címmel írta és védte meg. Ebben a témában kutatott 1992-től a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma történész-muzeológusaként. A terület népesség- és vallástörténetével, a nemzetiségek együttélésével számos önálló kötetben és tanulmányban foglalkozott. Az 1995-ben megalakult civil egyesület, a Bodroγκözi Művelődési Egyesület alapító tagja, azóta választott titkára.

A BME a Kárpát-medence északkeleti régiójában fekvő, nekünk fontos táj természetföldrajzi, társadalmi, gazdasági, kulturális értékeinek feltárásáért, megismertetéséért működik, és azok továbbfejlesztésére törekszik. Működési területén egyesületünk a Bodroγκöz és környéke magyarországi és szlovákiai területén ösztönzi a művelődési, tudományos intézményekkel, valamint a kutatókkal az együttműködést.

A célok megvalósításáért Tamás Edit kollégánk konferenciákat, kiállításokat, kulturális találkozókát szervez, kiadványok szerkesztését, kiadását végezte és végzi. 1996-ban tíz településen *Kisebbség és többség* címmel egyéni adatlapos felmérés készült a határon átnyúlva és az interetnikus kapcsolatok kutatására fókuszálva. Ennek eredményeit három évvel később megjelent *A Bodroγκöz népessége a XVIII–XX. században* címmel publikálta. (A kötet fontosságát jelzi, hogy megjelentetését a Külügyminisztérium Kisebbségi-Jogi Főosztálya támogatta.)

1998 óta *Zemplén népessége és települései* témában nemzetközi konferenciákat szervez. Az interdiszciplinális konferenciákon a hazai és szlovákiai tudományos élet képviselői a terület kutatásában elért legújabb eredményeikről számolnak be. A közreadás/publikáció lehetőségét is megteremti. Így jelent meg 1999-ben a *Zemplén népessége és települései* című tanácskozás anyaga. Az 1999-ben tartott *Bodroγκöz* konferencia előadásait pedig 2001-ben *Előadások a Bodroγκözről* címmel publikálták. 2001-ben ünnepelt Sárospatak. A „*800 éves város, Patak*” című konferencia kötete 2004-ben látott napvilágot.

2002-ben *Természet és ember kapcsolata*, míg 2004-ben *Zempléni polgárosodás*, 2006-ban a magyarországi *Bodroγκöz* volt az alcíme a sorra kerülő

¹ Elhangzott 2018. október 17-én Sárospatakon, a Bodroγκözi Művelődési Egyesület közgyűlésén

² Dr. Bodó Sándor etnográfus, az MTA doktora, a Bodroγκözi Művelődési Egyesület elnöke

konferencia sorozatunknak, melynek szervezője és a hozzá kapcsolódó kötetek szerkesztője Tamás Edit volt. 2018-ban kötetet szerkesztett és adott ki a „Rákócziak öröksége” címmel. A kötet gazdag tanulmányokkal a közelmúltban elhunyt R. Várkonyi Ágnesre emlékeztet. Arra a történész akadémikus professzorra, akinek kapcsolata közel fél évszázadon át élő volt a Rákóczi Múzeumhoz.

A térség jelentős kutatási programjaiban részt vett illetve részt vesz, így Kisgéres, Nagytárkány vagy legutóbb Bodrogszerdahely földje és népe falutörténet kutatásában dolgozott eredményesen.

Egyesületünk és a térség civil szervezeteinek együttműködését, benne Tamás Edit munkáját jól példázza a karosi Régészeti Emlékpark létrejötte (2001-ben) és fenntartása.

A Borsi kastély megmentésének, hasznosításának ügyét napirenden tartja és tovább viszi Tamás Edit. A szlovákiai kollégákkal közösen azon tevékenykedik, hogy a magyar történelem kiemelkedő személyiségéhez, II. Rákóczi Ferenchez méltó bemutatóhely, kiállítás jöjjön létre.

A Balassa Iván Emlékérem Alapító Okiratában a következő szerepel: „... azok a hazai és határon túli személyek kaphatják meg, akik tevékenységüket – a Bodrogszerdahely kutatása és a terület megismertetése terén – huzamosabb időn át és közmegegyezésre magas színvonalon látták el, illetve az előző évben/években tudományos publikációval, vagy a térség feldolgozásában kiemelkedő teljesítményt nyújtottak.”

Mindezeknek Dr. Tamás Edit messzemenően megfelel, így a Balassa Emlékéremet örömmel ítéltük számára. Eddigi munkájához mindannyiunk nevében gratulálunk, s további munkájához sikereket, jókedvet, együttműködő munkatársakat kívánunk.³

³ Az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága és folyóiratunk szerkesztősége szívből gratulál alapító tagunk, Dr. Tamás Edit múzeumigazgató kinevezéséhez. Tamás Edit – munkahelyi feladatvállalása mellett – több mint két évtizede tagja a Nyíregyházi Egyetem és a jogelőd intézmény történeti földrajzi kutatócsoportjának. Külső tagként előadásokat vállalt a Kárpát-medence táj- és történeti földrajzával foglalkozó konferencia-sorozatokon (2001–2018) és értékes tanulmányokkal gazdagította régióink népességtörténetével kapcsolatos tudományos ismereteinket. Tamás Edit tudományos alkotó, gyűjtemény- és intézményfejlesztő, tudományszervező és tudományos közéleti munkásságához további sok sikert kívánunk. Szerkesztőség

ÖTVEN ÉVES A MENDÖL TIBOR TUDOMÁNYOS DIÁKKÖR

KÓKAI SÁNDOR

A hazai egyetemek és főiskolák tudományos diákkörei – a külföldi minták és a hazai önképzőköri hagyományok alapján – 1952-től kezdődően alakultak és néhány év alatt mozgalommá szerveződtek. A minisztériumi irányelvek szerint a tudományos diákköri tevékenység célja a *tehetséggondozás és a tudományos utánpótlás nevelése*.

A középiskolákban, különösképpen a reformáció korában kiépülő kollégiumokban a tantervi követelményeket meghaladó-kiegészítő ismeretek közvetítése az önképző körökben történt. Tudományszakunk első – Magyarország földleírásával foglalkozó – önképző körét 1713-ban *Csécsei János* (1689–1769) sárospataki professzor hozta létre.¹ A földrajztudomány és -oktatás története azt bizonyítja, hogy a tudományművelővé válás folyamatában determináló tényezők voltak az *iskolai önképző körök*, ahol a kötelező tananyagot meghaladó tudás elsajátítása, az alkotókészség kifejlesztése történt.

A Nyíregyházi Egyetem jogelőd intézménye, a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola 1962-ben alakult. A földrajztanárképzés csak később, a nappali tagozaton 1967-ben kezdődött. A Mendöl Tibor (1905–1966) geográfus professzorról elnevezett Földrajzi Tudományos Diákkört 1968-ban *dr. Frisnyák Sándor* – akkortájt megbízott tanszékvezető – hozta létre és a tanárelnöki feladatokat 1971-ig látta el. Frisnyák célkitűzései az országos diákköri mozgalom programjával összhangban, de mérsékeltbb megfogalmazás szerint a *kutató tanár* vagy *tudós tanár* képzése szerepelt.

Tudósokat csak tudósok nevelhetnek: a tanszéképítés abban a szakaszában – noha az oktatók egyetemi doktori minősítéssel és tudományos közleményekkel már rendelkeztek – még nem tekinthetők geográfus tudósoknak. Kutató tanár vagy tudós tanárnak olyan általános és középiskolai pedagógusokat ismertek el, akik a mindennapi oktató-nevelő tevékenységük mellett tudományos kutatással, lokális (helyi) és regionális (kistérségi) téma-feldolgozással foglalkoztak és eredményeiket tudományos vagy ismeretterjesztő folyóiratokban, többnyire a helyi kiadványokban publikálták. Kutatóintézeti háttér nélkül vagy kedvező esetben a helyi múzeumokhoz kötődő kutató tanárokat, a mives kismesterek tevékenységét állítottuk követendő példaként hallgatóink elé.

¹ Fodor Ferenc (2006) : A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, pp. 357–358., Dienes Dénes – Ugrai János (2013): A Sárospataki Református Kollégium története. Sárospatak, Frisnyák Sándor (2015): Adalékok a sárospataki földrajzitanítás és földrajzírás történetéhez. In: Gál András szerk.: Az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárói. Tanulmánygyűjtemény, Szerencs–Nyíregyháza, pp. 117–128.

A Földrajz Tanszék oktatói olyan földrajztanárok képzésére törekedtek, akik az iskolai feladatvállalásuk mellett a helyi közéletben is tevékenykednek, értékfeltáró és kultúráközvetítő tevékenységet is folytatnak. A diákköri munkát a szaktudományi és értelmiségképzés részének tekintettük, ahol felkészítettük a tanárjelölteket az önképzésüket és a helyi közösséget is szolgáló kutatómunkára. Azt is tudatosítottuk, hogy az önálló kutatómunkával megszerezhető környezetföldrajzi ismeretük a település- és gazdaságfejlesztő folyamatokban is hasznosulhatnak.

Az alapcélkitűzéseinknek megfelelően a Mendöl Tibor Tudományos Diákkör programjában a regionális kutatási témák, pl. a Nyírség, a Nyíri-Mezőség, a Szatmári- és Beregi-síkság, a Rétköz, továbbá a két szomszédos megye természetföldrajzi tájegységei, tájrészei stb. szerepeltek. A tanszék által javasolt témák és területek kapcsolódtak a kutatóműhelyünk vagy a témavezető oktató kutatási programjához és a főiskolai vonzásterülethez: a hallgatók szülő- vagy lakóföldjéhez. Az elmúlt fél évszázad alatt a hallgatók kb. 50-55%-a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből, 30-35%-a Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből, 10-20%-a a többi megyéből érkezett.² A feldolgozásra javasolt témák kiírásánál figyelembe vettük a hallgatók kutatási lehetőségeit, az elérhető primer és szekunder forrásokat, a helyszíni vizsgálatok feltételeit stb. A helyszíni adatgyűjtés és megfigyelés (terepmunka) módszereit a hallgatók az elméleti stúdiumokhoz kapcsolódó gyakorlati és szemináriumi foglalkozásokon ismerték meg.

A Mendöl Tibor Tudományos Diákkör – mint minden ilyen szervezet – változó intenzitással és hallgatói létszámmal – működik. Tevékenységének első évtizedében kialakult a működési rendszere, mely később a diákköri tagok, a tanárelnök és a diáktitkár elképzelései szerint többször változott és változik ma is. Egy dolog változatlan: a nyitottság. Mindenkit befogad, lehetőséget biztosít a kutatási témák, az országos diákköri konferenciákra készülő pályaművek (és igen nagy %-ban a készülő diplomamunkák) bemutatására, ill. megvitatására.

A Mendöl Tibor Tudományos Diákkört patronáló főiskolai oktatók az ezredforduló idejére tudóskká fejlődtek (pl. 2000-ben a tanszéki kollektíva 83%-a rendelkezett tudományos minősítéssel). A diákkör mint tudásfejlesztő és szemléletformáló műhely sok egykori tanítványunkat indította el a tanári munkával összekapcsolódó kutatói életpálya és a tudóssá válás felé.³ A tanítványok hivatásgyakorlásuk során elért kimagasló teljesítményeit az elkövetkező években önálló kötetben szeretnénk megörökíteni, és példaként felhasználni tanár- és idegenforgalmi szakemberképző munkánkban.

Az alapító diákköri tagok közül *dr. Hanusz Árpád* habilitált tanszékvezető egyetemi tanár, a turizmológia művelésével, *dr. Miklovicz Árpád* (1944–2017) tanszékvezető főiskolai docens tankönyvíró és az oktatásmódszertan kutatójaként

² Balogh Árpád szerk. (2017): A Nyíregyházi Főiskola 55 éve. Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nyíregyháza.

³ Kókai Sándor szerk. (2016) A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964–2014). Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza.

ért el kiemelkedő eredményeket. *Dr. Veresegyházi Béla* gimnáziumi igazgató, tankönyvíró és a hisztogeográfia témakörébe tartozó műveivel gazdagította az Alfölddel kapcsolatos tudományos ismereteinket.

A későbbi évfolyamok is büszkélkedhetnek olyan diákköri tagokkal, akik alkotó tevékenységükkel, tudományos fokozatok szerzésével maradandóan beírták nevüket az intézet (tanszék) és tudományterületük történetébe. A legtöbben a társadalomföldrajz és a történeti földrajz művelésével foglalkoznak. *Dr. Dobány Zoltán* ny. docens Északkelet-Magyarország tájainak történeti földrajzát kutatja, a szakmai periodikákban megjelent közleményein kívül a Csereháti-dombság, a Sajó-Bódva köze, a Hernád-völgy és a Taktaköz történeti földrajzáról írt könyvet. *Dr. Bottlik Zsolt* tanszékvezető egyetemi docens a Kárpát-medence egyes régióinak történeti demográfiájával, *dr. Posta József* (1966–2017) egyetemi docens Írország társadalom- és gazdaságtörténetével, *Romsics Imre* múzeumigazgató a Kalocsai Sárköz és tágabb környezete etnográfijával, *dr. Buczkó József* múzeumigazgató a Nyírség és a Hajdúság tárgyi és történeti néprajzával, *dr. Gál András* gimn. igazgató, c. docens a Zempléni-hegység történeti földrajzával, tájföldrajzi konferenciakötelek szerkesztésével, lexikon- és monográfiáirással stb. foglalkozik.

Dr. Tuba Zoltán (1951–2009) tanszékvezető egyetemi tanár és kutatóintézeti vezető a klímaváltozás növényökológiájával, a trópusi szigethegyek botanikai vizsgálatával, a hazai tájak közül elsősorban a Bodroghöz és a Zempléni-hegység vizsgálatával foglalkozott, a magyarországi (Alsó-) Bodroghözről – természet- és történeti földrajzi fejezeteket is tartalmazó – nagy (1200 oldal terjedelmű) monográfiát szerkesztett. *Dr. Kiss Gábor* minisztériumi osztályvezető a Zempléni-hegység természetföldrajzával, hazánk környezet- és természetvédelmi feladataival foglalkozik és társszerző- és fejezetíróként közreműködött az Északi-középhegység (szubkárpáti régió) tájegységeiről megjelent tudományos monográfiák megalkotásában. *Dr. Vitányi Béla* gimn. tanár (néhány évig főiskolai tanársegéd) Tokaj-Hegyalja éghajlatával, a promontóriumok mikroklíma-vizsgálatával és egyes településeinek (pl. Sáradsadány) komplex természetföldrajzi vizsgálatával a település- és gazdaságfejlesztési tervek tudományos alapozását is szolgálta. Nagy Gábor középiskolai tanár Mogyoróska természet- és történeti földrajzáról, *Bácskainé dr. Pristyák Erika* főiskolai docens a nyírségi bokortanyákról írt könyvet. *Cséke Zsolt* filmrendező, operatőr és forgatókönyvíró Afrikában, Óceániában és Dél-Amerikában sok filmet készített, s a világjáró útjain gyűjtött tárgyi eszközökkel a honi múzeumokat gazdagította és könyvet írt *Benyovszky Móric* és a *malgasok földje* címmel.

A felsorolt – egykori diákköri tagok – értékteremtő és -közvetítő tevékenységén kívül azokra is büszkék vagyunk, akik a mindennapi helytállásuk mellett közéleti tevékenységükkel, vagy kis- és nagyvállalkozóként hozzájárulnak a közoktatás és a magyar szellemi és gazdasági élet fejlődéséhez.

A Mendöl Tibor Tudományos Diákkör tanárelnöki szerepkörét az első három évben a tanszékvezető, 1971-től 1975-ig – a pályakezdő *dr. Süli-Zakar István*

(1945–2017) látta el. 1976-ban – a megelőző évek teljesítményei és az országos diákköri konferencián elért sikerei alapján – a Mendöl Tibor Tudományos Diákkört a főiskola legeredményesebb diákköröként minősítették. Az elismerő oklevél elnyerését a diákkör tagjaink tehetsége mellett Süli-Zakar István mentori munkásságának is köszönhető. 1975-től az 1980-as évek végéig dr. Boros László főiskolai tanár, később e sorok írója, majd Bácskainé dr. Pristyák Erika és dr. Sütő László töltötte be a tudományos diákkör tanárelnöki tisztségét.⁴

A félévszázados Mendöl Tibor Tudományos Diákkör mint alkotó műhely szerves része az intézet (tanszék) történetének és részese volt annak a szellemi építő munkának, amely a főiskola egyetemmé válását eredményezte.

⁴ Kókai Sándor szerk. (2016) A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964–2014). Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza.

A KÁRPÁT-MEDENCE TÖRTÉNETI VALLÁSFÖLDRAJZA¹

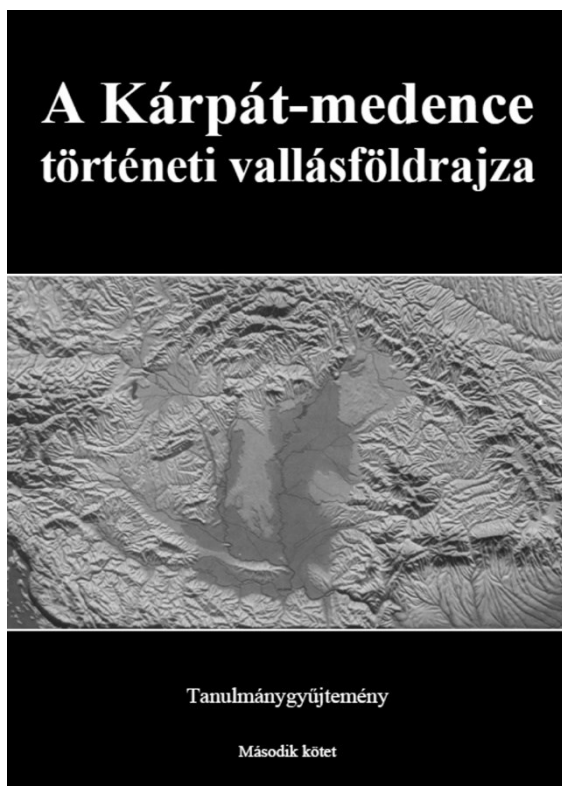
Tanulmánygyűjtemény I–II.

Szerkesztette: Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor
Kiadta a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
valamint a szerencsi Bocskai István Gimnázium
Nyíregyháza–Szerencs, 2016–2017. 314 és 333. p.

BÁRTH JÁNOS

2016-ban és 2017-ben a történeti vallásföldrajzi kutatások két jeles magyarországi műhelye – a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, valamint a szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium – egy-egy közös konferenciát rendezett a Kárpát-medence történeti vallásföldrajzáról. A két konferencia előadásait két tanulmánykötetben adták ki a szervező intézmények. A keménykötésű, összesen közel 650 nyomtatott oldalt magukban foglaló kötetek diszkrét, világosbarna és sötétbarna színekben fekszenek előttünk. Első borítójukat a Kárpát-medence látványos domborzati térképe díszíti. Az első kötetben 21, a másodikban 22 tanulmány olvasható.

43 tanulmányt egy recenzióban nehéz alaposan ismertetni. Már a szerzők és a címek tartalomjegyzékszerű felsorolása is közel két oldalt töltene meg. Ezért a recenzens a saját érdeklődése, gyarló értékítélete és a recenzáló folyóirat jellege

¹ Megjelent az Ethnographia 2018. évi 4. számában

szerint kénytelen válogatni, kiemelni. Mivel ez az ismertetés az *Ethnographia* számára készül és a recenzens maga is élete javát a néprajz mezején járogatva töltötte, ismertetése jobbára néprajzi szemléletű válogatáson, csoportosításon alapul. Különös hangsúlyt helyez a magyar néprajztudomány két akadémikusa: Kósa László és Paládi-Kovács Attila tanulmányainak bemutatására.

A tanulmányok nyilvánvalóan sokfélék. A legkülönbözőbb szempontok szerint csoportosíthatók. Egyik szempont lehet a tanulmányban érintett terület nagysága. Eszerint vannak 1. az egész Kárpát-medencére kiterjedő tanulmányok, 2. egy régióra (nagytajra, megyére, egyházmegyére, egyházkerületre, patak völgyre, járásra) vonatkozó írások, 3. egy-egy település egyházi történetével, szakrális szerepével foglalkozó cikkek. A következőkben a fenti hármas kategorizálás alapján próbálom meg a két kötet írásainak bemutatását.

A Kárpát-medence egészére kiterjedő elemzések sorát Kocsis Károly nagyívű tanulmánya nyitja meg, amelyben a szerző kísérletet tesz arra, hogy a jellegzetes multikonfessionális övezetnek számító európai nagytajon, a Kárpát-medencében bemutassa a vallási térszerkezetet és a szekularizáció térbeli sajátosságait a magyar államalapítástól napjainkig. A történelmi folyamatokat áttekintő és több száz számadatot felsorakoztató, 1918-ig haladó összefoglalás után viszonylag nagy teret kap a magyar szempontból végzetes és soha nem látott új állami alakulatokat teremtő XX. század, majd az ezredforduló jelenének elemzése. A szerző a történelmi Magyarország romjain létrejött XX. századi államok népesedési és vallási statisztikáit együttesen értékeli. Ezáltal újszerű, szokatlan, de fölöttébb tanulságos adatsorokhoz jut. Meghökkenítőek az „elvallástalanodás” mértékével kapcsolatos megállapításai. Ki gondolná, hogy a magyar néprajzi és szépirodalmi köztudat „református szentföldjén”, a Közép- és Dél-Tiszántúlon az átlagosnál jóval nagyobb mértékű volt az ateistává váltak aránya?

Régi hiányt pótol Kósa László azzal, hogy megírta a magyar református egyház területi szerveződéséről szóló összefoglaló tanulmányát. A magyar református egyház 1567-től, a reformáció svájci irányát követő magyarországi prédikátorok nevezetes debreceni gyűlésétől számítja alapítását, de mint egységes jogi személy, mint „bejegyzett” szervezet, csak 1881-ben alakult meg. A közben eltelt több mint három évszázad alatt az egyház országos vezetés nélkül, a maga autonóm egységeiben létezett: az alapegységnek számító egyházközségekben, az egyházközségeket összefogó és a középkori katolikus főesperesi kerületeket idéző egyházmegyékben, illetve területi értelemben a katolikus egyházmegyére emlékeztető egyházkerületekben. Éppen ezért fontos kérdés az autonóm egyház-szervezeti egységek történelmi útjának feltárása. A református egyházban nagy hagyománya van az egyházközségek, az egyházmegyék és az egyházkerületek történelmi kutatásának. Jellemző, hogy tanulmánya végén a szerző 64 tételből álló bibliográfiát közölt egyházmegyék és egyházkerületek történetére vonatkozó művekből. Ez külön értéke tanulmányának, mivel a téma további kutatásának alapja lehet. Kósa László ennek a hatalmas, de fölöttébb különböző színvonalú

történeti irodalomnak próbálta összegezni a tanulságait a bonyolult téma fővonalának és kiágazásainak summázó bemutatása során.

Hasonlóan nagy munkával alkotta meg Kósa László a magyarországi evangélikusok egyházszerveződésének területi alakulásáról írott tanulmányát, amely a második kötetben olvasható. Az evangélikus egyház ugyanarról a „tőről sarjadt”, mint a református. A XVI. századi egyházreformáló mozgalom indította őket újukra. Az evangélikus egyház történetében is nagy szerep jutott közel négyszáz éven át az autonóm egyházszervezeti egységek laza társulásának, együttműködésének. A szerző hat pontba tömörítve mutatja be a magyarországi evangélikusok egyháztörténetének sajátosságait, majd az összegyűjtött 60 tételnyi irodalom alapján nyomon követi az evangélikus területi szerveződések fontosabb állomásait, nemzetiségi (német, szlovák) vetületeit.

A Kárpát-medence egészére kitekintő írások sorát gyarapította Horváth Csaba Péter tanulmánya a római katolikus egyházmegyerendszer 1804 előtti helyrajzi történetéről, Hajdú Zoltán összefoglalása az egyházak területi igazgatásának XVIII–XIX. századi alakulásáról, Csüllög Gábor és Horváth Gergely elemzése a Kárpát-medence állami, migrációs és vallási tereinek XVI–XVII. századi változásairól, Frisnyák Sándor értekezése a középkori szerzetesrendek tájhasználatáról és tájformáló tevékenységéről. A trianoni Magyarország területére korlátozódik Csapó Tamás és Lenner Tibor írása az egyházi központok településmorfológiájáról. Az egy-egy régióra vonatkozó írások közé legalább 16 tanulmány sorolható.

Kókai Sándor első kötetbeli tanulmánya a Marosszög XVIII–XIX. századi települési, népesedési és vallási viszonyait ismerteti, különös tekintettel a magyarok, a németek, a szerbek és a románok, illetve egyházaik térfoglalásaira, templomépítéseire. A Marosszög a Szeged, Padé, Perjámos háromszögbe eső északnyugat-bánsági terület, amely Trianon óta három ország: Magyarország, Szerbia és Románia határmenti perifériáját alkotja. 44 települést foglal magába. A XX. és a XXI. század eleji politikai, gazdasági változások nem kedveztek a marosszögi magyarságnak. Több kis magyar közösség identitása végveszélybe került. Hovatovább „*néma templomok és elhagyott temetők őrzik ideig-óráig*” hajdani létezésük emlékét.

Kókai Sándor a második kötetben a Marosszög koraközépkori bazilita monostorainak térszervező szerepéről közölt tanulmányt, különös tekintettel a bizánci kereszténység koraközépkori jelenlétét tükröző marosvári/csanádi, orosz-lámosi és szőregi monostorokra.

Paládi-Kovács Attila Sáros vármegye felekezeti és etnikai térszerkezetének változásait elemezte. A Sárosi-medencében a középkorban legalább 100 olyan település létezett, amely magyar népességű volt, vagy magyar lakossággal is rendelkezett. Sáros megye magyar lakosságának pusztulása, eltűnése a XVII. század közepén kezdődött és a XVIII. század utolsó negyedére nagyjából befejeződött. Az asszimilációs és elvándorlási folyamat okai még nem kellően tisztázottak.

A sárosi magyarság identitásvesztésében valószínűleg szerepe volt az evangélikusok és a reformátusok viszályainak, a magyar református gyülekezetek lassú eltűnésének. Paládi-Kovács Attila másik tanulmánya az abaúji, Kassa környéki magyarság újkori fogyásának folyamatát mutatja be.

Gál András az Egri Főegyházmegeye gönci esperesi kerületének vallásföldrajzi viszonyait tanulmányozta az utóbbi 160 év népesedési statisztikái alapján. Többek között megállapította: „*A rendszerváltás óta eltelt negyed század nem volt elegendő arra, hogy a magyarországi egyházak elfoglalják az őket megillető helyet az ország lakosságának értékrendjében. Két olyan generáció nőtt fel, amely nem tud mit kezdeni... a mindennapi életterének vallási értékeivel és eszmerendszerével.*”

Gál András másik tanulmányában a Zempléni hegység, mint „*sajátos szakrális táj*” templomait, kolostorait mutatja be, hangsúlyozva szakrális és kulturális szervező szerepüket.

Az egy-egy régióra vonatkozó írások sokszínű és gazdag csoportjába sorolható a fenti tanulmányokon kívül Varga Lajos nagy összefoglalása a Váci Egyházmegye történeti földrajzáról; Csüllög Gábor műve, a Közép-Tisza vidék és a Kőrös mente középkori monostorainak térszervező szerepéről; Boros Zoltán áttekintése a Pannonhalmi Főapátság házikézelésű birtokain végzett gazdasági tevékenységről; Süli-Zakar István és Szilágyi Ferenc értekezése a Partium vallásföldrajzi változásairól; Csorba Csaba rövid cikke a zempléni kolostorok gazdálkodásáról, víz- és tájépítő tevékenységéről; Tamás Edit részletező, alapos elemzése Tokaj-Hegyalja vallásföldrajzáról; Frisnyák Sándor szemléje Tokaj-Hegyalja zsidó népességéről; Börzsönyi József summázata a reformáció különleges erdélyi ágairól, például a szombatosokról.

A régiós tanulmányok között kereshetjük a helyét Erdélyi Géza a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház életéről, munkájáról szóló írásának, valamint Székely András Bertalan az erdélyi magyarörmények hitbéli szilárdságát és magyar patriotizmusát bemutató tanulmányának. Az egy-egy falura, városra vonatkozó tanulmányok jobbára a második kötetben olvashatók.

Pristyák Erika írása Nyíregyháza példáján mutatja be az evangélikus egyház közösségszervező szerepét. Baranyi Béla viszonylag nagy terjedelemben Furta község református egyházának történetéről ír. Csorba Csaba a dualizmus kori sátorlajújhelyi zsidóság történetét villantja föl.

Négy közlemény búcsújáró helyekkel foglalkozik, ezért méltán tarthat igényt a vallási néprajz érdeklődésére. Buczkó József Csiksomlyó jelentőségét, üzenetét méltatja. Hanusz Árpád és Drotár Nikolett Máriapócs helyét és szerepét vizsgálja Magyarország vallási turizmusában. Kristóf Andrea Mátraverebély-Szentkút szakrális-kulturális értékeit veszi számba. Varga Kálmán a máriabesnyői kegyhely építéstörténetéről és gazdasági hátteréről közöl XVIII. századi adatokat.

A két kötetben van néhány tanulmány, amely nem illeszthető be a fenti kategóriákba. Közülük Erdélyi-Tóth Szilvia és Horváth Gergely szakrális tájértékekről, Papp-Váry Árpád a magyar egyházi közigazgatás térképeiről, Suba János a katonai felmérések szakrális ábrázolásairól szóló írását ajánlom a néprajzkutatók figyelmébe.

* * *

Ha a magyar néprajznak és általában a magyar tájak népességével foglalkozó társadalomtudományoknak lennének axiómái, az egyik bizonyára így hangzana: *A csiki székelyek katolikusok*. Néhány évvel ezelőtt a Szegedi Egyetemen néprajz és szociológia szakos hallgatókat kellett vizsgáztatnom, a szociológusok magas létszámára való tekintettel, szokásomtól eltérően írásban. Olyan kódolt kérdéseket fogalmaztam meg, amelyeknek témáiról sok szó esett előadásaimban és szerepeltek a feladott kötelező irodalomban is. Az egyik kérdés így hangzott: Milyen vallásúak a csiki székelyek? A választ a következő lehetőségek közül kellett megjelölni: 1. református, 2. görögkeleti, 3. római katolikus. Bármilyen furcsa, akadt jó néhány szociológia szakos egyetemi hallgató, aki a románok görögkeleti vallását adományozta Alcsík és Felcsík római katolikus székelyeinek. Ezt a történetet most és itt azért hoztam elő, mert úgy gondolom, hogy a fentebb ismertetett kötetek tanulmányai többek között arra valók, hogy oszlassák a magyar társadalom vallásföldrajzi ismereteiben uralkodó homályt.

Szerencsére a tanulmányoknak ezt a szerepét sokan felismerték. Gondolok itt azokra a támogatókra, akiknek szokatlanul hosszú névsora a kötetek végén szerepel. Mindkét könyv utolsó oldalain 118 támogató neve olvasható. Titulusuk, foglalkozásuk az egri érsektől, rendőrkapitányon, bírósági végrehajtón át, falusi polgármesterig terjed. Illesse őket köszönet áldozatkészségükért, a „vidéki” magyar tudományok könyvkiadás pártolásáért!

TARTALOM

TANULMÁNYOK

GERENCSÉR PÉTER A Rábaköz természetes határvédelme a korai Árpád-korban	1
J. DANKÓ KATALIN Sárospatak településszerkezete	15
NAGY MIKLÓS MIHÁLY A pozsareváci béke és a hatalmi tér	34
BAGDI RÓBERT – DEMETER GÁBOR Járások vagy mikrorégiók? A Felvidék keleti felének adminisztratív beosztása, kapcsolata a tájhatárokkal a Lexicon Locorum alapján, valamint a járások szerepének funkcionális változása	61
TÓKÉS TIBOR A régió jelentőségének változása Franciaország és Magyarország történelmében a kezdetektől a 20. század közepéig	83
SEREGYI BOGDAN Huszt vára – a századok mélyéből	96
BOROS LÁSZLÓ Adatok Zemplén vármegye mezőgazdaságáról (1750–1920)	115
FRISNYÁK SÁNDOR Az Ecsedi-láp – Tájhasználat-változás a 19. században	128
ERDŐSI FERENC Fiume helye a 19. századi Magyarország vasúthálózati terveiben	141
CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY – MUNKÁCSY BÉLA Etnikai terek sajátosságai a dualista államterekben az 1910-es anyanyelvi összeírások alapján	153
BELUSZKY PÁL – GYŐRI RÓBERT Városi rang vice versa városi funkció (A városi rang és a városi funkció alakulása az elmúlt másfél évszázadban)	165
SZULOVSKY JÁNOS A települések hierarchiája 1930-ban Magyarországon	181

BECSEI JÓZSEF	
A tanyarendszer pusztulásának korszaka	
A külterületi népesség szerepének változása az Alföld településhálózatában	198
GULYÁS LÁSZLÓ	
Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 6.	
Az Erdélyre vonatkozó román területi igények szóbeli és írásbeli előterjesztése a versailles-i békekonzferencián	211
KÓKAI SÁNDOR	
A belgrádi katonai konvenció	223
SUBA JÁNOS	
A Magyar Királyi Honvédség hadszíntérleírása 1923-ból	239
DEMETER GÁBOR	
A regionális kutatások történeti alkalmazhatóságának problémái – a GIS-történelem lehetőségei Magyarországon	251
BERÉNYI ISTVÁN	
Történeti földrajz a történészhallgatók PhD képzésében	264

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BECSEI JÓZSEF	
Dövényi Zoltán Professzor Úrnak!	
Kedves Zoli, Kedves Barátom!	272
SIPOS ANNA MAGDOLNA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY	
A „nem könnyű mesterség” tükre	
Dövényi Zoltán történeti földrajzi műveinek tudománymetriájáról	274
BODÓ SÁNDOR	
Dr. Tamás Edit laudációja, 2018. Balassa Iván Emlékérem	308
KÓKAI SÁNDOR	
Ötven éves a Mendöl Tibor Tudományos Diákkör	310

KÖNYVISMERTETÉS

BÁRTH JÁNOS	
A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza	
Tanulmánygyűjtemény I–II.	314

UTAK A TUDOMÁNYMETRIÁBAN

MTMT-gondozás

MTMT2

Hol publikáljon?

Szeretne több citációt?

Pozicionálná egyetemét?

Cél az impact faktoros folyóirat?

Tudományometriai képzés

Tudományos konferenciák

 tudomanymetria.hu info@tudomanymetria.hu
 [Tudomanymetria.huhú](https://www.facebook.com/Tudomanymetria.huhú) +36-20-433-24-35

tudomanymetria.hu

Dr. Sipos Anna Magdolna
Dr. Nagy Miklós Mihály
Bikádi Katalin